

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI**

**МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ И ИННОВАЦИЙ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН
ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ЯЗЫКОЗНАНИЯ**

**MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE AND INNOVATION
OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN
FERGHANA STATE UNIVERSITY
CHAIR OF LINGUSTICS**

**Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori Iskandarova Sharifaxon Madaliyevna
tavalludining 60 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan**

**“ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKNING
DOLZARB MASALALARI” MAVZUSIDAGI
XALQARO ILMIIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

II КИТОВ

МАТЕРИАЛЫ
республиканской научной
конференции
**“АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ
ЛИНГВИСТИКИ”**
Фергана – 2 май 2023 года

MATERIALS
of the republik scientific
conference
**“ACTUAL PROBLEMS OF
ANTHROPOCENTRIC
LINGUISTICS”**
Ferghana city, May 2, 2023

FARG‘ONA – 2023

UO‘K/УДК/UDC: 811.161.1

КВК/ББК/ЛБС: 84 (5Ў)

Tashkiliy qo‘mita/ Организационный комитет/ Organization committee

B.Sh.Shermuhhammadov, I.I.Zokirov,
S.Mo‘minov, E.I.Ibragimova, N.Qo‘ldashev

Mas‘ul muharrir / Ответственный редактор/ Executiva Editor

S.M.Mo‘minov

Tahrir hay‘ati / Редакционная коллегия/ Editorial board

N.Qo‘ldashev, M.Zokirov, G.Jo‘raboyeva, E.O‘rinboyeva, A.Saminov,
A.Dadajonov

“Antropotsentrik tilshunoslikning dolzarb masalalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Ilmiy nashr. – Farg‘ona: FarDU, 2023 – 334.

“Актуальные проблемы антропоцентрической лингвистики” материалы республиканской научной-практической конференции. – Научное издание. – Фергана: ФГУ, 2023. – 334.

“Actual problems of anthropocentric linguistics” materials of the republik scientific conference. – Scientific publication. – Ferghana: FSU, 2023. – 334.

TILSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI ORNITONIMLARNING RAMZIY MA’NOLARI XUSUSIDA

N.Maxmudova, FarDU katta o‘qituvchisi

Ornitonim so‘zlarining semantik xususiyatlari o‘zbek va ingliz tillarda ornitonimlar ma’nosining tarkibiy qismlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ornitonim so‘zlarning aksariyati assotsiativ va ramziy ma’nolarga ega.

Ornitonimning ramziy ma’nolari qushlarga xos bo‘lgan ba’zi xususiyatlar, shuningdek, ularning turmush tarzi va xulq-atvorining o‘ziga xos jihatlar bilan asoslanadi. Ingliz tilida eng ko‘p ramziy ma’no qushning xatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lsa, masalan, o‘rdak ornitonimining "noqulaylik" kabi ramziy ma’nosi qushning beparvo yurishi, bunda o‘rdakni ham erda, ham suvda harakatlanishi, shuningdek osmonda ucha olishida beg‘amlilik ma’nolar aks ettirsa, *dunyoni suv bossa, o‘rdakka ne g‘am* maqoli uning xususiyatidan kelib chiqqani kabi, o‘zbek tilida ramziy ma’nolar asosan qushning tashqi xususiyatlariga asoslanadi: masalan, ornitonim kurka tovuq mag‘rurlik ma’nosida qushning ko‘rinishi va yurishi bilan bog‘liq. O‘zbek tilida qushning qishloq xo‘jaligidagi faoliyati yoki xalq an‘analari bilan bog‘liq bo‘lgan ramziy ma’nolari ochilmagan. Ingliz tilida ham, o‘zbek tillarida ham ornitonimlarning qushlarning biron bir xususiyatiga asoslanmagan ramziy ma’nolari kuzatiladi.

“Birds are generally known to symbolize freedom because they can walk on the earth and swim in the sea like us humans, but they also can fly into the sky. A lot of cultures believe that they symbolize eternal life, and some would say that they serve as the connection between heaven and earth”. – Qushlar odatda erkinlik ramzi sifatida tanilgan, chunki ular biz odamlar kabi er yuzida yura oladi va dengizda suzadi, ular osmonga uchish qobiliyatiga ham ega. Ko‘p xalqlar madaniyatida ular abadiy hayotning ramzi ekanligi va ba’zilari ular osmon va er o‘rtasidagi bog‘liqlik sifatida xizmat qiladi, deb aytiladi. Quyidagi misollarda qushlarning ramziy ma’nolari aks etadi:

*Qushlarning ramziy ro‘yxati quyidagicha: **Cranes** – Peace, blessings, good luck- **Turnalar** - tinchlik, baraka, omad, **Eagles** – Courage, rebirth, power- **Burgutlar** - jasorat, qayta tug‘ilish, kuch, **Owl** – Insight, wisdom, death- **Boyqush** - tushuncha, donolik, o‘lim, **Swan** – Light, twin flame, purity- **Oqqush** - Nur, egizak alanga, poklik.*

Qushlar pozitiv munosabatlarni ifodalash bilan birga, unga qarama-qarshi salbiy ma’nolarda ham qo‘llaniladi. O‘limni anglatuvchi ko‘plab qushlar mavjud; ammo, xuddi shu qushlar turli xalqlar tilida qayta tug‘ilish, yangilanish yoki keyingi hayotni ham anglatishi mumkin. Ko‘pincha o‘lim bilan bog‘liq bo‘lgan qushlarga qarag‘alar, boyqushlar va qoraquloqlar kiradi.

***Cranes** are usually a symbol of healing and rebirth. When someone sees a crane or dreams about a crane good fortune is projected and they are associated*

with good omens.” - Turnalar odatda shifo va qayta tug‘ilishning ramzi hisoblanadi. Biror kishi turnani ko‘rsa yoki turna haqida tush ko‘rsa, omad bashorat qilinadi va ular yaxshi belgilar bilan bog‘liq ekanligi namoyon bo‘ladi.

Qushlar ramz sifatida ko‘rib chiqilgan va ular kabi ishlatilgan, ammo qush turlari haqidagi tasavvurlar madaniyatlararo jihatdan farq qiladi: ba‘zi qushlar ba‘zi hududlarda ijobiy, boshqalarida salbiy imidjga ega. Afrikaning ba‘zi qismlarida boyqushlar omadsizlik, jodugarlik va o‘lim bilan bog‘liq, ammo Evropaning ko‘p qismida donolik deb hisoblanadi. Qadimgi Misrda halqlar muqaddas, Forsda esa fazilat timsoli hisoblangan, ammo Evropaning ko‘p qismida o‘g‘rilar va Skandinaviyada urush xabarchilari deb hisoblangan. Geraldikada qushlar, ayniqsa burgutlar ko‘pincha gerblarda paydo bo‘ladi. Britaniyada ko‘plab pablarda o‘z nomlarida qushlar bor. Ba‘zida mahalliy oilani o‘z gerbidagi qush bilan xotirlaydi, ba‘zan esa boshqa sabablarga ko‘ra. "Qarg‘a uyasi" (dengizchilik), "It va o‘rdak" (yovvoyi qushlar), "Burgut va bola" (geraldik) va "Falcon" (geraldik yoki lochinlik) nomli o‘nlab qovoqxonalarda bor, oqqushlar nomi bilan deyarli nomlanish uchramaydi.

Qushlar qadimgi Misr davridan beri xudo sifatida tasvirlangan, bu erda muqaddas Tot xudosining ramzi sifatida ulug‘langan. Hindistonda tovus dravid xalqlari orasida Ona Er sifatida qabul qilinadi, Mo‘g‘ul va Fors imperatorlari esa tovus taxtida o‘tirib, o‘zlarining xudojo‘y hokimlar ramzi sifatida namoyish etishgan. Yazidiy dinida "Tovus farishtasi" ularning e‘tiqodining markaziy figurasidir.

Fors tilida mifologiya, Hugin va Munin xudo Odinning qulog‘iga yangiliklarni pichirlagan qarg‘alar edi. Qadimgi Italiyaning etrusk va rim dinlarida ruhoniylar qushlarning so‘zlarini sharhlab, avguriya bilan shug‘ullangan, "avpeks" esa voqealarni bashorat qilish uchun ularning harakatlarini kuzatgan.

Nodir Divon-Begiy madrasasida simurg‘, (Buxoro, O‘zbekiston). Fors mifologiyasida simurg‘ birinchi bo‘lib paydo bo‘lgan ulkan qush bo‘lib, u buyuk okeanda o‘lmaslik daraxti yonida o‘sgan o‘simlik dunyosi daraxtiga uy qurgan.

Lug‘atlarda keltirilgan ornitonimlar ko‘lami jihatidan ham keng: tilning barcha shakllarida – adabiy tilda, hududiy lahjalarda, sodda nutqda va hokazolarda qo‘llanilishi bilan ahamiyatlidir. Leksik birlikning ifoda rejasi, mazmuni va konsepsiyasi o‘rtasidagi assotsiativ aloqani ta‘minlaydigan muhim vaziyat tuzilishining elementidir.

Adabiyotlar:

1. Makhmudova, N. R. (2019). The use of multimedia learning tools in the English language. *Mirovaya nauka*, (9), 44-48.
2. Maxmudova, N. (2022). PRAGMATIC SIGNS OF ORNITHONYMS IN PROVERBS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(2), 88-91.
3. Maxmudova, N. (2021). BIRD NAMES REALLY MATTER: FEATURES OF ORNITHONYMES IN LANGUAGE. *Theoretical & Applied Science*, (5), 116-118.

4. Maxmudova, N. (2021). LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF ORNITHONYMS IN LANGUAGE AND THEIR USE. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(5), 107-116.

KVANTITATIVLIKNING TOPISHMOQLARDA IZOHLANISHI

B.Kimsanboyeva, FarPI o'qituvchi

Ma'lumki, hech bir tilni «til egasi»dan ajratgan holda to'g'ri va to'liq o'rganish mumkin emas. Zero, har bir nutq aktida so'zlovchi shaxsning izi sezilib turadi. Nutqiy jarayonda kommunikantlarning til haqidagi bilimlari ularning bir-birlarini to'g'ri va aniq tushunishlari uchun yordam beradi. Buyuk nemis olimi V.Gumboldtning «tushunishlik va tushunmaslik» antinomiya ham ayni shu jarayonni ifodalash uchun qo'llanilgan edi. So'zlashuvchilarning til bilimi deganda, nafaqat ularning til kodlaridan to'g'ri foydalanish ko'nikmasi, balki til kodlarini borliq bilan bog'lash ko'nikmasi ham tushuniladi. Ikkinchi ko'nikma so'nggi davrlarda «olamning lingvistik manzarasi» (olm) deb nomlanayotgan tushuncha bilan uzviy bog'liqdir. Olm gnoseologiyaning tarkibiy bir qismi sanalib, inson miyasida olam uzvlarining aks etishini namoyon qiladi. Boshqacha aytganda, olam uzvlari inson ongida o'zaro shartlangan va bog'liq ravishda aks etadi va bu aks etgan uzvlar muayyan bir tilning kodlari orqali ifodalanadi.

Jahon tilshunosligida antroposentrik paradigmaning shakllanishi belgidan foydalanuvchilar, ya'ni so'zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan chambarchas bog'lanadi. «Nutq yaratilishi jarayoni talqinida til va tafakkurning aynan yoki alohida hodisalar ekanligi bahsli masalalardan biri bo'lib kelmoqda. Eng so'nggi qarashlarga ko'ra, til va tafakkur o'zaro ajralmas va chambarchas bog'liq hodisalardir. Lekin ularning ikkovi bir xil narsa emas. Til tafakkurning ifoda shakli va yashash formasi sifatida inson ongining shakllanishida ham muhim o'rin tutadi» [1,24].

Har qanday nominativ birlik borliqdagi narsa-hodisalar, harakat-holatlarni nomlaydi. Bu narsa va hodisalar, harakat va holatlarning umumlashgan obrazlari ongimizda aks etadi. Ana shu ongda aks etgan obraz u yoki bu tilning akustik signallari orqali ifodalanadi. Mazkur uch bosqich umumiy nominasiya jarayonining zaruriy komponentlari sanaladi. Nominasiya jarayonidagi dastlabki ikki komponent, ya'ni denotat va signifikat (kontsept) barcha tillarning nominasiya jarayoni uchun umumiy bo'lib, uchinchi bosqichda tillar o'rtasida farqlanish ro'y beradi.

Ikkinchi bosqich olamning inson ongida kontseptualizasiyasida namoyon bo'ladi. Borliqdagi narsalarning xususiy belgilari chetlashtirilgan holda, umumiy belgilarini kontseptuallashtirishda xizmat qilish barcha tillar uchun umumiy bo'lsa ham, lekin kontseptuallashtirilayotgan narsaning qaysi belgilari umumlashtirishga asos bo'lishi bilan tillar o'rtasida farqlanish bo'lishi mumkin. Aksar narsa va hodisalarning nomlanishida xalqning olamni o'ziga xos tarzda tasavvur qilishi, ko'rishi, xalqning obraz yaratishdagi o'ziga xosligi namoyon bo'ladi. Jumladan, muayyan millatning madaniyati, urf-odatlari, diniy e'tiqodlari shu xalqning tilida u

yoki bu shaklda namoyon bo'ladi. Ayniqsa, bu jarayon paremiologik birliklar orqali yaqqol ko'zga tashlanadi. Xalq maqollari, iboralar, topishmoqlar, aforizmlar shu xalqning ifodalovchisi sifatida muhim ahamiyatga ega. Xususan, topishmoqlar matnida ham xalq urf-odatlarini, madaniyatining ma'lum qirralari ifodalanishi mumkin.

O'zbek topishmoqlarining o'ziga xos tomonlari qator filolog-olimlarning tadqiqotlarida o'rganilgan [2;3;4]. Topishmoqlar o'zida yashiringan va topilishi lozim bo'lgan leksemalarning differentsial belgilariga asoslanadi. «Topishmoqlarda fikrlar faoliyati natijasida noma'lum voqelikning ma'lum voqelikka aylanishi uchun ifodada yashirin semantik komponent ishtirok etadi» [5,78]. Topishmoqlar matnida son-miqdor ifodalovchi lug'aviy birliklar juda katta ahamiyatga ega [6]. Chunki inson a'zolari, atrof - muhit bilan bog'liq narsa-predmetlarning eng muhim differentsial belgilari son turkumiga doir so'zlar orqali ko'rinadi.

Qora uyda ming chiroq,
uyni yoritmas (osmon, yulduzlar).

Bu topishmoqda qora so'zi osmonni, yoritmas so'zi korong'ilikni ifoda etgan bo'lsa-da, jumboqning javobi kvantitativlik ifodalovchi ming so'zi orqali ifodalangan miqdorga tegishli. Demak, differentsial belgi son-miqdor anglatuvchi leksemalar bilan ko'rinmoqda.

Vaqt ma'nosini bildiruvchi topishmoqlarda miqdor ifoda etuvchi so'zlarning o'rni yanada aniq ko'zga tashlanadi:

Bir palakda o'n ikki xamak (yil, o'n ikki oy).

Bir-biriga bog'langan yil va oyga tegishli bir yilda o'n ikki oyning mavjudligi miqdor anglatuvchi so'zlar bilan yoritilmoqda.

Bir yaproqda o'ttiz kelin soch taraydi (oy, o'ttiz kun).

Bu topishmoqda esa bir oyning tarkibidagi o'ttiz kunning ifodasi berilgan.

Bir tol o'sdi to ko'kka qadar,

bu tolning o'n ikki shoxi bor,

har shoxida to'rttadan uya bor,

har uyada ettidan tuxum bor,

har tuxumning yarmi qoradir ko'rsang,

yarmi oppoqdir, topgan bo'lsang.

(yil, o'n ikki oy, hafta, kunlar, kecha va kunduz).

Bu erda tol – yil, shox – oylar, uya – hafta, tuxum – hafta kunlari, oq – kun va qora – tun. Lekin har qaysi predmetning o'ziga xosligini aniqlashda aynan miqdor bildiruvchi so'zlar xizmat qilmoqda. Ya'ni:

Bir tol – yil

o'n ikki shox – oylar

to'rt uya – hafta

yettita tuxum – hafta kunlari.

to'qqiz jondorni uch Jondor egan.

(to'qqiz oy ishlash, uch oy – qish yeyish).

Bu o'rinda yil fasllari Jondor so'zi bilan berilmoqda, ammo to'qqiz va uch so'zlari bahor, yoz, kuz oylarining to'qqiztaligiga, qishning uch oyligiga ishora qilinmoqda.

Xalq topishmoqlarida qo'llanilgan son-miqdor ifodalovchi lingvistik birliklar shu xalqning boshqa xalqlardan farqlanuvchi etnomadaniyatini yoritishda alohida ahamiyatga ega. Markaziy Osiyo xalqlari og'zaki ijodi, folklor materiallarida uch, etti, o'n bir, qirq singari raqamlar muhim o'rin tutadi. Masalan: igna bilan bog'liq quyidagi topishmoqda uning kichikligi toqqa qarshilantirish bilan berilmoqda, shu bilan birga, etti soni ko'plik miqdorining ifodasi uchun xizmat qilmoqda.

«Yalt-yalt etdi, etti tog'dan o'tdi».

Miqdor ifodasining quyida bir, o'n bir, qirq sonlari bilan berilishi ham kuzatilmoqda:

«O'zi bir qarich, soqoli qirq qarich»,

«O'zi bir qarich, quyrug'i o'n bir qarich» (igna va ip)

Keltirilgan topishmoqda qirq hamda o'n bir kvantitativlik ifodalovchi birliklari keltirilgan. Bu misollarning birinchisi va ikkinchisida igna bilan ip qarich o'lchovida berilgan. Ammo birinchi (igna) va ikkinchi predmet (ip) o'rtasida uzunlik jihatidan farqlar borligi, ya'ni miqdori turlicha ekanligi ko'rsatilgan. Soqol ham, quyruq (bu o'rinda ot quyrug'i ko'zda tutilgan) ham ingichka tola - ipga taqqoslangan. Ularning har qaysisida birining o'rniga ikkinchisini qo'yish natijasida variantlilik hosil bo'lgan. Ayni vaqtda, bir qisqa miqdoriga, qirq uzun miqdori, shuningdek, bir va o'n bir birliklari o'zaro qarama - qarshi qo'yilmoqda. Ko'rinadiki, bu o'rinda o'zbek xalqi madaniyatining muayyan qirrasini kvantitativlik orqali namoyon bo'lmoqda.

Topishmoqlarda xalqning diniy e'tiqodlari bilan aloqador bo'lgan tushunchalar ham ma'lum ma'noda aks etadi. Masalan:

Bir palak, bir palakda

O'n ikki handalak,

Bu handalakning o'n birini yeb,

Bittasini yeya olmadik.

(Yil, o'n ikki oy, bir oy ro'za).

Bu o'rinda berilgan topishmoqda o'zbek xalqining urf-odatlarini, diniy e'tiqodiga moslik bor. Islomiy e'tiqodlarga asosan bir yil davomida bir oy ro'za bo'lishi nazarda tutilgan: palak – yil – bitta; Handalak – oy - o'n ikkita; ro'za oyi – bitta. Ko'rinadiki, bu topishmoqda xalq etnomadaniyati bilan bog'liq belgi differentsial sema sifatida topishmoqning javobi uchun asos bo'lgan, aynan son-miqdor bildiruvchi o'n bir va bir so'zlari Ramazon oyini aniqlashda vosita bo'lgan.

Xalq topishmoqlarida kvantitativlik anglatuvchi so'zlar orqali differentsial semaning yuzaga chiqishi ko'p hollarda xalqning etnik xususiyatlari, o'ziga xos dunyoqarashi, diniy e'tiqodlariga tayangan holda namoyon bo'ladi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, paremiologik birliklar tarkibidagi son-miqdor ifodalovchi leksik vositalar xalq madaniyati bilan uzviy bog'lanadi.

Adabiyotlar:

1. Nabieva K. B. The study of quantitatively in linguistics //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 3. – C. 1848-1854.
2. Kimsanboyeva B. N. Study of quantitativity in world linguistics. – 2021.
3. Nabieva K. B. Manifestation Of Quantitatively At The Lexical Level //European Journal of Research Development and Sustainability. – 2022. – T. 3. – №. 1. – C. 110-112.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI ORNITONIMLARNING NASRIY MATNLARDA QO‘LLANILISHI

N.Maxmudova, FarDU katta o‘qituvchisi

Lug‘atlarda keltirilgan ornitonimlar ko‘lami jihatidan ham keng: tilning barcha shakllarida – adabiy tilda, hududiy lahjalarda, sodda nutqda va hokazolarda qo‘llanilishi bilan ahamiyatlidir. Leksik birlikning ifoda rejasi, mazmuni va konsepsiyasi o‘rtasidagi assotsiativ aloqani ta‘minlaydigan muhim vaziyat tuzilishining elementidir. Qushlarning tasvirlari xalq amaliy san‘atining boshqa turlarida (ertaklar, qo‘shiqlar, topishmoqlar va boshqalar), diniy va falsafiy ta‘limotlarda, badiiy adabiyotlarda faol foydalaniladi. Ular quvonch va qayg‘ularni ifoda etishga, odamlarga, ularning harakatlariga, faoliyati natijalariga ijobiy yoki salbiy baho berishga, g‘alaba va mag‘lubiyatlarni nishonlashga yordam beradi. Masalan, Ravshan dostonidagi mayna qushini xat tashuvchi vositasida qo‘llaniladi. Ushbu qushlar bilan ifodalangan voqealar o‘quvchida tassavurni kuchaytirishga xizmat qiladi. Ilm-fan qanchalik rivojlanmasin, ertaklar, masallar va xalqlarning qo‘shiqlarida qushlar ajdodlarimiz ko‘rganidek qoladi. Qushlarning nomlari, boshqa zoonimlar singari, majoziy ma‘noda ham qo‘llaniladi, bu so‘zlarning semantik imkoniyatlarini qanday kengaytirishni baholash uchun qo‘shimcha material beradi. Masalan, Semurg qushi majoziy ma‘noda baxt timsoli sanaladi. H.Olimjonning Semurg ertak dostoni, yoki afsonalardagi Xumo qushi bunga misoldir. Gulxaniyning Zarbulmasal asari ham qushlar misolida majoziy ma‘noda yoritilgan. Bunda yozuvchi har bir obraz misolida qushlarning tabiatdagi holatidan kelib chiqib yondashadi. Masalan: Yapoloq qush hikoyasi. Ushbu parchadagi xonliklar o‘zaro urushi shaharlarni vayron qilayotgani Boyo‘g‘li bilan ifodalanib, uning yashash makoni vayrona ekanligidan kelib chiqib, insonlarda shaharlarning vayronalarga aylanayotgani haqida tasavvur uyg‘otadi. Odamlar muloqot qilish uchun tildan foydalanganda, ular buni ma‘noni bildiruvchi so‘zlar va jummalarni ishlab chiqarish orqali amalga oshiradilar. Ma‘noning ikki jihati mavjud: so‘z yoki ibora bilan bog‘liq bo‘lgan aniq ma‘noni bildiruvchi denotatsiya va "so‘zni biladigan va ishlatadigan barcha odamlar uchun bir xil bo‘lishi shart bo‘lmagan ta‘sirli yoki hissiy birliklarni" nazarda tutuvchi konnotatsiyadir. Muayyan til predmetining konnotatsiyalariga uning denotatsiyalaridan farqli ravishda turli madaniy, ekologik, ijtimoiy, diniy va siyosiy omillar katta ta‘sir ko‘rsatadi.

SHunga ko'ra, lingvistik elementlarning konnotatsiyalarining har qanday tahlili tilga xos parametrlarni tushunish va tillar o'rtasidagi nolingvistik o'xshashlik va farqlarni aniqlash uchun tushuncha beradi. Ornitonimlar - bu turli xil insoniy xususiyatlarni anglatishi mumkin bo'lgan lingvistik elementlardir. Shunday qilib, ornitonimlarning ba'zi jihatlari, masalan, ularning tashqi ko'rinishi va xulq-atvori - odamlar tomonidan umumiy bo'lgan taqqoslanadigan xususiyatlar to'plamini tashkil qiladi.

Inson xususiyatlarini belgilash uchun qushlar nomlarini majoziy ma'noda ishlatishning ko'plab shakllari mavjud. Bularga metafora, o'xshatish yoki undov iboralari kiradi. Qush nomi bilan bog'liq atamalarning ushbu majoziy ma'noda qo'llanilishining umumiy xususiyati shundaki, qush nomi gap yoki (qaratilayotgan mazmun)ning manbasi bo'lib xizmat qilsa, odam uning maqsadini ifodalaydi. Lakoff va Jonsonning (2003) konseptual metafora nazariyasida metafora inson ongining kognitiv tuzilishini aks ettiruvchi tilning muhim elementi sifatida qaraladi. Konseptual metaforadan foydalanish atributlar to'plamini manba domenidan maqsadli domenga o'tkazishni o'z ichiga oladi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, konseptual metaforalar manba va maqsad sohalariga bevosita bog'langan konnotatsiyalarni misol qilib keltirishi mumkin.

№	Mavzu guruhi	Ingliz tili	Definition	O'zbek tili
1	Tashqi ko'rinish	<i>jackdaw in peacock's feathers</i>	Someone who is full of big talk but he lacks of action or power;	Maqtanma g'oz, hunaring oz
2	Xususiyatlari	<i>grave as an owl</i>	The <i>owl meaning</i> is a unique combination of wisdom and <i>death</i>	Toshkentni tarig'ini egan chumchuq Makkadan qaytib keladi
3	Intellekt	<i>solemn (wise) as an owl</i>	Exceptionally wise, discerning, or sound in judgment.	Hudhuddek donosan
4	Ko'nikmalar	<i>swim like a duck</i>	The test implies that a person can identify an unknown subject by observing that subject's habitual characteristics.	Qirg'iy ko'zsan-da darhol topib kelding-a?!
5	Hodisa, holat	<i>red cock will crow in his house</i>	used as one's (resolute) objection to or protest against someone's (planned, proposed, etc) steps, actions), that cat won't fight,	Qo'lda berganga qush to'yimas
6	Amallar, harakatlar	<i>cook somebody's goose</i>	cause someone's downfall.	Qarg'aga o'xshab qag'illab javrandi.

7	Hissiyotlar, o'ziga ishonch	like a <i>duck</i> to water	you discover that you are naturally good at it or that you find it very easy to do.	Bag'ringni g'ozdek kerib yur
---	-----------------------------	-----------------------------	---	------------------------------

Odamlarning xulq-atvori yoki fe'l-atvorini baholash ko'pincha qush qiyofasi orqali ifodalanar ekan, o'rganilayotgan tillarda odamlarning noo'rin xatti-harakatlarini tanqid qilishga ko'proq ahamiyat berilishi kuzatildi. Darhaqiqat, tanqidlar har doim eslab qolish his-tuyg'ularni uyg'otadi va uzoq vaqt davomida xotirada saqlanib qoladi, ijobiy hodisalar esa odatdagidek qabul qilinadi. Xuddi shu narsa ornitonimlar tarkibiy qismlariga ega bo'lgan frazeologik birliklarida namoyon bo'ladi. Ko'rib chiqilayotgan tillarda ularning ma'nosida salbiy ma'noga ega qushlarning belgilanishi juda ko'p. Ba'zi hollarda, bir xil ornitonim turli tillarda turli xil baholash semalarini o'z ichiga olishi mumkin. Xuddi shu tildagi ba'zi ornitonimlar ijobiy va salbiy konnotativ ma'noga ega bo'lgan frazeologik birliklarning bir qismidir.

Adabiyotlar:

1. Maxmudova, N. (2022). PRAGMATIC SIGNS OF ORNITHONYMS IN PROVERBS IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(2), 88-91.
2. Maxmudova, N. (2021). LEXICAL-SEMANTIC GROUP OF ORNITHONYMS IN LANGUAGE AND THEIR USE. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 2021(5), 107-116.

MATN LINGVISTIKASI VA KOGNITIV TILSHUNOSLIK TASVIRIY MIKROMATNLARNING QO'LLANILISHI XUSUSIDA

M.Xalilova, FarDU o'qituvchisi

Badiiy matnlarda til vositalari chegeralanmagan holda ishlatilib, ular fikrning obrazlilik, emotsionallik va ekspressivligi uchun xizmat qiladi, har qaysi badiiy asar (qissa, hikoya, roman, epopeya) matnida nutq yaratuvchisining lisoniy ijodkorligi, «men»i namoyon bo'ladi, ijodkor badiiy mahorati to'laqonli aks etadi.

Badiiy adabiyotda kishini ilhomlantiradigan, uni ezgulikka, yaxshilikka undaydigan, his-tuyg'ularini junbushga keltiradigan ma'naviy-axloqiy qarashlarini shakllantiradigan chinakam badiiy san'at darajasiga olib chiqqan narsa – bu unda ishlatilgan, estetik-emotsionallikka yo'g'rilgan lingvistik vositalardir. Shuning uchun ham bu nutq turi nafaqat so'z san'atkorlarini ilhomlantirdi, balki ko'plab yetuk adabiyotshunos olimlar, munaqqidlar, mashhur tilshunos olimlarning ham o'zining ustida izlanishlar olib borishga da'vat etib keldi. Badiiy adabiyotni badiiy san'at darajasiga olib chiqqan lingvopoetik vositalarning qo'llanilishi va ularning har qaysi ijodkor so'z ishlatish mahorati bo'yicha tadqiq etilishi badiiy adabiyotni badiiy matn sifatida talqin qilinishini belgilab berdi.

Rus tilshunosligida dastlab uslublar tasnifi va she'riy nutq nazariyasini yaratgan olim akademik V.Vinogradov badiiy adabiyot stilistikasining obyektini

ham aniq ko'rsatib o'tgan edi: «Badiiy adabiyot stilistikasining maqsadi ma'lum tahlil yo'li bilan adabiy asarni tashkil etishning qonuniyati va usullarini ochishdir, yozuvchining individual uslubini, adabiy maktablar, badiiy asarlar va shu kabilarning tuzilish tizimidagi individual o'ziga xosligini tasvirlab berish va aniqlashdir»¹. Shu bilan birga, V.Vinogradov nutq uslublarining tasnif qilinishida badiiy uslub tilning ta'sir etish – estetik funksiyasi asosida shakllanganligini qayd etadi.

Badiiy uslubning muhim qirralarini har tomonlama alohida monografik tarzda o'rganib tadqiqot yaratgan olim S.Karimov «O'zbek tilining badiiy uslubi» asarida² stilistika tarixida nutq uslublarining tasnifi masalasidagi qarashlarda badiiy nutq uslubini boshqa nutq usublari qatorida o'rganmay, uni alohida stilistik sistema sifatida o'rganishga da'vat qilgan olimlarning masalaga qarashidagi har xilliklar, munozarali jihatlariga o'z munosabatini bildirib o'tadi. Masalaga turli jihatlardan yondashilishiga sabab qilib, badiiy asarda til vositalarining qo'llanilishini qat'iy bir qolipga solib bo'lmasligi, unda umumxalq tilidagi barcha elementlarning qo'llanishida chegaraning yo'qligi, xullas, badiiy matnda umumtil fondining va boshqa funksional uslublarga xos bo'lgan birliklarning uchrashi ayrim tilshunoslarning uni boshqa nutq usublari qatorida o'rganish masalasida ikkilanishlariga sabab bo'layotganligini ko'rsatib o'tadi.

Tasvir nutq tipi so'zlovchining maqsadi, niyati, nutq obyektining xarakteri asosida shakllanadi. Til birliklari esa ana shu sabablar asosida reallashgan nutq tipiga xoslanadi. Funksional uslublar tilning ma'lum bir nutq sohasida qo'llanishi zamirida yuzaga kelar ekan, funksional uslublarga ham til birliklari xoslanadi. Tasvir nutq tipi ham, funksional uslublar ham tilning sistem-struktur mohiyatini to'la aks ettirish imkoniyatiga ega. Chunki har ikki nutq hodisasi til birliklarini alohida olingan holda emas, yaxlit, bir butun holda tadqiq qilish imkonini beradi, ya'ni til birliklariga ierarxik nuqtai nazardan eng yuqori sathdan yondashiladi. Demak, til birliklarining funksional uslubiy va tipologik jihatdan tadqiq qilishda ularning ikki tomonlama xoslanish xususiyatini e'tiborga olish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, tasvir – eng ko'p tarqalgan uslubiy vositalardan biri bo'lib, ko'proq badiiy matnlarga xos bo'lgan ifoda vositasi sanaladi. Shuning uchun ham bu vositani tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etish mumkin.

Tasviriy matn tinglovchiga noma'lum bo'lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo'ladi. Tasviriy matnda monologik nutq ko'rinishi yetakchilik qiladi. Partonomik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi³.

Badiiy matnlarda yuz berayotgan voqea-hodisalarning yuzaga kelishiga turtki bo'lgan qahramonlarning fel-atvori, tabiati, ichki dunyosini ochib berishda,

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.,1963. С.6.

² Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992.

³ Ўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – Б.106.

xatti-harakatlaridagi o'ziga xosliklarini aks ettirishda ularni uslubiy-sintaktik figuralar, ko'chma ma'noli so'zlar keng qo'llangan tabiat, peyzaj tasviriga qiyoslab solishtirganlari holda, voqea-hodisalar tavsilotlariga uyg'unlashtirgan tarzda qahramonlarning ichki kechinmalari, xarakter-xususiyatlarini, ruhiy holatini mohirlik bilan ochib beradilar. Masalan:

Kunchiqar tomonda oltin kipriklarini pirpiratib quyosh ko'z ochdi. Osmonga nur yelpig'ichi taraldi. Taraldi-yu, olamni munavvar qilib yubordi. Nur qudratidan hurkigan soyalar esa qora qanotlarini og'ir-og'ir silkitgancha titrab-qaqshab chekina boshladi. Sherzod bu sehrli manzaralarni kuzatib turarkan, qalbida yana o'sha qadrdon bir tuyg'uni – vujudini larzaga solgan yozish tuyg'usini his etdi. Keyingi uch oy ichida – o'zi kasalxonaga tushganidan buyon bo'lib o'tgan voqealar butun tavsiloti bilan, butun hayajoni-yu falsafasi bilan qaytadan jonlandi... (Ў.Ҳошимов. Нур борки, соя бор).

Matn yaratishdan muallif g'oyasi va maqsadini to'laligicha amalga oshishida til estetik funksiyasining namoyon bo'lishini keltirgan mikromatn misolida isbotlash mumkin. Mikromatnning ta'sir darajasi o'xshatish, qiyoslash, taqqoslash usullaridan mohirona foydalanganligida ko'rinadi. Unda mazmunan va mantiqan birikkan gaplar tarkibida ishlatilgan noan'anaviy sifatlashlar (*oltin kipriklar, nur yelpig'ichi, hurkigan soyalar, qora qanotlarini...*, *og'ir-og'ir silkitgancha, sehrli manzara, qadrdon bir tuyg'u, yozish tuyg'usi*), metafora (*oltin kipriklarini pirpiratib, quyosh ko'z ochdi, nur yelpig'ichi taraldi, nur qudratidan hurkigan soyalar, qora qanotlarini og'ir-og'ir silkitgancha, titrab-qaqshab chekina boshladi, vujudini larzaga solgan tuyg'u*), predikat takrori (... *taraldi. Taraldi-yu...*), jonlantirish (*o'tgan voqealar qaytadan jonlandi*) vositalarini o'z o'rnida maqsadga muvofiq tarzda ishlatib, ulardan bosh qahramonning tushkunlikni kechirayotgan ruhiy holati, ichki kechinmalarini peyzaj tasviriga – havoning aynishidagi salqinlik – soyalarga qiyoslab berilgan, yomg'ir yog'ib o'tgandan keyingi havoning ocnilib, osmonning yorishib ketishi, quyoshning charaqlab chiqishi va iliqlik baxsh etishi – ***Osmonga nur yelpig'ichi taraldi. Taraldi-yu, olamni munavvar qilib yubordi*** jumlasini orqali; quyoshning ko'tarilishi bilan soyaning yo'qolib ketishi – ***Nur qudratidan hurkigan soyalar*** murakkab o'xshatishlari hamda tushkunlikdan keyingi – ***soyalarning qora qanotlarini og'ir-og'ir silkitgancha titrab-qaqshab olislarga chekina boshlashi*** tasvirlari ***bu sehrli manzaralarni kuzatib turgan*** Sherzodning qalbida yana o'sha qadrdon bo'lib ketgan – yozishning tug'yon urishi holatiga solishtirilib, qiyoslab berilgani holda, uning ichki kechinmalarini, holatini yanada yorqin ifodalashga xizmat qilgan. Ushbu tasviriy vositalarning barchasi bir bo'lib, bir butunicha muallifning ko'zda tutgan ushbu g'oyasi: har qanday yomon kunlar ortidan yaxshi kunlar kelishiga ishonirish, yaxshi insonlarning ruhlanib yashashlariga ishora qilingani holda ishlatilgan. Mikromatn qismlarining bog'lanishi va ifodaliligini bajargan ...***taraldi. Taraldi-yu...*** – predikat takrori ona tabiat ulug' qudratining inson qalbidagi jozibasini ta'kidlab ko'rsatish, ta'kidni kuchaytirish, jozibadorlikni oshirish uchun ishlatilgan va butun bir mikromatndagi ohangdorlikni, musiqiylikni yuzaga chiqargan.

Lisoniy dalillarimizning tahlilidan kelib chiqib, xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, badiiy matnlarda tabiat tasvirini mikromatnlar vositasida namoyon etishda muallif tilning barcha emotsional-ekspressiv vositalaridan, uslubiy bo‘yoqdor so‘zlardan, xalqonalashgan iboralaridan unumli hamda tizimli ravishda foydalangan holda, tabiat tasviri orqali personajlarning ruhiy holati, dunyoqarashi, his-tuyg‘ularini ro‘y berib turgan tabiat tasviriga uyg‘unlashtirgan tarzda ochib beradi. Ijodkor tasviriy mikromatnlar vositasida o‘zi tanlagan qahramonning ichki dunyosi, xarakter-xususiyatlari to‘g‘risida o‘zi xulosa chiqarmaydi: unga munosabat yoki hukm bildirish yoki xulosa berishni o‘quvchining o‘ziga havola qiladi.

Adabiyotlar:

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1963. – 256 С.
2. Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. – 140 Б.
3. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008. – 160 Б.
4. Hojaliyev I. Matnshunoslik kursida tasvir nutqini o‘rgatish. – Farg‘ona, 2019. – 88 В.

Бадий манба

Ҳошимов Ў. Танланган асарлар. III жилд, - Т., 2011.

ҚАРАМА-ҚАРШИ МУНОСАБАТЛИ АФФИКСАЛ МОРФЕМАЛАР ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Э.Ўринбоева, ФарДУ ўқитувчиси

Тилшуносликда қарама-қаршилик муносабати антонимия ҳодисаси орқали ифодаланади.

Аффиксал антонимия ҳодисаси сифат ясовчи аффикслар доирасида амал қилади. Аффиксал антонимия қарама-қарши, яъни зид маъноли эргаши морфемалар муносабатига асосланади.⁴ Масалан, гулли-гулсиз, бемаъни-бамаъни жуфтликлари таркибидаги сўзлар ўзаро қарама-қарши, зид маъноли. Бироқ маънодаги ушбу зидлик ўзак морфемалар (гул/гул, маъни/маъни) орқали эмас, балки аффиксал морфемалар (-ли/-сиз, ба-/бе-) ёрдамида юзага чиққан. Демак, оппозитив жуфтлик таркибидаги ушбу кўшимчалар антоним аффикслар ҳисобланади.

Қарама-қарши маъно муносабатига эга сўз ясовчи аффиксларга мисол сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

бе- ва **–манд.** бе- префикси отга қўшилиб, сўз асосидан англашилган нарса-предметга эга эмаслик белгиси мавжуд бўлган сифат ясайди. –манд кўшимчаси эса асосдан англашилган предметга ортиқ даражада эгаликни билдиради: давлатманд, баҳраманд, аёлманд, ҳунарманд, иштиёқманд.. Бу сўзлар отлар олдида келганда сифат каби қўлланади, лекин кўпинча шахс оти

⁴ Бердиалиев А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Хўжанд, 2015. – Б.57.

бўлиб келади. Маъноси кўп ўринларда –ли, -дор аффиксларининг тўғри келади. Масалан, *Оқшом ва тонготарда хуришиди жаҳоннинг тамоман ўзгача, бир-бирига ўхшамас рангларидан ҳайратланганмисиз?Биласизми, ҳовлингизда ўсган гули раъно қайси рангда?Эътибор берганмисиз?Албатта, разм солгансиз, биласиз. Сиз, ахир, бебахра инсон эмассиз.*

(Э.Воҳидов, “Ранг сўзининг рангинлиги”)

Йигирманчи асрда “учар гиламлар”, “ойинайи жаҳонлар”, компьютерлар кашф этилди ва миллионлаб инсонлар уларнинг хизматидан баҳраманд бўлди. Йигирманчи асрда икки марта жаҳон уруши рўй берди ва миллионлаб инсонларнинг ёстиғи қуриди.

(Ў.Ҳошимов, “Дафтар ҳошиясидаги битиклар”)

Юқорида келтирилган парчаларда бебахра//баҳраманд сўзларининг ўзаро оппозитив муносабати антоним кўшимчалар, яъни бе- ва –манд орқали юзага чиққан.

-манд аффиксининг –ванд шакли ҳам учрайди: касалванд, нашаванд...

Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалванд хазонлар инграйди...Эрта баҳордан бўтана бўлиб, шоша-пиша, қиргогига сизмай оққан ариқлар тиниқлашади. Шунча уринишлари зое кетганини тушуниб, оламга маъюс боқади...

(Ў.Ҳошимов, “Тушида кечган умрлар”)

Куйида келтирилган нутқий парчаларда ҳам –манд аффикси ва бе- префиксининг антоним жуфтлик ҳосил қилганини кўриш мумкин:

- *Ўзингизга маълумки, - деди тузукланиб Ҳасанали, - Марғилон келганимизга йигирма беш кун, бир ойлар чамаси фурсат ўтди. Шундан бери Отабек дардманд.*

Зиё ака ажабланган эди:

- *Қандай дардмандлик, Отабек соғ-ку?*

(А.Қодирий, “Ўткан кунлар”)

*Фироқни лаҳзада кўмгим келадир,
Бедард ёр, наҳотки, ўнгим келадир?
Хазонли боққа кел - сени соғиндим,
Сени кўрмай десам, ўлгим келадир.*

(У.Азим, Танланган асарлар)

Кейинги мисолларга мурожаат қиламиз:

*Ишқ ўти тушган кўнгилга
Ўзга дард бегонадир.
Мен бўлибман, воҳ ажаб,
Дардманди шеър, бемори ишқ.*

(Э.Воҳидов, “Изҳори ишқ”. 1- жилд)

*Уч балодан сақласин,
Чархи болокаш бўлмасин.
Дўст меҳрсиз, дардсиз улфат,
Ёр жафокаш бўлмасин.*

(Э.Воҳидов, “Уч балодан сақласин”. 1- жилд)

Биринчи мисолда -манд аффикси от (дардманд)га кўшилиб, ўзакдан англашилган предмет маъносига эга эканлик, ортиқлик, давомийлик ифодалаган. Бундан ташқари мазкур кўшимча характер-хусусият, ҳолат каби белгиларни ифодаловчи шахсга хос сифатларни ҳам ясайди: ихлосманд, иштиёқманд, дардманд каби. Кейинги матндаги сўз таркибида келган -сиз аффикси эса маъно жиҳатдан -манд аффикси орқали ясалган сўзнинг антоним жуфтани ҳосил қилишга хизмат қилган.

***Беҳаракат** қотди изғирин.*

Аёз-фалакка қадар.

Нозиккина муз гуллари

Деразага чирмашар.

(У.Азим, “Изғирин”)

-чан ва **бе-**. -чан аффикси ўрни билан бе- пefиксига ҳам антоним бўла олади. –чан аффикси англаувчи маъно илмий адабиётларда турлича талқин қилинади. Масалан, Ўзбек тили грамматикаси, 1-том Морфология қисмида –чан аффиксининг –чанг вариант ҳам борлиги тўғрисида илмий ахборот берилади:

-чан//–чанг сифат ясовчи аффикси ўзакдан англашилган предмет, ходиса тушунчаларига ортиқлик, активлик каби белги маъноларини беради. От туркумидаги сўзларга кўшилиб, характер-хусусият, хосса-ҳолат билдирувчи сифатлар ясайди: ҳаракатчан, яшовчан, ўзгарувчан, ишчан, курашчан, талабчан каби. Масалан, *Муштарийга тегишли энг қизиқ ва ажойиб жиҳат ундаги улкан қизил доғдир. Доғнинг бўйи — 50 000 км, эни эса — 12 000 км. Доғнинг ранги, шакли, ёрқинлиги ва ҳаракатчанлиги ўзгарувчандир.*

(“Мўжиза китоб”, Болалар учун универсал энциклопедия. 1-китоб)

Сени учратсам,

Ақлдан озаман деб ўйлагандим-

Нега ақлим бунчалар жойида?

Беҳаракат-

Қилт этмайди.

(У.Азим “Учрашув”)

*Демак, қўрқувсиз умид йўқ, умидсиз қўрқув эса тасавурга сизмайди. Инсон умидли бўлсаю, ҳеч қандай эҳсон кутмаса, у албатта янада **ҳаракатчан** ва жиддий тарзда муносабатга киришади. Умид ва кутмоқ инсоннинг қанотидир.*

(Ж.Румий, “Буюклар бисотидан”)

Мазкур мисолларда **-чан** ва **бе-** аффикслари ёрдамида ясалган антоним сўзлар берилган бўлиб, асосдан англашилган хусусиятнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги каби маънолар ифодаланган.

Кўп сўзларда –чан билан параллел равишда –чанг аффиксини ҳам ишлатиш мумкин: кўнгилчан-кўнгилчанг, ишчан-ишчанг, уятчан-уятчанг, хаёлчан-хаёлчанг...

Лекин –чанг аффиксининг ўзига хос функцияси ҳам бор. –чанг отларга кўшилиб ўзакдан англашилган тушунчага эгаликни ёки бунинг акси-эга эмасликни англатади: Кўйлакчанг, махсичанг, яктакчанг, сарпойчанг ...⁵

1) асосдан англашилган предметнинг ўзигагина эгалик маъносини ифодалайди: кўйлакчанг, яктакчанг;

2) асосдан англашилган предметга эга эмаслик маъносини ифодалайди: дўппичанг, белбоғчанг.

Мисолларга эътибор берайлик:

-Кап-катта қиз, пешингача чўзилиб ётишга уялмайсанми?

*Гавҳар Ғиёс акасининг шангиллаб айтган дашномини уйқу аралаш эшитди-ю, кўзини очди. Акаси эшик олдида **кўйлакчан** туриб олиб, хўл бўлиб кетган сочини, юзларини сочиқ билан артарди.*

(Ў.Ҳошимов, “Шамол эсаверади”)

*Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйига хат тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, **яктакчан** оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жавдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди.*

(А.Қаҳҳор, “Ўғри”)

Ушбу лисоний далилларда кўйлакчан, яктакчан сўзлари фақат кўйлак ёки яктак кийганлик, яъни асосдан англашилган нарсага эга эканлик маъносини билдириб келган.

Сарпойчанг сўзи тожик тилидан ўзлашган бўлиб, ўзбек тилида яхлитлигича қўлланади, оёққа ҳеч нарса (пайпоқ, махси) киймасдан пояфзал кийиш маъносини англатади.

Лекин –чанг кўшимчаси орқали ясалган айрим сўзлар қарама-қарши маънода ҳам қўлланади. Масалан, махсичанг сўзи:

а) махсининг ўзини кийиб, калиш киймаган ҳолатни;

б) махси киймай, фақат калишнинг ўзини кийган ҳолатни ифодалаш учун ишлатилиши мумкин. Маънодаги бундай зиддият диалектлараро фарқланади. Шунингдек, тадқиқотчи Ф.Жумаева ушбу ҳодисани кўшимчалар доирасидаги энантиосемия сифатида баҳолаган.⁶

У.Турсунов, Ж.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев ҳаммуаллифлигидаги Ҳозирги ўзбек адабий тили дарслигида ҳамда А.Бердалиев муаллифлигидаги Ҳозирги ўзбек адабий тили ўқув қўлланмасида эса –чан ва чанг аффикслари алоҳида кўшимчалар сифатида кўрсатиб ўтилган.

Келтирилган мисоллардан кўринадикки, айрим аффикслар бошқа кўплаб аффикслар билан қарама-қаршилиқ муносабатида бўлиб, икки ёки ундан ортиқ антонимик парадигманинг аъзоси сифатида намоён бўлади.

⁵ Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1975. – Б.282.

⁶ Жумаева Ф. Полисемем лексемалар доирасидаги синоним ва антоним семалар тадқиқи. Ф.ф.б.ф.д. дисс., 2019. – Б.108.

TOPONIMLARNING LEKSIK-SEMANTIK JIHATDAN O'RGANILISHI

O.Abbozov, *FarDU tilshunoslik kafedrası o'qituvchisi*

Til kishilik jamiyatining ehtiyojlari uchun xizmat qilar ekan, uning eng birinchi vazifasi nominativlik, ya'ni atash funksiyasidir. Shu ma'noda ma'lum bir mamlakatning yoki undagi muayyan ma'muriy hududlarning farqlanishi, chegaralanishi mazkur geografik obyektlarning nomlanishi bilan bog'liq bo'ladi. Bu davlat siyosati darajasidagi muhim masalalardan biri bo'lib, mamlakatimizda ham bu borada tegishli qonun qabul qilingan va amaliyotga joriy etilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasi qonunchilik palatasi tomonidan 2011-yil 4-martda qabul qilingan, Senat tomonidan 2011-yil 26-avgustda ma'qullangan «Geografik obyektlarning nomlari to'g'risida»gi Qonun mamlakatimiz hududidagi toponimlarni tartibga solishning huquqiy-normativ asosi hisoblanadi. Yerning hozirda yoki o'tmishda mavjud bo'lgan hamda muayyan o'rnashgan joyi bilan tavsiflanadigan, kelib chiqishi tabiiy yoki sun'iy bo'lgan yaxlit va nisbatan barqaror hosilalari geografik obyekt sanalib, ular jumlasiga ma'muriy-hududiy birliklar (viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar, ovullar); aholi punktlari va ularning tarkibiy qismlari (mahallalar, shoh ko'chalar, ko'chalar, maydonlar, bog'lar, xiyobonlar); transport va muhandislik-texnika infratuzilmasi obyektlari (temir yo'l bekatlari, avtobekatlari, metropoliten bekatlari, vokzallar, aeroportlar, portlar, pristanlar, ko'priklar, razyezdlar, yo'llar, kanallar, suv omborlari, to'g'onlar, dambalar); tabiiy obyektlar (daryolar, ko'llar, muzliklar, tekisliklar, tog'lar, tog' tizmalari, g'orlar, cho'llar, vodiylar, daralar, muhofaza etiladigan tabiiy hududlar, yonbag'irlar, foydali qazilma konlari) va boshqa shu kabi obyektlar kiradi.

Til insonlar maishiy hayoti, tafakkuri va madaniyatiga juda katta ta'sir qiladi. Bu haqda tilshunos olimlar M.Mirtojiev va N.Mahmudovlar «...til eng murakkab, ayni chog'da benihoya o'ziga xos ijtimoiy hodisadir», degan fikrni bildiradilar. Til tabiatan atash ma'nosiga ega bo'lib, obyektiv borliqni nomlash vazifasini bajarayotganday ko'rinsa-da, aslida u faqat atash mazmuniga ega bo'lgan belgilar yig'indisigina bo'lib qolmay, xalq madaniyati, ong darajasi va ijtimoiy o'ziga xosliklarni ipidan ignasigacha o'zida namoyon etuvchi eng muhim ifoda shaklidir.

Bugungi kunda tilshunoslik fani o'z rivojlanish bosqichlarida inson bilan bog'liq tarzda tadqiq etilmoqda. Zamonaviy tilshunoslikning qator sohalarida tilni uning yaratuvchisi – tafakkur egasi bo'lgan inson omili bilan birgalikda tadqiq etish g'oyasi ilgari surilmoqda. Ammo qadimdan bu g'oyani ilgari surgan hamda toponimlarda inson tafakkurini aniq namoyon etib turuvchi soha, bu – onomastikadir.

Til imkoniyatlari, avvalo, nutqda namoyon bo'ladi. Nutqiy jarayonlarda aniq va ravshan ko'rinib turgan munosabatlar kishilik jamiyatining turli tuzilmalari – jamoalar, davlat boshqaruvida siyosat yo'li bilan ham tartibga solinadi. Bu esa

toponimlarni bildiruvchi ijtimoiy-siyosiy hudud nomlari orqali yanada ravshanroq ifodalanadi.

Fan bevosita kishilar hayoti va tafakkuridagi noaniqliklarga barham berish, ularni ilmiy asosda tushuntirish bilan shug'ullanadi. «*Fan*» tushunchasiga «O'zbek tilining izohli lug'ati»da «Tabiat va jamiyatning taraqqiyot qonuniyatlarini ochib beruvchi hamda o'zi erishgan natijalar bilan atrof muhitga ta'sir ko'rsatuvchi bilimlar tizimi», deya ta'rif berilgan.

Bu ma'noda tilshunoslik fani barcha bilimlar uchun vosita vazifasini o'taydi. Chunki insoniyat anglagan har qanday bilim u yoki bu tilda voqelanadi. Ya'ni lisoniy dalillar orqali reallashadi. Boshqacha shaklda bayon etadigan bo'lsak, muayyan tilning mavjudlik belgisi va taraqqiyot omillaridan eng muhimi, bu – uning ijtimoiyligi yoki dunyoda yashagan va yashab kelayotgan biror xalq tafakkuri, taraqqiyoti bilan aloqadorligidir. Bunday holatda inson ong tizimining boshqarilish tarzi ilmiy asoslanadi, nutqiy faoliyat shakllari inson va uning hayot davomida bosib o'tgan umr yo'li va yashash muhitiga bog'liq holda o'rganiladi.

Til materiallari insonlarning o'zaro muloqot jarayonidagi ongli faoliyati natijasi sanaladi. Bu o'rinda faoliyat inson omili bilan chambarchas bog'liq ma'noga ega bo'lib, lug'atlarda bu tushunchaga «inson hayotining, uning voqelikka nisbatan faol munosabatining ro'yobga chiqish formasi», deya ta'rif beriladi. Inson faoliyati turlari orasida eng asosiysi nutqiy faoliyat hisoblanadi. Nutqiy faoliyat esa insonlarning voqelikka munosabatini ro'yobga chiqarishda eng muhim jarayonlardan biridir. Taniqli rus tilshunosi Y.N.Karaulov «Har qanday matn ortida lisoniy tizimlarni egallagan muayyan shaxs turadi», deb yozadi.

Onomastika tilshunoslikning juda keng tarmog'i bo'lib, toponimlar uning tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Bu soha juda ko'p ichki tarmoqlarni o'z ichiga oladi. Masalan, toponimikada toponimlar va ularning yuzaga kelish qonuniyatlari o'rganiladi. «*Toponim*» so'zi asli yunoncha «*topos*» – «*joy*» va «*onoma*» – «*atoqli ot*» so'zlaridan olingan bo'lib, u yer yuzasining quruqlik qismida joylashgan barcha tabiiy-geografik va sun'iy obyektlarning atoqli otidir, deb izohlanadi.

Toponimlar tilning eng faol va tarixiy voqealarga aloqador sohasi sanaladi. Chunki tarixiy hodisalarni qayd etishda makon va zamon tushunchalari ustuvorligi mavjud ekan, toponimlarning muhim ahamiyatga ega ekanligi o'z tasdig'ini topadi. Shu ma'noda toponimlar masalasi azaldan ilmiy tadqiqotlar markazida bo'lib, bu birliklar o'zida xalqlar tarixi, madaniyati va tafakkuri hamda o'zligini namoyon etadi. Aynan katta ijtimoiy ahamiyatga egaligi sababli ham, mazkur masalalar fanda nafaqat tilshunoslar, balki adabiyotshunoslar, etnograflar, tarixchilar, arxeologlar, siyosatshunoslar, madaniyatshunoslar, harbiylar va hatto juda tor mutaxassislik egalari bo'lgan xazina izlovchilar uchun ham qiziqarli mavzular mundarijasini taqdim etib kelgan. Har bir fan yo'nalishi vakillari o'z tadqiqot predmetiga ko'ra, bu sohani turli maqsadlar bilan turli jihatdan talqin etganlar. Bu haqda rus olimi V.A.Nikonov o'z asarlarida batafsil ma'lumot berib, toponimlar masalasi bilan qiziquvchi soha vakillarining tadqiqot predmeti haqida o'z ilmiy mushohadalarini bayon etgan. Xususan, tilshunoslik sohasida toponimlar eng qadimgi yozma manbalarda tilga olinadi. Bu manbalarda toponimlarning,

asosan, onomastik xarakteri ahamiyatli bo‘lib, ularni leksik-grammatik jihatdan tadqiq etish tilshunoslikning keyingi davrlarida boshlangan.

Toponimlarning lingvistik jihatdan o‘rganilishi XIX asr oxiri XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Ammo dastlabki tadqiqotlar, asosan, kichik hajmdagi va tarixiy hujjat ko‘rinishidagi yangiliklardan iborat edi. Ular tarixiy toponimlar xususidagi ilmiy maqolalar, o‘quv-uslubiy qo‘llanmalar – lug‘atlardan iborat bo‘lib, monografik tarzda tadqiqot olib borgan olimlar ham toponimlarni yig‘ish hamda ularning kelib chiqishi va davrlar silsilasida o‘zgarishi kabi masalalar bilan shug‘ullanganlar. O‘zbek tilshunosligida toponimlarni o‘rganishning boshlanishi tom ma’noda XX asrning 60-yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davrga kelib, o‘zbek tilshunosligida yirik hajmdagi monografik tadqiqotlar maydonga kela boshladiki, ularda xalqimizning boy tarixi bilan birga, toponimlarning lingvistik xususiyatlari ham muayyan darajada ochib berila boshlandi. Bu davr ilmiy jamoatchiligi qatorida H.Hasanov, T.Nafasov, S.Qorayev, Z.Do‘simov, B.O‘rinboyev, T.Rahmatov, L.Karimova, T.Enazarov, N.Oxunov, S.Nayimov, A.Turobov, A.Otajonova, O.Begimov kabi tadqiqotchilarni eslatib o‘tish mumkin. Yuqorida nomlari ta’kidlab o‘tilgan olimlar o‘z tadqiqotlarida O‘zbekiston hududidagi turli tarixiy joylarning nomlari yuzasidan ilmiy izlanishlar olib bordilar. Ammo aksariyat tadqiqotlarning umumiy tomoni ularni yig‘ish, tartiblash, etimologik belgilari yoki nomlarning berilishi tarixi bilan bog‘liq izohlardan tarkib topgan edi. Toponimlar va ularning lingvistik xususiyatlari batafsil yoritib berilgan tadqiqotlar, deyarli, amalga oshirilmagan, ularda faqatgina nomlash nuqtai nazaridagina ba’zi yondashuvlarni uchratish mumkin. Bu borada G.Jo‘raboyeva «onomastik birliklarning ayrim lisoniy xususiyatlari, yasalishi, etimologiyasiga oid lingvistik tahlil va tasniflar amalga oshirildi. Boshqa o‘rinlarda ishlar, asosan, statistik va bibliografik xarakterda edi», deb ta’kidlaydi va o‘z tadqiqotlarini Farg‘ona vodiysi toponimlarining qiyosiy-tarixiy va antropotsentrik xususiyat-larini yoritib berishga qaratadi.

Aytish mumkinki, onomastik birliklar, ular sirasiga kiruvchi toponimlar, oddiy nomlar emas, ular tarixdan «so‘zlaydi». Bu holat fanda ko‘p bor takrorlangan va tan olingan fikr bo‘lganligi bois ham, mamlakatimizning nisbatan uzoq o‘tmishga va boy tarixiy ma’lumotlarga ega bo‘lgan hududlaridagi toponimlar xususida olimlar ko‘proq izlanishlar olib borganlar. Bu borada o‘zbek olimlaridan Suyun Qorayev chuqur ilmiy izlanishlar olib borgan. Olimning toponimika sohasida olib borgan tadqiqotlari mamlakatimiz hududidagi ko‘plab joy nomlari ma’nosi to‘g‘ri izohlanishi va toponimlar tasnifi izchilligi yaratilishiga zamin yaratdi. Xususan, toponimikaning tilshunoslik bilan aloqasini tadqiq qilishda toponimlarning yasalish usullari va indikator birliklar masalasiga e’tibor qaratgan. Olim toponimlarni umumiy adabiy til lug‘at tarkibining bir qismi deb baholar ekan, toponimlar ya’ni o‘rin-joy nomlarining paydo bo‘lishi va taraqqiyoti leksik qatlamning boshqa birliklaridan farq qilishini ta’kidlaydi. Yangi nomlarning paydo bo‘lishidagi bu farqlar asosan qanchalik qadim tarixga egaligi, toponimik birlikning polikomponentlilik, ya’ni tarkiban bir necha komponentlilik va shu bilan birga hududda yashovchi xalqlar foydalanadigan tilning ichki qonuniyatlariga

ko‘p jihatdan bog‘liq bo‘ladi. Toponimlarning tarkibiy tuzilishida turdosh otlar (apellyativlar) mavjud bo‘lishi ularning alohida xarakterli jihati sanalishini aytadi.

Har bir tilda toponimlarning yasashida shu til uchun xos bo‘lgan lingvistik vositalardan (modellardan) foydalaniladi. Tillar morfemik tarkibida ayrim so‘z yasovchi vositalar toponimlar tarkibida ko‘p qo‘llanadi va bora-bora ularni yasashga ixtisoslashib qoladi.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Географик объектларнинг номлари тўғрисида»ги ЎРҚ-303-сон Қонуни. 2011 йил 12 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида»ги 269-П-сон Қонуни. 2001 йил 30 август.
3. Аҳмадалиев Ю. Топонимика ва географик терминшунослик. Ўқув қўлланма. – Фарғона, 2017. 10-б.
4. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Тўртинчи жилд. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2008.

RASMIY USLUBNING ILMIIY TALQINI

A. Shodiyeva, FarDU o‘qituvchisi

O‘zbek tili davlat tili sifatida qonuniy ravishda ijtimoiy turmushimizning barcha sohalarida keng qo‘llanilmoqda, hukumatimiz tomonidan uni o‘rganish va o‘rgatishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Xususan, 2019-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son Farmoni qabul qilindi. Farmonga muvofiq, 21-oktabr – “O‘zbek tili bayrami kuni” deb e‘lon qilindi hamda Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi.

Har bir shaxs o‘z fikrini to‘liq, tushunarli va aniq ifoda etishida til qoidalari bilan bir qatorda tildagi uslublardan ham xabardor bo‘lishi zarur.

Uslub (arabcha – tartib, tartib-usul; usul, yo‘sin; shakl) **1** Til unsurlarining ma‘lum vazifa bajarishiga bog‘liq holda birlashadigan, til birliklarining o‘ziga xos tanlanishi, birikishi va sh.k. bilan xarakterlanadigan tizimlar. Til uslublari. Funktsional uslublar.

2 Til vositalaridan foydalanishning ma‘lum bir yozuvchi, asar, janr uchun xarakterli bo‘lgan usullari majmui. A.Qahhor uslubi. Feletonlar uslubi.

3 Til vositalarining ekspressiv-uslubiy belgi asosida tanlanishi (saylanishi); nutqning so‘z qo‘llash va sintaktik me‘yorlarga mos holda tuzilishi. Kitobiy uslub. Rasmiy uslub. Ilmiy uslub [1;299].

Stil (uslub) so‘zi hozirda keng va tor ma‘nolarda ishlatilmoqda. Keng ma‘noda “uslub”, “usul”, “yo‘l” so‘zlarining ma‘nosida: ish uslubi, o‘yin uslubi, qadimgi muhtasham binolar uslubi kabi ishlatilsa, tor ma‘noda tilshunoslik, adabiyotshunoslik va san‘atshunoslik fanlarining bir sohasi sifatida - terminologik ma‘noda qo‘llanayotir [3;5].

O‘zbek tilshunosligining yirik olimlaridan biri M.Mukarramov stilistikaning obyektini belgilashda tadqiqotchilar o‘rtasidagi ikki xil qarash borligini ta’kidlaydi: “Til ijtimoiy funksiyasi jihatidan tekshirilganda stilistika obyektiga tilning tasviriy ifoda imkoniyatlarini kiritish torlik qilib qoladi. CHunki real nutq tekstlari bo‘yicha ekspressiv-emotsionallik hodisasini o‘rganadigan bo‘lsak, bu bevosita so‘zlashuv va badiiy nutqlargagina to‘g‘ri keladi. SHu nutq tekstlaridagina ekspressiv-emotsionallik yorqin namoyon bo‘ladi. **Rasmiy hujjat** va ilmiy nutqlarda ekspressiv-emotsionallik ko‘rinmaydi. SHuning uchun ikkinchi bir gruppada tadqiqotchilar stilistika obyektiga funksional stillarni kiritadilar [2;6].

Tilshunoslar M. D. Kuznets va YU. M. Skrebnev stilistikaning obyektiga quyidagicha yondashadilar: “Stilistika obyektini tilning ekspressiv vositalarini, nutq aloqasining maqsad va vaziyatiga ko‘ra yasash mexanizmlarini, qo‘llanish doiralarini hamda tanlash prinsiplarini analiz qilishdan iborat bo‘lmog‘i kerak”[6;3]. G.V.Stepanov: “Stilistika til vositalarining maqsadga ko‘ra tanlanishi, saralab olinishini analiz qiladi” [7;17], deb ko‘rsatsa, V.P.Murat esa lingvistik stilistikaning obyektini funksional stillarni o‘rganish bo‘lib, bunda ma’lum bir davr tilining stilistik sistemasini, ularning bir-biriga o‘tishini hamda stillar taraqqiyotini, stillarning normalashish masalalarini o‘rganishdan iborat bo‘lishi kerak,[8;25] deydi.

Hayotimiz davomida turli uslublardan foydalanamiz, ba’zan badiiy uslubdan, ba’zan ilmiy uslubdan, lekin muomalada ko‘p ishlatadigan uslubimiz so‘zlashuv uslubi hisoblanadi. Darhaqiqat, har bir shaxs kundalik so‘zlashuv uslubidan tashqari, rasmiy ish yuritish uslubini ham bilishi lozim. CHunki ijtimoiy hayot bilan bog‘liq bo‘lgan har bir kishi fermemi, o‘qituvchimi, haydovchimi ariza, tilxat yoki tarjimayi hol yozishiga to‘g‘ri keladi, hatto taklifnoma yozishni ham uslubi bo‘lib, uni to‘g‘ri yozish taklif qilinayotgan shaxs yoki shaxslarga bo‘lgan e’tibor, hurmatni bildiradi.

Rasmiy (arabcha – ma’muriy, ma’muriyatga aloqador) **1** Hukumat, davlat yoki biror tashkilotga oid, shular tomonidan belgilangan. Rasmiy vakil.

2 Hukumat, davlat organlari yoki biror tashkilot tomonidan e’lon qilingan, chiqarilgan, tarqatilgan. Rasmiy ma’lumot. Rasmiy axborot.

3 Qonuniy ravishda tasdiqlangan, rasmiylashtirilgan. Rasmiy hujjatlar. Rasmiy tashkilot.

4 Davlat yo‘li bilan olib boriladigan muomala, yozishma va hujjat tiliga xos bo‘lgan; maktubiy. Rasmiy uslub [1;353].

“**Rasmiy ish stili.** Funksional stilning bir turi bo‘lib, u rasmiy (ish-idoraga xos) leksika va frazeologiyaga egaligi, shtamlarning, shartli qisqartmalarning, nomenklatura atamalarining ishlatilishi, so‘zlarning to‘g‘ri nomenativ ma’nosida qo‘llanishi, ekspressiv nutq vositalarining deyarli yo‘qligi kabi belgilari bilan xarakterlanadi” [3;115].

Rasmiy uslub – jamiyatdagi ijtimoiy huquqiy munosabatlar uchun, davlat va davlatlararo maxsus rasmiy, siyosiy-iqtisodiy munosabatlar uchun xizmat qiladi. O‘zbek tilining rasmiy yozishma va yozishma hujjatlar stili juda qadimiy

tarixga ega. Bu uslubning dastlabki elementlari eng qadimgi davrlardayoq paydo bo‘lgan edi [9;48].

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi – hozirgi o‘zbek adabiy tilining ma’muriy va yuridik ishlarda amal qiladigan bir ko‘rinishidir. Qonunlar matnlari, farmonlar, buyruq va qo‘llanmalar, shartnomalar, aktlar, har xil rasmiy hujjatlar tashkilotlar o‘rtasidagi yozishmalar, ma’lumotnomalar rasmiy ish qog‘ozlar uslubida yoziladi va gapiriladi[9;48].

Rus tuzumi paytida o‘zbek va rus tili davlat tili sifatida e’lon qilingan bo‘lsa-da, lekin amalda rasmiy ish yuritish uslubi rus tilida olib borilgan. Korxonalar, tashkilot va muassasalarda ish hujjatlari, yo‘riqnomalar, ma’lumotnomalarning barchasi faqatgina rus tilida yurg‘izilgan.

Aytish lozimki, yaqin paytlargacha ham rasmiy hujjatlarda mazmuni o‘zbek tilida nomi esa rus tilida nomlash holatlari uchrab turgan. Bundan tashqari, ish hujjatlari qolipi rus tilidagi kabi qoliplanishi ham kuzatilgan: *“Berildi ushbu spravkani falonchievga shul haqda kim, haqiqatan ham bu o‘rtoq shul joyda yashab turadi”* qabilidagi 20-yillarda andoza olish tufayli paydo bo‘lgan, ya’ni shaklan o‘zbekcha ma’lumotnomalar yozib kelindi [4;7]. Bunga o‘xshash holatlar hujjatchiligimizda ko‘p uchraydi. Kichkina bir misol: bizda o‘zbek tilida bitilgan hujjatlarda uning sanasini ko‘rsatish, masalan, *“12 oktyabr 1989”* yil” tarzida yozish rus tilidan ko‘chirish oqibatida odat bo‘lib qolgan. Rus tilida *“12 октября 1989 zoda”* tarzida yoziladi va bu rus tilining tabiati va qonuniyatlariga to‘la muvofiq keladi. Ayni iboraning o‘zbek tilidagi ma’nosi aslida *“1989 yilning 12 oktyabri”* demakdir. SHunday ekan, o‘zbek tilining o‘z tabiati va qonunlari asosida *“1989 yilning 12 oktyabri”* yoki, juda bo‘lmaganda, *“1989 yil 12 oktyabr”* tarzida yozish kerak [4;11]. Bizningcha, bunday muammolarni hal etishda ayni til tabiatidan kelib chiqqan holda hal etish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. 2008. 299-бет.
2. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. - Тошкент: “Фан”. 1984. 5-бет.
3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. - Тошкент: Ўқитувчи. 1985. – 115 – бет.
4. Аминов М., Мадвалиев А., Маҳкамов Н., Маҳмудов Н. Иш юритиш. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2015. – 7-бет.
5. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.

FARG‘ONA VILOYATI ETNOTOPONIMLARI TARKIBIDA UCHROVCHI ETNONIMIK INDIKATORLAR

A.Tursunov, FarDU magistranti

Toponimlar, jumladan, etnotoponimlar bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida keng o‘rganilayotgan birliklardan biridir. Etnonim yunoncha “ethnos” – xalq va “onim” – nom so‘zlaridan tarkib topgan. Etnonimlar majmuyi

etnonimiya deb ataladi⁷. Tilshunoslikning ushbu sohasi bo'yicha tadqiqotlar olib borish xalqimizning boy madaniy merosi va etnogenezi haqida chuqur bilimlarga ega bo'lishimizga va ularni tahlil qilishga yordam beradi.

Etnotoponimlarning yasalishi va shakllanish jarayonida toponimik aniqlagichlar (toponimik indikatorlar, indikator lotincha – *indikator* – “*aniqlagich*”, “*ko'rsatkich*” ma'nolarida ifodalanadi⁸) muhim ahamiyatga ega.

Etnotoponimlar muayyan obyektning tur-belgisini bildiruvchi qishloq, ovul, mahalla, guzar, qo'rg'on kabi maxsus onomastik elementlar bilan ham qo'llanadi. Shunday qo'llanish Farg'ona viloyati etnotoponimlariga ham xos hodisa hisoblanadi. Bunday onomastik elementlar bilan birga qo'llanuvchi etnotoponimlar ma'lum bir guruhni tashkil qiladi. Masalan, Arabmazor, O'zbek mahalla, Qozoq qo'rg'on, Qashqar qishloq, Arab qo'rg'oncha, Qirg'iz mahalla.

Indikatorlar etnotoponimlar tarkibida juda muhim o'rin tutadi. Chunki etnonim toponimik indikator asosida joy nomini anglatadi, indikatorsiz esa, joy nomi tarzida ifodalanmaydi. Indikatorlar toponim yasashda faol ishtirok etadi, lekin ayrim nomlar hech qanday oykonimik indikatorsiz etnotoponimga aylangan bo'lib, hozirda bu nomlar urug' nomini emas, joy nomini anglatayotgani uchun ularning zamirida etnotoponimik indikator yo'q bo'lsa-da, toponim sifatida tushuniladi. Bunga asosiy sabab, hozirda shu nomdagi etnoslarning yo'qligi va faqatgina joy nomida saqlanib qolganligidir. Masalan, Sulduz, Uyshin, Mang'it, Suzoq, Qipchoq, Arab, Yuz va hokazo⁹.

Farg'ona viloyati hududidagi etnotoponimlarining aksariyat qismi indikatorlar vositasida hosil bo'lgan. Bunday oykonimik indikatorlar, ya'ni indikatorli nomlar xalq uchun ham qulay nom hisoblanadi. Shuning uchun ham bugungi kunda faol qo'llanmoqda. Bunday etnonimik indikatorlarning muhim xususiyatlaridan yana biri shundan iboratki, hozirda saqlanib qolgan va tarkibida etnotoponimik indikator mavjud bo'lgan nomlarning ikkinchi tarkibiy qismi ifodalanmasa, toponimning etnonim ma'nosini anglatishi yoki tushunarsiz ma'noda qo'llanilishiga olib keladi.

Etnotoponim tarkibida keluvchi indikatorlar o'zining ma'no anglatish xususiyatlariga ko'ra turlicha bo'lib, kishilar guruhi hamda ifodalaydigan obyektning xarakteri va belgisiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. Etnonimik indikatorlar: bu tipga mansub indikatorlar etnik guruh, el, qavm, odamlar to'pi, ko'pligi kabi ma'nolarni anglatadi. Bularga urug', qabila, elat, joy, qavm, o'ram, to'p, bov (bog') kabi indikatorlar kiradi. Ular doim etnik nomlar bilan birga qo'llanib, etnonimlarning toponimga aylanishiga yordam beradi.

To'p¹⁰ etnoindikator. To'p – qishloqning bir bo'lagi ma'nosini ifodalaydi. Qadimda qishloqlarning ko'pchiligi to'plarga bo'linib, ularning tarkibi qarindosh

⁷ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган 2006. – Б. 60

⁸ Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б. 34 -78-95.

⁹ Эргашев А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2012. – 110 б.

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. IV том. – Б. 241

hisoblangan bir qancha oilalardan iborat bo'lgan. To'p etnoindikatorini bilan bog'liq etnotoponimlar Farg'ona viloyati hududida ham uchraydi. Masalan: *Eshonto'pi*, *To'rato'pi* (Qo'shtepa tumani) etnotoponimlari shular jumlasidandir. Bunday nomlar shu urug'ga mansub bo'lgan kishilarning bir joyda yig'ilib, to'p bo'lib yashagan joyini bildiradi. Lekin ular orasida bir-biri bilan qarindosh bo'lmagan oilalar ham bo'lib, keyin ko'chib kelgan aholi ham shu nom bilan atalavergan.

2. O'ykonomik indikatorlar. Bu tipdagi indikatorlar o'rin-joy va makon ma'nosini ifodalaydi. Bularga qishloq, mahalla, ovul, guzar, qo'rg'on, uchastka, ko'cha kabi indikatorlar kiradi.

Qishloq¹¹ oykoindikatorini: Qishloq so'ziga bugungi kundagi manbalarda quyidagicha izoh beriladi, Qishloq - aholisi ko'pincha qishloq xo'jaligi ishlari bilan shug'ullanuvchi punkt deya ta'rif berilgan. Hozirda, bu atama mahalliy boshqaruv tizimida ham qo'llanib, qishloq fuqarolar yig'ini (QFY) tarzida bir muncha keng ma'noda, bir necha mahallalardan iborat joy obyektini sifatida qo'llanilmoqda.

Bu indikator vositasida hosil bo'lgan etnotoponimlar ko'p bo'lmasa-da, hududi va aholisining miqdori jihatidan katta joylarni atashi bilan boshqa indikatorlardan farq qiladi. Masalan; *Qashqarqishloq*, *Ko'saqishloq*, *Tojik qishloq*, *Qashqari qishloq* (Toshloq tumani), *Arabqishloq*, *Tojikqishloq*, *Eshonqishloq*, *Xo'ja qishloq* (Bog'dod tumani), *Qashqarqishloq* (Quva tumani) kabilarni misol qilishimiz mumkin. Viloyatimiz hududida uchrovchi bunday nomlar o'sha etnosga mansub kishilar yashagan yoki yashayotgan joylarni ko'rsatadi. Shuningdek, viloyat hududida tojik, arab, qashqar, qirg'iz, qozoq, xitoy, turk nomlari bilan atalgan toponimlarni ko'plab uchratamiz. Ba'zi hollarda bu indikator etnik nom bilan qo'llanmasa-da, uning borligi nazarda tutiladi va etnos nomi asosida o'sha etnos yashovchi joy nomi tushuniladi. Masalan, *Qirg'iz*, *Tojik*, *Qashg'ar* (Quva tumani), *O'zbek*, *Qirg'iz* (Uchko'prik tumani).

Mahalla¹² oykoindikatorini. Mahalla (arabcha) shaharning (hozirda qishloqning ham) bir necha ko'chasini o'z ichiga olgan bir bo'lagini anglatadi. Bu indikator orqali yasalgan toponimlar viloyat etnotoponimlari tarkibida kam sonini tashkil qiladi. Masalan, *O'zbek mahalla*, *Qirg'iz mahalla* (O'zbekiston tumani) *O'zbek mahalla* (Qo'shtepa tumani), *Qirg'iz mahalla* (Rishton tumani) kabi.

Ovul¹³ oykoindikatorini. Ovul so'zi mo'g'ulcha "ail" – o'tov, o'tovlar so'zidan kelib chiqqan. Keyinchalik esa bu so'z qishloq aholisi yashaydigan joy ma'nosida qo'llanadigan bo'ldi. Hozirda ko'chmanchi chorvadorlar o'rnashgan joyga nisbatan ishlatiladi. Farg'ona viloyati etnotoponimlari orasida ham ovul indikatorli joy nomlari uchraydi. Masalan, *Beshovul*, *Ovul*, *Tumanovul*, *Qozoqovul*, (Beshariq tumani), *Ovul* (Dang'ara tumani),

Qo'rg'on¹⁴ oykoindikatorini. Qo'rg'on - dushman hujumidan saqlanish uchun uzoq muddatli istehkomlar, devorlar bilan mustahkamlangan joy, shahar, qal'a yoki dala joyda va, umuman, shahardan tashqarida atrofi devor bilan o'ralgan

¹¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. V жилд. – Б. 315.

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. II том. – Б.572.

¹³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2008. III том. – Б. 81.

¹⁴ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2008. V том. – Б.416.

joy ma'nolarini anglatadi. Bu indikator vositasida hosil bo'lgan etnotoponimlar viloyatimiz hududida juda kam uchraydi. Masalan, *Qozoqqo'rg'on* (Beshariq tumani), *Arabqo'rg'oncha* (Uchko'prik tumani), *Qaxat qo'rg'oncha* (Bogdod tumani), *Qirg'izqo'rg'oncha*, *Eshon qo'rg'on* (Buvayda tumani),

Guzar¹⁵ oykoindikator. Guzar (fors-tojikcha) – qishloq yoki mahallalarda odatda ko'chalarning kesishgan yerida, chorrahalarida joylashgan, choyxonalari, qassob, baqqollik kabi do'konlari bo'lgan obod, gavjum va serqatnov joy ma'nosini ifodalaydi. Bugungi kunda har bir mahallada guzarlar tashkil qilingan. Viloyatimiz hududida guzar indikatorli boshqa turdagi toponimlar ancha keng tarqalgan, lekin tarkibida shu indikator bo'lgan birgina etnotoponim uchraydi: *Qo'shkechik guzari* (Quva tumani), *Eshonguzar* (Qo'shtepa tumani)

Katta¹⁶ indikator: Katta so'zi hajm o'lcham jihatidan nisbatan ortiqlikni bildirsada, mahallaga nisbatan asosiylikni anglatadi. Negaki, kichik keyinchalik kattaning tarkibidan ajralib chiqqan holatlar ko'p uchraydi. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Katta Qashg'ar* (Quva tumani), *Katta Qashqar*, *Katta Kenagas* (Uchko'prik tumani), *Katta Turk shaharcha*, *Katta Aravon*, *Katta Minglar* (Dang'ara tumani), *Katta Xitoy* (Bog'dod tumani) kabi.

Kichik¹⁷ indikator: Kichik so'zi hajmi, o'lchami nisbatan katta bo'lmagan, yoki katta ahamiyatga ega bo'lmagan ma'nolarida qo'llaniladi. Ko'pincha kichik yangi ma'nosida bo'lishi ham mumkin, ya'ni keyin paydo bo'lgan. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Kichik Qashqar*, *Kichik Kenagas*, *Kichik Jaloyir*, *Kichik Bahrin*, (Uchko'prik tumani), *Kichik turk*, *Kichik Aravon*, *Kichik Minglar* (Dang'ara tumani), *Kichik Xitoy* (Bog'dod tumani).

Yuqori¹⁸ indikator: Yuqori so'zi biror narsaning eng ustki qismida joylashgan; tepadagi, balanddagi, ustki ma'nolarini anglatgan holda joyga nisbatan kirishdan keyingi qismida joylashgan ma'nosini anglatadi.

Bu indikator asosida quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *Yuqori Xo'ja* (Quva tumani), *Yuqori O'qchi* (Qo'shtepa tumani), *Yuqori Nayman* (Buvayda tumani), *Yuqori Mang'it*, *Yuqori Jaloyer* (Buvayda tumani) kabi.

Pastki¹⁹ indikator: Pastki so'zi biror narsaning nisbatan quyi qismida joylashganligini anglatadi; joyga nisbatan kirish qismida joylashgan ma'nosini anglatadi. Bu indikator asosida quyidagi etnotoponim yuzaga kelgan: *Pastki O'qchi* (Qo'shtepa tumani).

O'rta²⁰ indikator: O'rta so'zi - o'lchov, miqdor, vazn va shu kabilarda o'rta, oraliq vaziyatni egallaydi. Toponimlarda qishloq yoki mahala o'rtasi markazi tarzida ifodalagani holda quyidagi etnotoponimlar yuzaga kelgan: *O'rta O'qchi* (Qo'shtepa tumani), *O'rta Qong'iroq* (Buvayda tumani) kabi.

Chek²¹ indikator: Farg'ona viloyati uchun hos bo'lgan indikatorlardan yana biri chek so'zi "bo'lib berilgan xususiy yer maydoni" demakdir. Indikatorlar

¹⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. I том. – Б. 516.

¹⁶ Келтирилган луғат. 2008. V том. – Б. 333.

¹⁷ Келтирилган луғат. 2008. V том. – Б. 378.

¹⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. III том. – Б. 97.

¹⁹ Келтирилган луғат. 2006. III том. – Б. 233.

²⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. V том. – Б. 170.

²¹ Келтирилган луғат. 2006. III том. – Б. 473.

ham o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega bo'lib, Farg'ona etnotoponimlarining shakllanishida alohida o'rin tutadi. Masalan, *Chek-Beshkapa*, *Chek-Jalayer* (Rishton tumani), *Chek-Xitoy*, *Cheksaroy*, *Chektuvadoq* (Bog'dod tumani) kabi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, toponimlar har bir xalqning boy madaniy merosi va ma'naviyatini yorqin aks ettiruvchi bir ko'zgidir. Xususan, Farg'ona viloyati etnonimlari va etnotoponimlari yasalishi va grammatik tuzilishi jihatidan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mana shu o'ziga xos jihatlarni o'rganish orqali viloyatimiz hududida bugungi kunda ham yashab kelayotgan xalq, millat, qabila va elatlarning qanday qilib bu yerlarga kelib qolganidan tortib to bugungi kungacha bo'lgan o'tmishi haqida aniq tasavvur va dalillarga ega bo'lishimizga yordam beradi. Shuningdek, toponimlar, xususan, etnos nomi asosida paydo bo'lgan joy nomlari ham til negizida shakllangan. Shuning uchun ham nomlarda shu hududda yashovchi xalq tilining o'ziga xos xususiyatlari to'la aks etadi. Bu esa toponimika sohasi bevosita tilshunoslikka daxldorligini hamda uning tarkibiy qismi sifatida tadqiq etiladigan ilmiy yo'nalishlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган 2006. – Б. 103

2.Эргашев А. Андижон вилояти этнотопонимларининг ареал-ономастик тадқиқи: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 2012. – 135 б.

3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2006. I том. – Б. 679.

4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. II том. – Б.672.

5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006. III том. – Б. 688.

XALQ TOPISHMOQLARI VA IBORALAR

*Sh.Ganiyeva, Qo'qonDPI doktoranti,
M.Dadajonova, FarDU talabasi*

Turg'un birikmalar shu kunga qadar turli mualliflar tomonidan turlicha nomlanib kelinmoqda. Jumladan, "Lingvistik ensiklopedik lug'at"da bunday birikmalarning barchasi "frazologizm" atamasi ostida ifodalangani holda, idiomalar, maqol va matallar; qanotli so'zlar, aforizmlar uning tarkibiga kiritiladi. Iboraning muhim va universal belgisi sifatida "turg'unlik" va "tayyorlik" belgilari e'tirof etiladi.

Ayrim adabiyotlarda ibora atamasining mundarijasi toraytiriladi va turg'un birikmalarning barchasi uchun emas, balki uning bir turi uchun qo'llaniladi. Xususan, Sh.Rahmatullayevning quyidagi fikrlarini keltirishimiz mumkin: "Bittadan ortiq leksik negizdan tarkib topgan, tuzilishi jihatidan birikmaga, gapga teng, mazmunan so'zga ekvivalent, yaxlitligicha ustama ko'chma ma'no anglatuvchi lug'aviy birlikka frazeologizm (frazelogik birlik) deyiladi".

Ba'zi mualliflar maqol, matal va aforizmlarni ma'lum integral belgi asosida bir sinfga, bir paradigmaga birlashgan va ayni paytda, muayyan differensial belgilar asosida farqlanuvchi alohida-alohida birliklar sifatida e'tirof etadilar. Ayrim mualliflar esa maqol, matal va aforizmlar bir hodisaning turli nomlari ekanligini ta'kidlagan holda, ularning alohida birliklar ekanligini inkor qiladilar.

Hozirgi kunda juda ko'p mualliflar ularning har qaysisiga xos farqli belgilarni e'tirof etadilar va alohida-alohida birliklar ekanligini ta'kidlaydilar.

Demak, maqol, matal va hikmatli so'z, ya'ni aforizmlar paremalarning tarkibiy qismlari sifatida e'tirof etiladi. Ularning birlashtiruvchi belgilari sifatida "barqarorlik", "tayyorlik" belgilari ko'rsatiladi. Agar shu uch belgi paremalarning muhim belgilari hisoblanib, bu belgilar paradigma hosil qiluvchi belgilar bo'lsa, u vaqtda paremalar paradigmasiga topishmoqlarni ham qo'shish kerak bo'ladi. Chunki topishmoqlar ham paremalar paradigmasini hosil qiluvchi yuqoridagi uch belgini o'zida mujassam etadi. Masalan, *Qoziq ustida qor turmas, O'zi bitta, ko'zi mingta* singari birikmalar tarkibiy qismlarining barqarorligi, nutqqa so'zlovchi tomonidan tayyor holda olib kirilishi belgilariga ko'ra turg'un birikmalar bilan umumiylikni hosil qiladi. Ana shu integral belgilariga ko'ra topishmoqlarni ham turg'un birikmalar qatoriga qo'shsak, u holda paremalar tarkibi maqol, matal, hikmatli so'z va topishmoqlardan tashkil topadi.

Bu birliklar yuqorida ko'rsatilgan uch belgi asosida bir paradigmani hosil qilsa ham, lekin paradigmanning har bir a'zosi bir-biridan ma'lum differensial belgilar bilan farqlanadi. Shuning uchun ham paremalar sistemasida mustaqil, alohida-alohida birliklar sifatida yashash huquqiga ega bo'ladi.

Turg'un birikmalar (paremalar) paradigmasida maqol bilan aforizmlar ham bir-biriga yaqin turadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da aforizmlarga "Ixcham shaklli, chuqur mazmunli, muallifi aniq gap; hikmatli so'zlar" degan ta'rif berilsa, H.Berdiyev, R.Rasulovlar esa "Umumlashtirilgan fikrni ifodalovchi, lo'nda hikmatli iboralar" aforizm hisoblanishini ta'kidlab, ularning ikki turli: nutqiy va til aforizmlari bo'lishini, ma'lum bir shaxsga oid aforizmlar nutqiy, ommaviylashgan, umumxalq mulkiga aylangani esa til aforizmlari hisoblanishini bayon qiladilar.

"Adabiyotshunoslik lug'ati"da esa: "Muallifi ma'lum bo'lgan, ixcham shaklda va ta'sirli ifoda etilgan umumlashma fikr" ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, "ayrim manbalarda aforizmlar aniq muallifga ega bo'lishi shart, shu narsa uni maqollardan farqlovchi asosiy jihat deyilsa, boshqalarida bu shart qo'yilmasligi" aytiladi.

Tarkibidagi leksik birliklarning turg'unligi nuqtai nazaridan topishmoqlarni ham paremalar qatoriga kiritish mumkin bo'ladi. Chunki ular ham paremalarga xos "barqarorlik", "tayyorlik" belgilariga ega bo'ladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da topishmoqlar "topilishi kerak bo'lgan narsa, hodisa va shu kabining ramz va o'xshatmalar orqali ifodalangan qisqa tavsifi; jumboq" sifatida ta'riflanadi. Demak, topishmoqlarning muhim belgilari "barqarorlik", "tayyorlik" va "jumboqlik" hisoblanadi. So'nggi belgi topishmoqlarni boshqa turg'un birikmalardan farqlash uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: СЭ, 1990.
2. Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970.
3. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
4. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. Тошкент, 1982.
5. Шоабдурахмонов Ш. Халқ донолиги// Ўзбек халқ мақоллари. Тошкент: Фан, 1984.

ABDUHAMID NURMONOV GAPNING BOSH BO‘LAKLARI HAQIDA

H.Iminjonova, Qo‘qonDPI tayanch doktoranti

A.Nurmonovning ta’kidlashicha, XIX asrning yarmidan boshlab vujudga kelgan munosabat logikasiga ko‘ra, hukm asosida faqat predikat turadi. Munosabat logikasi ta’sirida tilshunoslikda gaplarning bir cho‘qqili nazariyasi vujudga keldi. Bunga ko‘ra, gapning konstitutiv elementi predikat, qolganlari shu predikat valentliklarini reallashtiruvchi, grammatik jihatdan unga tobe bo‘lgan bo‘laklar - argumentlar yoki aktantlar hisoblanadi. Ega ham predikat aktanti sifatida daraja jihatdan to‘ldiruvchilar qatorida turadi[6,41].

Har qanday gap predikat ifodadan tashkil topganiga qaramay, har qanday predikat ifoda gap bo‘la bermaydi. Uning gap sifatida shakllanishi uchun predikativlik bo‘lishi muhim. Predikativlikning asosida esa predikat joylashadi. Professor A.Nurmonovning ta’kidlashicha, predikativlikni o‘zida aks ettirgan har qanday predikatning o‘zi eng kichik gap hisoblanadi. Predikatning moddiy shakli faqat fe’llardangina iborat bo‘lmaydi. Otlar ham predikat bo‘lishi va predikativlik shaklini olib gapning kesim vaziyatini egallashi mumkin.

Predikatlar fe’l bilan ham, fe’l bo‘lmagan so‘z shakllari bilan ham ifodalanishi mumkin va har qanday holda ham propozitsiyaning markaziy elementi hisoblanadi. Gapning shakliy tuzilish tomonini tilshunoslikda sintaktik tuzilish termini bilan ham yuritiladi. Demak, gapning sintaktik tuzilishi deyilganda, uning shakliy tomoniga e’tibor beriladi. Gapning sintaktik tuzilishini tashkil etgan unsurlar an’anaviy tilshunoslikda gap bo‘laklari atamasi bilan o‘rganiladi. Shuni ta’kidlash lozimki, gapning sintaktik tuzilish unsurlari bilan gap bo‘laklari teng emas. Shunday sintaktik tuzilish birliklari borki, ular gap bo‘laklari tarkibiga kiritilmaydi. Anglashiladiki, gap bo‘laklari gapning hamma sintaktik tuzilish birliklarini qamrab ololmaydi [5,58]. Bu nuqtai nazardan, gapning sintaktik tuzilishi tushunchasi gapning bo‘laklari tushunchasiga nisbatan kengroq.

Turkiy tillarda kesim gap tarkibida yetakchi rol o‘ynaydi. Kesim gapning predikativlik belgisini tashuvchi axborot markazi bo‘lish bilan birga, uning valentligini (bo‘sh o‘rinlarini) to‘ldirib keluvchi unsurlarning sintaktik vaziyatda kelishini taqozo etuvchi uyushtiruvchi markaz hamdir. Gapda kesimning bo‘lmasligi mumkin emas.

Gapning bosh bo‘laklarini ajratishda xilma-xil qarashlar mavjud bo‘lganidek, gapning ikkinchi darajali bo‘laklarini ajratishda ham tilshunoslar o‘rtasida bir xillik yo‘q. Ikkinchi darajali bo‘laklarni belgilashda barcha tilshunoslar faqat bir masalada birlashadilar. Ularning hammasi gap bo‘lagi bo‘lishi yoki bo‘lmasligini belgilash uchun tobelanish munosabatiga kirishadimi yoki yo‘qmi degan masalaga tayanadilar. Tobelanish munosabatiga kirishsa, gap bo‘lagi, ya’ni ikkinchi darajali bo‘lak, kirishmasa gap bo‘lagi emas, deb hisoblaydilar.

Predikativ asosda predikatlar markaziy o‘rinni egallaydi. Ular fe’llar va fe’l bo‘lmagan (keng ma’noda otlar yoki belgi bildiruvchi so‘zlar) so‘z shakllari orqali ifodalanadi. Shuning uchun predikatlar o‘zbek tilshunosligida A.Nurmonov tomonidan fe’l predikatlar va ot predikatlarga bo‘linadi.

Gap bo‘laklarini darajalarga ajratishda gapni tashkil etgan a’zolarining predikativ asosga munosabatiga tayanish, bizning nazarimizda, katta ahamiyatga ega. Predikativ asosni tashkil etuvchilar gapning markaziy bo‘lagi hisoblansa, predikativ asos tarkibiga kirmaydigan, unga qandaydir yo‘l bilan bog‘langan bo‘laklar ikkinchi darajali bo‘lak hisoblanadi. Bu nuqtai nazardan an’anaga ko‘ra to‘ldiruvchi, hol atamasi bilan yuritiluvchi bo‘laklar bilan aniqlovchilar bir-biridan ma’lum darajada farq qiladi. To‘ldiruvchi va hollar fe’l predikatlarining ob’ekt, o‘rin, miqdor, sabab, payt singari valentliklarini to‘ldirib, shu predikatga nisbatan to‘ldiruvchi va hol pozitsiyasini egallaydi.

Kesimlik shaklini olish-olmasligidan qat’i nazar, predikatlar har qanday holatda ham, temporallik, kvantitativlik, qarashlilik valentliklarini to‘ldirib keluvchi aniqlovchilar bilan kengayish imkoniyatiga ega. Bu fikrlar shuni ko‘rsatadiki, gap bo‘laklariga ajratish va uni darajalarga bo‘lish yuzasidan hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar yo‘q emas. Shu bilan birga, gap bo‘laklarini faqat bosh va ikkinchi darajali bo‘laklar bilan cheklab qo‘yish ham yetarli ilmiy asosga ega emas. Ana shundan kelib chiqib, gapning struktur markazini kesim deb belgilagan holda, u bilan bevosita sintagmatik munosabatda bo‘lgan sintaktik birliklarni gapning bo‘laklari, kesimning argumentlarining bo‘sh o‘rinlarini to‘ldirib keluvchi sintaktik birliklarni ajratishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar:

1. Abdusamatov R.A. O‘zbek tilida gap bo‘laklarining noamaliy mavqei masalasi. Filol. fanl. nomz. ...diss. avtoref. Samarqand, 1994.
2. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. -Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Nurmanov A., Iskandarova SH. Tilshunoslik nazariyasi //Toshkent: Fan. – 2008.
4. Nurmonov A.N. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. -Toshkent: ToshDU, 1988.
5. Nurmonov A.N., Mahmudov K., Ahmedov A., Solixo‘jaeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -Toshkent: Fan, 1992.

6. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. 3 jildli. Toshkent: Akademnashr, 2012.

SAVDO-SOTIQ TIZIMIDA NEYMING MUAMMOSI VA UNING LINGVOSEMIOTIK XUSUSIYATLARI

A.Mahmudjonova, NamDU magistranti

Har bir tilda nom (neym) yaratishning muayyan lingvistik qonuniyatlari mavjud. Neyming texnologiyasi faoliyat turi sifatida qaysi sohalar hamkorligida ish olib bormasin, tilshunoslikda uning bosh maqsadi muayyan tilga xos nom yaratishning lingvistik me'yorlarini ishlab chiqishdan iboratdir. Lingvistik me'yorlarga muvofiq tarzda ishlab chiqilgan har bir nom (neym) savdo, ishlab chiqarish obyektlari, mahsulotlarning bozorda raqobotbardosh bo'lishi, rivojlanishi, shuhrat qozonishi va keng yoyilishiga yordam berishi lozim.

“Bugungi kunda tilshunoslikda neyning texnologiyasining lingvistik aspekti bilan bog'liq turli muammolar o'rganilmoqda. Bunday muammolar sifatida quyidagi masalalar tahliliga jiddiy e'tibor qaratilmoqda:

1. Har bir tilda shu tilning ichki imkoniyatlari asosida neym yaratishning lingvistik me'yorlarini belgilab berish.

2. Har bir tilning o'z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda neym yaratishning lingvistik metodikasini ishlab chiqish.

3. Tildagi neymlarni lingvistik jihatdan tahlil qilish, ularni tartibga solish.

4. Har bir tilda yangi neymlar zaxirasini yaratish.

Bizningcha, bu muammolarning o'rganilishi firma, kompaniya, ishlab chiqarish, savdosotiq, maishiy xizmat obyektlari, mahsulotlarga qo'yilayotgan nomlarni tartibga solish, nom yaratishda “o'zibilarmon”chilikka barham berish, davlat tiliga hurmat bilan qarash, uning imkoniyatlariga to'g'ri baho berish kabilarga xizmat qiladi”.²²

Har qanday ishlab chiqarish obyekti yoki mahsulot, uning brendi nomlanar ekan, unda milliy-madaniy qarashlar, tasavvurlar, psixologik omillar, ijtimoiy voqelik o'z ifodasini topishi ma'lum. Neym (nom) orqali inson tafakkurida muayyan savdo mahsuloti, ishlab chiqarish obyekti, kompaniyalarga xos eng muhim jihatlar tasavvuri shakllanadi. Bunday tasavvurlar yig'indisi inson ongida mahsulot, uning brendi yoki ishlab chiqarish obyekti obrazining shakllanishiga olib keladi. Albatta, muayyan mahsulot yoki ishlab chiqarish obyekti, savdo markalarining bu tarzda obrazini milliy-madaniy qarashlar, dunyoqarash, tasavvurlar, subyektiv munosabat bilan boyitilgan obraz hisoblanadi.

Ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, korxonalar, firma, mahsulotga qo'yiladigan har qanday nom nominativ vazifa bajarishi bilan birga, quyidagi xususiyatlarga ham ega bo'lishi lozim:

1) informativlik;

2) kommunikativlik;

²² Lutfullayeva D., Saparniyazova M. Naming: The Technology of Creating a Name in the Language. Test Engineering and Management. November-December 2019.

3) nutqiy ta'sir ko'rsatish.

Ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, korxonalar, firma, mahsulotga qo'yilgan nomlarning informativlik belgisi ularning muhim jihati. Bunday nomlar nomlanayotgan obyekt yoki mahsulotning mohiyati haqida birlamchi axborotni berishi lozim. Masalan, savdo do'koniga qo'yilgan nom ushbu do'konda sotiluvchi asosiy mahsulotlar (ozuq-ovqat, kiyim-kechak, poyabzal kabilar) haqida umumiy ma'lumot berishi maqsadga muvofiq. Yoki ishlab chiqarilgan muzqaymoq uchun tanlangan nom, hech bo'lmaganda, uning turiga (shokoladli, qulupnayli, pechenyeli va hokazo) ishora qilishi lozim.

Nomlarning informativlik belgisi ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlarining asl maqsadi, mahsulotni ishlab chiqarishda ko'zda tutilgan niyatni ham namoyish etadi. Masalan, Toshkent shahar Shayhontohur tumanida ro'yxatga olingan "DORI-DARMON" aksionerlik jamiyati, "ARZON DORI" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomlari yoki Chilonzor tumanida faoliyat olib borayotgan "SOF DORI" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomi orqali ushbu jamiyatlarning maqsadi dori mahsulotlari savdosi bilan shug'ullanish ekanligini anglash mumkin. Yoki Shayhontohur tumanidagi "TOZA KIYIMLAR" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomi orqali jamiyatning maqsadi kiyim-kechak savdosi, "MILLIY KIYIMLAR GALEREYASI"ning nomi uning aynan kiyimlar ko'rgazmasi bilan shug'ullanishni maqsad qilganligini anglatadi. "ELGA MANZUR MEBEL", "SEBZOR MAXSUS MEBEL" oilaviy korxonalar, "SIFATLI MEBELLAR" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomlari esa ushbu korxonalarining maqsadi mebel ishlab chiqarish yoki uning savdosi bilan shug'ullanish ekanligiga ishora qiladi. Bu holat nomlarning informativlik belgisida kommunikativ maqsadning ham yashiringanligini ko'rsatadi.

Nomlarning informativlik jihati nom qo'yilgan ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, mahsulotni reklama qilish vazifasi bilan ham chambarchas bog'liq. Nomlar iste'molchiga korxonalar, firma, mahsulot haqida axborot berish bilan birga, uni reklama ham qiladi. Demak, nomlar neyning faoliyatining mahsuloti bo'lish bilan birga, reklama vositasi ham sanaladi.

Nomlarning kommunikativ vazifa bajarishi ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, korxonalar, firma, mahsulot nomi va iste'molchi munosabatida ko'zga tashlanadi. Iste'molchi nom orqali axborot olish jarayonidayoq ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, korxonalar, firma bilan ko'zga ko'rinmas kommunikativ aloqaga kirishadi. Ya'ni nom iste'molchiga ishlab chiqarish, savdo-sotiq obyektlari, mahsulot haqida axborot beradi, iste'molchi esa bevosita bu axborotni qabul qiladi. Ba'zan nomni eshitgan yoki o'qigan til egasi tafakkurida nom bilan bog'liq turli assotsiatsiyalarning shakllanishi ham nom va iste'molchi o'rtasida kommunikativ ko'priklar hosil bo'lishidan dalolat beradi. Masalan, "SHARQ LIBOSLARI" oilaviy korxonasi, "SHARQ DURDONA LIBOSLARI" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomlari xotirada milliy kiyimlarni yodga soladi. Bu holat nom va iste'molchi o'rtasida fikran aloqa-bog'lanishning yuzaga kelganligini ko'rsatadi. Nomlarning kommunikativ vazifasi kommunikativ natijaviylik asosida belgilanadi. Nomning iste'molchiga muayyan axborotni yetkazishi va shu orqali u

bilan munosabat o‘rnatishi kommunikativ natijaviylik hisoblanadi. Ammo shunday nomlar ham uchraydiki, ularda kommunikativ natijaviylik kuzatilmaydi. Masalan, Toshkent shahar Shayhontohur tumanida ro‘yxatdan o‘tgan “DILIM-SHOD”, “MOHI-A‘LO” mas‘uliyati cheklangan jamiyat nomlari iste‘molchiga o‘zi haqida axborot bera olmaydi. Xuddi shunday, “IRODA SHERZOD OMAD”, “INNATILLO OBOD”, “SHODIYA MAKON” mas‘uliyati cheklangan jamiyatlari, “HABIBULLAXON-ESHON” xususiy firmasi nomlari ham tashkilot ta‘sischisi nomidan boshqa axborot tashimaydi. Bu holat ushbu nomlarning iste‘molchi bilan bilvosita muloqotga kirishuviga to‘sqinlik qiladi.

Nom yaratish amaliyotida neymlarning informativlik belgisi uning muhim jihatlaridan sanaladi. Nom orqali ma‘lum axborot yoki obyektga berilgan subyektiv baho o‘z ifodasini topadi.

Nom (neym)larni o‘zida informativlik va emotsionallik xususiyatlarini aks ettirishi nuqtayi nazaridan quyidagi toifalarga ajratish mumkin:

informativ neymlar – ular obyektни juda oddiy va tushunarli holatda nomlash farqlash xususiyatiga ega bo‘ladi. Masalan, “Oziq-ovqatlar”, “Yonilg‘i quyish shaxobchasi”, “Dorixona”, “Supermarket” va h.k.;

emotsional informativ neymlar – iste‘molchiga nomlanayotgan obyekt yoki mahsulotning mohiyati haqidagi informatsiyani obrazli tarzda, hissiy munosabat bilan uyg‘unlikda taqdim etadi. Masalan: “Shirinliklar dunyosi” do‘kon nomi orqali ushbu obyektда shirinliklar savdosini olib borish maqsad qilib belgilanganligi anglashiladi, shuningdek, “Baxt qasri” (to‘yxona), “Jajji qadamlar” (bolalar oyoq kiyimi do‘koni) kabilarda ham mazkur holatni kuzatish mumkin;

obrazli noinformativ neymlar - ushbu kategoriya nomlar mahsulot yoki faoliyat turi haqida ma‘lumot bermaydi. Uning vazifasi obyektни yorqin va jarangdor nomlash va boshqa shu toifadagi mahsulot yoki faoliyat turlaridan ajralib turishini ta‘minlashdir. Masalan, Adi Dasslerga tegishli Adidas firmasining nomi shaxs nomi asosida yaratilgan bo‘lib, u mahsulot haqida ma‘lumot tashimaydi. Biroq mashhur neym sifatida inson xotirasidan mustahkam o‘rin egallay olgan. Yoki mashhur Apple kompaniyasining nomi uning egasi Stiv Jobsning eng yoqtirgan mevasi nomi bilan atalgani ham ushbu nomning mahsulot mashhurligi orqali keng tarqalganidan dalolat beradi;

abstrakt neymlar - ko‘pgina faoliyat turlarida keng tarqalgan, lug‘aviy ma‘nosi noma‘lum nostandart so‘zlardan iborat nomlar kolleksiyasidir: Cuil, Lexxe, Ello, Yo, Krozilo, Shyp, Taco, Faroo, YaCy kabi;

pretsedent neymlar - ishlab chiqarish obyektни, savdo mahsuloti, uning brendi nomi mashhur pretsedent nomlar bilan ataladi. Bunday neymlar mahsulot haqida hech qanday ma‘lumot tashimasa-da, inson xotirasida tez va oson saqlanib qoladi. Masalan: “Uch baqaloq”, “Kavkaz asirasi” (kafe), “Ming bir kecha” (muzqaymoq) va h.k.;

antroponim neymlar - obyektning kishi nomlari bilan atalishi. Nom yaratishda antroponimlardan foydalanish amaliyoti azaldan mavjud. O‘tgan davrda antroponimlar bilan nom hosil qilishda mashhur kishilar nomiga murojaat qilingan holatlar ko‘p kuzatildi. Muayyan obyektning mashhur kishilar nomi bilan

atalishida o'ziga xos maqsad nazarda tutilishi ma'lum. Bunday nomlar el-yurt oldidagi buyuk xizmatlari uchun ardoqlangan kishilar nomini yanada ulug'lash, ularga hurmat ko'rsatish, yodga solib turish vazifasini bajaradi. Masalan, "ZANGI OTA", "MANNON UYG'UR" mahalla fuqarolar yig'ini, "OYBEK" metro bekati, "MIRZO ULUG'BEK" metro bekati kabilar. "Keyingi yillarda antroponimlar sifatida ishlab chiqarish, savdo obyekt, firma egasi yoki uning ota-onasi, bobosi, farzandlari nomlarining olinishi ko'p kuzatilmoqda. Masalan, Toshkent shahar Shayhontohur tumanidagi maishiy xizmat obyektlariga qo'yilgan quyidagi nomlarning kishi ismlari asosida yaratilganligiga guvoh bo'lamiz: "ZULXUMOR" ayollar saloni, "OMINAOQILA" mas'uliyati cheklangan jamiyati kabilar.

Ba'zan nom tarkibida kishi ismi bilan birga, uning shaxsga xos sifatlarini bildiruvchi so'zlarning qo'llanilishi ham kuzatiladi. Masalan, "MIRZAAHMAD OTA" mas'uliyati cheklangan jamiyati nomi, "OQILXON OTA" xususiy korxonasi nomlarida qo'llangan ota leksemasi shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy roli haqida ma'lumot beradi. Bunday nomlar korxonasi, firma, jamiyat kabilarning muassisi, egasi kim ekanligi, uning ijtimoiy roli, kasb-kori, jinsi haqida tasavvur hosil qila oladi, ammo, afsuski, muayyan obyekt, firma, korxonasi yoki ishlab chiqarilgan mahsulot haqida biron ma'lumot bera olmaydi".²³[2, 3].

Nomlar iste'molchilarga nutqiy ta'sir ko'rsatish vazifasini bajarishi jihatidan ham ahamiyatlidir. Bunday nomlar nafaqat ishlab chiqarish, korxonasi, savdo obyektlari yoki mahsulotni nomlaydi, balki iste'molchini o'ziga jalb qilishiga ko'ra pragmatik vazifa bajaradi. Ayniqsa, savdo-sotiq maqsadini ko'zda tutuvchi obyekt nomlari iste'molchini, avvalo, nomi bilan o'ziga jalb qilishi lozim. Nom iste'molchini o'ziga jalb qiladi ekan, bu orqali nutqiy ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Iste'molchilarga nutqiy ta'sir ko'rsatishda nom bilan bog'liq shiorlar ham muhim o'rin tutadi.

Xulosa

Xullas, ishlab chiqarish, korxonasi, firma, savdo obyektlari, mahsulotlarga qo'yilgan nomlar informativlik, kommunikativlik va nutqiy ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega bo'lsa, shuningdek, ularni yaratishda o'zbek tili me'yorlariga amal qilish barobarida, xalqning milliy madaniy qadriyatlarini, odob-axloq me'yorlarini, dunyoqarashi kabilarga e'tibor qaratilsa, bunday nomlarni muvaffaqiyatli tanlangan nomlar sifatida e'tirof etish mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Lutfullayeva D., Saparniyazova M. Naming: The Technology of Creating a Name in the Language. Test Engineering and Management. November-December 2019. United States: Mattingley Publishing Co., Inc. - P. 4184.
2. Chjen V.A. va boshqalar. Bozor sharoitida mintaqaning tarmoq taraqqiyoti. V tom Toshkent: «Biznes katalog». 1997.
3. Torgovoye delo: Ekonomika i organizatsiya. Uchebnik. M.: INFRA-M., 1997.

²³ United States: Mattingley Publishing Co., Inc. - P. 4184.

4. <https://www.elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13605-marketingda-reklama-savdo-sotiqni-rag-batlantirish>

ISAJON SULTON HIKOYALARIDA SINTAKTIK FIGURALARNING QO‘LLANILISHI

S.Habibullayeva, FarDU stajyor-tadqiqotchisi

Badiiy nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Ekspressivlikning namoyon bo’lishi shakllari gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog’lovchilarning maxsus qo’llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq kabi uslubiy figuralar fikrning o‘ta ta’sirchan ifodalanishini ta’minlashga xizmat qiladi. Stilistikaga oid bir qancha adabiyotlarda sintaktik figuralarga tasviriylikning turli usullari kiritiladi. Bular dastlab poeziya doirasida, keyinchalik proza doirasida, qarala boshlandi. Ma’lumki, nutqning ta’sirchanligini ta’minlashda sintaktik usuldan keng foydalaniladi. Sintaktik qurilmalar ham ekspressivlik va emotsionallikni ifodalashda o‘ziga xos o‘rin tutadi. Yozuvchi va shoirlarimiz badiiy nutqda, xususan, she’riy nutqda obrazlilik, tasviriylik, emotsionallik va ekspressivlikni yuzaga keltirish uchun xilma-xil sintaktik usullardan keng foydalanadilar. Bunday stilistik usullar tilshunoslikda sintaktik figuralar termini bilan yuritiladi. Xususan, taniqli yozuvchimiz Isajon Sulton ham hikoyalarda sintaktik figuralardan unumli foydalangan.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko‘p qo’llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o‘rganiladi. Parallelizm yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo’lishi. Bunda strukturasi bir xil bo‘lgan ikki yoki undan ortiq gap ketma-ket keladi. Bunday gaplarning bo‘laklari ham, ularning formasi ham bir xil bo‘ladi. Bu sintaktik simmetriyani hosil qilib, ifodalilikni kuchaytiradi. Isajon Sulton ijodida sintaktik parallelizm hikoyalarda ohangdorlik hosil qilib ifodalilikni kuchaytirishga xizmat qilgan: Gapiradi-o‘ksinadi. Gapiradi –termiladi. Gapiradi, ko‘zining yoshi duv-duv oqadi. (“Otamga nimadur bo‘ldi”)

Orqamga tushgan oftobim,
Ustimga kiygan kimxobim,
Qishlardagi qishlovim,
Yozlardagi yaylovim... (“Ozor”)

Isajon Sulton ijodida sintaktik parallelizm hikoyalarda ohangdorlik hosil qilib ifodalilikni kuchaytirishga, tasirchanlikni ta’minlashga xizmat qilgan.

Gradatsiya- (lot.gradatio- izchil kuchaymoq) – mazmuni izchil kuchaytirib borishga asoslangan stilistik figura. Gradatsiyaning ikki xil ko‘rinishi mavjud bo‘lib, birinchisi nutqiy birliklarni ma’nosiga ko‘ra belgi-xususiyyat (holat, harakat va b.)ni kuchaytirish (klimaks), ikkinchisi esa susaytirish (antiklimaks) tartibida ketma-ket keltirish orqali voqe bo‘ladi.²⁴

²⁴ Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug’ati .- Toshkent: Akademnashr, 2013. – B. 83

Nutq parchalaridan biri ikkinchisini ma'osini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon. Badiiy adabiyotda holatlarni, tuyg'u va kechinmalarni qiyoslashda, his-hayajonlar junbushini to'liq ifodalashda gradatsiya usulidan foydalaniladi.

Kelaqoling, otajon. Yelkangizga minib olay, ko'kdagi yulduzlarga qo'lim yetadigan bo'lsin, istaganimni bodroqday qilib uzib olaveray. **Yulduz nimasi, oyga ham qo'lim yetar bo'lsin.** ("Otamga nimadur bo'ldi") ushbu misolda yozuvchi gradatsiyaning klimaks usulidan foydalanib hikoyadagi bolaning hayol dunyosi juda keng ekanligini bolalarga xos cheksiz-chegarasiz orzu-istaklarini, kuchli his-hayajonini gradatsion birliklar orqali namoyon qilmoqda.

Bu beva xastahol, ozg'in, ko'p javraydigan bir xotin edi. Yil o'tmay ingichka, rangi siniqqan, ozib-to'zgan bir bola tug'di. ("Shamolli kecha") yuqoridagi parchada esa gradatsiyaning antiklimaks turidan foydalanish orqali yozuvchi **obrazlilik, tasviriylik, emotsionallikni oshirishga erishgan.**

Saj'- nasrdagi qofiya bo'lib, aslida qofiyalanib kelish nazmga xos belgi bo'lib uni nasriy asarlarda uchratish qiyin, ammo mahoratli yozuvchilar uni nasrga ham olib kiradi, bu esa o'z navbatida nasriy asardagi ohangdorlik, o'ynoqilikni, qahramonlar nutqidagi ravon va aniq ifoda, ta'sirchanlikni ta'minlaydi. Zero, tadqiqotimiz obyektini qilib olingan Isajon Sulton hikolarini lingvopoetik tahlil qilish jarayonida ayrim o'rinlarda qofiyadosh birliklarga duch keldik. Masalan, Uzuk taqilganda hamma qiyqirib yuboradi.

"Yo'qsa, allaqachon nikoh o'qildi, elga ma'lum qilindi, xalq kelib davrani to'ldirib o'tiribdi, etakroqdagi tozalangan ekin yerlariga qurilgan katta o'choqda sho'rva qaynayabdi, osh pishmoqda..." ("Uzuk")

U nozlanadi, chappar uradi, bag'rida borini muhayyo qiladi, goho to'rsayib-xo'mrayadi, xullas, bir tirik jonzot nimaiki qila olsa, barini u ham qiladi. ("Yoqimli yomg'ir sadosi")

Inversiya (lot. unversion —ag'darish, o'rnini almashtirish) (tilshunoslikda) — gap bo'laklarining odatdagi tartibini o'zgartirish asosida yuzaga keluvchi sintaktik usul, stilistik figura.²⁵ "Tilshunoslikda inversiya ikki xil vazifa bajaradi: semantik va asemantik."²⁶ Inversiyaning semantik vazifasi gapning biror bo'lagini alohida ta'kidlash yo'li bilan nutqqa emotsional-ekspressiv ruh baxsh etish bo'lsa, asemantik vazifasi esa so'roq, gap, she'riyatda kompozitsiya, ritm, vazn, qofiya hosil qilishda namoyon bo'ladi. Inversiya, faqat uslubiy emas, balki sintaktik-uslubiy hodisadir. U jonli so'zlashuv tilida, badiiy adabiyotda, ayniqsa, she'riyatda ko'p uchraydi.

Adabiyotdagi teskari tartib odatiy so'z tartibini buzish deb ataladi. Inversiya hamma tillarga xos emas. Inversiya - bu gapni umuman olganda ko'proq hissiy rang berish uchun gap bo'laklarining o'zlariga xos bo'lmagan joylarga qayta joylashishi bilan tavsiflanadigan nutq figurasi.

Badiiy adabiyotda yozuvchilar ko'pincha nutqning badiiyligini va uning o'quvchi yoki tinglovchilarga ta'sirini kuchaytiradigan yo'llar va stilistik

²⁵ Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati .- Toshkent: Akademiya nashri, 2013. – B.117
²⁶ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Inversiya> 27.02.2021 0:23

figuralardan foydalanishga murojaat qilishadi. Ana shunday stilistik figuralardan biri inversiyadir.

Ko‘zim yoshlig‘, **dilimda qoldi faryod**,

Hayotim lolazoridin ayurding,

Yoqib jonim, kulim ko‘kka sovurding... (“Mening gulim”) yuqorida ta’kidlaganimizdek inversiya asosan she’riy parchalarda ko‘p uchraydi. Yuqoridagi satrlarda “**dilimda qoldi faryod**” qismida ega va kesimning o‘rni almashib kelyapti, odatdagi tartib bo‘yicha “*faryod dilimda qoldi*” shaklida bo‘lishi kerak edi. Keying misralarda esa “**Yoqib jonim**” inversiya, odatdagi tartib “*jonim yoqib*” bolishi kerak edi, bu yerda vositasiz to‘ldiruvchi bilan kesimning o‘rni almashyapti, yozuvchi bu o‘rinlarda inversiyani qo‘llash orqali she’rdagi qofiyani, musiqiylikni ta’minlagan.

Aslida, inversiyani nasriy asarlarda uchratish biroz mushkul, ammo Isajon Sulton undan hikoyalarida unumli foydalangan, quyidagi matnda buni ko‘rishimiz mumkin.

“Sal narida qishloq uylari tugab, yana kimsasiz dasht, g‘alati oqish butalar, goh yakkam-dukkan, goh qalin, ayqashib ketgan qamishlar, yulg‘unlar, to‘rong‘illar to‘la yaydoq dasht boshlanib ketgan, **battar quturib esar edi Dang‘araning tentak shamoli.**” (“Shamolli kecha”) **battar quturib esar edi Dang‘araning tentak shamoli**, inversiya odatdagi tartib bo‘yicha *Dang‘araning tentak shamoli, battar quturib esar edi*, ko‘rinishida bo‘lishi kerak edi. Mana bu o‘rinda yozuvchi inversiyani hikoyaga ta’sirchanlik, kuchli tasviriylik, o‘quvchini diqqatini tortish kabi maqsadlarni ta’minlash uchun olib kirgan.

Yozuvchi hikoyalarida qo‘llangan sintaktik **figuralar** ekspressivlikning namoyon bo‘lishi shakllari gradatsiya, sintaktik sinonimiya, bog‘lovchilarning maxsus qo‘llanishi, antiteza, monolog, sukut, inversiya, takroriy gaplar, ritorik so‘roq kabi uslubiy figuralar fikrning o‘ta ta’sirchan ifodalanishini ta’minlashga xizmat qilgan.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Т.: 1983.
2. Абдурахмонов Х., Махмудов Н. Сўз эстетикаси. –Т.: Фан, 1981.
3. Abdullayeva A. Ritorik so‘roq gaplar emotsional-ekspressiv fikr ifodalash vositasi sifatida // O‘zbek tili va adabiyoti. - 1974. - №4.–B. 47-51.
4. **Boboyev T., Boboyeva Z. Badiiy san’atlar. – Toshkent: TDPU, 2001.**
5. I. Sulton. Boqiy darbadar.- Toshkent: O‘zbekiston, 2011.

ERKIN VOHIDOV SHE’RLARIDA QO‘LLANGAN OMONIMLARNING TARIXIY-USLUBIY XUSUSIYATLARI

D. Qodirova, NamDU tayanch doktoranti

Omonimlar mumtoz adabiyotda tajnis san’ati va tuyuq janrini yaratishda, askiya payrovlarida esa so‘z o‘yini, qochiriqlarni yuzaga keltirishda ishlatiladi. So‘z ustalari, ayniqsa, shoirlar Xorazmiy, Lutfiy, Navoiy, Bobur, So‘fi Olloyor va

boshqa ko‘plab ijodkorlar poetik ta’sirchanlikni oshirishda omonimlardan mahorat bilan foydalanganlar.

Shu o‘rinda, Erkin Vohidov asarlarida shakldosh so‘zlardan mohirona foydalanganini va ularning tarixiy-uslubiy xususiyatlariga quyida qisqacha mulohaza yuritaylik.

Ijodkor mumtoz adabiyot janrlarida ham zamonaviy adabiyotda ham ijod qilganligi sababli omonimlar uning asarlarida ko‘plab uchraydi. Qo‘llangan omonimlarning tarixiy-uslubiy xususiyatlari o‘zgacha bir talqinda ekanligi she’rlarning ma’nosida alohida o‘rin kasb etadi. Ijodkorning quyidagi g‘azalida keltirilgan omonimlarning qo‘llanish usulini ko‘rsak:

*Taqdir umrimning xatiga,
Nuqta qo‘ymasdan burun.
Xatti birlan labga posbon,
Xoli raxdorini o‘p.*

Yuqoridagi misrada xat so‘zi omonim tarzida ishlatilgan. Birinchi keltirilgan xat insonlarning hayot chizig‘ini anglatib kelgan bo‘lsa, ikkinchi xat esa mumtoz adabiyotda ayollarning, yorning labi ustidagi mayda tukchalarini tasvirlashda ishlatilgan so‘zdir. Xat so‘zining bu kabi ma’nolari zamonaviy adabiyotda qo‘llanmaydi, eskirgan so‘z sifatida talqin qilinadi, shu bois ham tarixiy-uslubiy jihatdan tahlil qilishimiz o‘rinlidir. Xat so‘zining tarixda omonim bo‘lib kelishiga misollar talaygina, xususan, Alisher Navoiy asarlarida xat so‘zining olti xil ma’noda qo‘llanganini ko‘ramiz.

XAT – 1) chiziq, yo‘l, iz:

*Ki gar ul tosh bila boshing ushalg‘ay,
Saodat xattidur, gar zahmi qolg‘ay.*

Mahbubul-qulub, XIII-55;

2) xat, maktub, bitik:

*Mumkin ermas ul pari majnunig‘a hush, ey hakim,
Kim junun xattidurur bo‘ynida tumori aning.*

Xazoyinul-maoniy, III b-364;

3) soch, zulf:

*Xat bo‘lubon sabzai xurram anga,
Ter bo‘lub ul sabzada shabnam anga.*

Hayratul-abror, III-II;

4) yangi chiqqan mo‘ylab:

*Go‘yiyo to‘ti xating birla labingdin so‘rdi nutq,
Kim libos o‘ldi zumurradgun anga minqor lal.*

Xazoyinul-maoniy, II b-207;

5) qilich dami:

*Ey ko‘ngul, oxir qilichi xatiga qo‘ydum buyun,
Vahki, sayfi hirzini bo‘ynumga ta‘vid aylading.*

Xazoyinul-maoniy, 16-365;

6) hukm, farmon:

Xattinga bosh qo‘ydi ajam to arab,

Tutmasang ilgingga qalam ne ajab.

Hayratul-abror. 20-17.

Mumtoz adabiyotda ishlatiladigan bu soʻzlar fikrni goʻzal ifodalashga yordam berib, misralarning oʻynoqi va shoʻxchan boʻlishligini taʼminlagan. Shoirning birgina shu misrasida ham omonimlarning qoʻllash naqadar ahamiyatli ekanini bilib olishimiz mumkin.

Barchamizga maʼlum boʻlgan “Azganush” sheʼrida ham shakldosh soʻzlarning qanday oʻrinlarda qoʻllaganining guvohi boʻlaylik.

Qoʻrqdimu lol boʻldi aqlim, oʻngmidi bu yoki tush

Boʻlmasa ham oʻng, yo seni koʻrgach, boshimdan uchdi hush

Sen baland togʻ uzra erding misli ohu yoki qush

Yolvorib men pastda derdim: bir nafas yonimga tush

Yuqoridagi misralarda tush soʻzining shakldoshi bilan qoʻllangani koʻrdik. Birinchi tush uyquda vujudga keladigan subʼektiv psixik hodisa, jarayon maʼnosida, ikkinchi tush esa tushmoq feʼli maʼnosida kelgan. Bu soʻzning yana bir necha xil maʼnaolari ham mavjud. Masalan, tush vaqti, atrof va yana qora rangdan tayyorlanadigan uzoq vaqt rangini yoʻqotmaydigan suyuq modda. Qadimgi turkiy tilda ham shunday maʼnoni anglatgan bu ot asli tū:sh tarzida talaffuz qilingan. Oʻsha davridayoq oʻ unlisining choʻziqlik belgisi, oʻzbek tilida esa yumshoqlik belgisi yoʻqolib *toʻ:sh > toʻsh > tush* holiga kelgan.

Tush yana bir maʼnosi *quyosh qoq tepaga kelgan payt, peshin*. Bu ot asli toʻsh feʼlining dam olish uchun toʻxtash maʼnosi asosida yuzaga kelgan. Bundan tashqari Navoiy asarlarida birgina tush feʼlini pastga tushmoq, safar vaqtida toʻxtamoq, tushib qolmoq, zimmaga yuklamoq, duch kelmoq, yuz bermoq, yetishmoq kaʼbi manolari bilan birgalikda ot turkumi boʻyicha tush – uyqu, xob, joy maʼnosida esa taraf, janub degan maʼnolarini ham uchratamiz. Oʻqigan oʻquvchida soʻzlar takroriga qaratadigan eʼtiborini inobatga olib, bu kabi omonimlarning yana qanday variantlari bor degan fikrni uygʻotishda ulkan turtki boʻladi. Bu shakldosh soʻz Arman qiziga atalgan sheʼrni jonliroq hamda soʻzlarning ohangdoshligiga erishishga imkon beruvchi leksik-stilistik omil sifatida koʻmaklashgan.

Shoirning yana bir “Oʻzbekim” nomli sheʼrini ham omonimlar bezab turadi desak mubolagʻa boʻlmaydi.

Qirq boshlarimiz,

Qirq deya qirq ogʻa-ini gul,

Tigʻingga ular

Bari safarkanda boʻlibdur.

Bu ajoyib toʻrtlikda shakldosh soʻzlar ketma-ket qoʻllangani sheʼrning oson oʻqilishiga va tez yod olinishiga yordam beradi deya olamiz. Bundan tashqari bu uch soʻzning ham tarixiy maʼno ham zamonaviy maʼno anglatishi sheʼrning tahlilida muhim ahamiyat kasb etgan. Dastlabki misradagi qirq boshlarimiz birikmasi qadimda qabilalarni boshqargan shaxslarga nisbatan ishlatilgan, Navoiy asarlarida esa soch olmoq maʼnosini anglatgan. Bu ikki maʼnoni taqqoslasak birinchi misradagi maʼno qirqta gulga bosh gulni nazarda tutilganini koʻrsak

ikkinchisida qirqta gul o'zining chanog'idagi barglarini xuddiki soch olingani kabi olinishini qirq deya kutayotganini kuzatishimiz mumkin. Ikkinchi qo'llangan qirq qirqmoq fe'li ma'nosida, uchinchisi esa 40 sonini ifodalab kelgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Erkin Vohidov ijodi adabiyotshunoslikda qanchalik mavqega ega bo'lsa, tilshunoslikda ham undan kam bo'lmagan ahamiyatga ega. Uning she'rlarini badiiy jihatdan tahlil qilganimizda, beqiyos badiiy san'atlarning guvohi bo'lamiz. Agarda unga tilshunoslik nuqtayi nazaridan qaralsa, o'ziga xos til unsurlarini uchratish mumkin. Ijodkorning mumtoz adabiyot ruhida yozilgan asarlarini tajnis, tashbeh, tanosib, istiora, husni ta'lillar bezab turgan bo'lsa, uning zamonaviy ruhdagi o'ynoqi she'rlarida o'xshatish, qiyoslash, mubolag'a, sifatlashlar ziynatlagan. Erkin Vohidovning o'ziga xos xussusiyatlaridan biri esa u bitta she'arning yoxud bir baytning o'zidayoq ana shu ikki unurni birlashtira olishidir. U bitta o'rinda omonim so'zlarning ham tarixiy variantini, ham zamonaviy variantini uyg'unlashtirib ifodalay olgan.

Adabiyotlar:

1. Erkin Vohidovning so'z qo'llash mahorati. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Guliston, 2020. 626 b.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. –T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
3. Karimova A. Erkin Vohidov she'riyatida tilning tasviriy vositalarining ishlatilishi//Scientific progress, 2022.
4. Vohidov E. So'z latofati. –T.: O'zbekiston, 2014.
5. Фозилов И таҳрири остидаги Алишер Навоий асарлари тилининг ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ. –Т.: Фан нашриёти.

KESIM POZITSIYASIDAGI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LOKAL VALENTLIGI HAQIDA

Sh.Ganiyeva, Qo'qonDPI doktoranti

“Lokal” semali FBlar o'z ichki uzvlari asosida, shuningdek, ular bilan sintagmatik munosabatga kirishuvchi, ularning o'rin valentligini to'ldiruvchi vositalarning ko'rsatkichlari asosida ajratilishi mumkin. Fe'l frazeologizmlarning lokal (o'rin) valentligi aktanti agens(kontragens, patsiyens)ning harakati bilan bevosita bog'liq bo'ladi. U harakatning bajarilish o'rnini, sathini bildiradi. Ilmiy manbalarda o'rin valentligini namoyon etuvchi so'z gapda, asosan o'rin kelishigi qo'shimchasi bilan shakllanishi ko'rsatiladi. Haqiqatan, o'rin kelishigi lokal valentlik aktantini namoyon etuvchi so'zni shakllantiradi, asosan, o'rin kelishigidagi birlik fe'lda ifoda topgan harakat va holatning bajarilish o'rni bilan bevosita bog'lanadi.

FB yo‘nalma harakatni bildiruganda, yo‘nalma harakat fe‘llarida bo‘lganidek boshlang‘ich va oxirgi nuqta valentligi mavjud bo‘ladi²⁷. Ayrim fe‘llarning o‘rin valentligi zaruriy xarakterda bo‘lib, bu haqda qator tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari mavjud. Ular o‘z izlanishlarida fe‘llarning turli semantik turlarining lokal valentliklarini o‘rganadilar²⁸. Frazeologik birliklarda ham lokal valentlik obligator yoki fakultativ bo‘lishi mumkin. Bu ularning semantik xususiyatlari bilan uzviy bog‘liq. Masalan, *Yoki uzoq yoqlarga Boshim olib ketaymi?* (Xalq qo‘shiqlaridan) gapida ishtirok etgan *boshini olib ketmoq* frazeologizmining lokal valentligi gapda o‘rin holi pozitsiyasini egallayotgan *uzoq yoqlarga* ifodasi orqali to‘ldirilmoqda. Ma‘lumki, bunday frazeologik birliklarning lokal valentligi jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar bilan birga, *-dan* chiqish kelishigidagi so‘z bilan ham to‘ldiriladi. Yuqoridagi gapda garchi lokal valentlikni to‘ldirishga xizmat qiluvchi *-dan* chiqish kelishigidagi so‘z ishtirok etmagan bo‘lsa-da, uni mantiqan anglash mumkin: *bu yerdan boshimni olib ketayin*.

Yelkamning chuquri ko‘rsin FB tarkibida “lokal” sema mavjud bo‘lib, bu FBda lokal valentlik obligator hisoblanadi va tushum kelishigidagi ot bilan to‘ldiriladi: *To‘yib ketdim, endi uyingizni yelkamning chuquri ko‘rsin!* (P.Qodirov) Ushbu gapda ishtirok etgan *yelkamning chuquri ko‘rsin* frazeologizmining ma‘nolari tarkibida “ruhiy holat”, “norozilik”, “natija” semalari mavjud. Mazkur frazeologizmga bog‘lanuvchi *uyingizni* so‘zi garchi tushum kelishigi shaklida, to‘ldiruvchi pozitsiyasida bo‘lsa ham, bu frazemaning nutqiy qurshovda o‘rin ma‘nosini bildiruvchi so‘zni talab qilishini hisobga olish kerak. Shunga ko‘ra *uyingizni* vositasiz to‘ldiruvchi pozitsiyasidagi bo‘lak *yelkamning chuquri ko‘rsin* frazeologizmining “lokal” valentligini reallashtirmoqda.

Fe‘l frazemalarning lokal valentligi bir qator vositalar yordamida to‘ldiriladi. Masalan:

Ot orqali. Bunday birikish bir necha ko‘rsatkichlar orqali namoyon bo‘ladi. Kelishik shakllari bilan: *Nazarida bu g‘ijirlash erta tongdagi nog‘ora bazmdan oshib tushganday, eshik “manavi telbaning ishini ko‘rib qo‘yinglar!” deb olamga jar solganday bo‘ldi* (T.Malik). Ushbu gapda ishtirok etgan *jar solmoq* frazemasida tarkibida “harakat”, “xitob”, “ovoza” semalari mavjud. Uning lokal valentligi (obligator) *olamga* jo‘nalish kelishigidagi ot turkumiga xos so‘z vositasida to‘ldirilmoqda.

Ma‘lumki, *bosh(i)ga ko‘tarmoq* frazeologizmi omonimik xususiyatga ega bo‘lib, bu frazema “shovqin solmoq” ma‘nosini ifoda etganda, lokal valentlik uning obligator valentliklari qatorida turadi. Bu valentlikni yuzaga chiqaruvchi asosiy ko‘rsatkich tushum kelishigi shakli sanaladi: *O‘qituvchi chiqishi bilan bazo‘r o‘tirgan o‘g‘il bolalar xonani boshlariga ko‘tarishdi* (P.Tursun). Ushbu parchada *boshga ko‘tarmoq* frazemasida qo‘llanilgan bo‘lib, uning subyekt (agens)

²⁷ Мухамедова С. Ўзбек тилида йўналма ҳаракат феълларининг предикативлиги ва валентлиги: Филол. фанл. номз....дисс. автореф.. – Тошкент, 1999.- Б.17.

²⁸ Кучкартаев И. Валентный анализ глаголов речи в узбекском языке (компонентный и валентный анализ). Автореф. дис...док-ра филол. наук. – Ташкент, 1978; Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Тошкент, 1989; Мухамедова С. Ўзбек тилида ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиатлари: Филол. фанл. докт....дисс. автореф.. – Тошкент, 2007; Миртожиев М. Ўзбек тилидаги феъл валентликлари. – Тошкент: Университет, 2007 кабилар.

hamda lokal valentligi obligator valentlik sanaladi. Bu gapda *boshga ko'tarmoq* frazeologik birligining fakultativ valentligi ham to'ldirilmoqda:

bolalar boshlariga ko'tarishdi – agens valentligi, obligator

xonani boshlariga ko'tarishdi – lokal valentlik, obligator

o'qituvchi chiqishi bilan boshlariga ko'tarishdi – temporal valentlik, fakultativ.

So'nggi birikuvda predikat argumentining "payt" semasi bilan birga ma'lum ma'noda "sabab" semasi ham kuzatilmoqda. Shunga ko'ra, frazemaning temporal valentligi bilan bir qatorda, kauzal valentligi ham to'ldirilmoqda.

Ko'makchilar bilan: *Oy tomon yurib, ko'prik oldida to'xtadi-da, Sherqo'zi qishlog'i tomon umid bilan ko'z tikdi* (T.Malik). Ushbu parchada ishtirok etgan *ko'z tikmoq* frazeologik birligining lokal valentligi *Sherqo'zi qishlog'i tomon* atoqli ot bilan fe'l frazemaning birikuvi *tomon* ko'makchisi yordamida yuzaga chiqmoqda.

Ravish orqali: *Og'ir qopni orqalab, hansiragancha yuqoriga yo'l soldi* (S.Ahmad). Berilgan gapda ishtirok etgan frazemaning lokal valentligi o'rin holi pozitsiyasidagi *yuqoriga* o'rin ravishi orqali to'ldirilyapti.

Olmosh orqali: *Bu – qadim dunyoda yangi bir olam,*

Bunda orqa tog'siz bir tirik jon yo'q.

Tayanch bo'lmasaydi odamzot albat,

O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt (Zulfiya).

Ushbu she'riy parchada *tirik jon yo'q* frazeologizmi ishtirok etgan bo'lib, uning lokal valentligi *bunda* olmoshi orqali to'ldirilmoqda.

Birikmalar orqali: *Abulqosim turgan joyida tosh qotdi* (Sh.Boshbekov). Bu gapda *tosh qotmoq* frazemasi ishtirok etgan bo'lib, uning lokal valentligi o'rin holi pozitsiyasida kelayotgan *turgan joyida* birikmasi orqali to'ldirilmoqda.

Bo'ri polvon el orasida bosh ko'tarolmay qoldi (T.Murod) gapidagi *bosh ko'tarolmay qolmoq* iborasining subyekt (agens) valentligi *Bo'ri polvon* ifodasi orqali, lokal valentligi esa *el orasida* birikmasi yordamida to'ldirilmoqda. Ya'ni:

Bo'ri polvon bosh ko'tarolmay qoldi

el orasida bosh ko'tarolmay qoldi.

Xullas, frazeologik birliklar gapda kesim vazifasini bajarganda, uning lokal valentligi yuqoridagi singari lisoniy vositalar orqali to'ldiriladi.

KOGNITIV METAFORA LINGVISTIK ONG VOSITASI

O.Xolmatova, FarDU mustaqil izlanuvchisi

Ko'chirish metaforik, funksional, metonomik va sinekdoxa asosida yuzaga keladi. Ko'chirish qorishiq holda (metafora-funksional, metafora-metonimiya, metonimiya-funksional)²⁹ ham uchraydi.

Biror predmet, belgi, harakatning nomi boshqasiga o'zaro o'xshashlik asosida ko'chirilsa, metaforik usul hisoblanadi. Metaforada bir predmetning nomi (tandirning og'zi) yoki belgisi (qora niyat) yoki harakati (so'zni qayramoq) boshqa bir predmetga ko'chiriladi.

²⁹ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T.: "Mumtoz so'z", 2010. 61-b

O'xshatish,metafora kabi hodisalar tilshunoslikda komparativ troplar deb ham yuritiladi³⁰.Bunda,albatta,o'xshatishning asosida ham,metaforaning asosida ham qiyoslash-o'xshatish usuli yotganligi e'tirof qilinadi.Asilda metafora ham o'xshatish,faqat metafora yashirin,ya'ni qisqargan o'xshatishdir.

Ma'lumki,metaforalar so'zlarning figural ma'nosi asosida yaratiladi va metaforik qo'llangan so'z esa predmet,belgi yoki harakat bilan o'zining nominative ma'nosi orqali bog'lanadi³¹.Predmet ma'nosini bildirgan metaforalar ,asosan,atash funksiyasini bajaradi;belgi va harakat bilan bog'liq metaforalarda esa ekspressivlik,obrazlilik kuchli bo'ladi.

Metafora nom ko'chishning turlaridan biri yoki hammasi ekanligini shu soha bilan shug'ullanganlardan hech biri rad etmaydi;biroq nom ko'chish turlarini noto'g'ri talqin etish ,e'tibordan chetda qoldirish natijasida metafora talqinida nom ko'chish bilan aloqador bo'lmagan hodisalar (simvol,metamorfoza...) ham qamrab olinadi.Nom ko'chish deganda ,odatda, so'zlarning o'zaro munosabati natijasida semantik qurilishning o'zgarishi,semantik vazifalarning so'z birikmasi a'zolari o'rtasida qayta taqsimoti,assotsiativ yoki sintagmatik qatorda munosabatda turuvchi til birliklarining o'zaro ta'sirlashuvi natijasida so'z birikmasi unsurlaridan biriga yangi ma'no berilishi tushuniladi.

Metafora hosila ma'no yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi.U,tilshunoslikda qayd etilishicha,hosila ma'no yuzaga kelishini hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslanadi³²

Kognitiv yoki lingvokognitiv metafora lingvistik ong vositasi, lisoniy belgining yangi semantik mazmunini yaratish vositasi sifatida ishlaydi

Kognitiv yoki lingvokognitiv metafora etnik-lingvistik ongning vositasi bo'lib, paremiyaning yangi semantik mazmunini yaratadi va ko'pincha bu yangi -mazmun maqol va topishmoqlarda bo'lgani kabi, ma'lum bir kognitiv-denotativ vaziyatdan umumlashtirilgan abstraksiyadir. Shu bilan birga, maqollar o'zlarining chuqur xulosa chiqarish ma'nosini, topishmoqlar esa o'zlarining nominativ imkoniyatlarini tushunadilar. Maqol uchun metafora, bir tomondan, uning kognitiv-denotativ asosini, ikkinchi tomondan , undan mavhumlashgan umumlashgan ma'noni tashkil etuvchi vosita rolini o'ynaydi.

D.Xudoyberganovning tasnifiga ko'ra,kognitiv metaforalar so'z shaklidagi,so'z birikmasi shaklidagi,gap va mikromatn shaklidagi metaforalar³³ ga bo'linadi.

Xalq maqollarida metafora asosidagi nom ko'chishi eng sermahsul usul hisoblanadi.Masalan, "Qizil"ni ko'rsa Xizr ham yo'ldan ozadi maqolida qo'llangan qizil so'zi metafora bo'lib,oltin,tilla tanga tushunchasini ifodalaydi. Ma'lumki,Xizr – afsonaviy homiy,u hayot bulog'idan "obi hayot"ichgan va umri boqiy bo'lgan;og'ir ahvolda qolgan kishining mushkulini oson qilar emish;u bilan uchrashgan,ko'rishgan odam baxtli bo'lar emish.Mazkur maqol oltin,pul,mol-dunyo halol odamni ham yo'ldan ozdiradi,degan ma'noda ishlatiladi.

³⁰ Черемисина М.И.Сравнительные конструкции русского языка.Новосибирск,Наука,1976.С.5-7.

³¹ Abdullayev A.O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanis'hi.-Т.,1983,24-b.

³² Mirtojiev M.O'zbek tili semasiologiyasi.Т.,2010,94-bet

³³ Xudoyberganova D.Matnning mazmuniy tarkibida metaforalar//O'zbek tili va adabiyoti.2012,1-son.36-b.

Maqollarda metafora qasqargan o'xshatish shaklida beriladi. Bunda maqol matnida dastlab predmetning asl nomi, keyin metaforik nom keltiriladi. Masalan, *Yomon do'st – ko'lanka*, *Yomon do'st – qora bulut soyasi* kabi maqollarda metaforik nom ko'chishi ana shunday yuz beradi. Agar metaforalar yangilik bo'yog'iga ega bo'lsa, ular nomlayotgan predmet tema, metaforik nom esarema hisoblanadi. Demak, bunday maqollar mazmunan tema-rematik munosabatni namoyon qiladi. Mana shunday mamundagi xalq maqollarida anemonimlar metaforik nomga ega bo'ladi. Masalan, *Yoz yomg'iri – ilon bilan chayon* maqolida yomg'ir tomchilarining harakati va uning ekinlarga zarari ilon va chayon birliklarida o'z ifodasini topadi. Shuningdek, maqollarda yoz va qish tushunchasi bilan namoyon bo'luvchi fe'l-metaforalarni ham uchratish mumkin. *Yoz kuyungan, qish suyunar*.

Ba'zi maqollarda metaforik nom tushunchasi atamoq fe'li bilan ham qo'llanishi mumkin: *O'ttizida er atangan, Qirqida sher atanar*. Matndan ko'rish mumkinki, er so'ziga nisbatan sher so'zida shu belgiga egalik xususiyati kuchliroq namoyon bo'lgan. Buni o'ttiz sonidan keyin qirq sonining qo'llanishida ham ko'rish mumkin. Demak, metaforik nomad predmetga xos belgilar bo'rttirilgan bo'ladi. Bunda esa metaforani har qanday badiiy matnning mubolag'aviy xususiyatini namoyon etuvchi omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev A. O'zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. -T., 1983, 24-b.
2. Mirtojdiyev M. O'zbek tili semasiologiyasi. T., 2010, 94-bet
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. T.: "Mumtoz so'z", 2010. 61-b
4. Xudoyberganova D. Matnning mazmuniy tarkibida metaforalar // O'zbek tili va adabiyoti. 2012, 1-son. 36-b.
5. Черемисина М.И. Сравнительные конструкции русского языка. Новосибирск, Наука, 1976. С.5-7.

NUTQ MADANIYATI VA USLUBIYATI, UNI RIVOJLANTISH USULLARI

M. Yuldasheva, NamDU magistranti
N. Yuldasheva, NamDU magistranti

Nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma'nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasini favqulodda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi deb e'tirof etilgan. Bugungi kunda nutq madaniyati masalalariga e'tibor o'qituvchining nutqiy madaniyat mahorati va farzandlarimizning madaniy nutq ko'nikmalari va malakalarini oshirish, ta'lim jarayonining barcha

bosqichlarida madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan dolzarbdir.

Nutqiy madaniyat haqida gap ketar ekan nutqning madaniyligi demakki, ta'sir doirasi quvvatini oshiriladigan to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, boylik, soflik kabi bir qator kommunikativ sifatlar mavjud. Ana shu sifatlarning barchasini o'zida mujassam etgan nutq madaniy hisoblanadi.

Nutq madaniyatidagi asosiy masala tildan maqsadga muvofiq foydalanishdir. Demak, fikr ifodalashning real ijtimoiy jarayonlarini tahlil qilish bu sohaning muhim yo'nalishlaridandir.

Nutq bu og'zaki kommunikatsiya, ya'ni til yordamida munosabat qilish jarayoni demakdir. Ijtimoiy tajribada biron bir mohiyatni anglatadigan so'zlar og'zaki kommunikatsiya vositasi hisoblanadi. So'zlar eshittirib yo ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kishilarga biron bir mohiyatga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashinishi mumkin. Odamlar o'rtasidagi munosabatni telegraf orqali axborot berishga o'xshatish mumkin emas. Kishilar munosabatiga aloqa bog'lovchilarning his-hayajoni ham jalb etilgan. U kommunikatsiyaning mazmuniga, shaxsga munosabatiga ham, muayyan tarzda taalluqli bo'lib, nutqiy fikr mulohazalar bilan qo'shilgan holda yuzaga chiqadi. Bu his hayajonli munosabatda axborot ayiriboshlashning alohida turli jihatlari bor. So'zlovchi bitta so'zning o'zini o'quvchiga goho buyruq, goho iltimos, goho nasihat va hokazo ma'no baxsh etgan xolda turli ohangda talaffuz eta bilishi kerak. Nutqsiz kommunikatsiyada imo-ishora, pantomimika, nutqning ohangidagi rangbaranglik ham rivojlana boradi. Kommunikatsiya jarayonida aloqalar shakllanadi, ya'ni bola ham so'zlovchining yuzlaridagi ifodani o'qishga, uning ohangida ma'qullash yoki ma'qullamaslik alomatini payqashga, katta yoshdagi kishining so'zlariga ilova bo'ladigan va kuchaytiradigan qo'l-barmoqlari va yuz harakatining ma'nosini tushunishga o'rganadi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi muloqotga bir qancha talablar qo'yiladiki, pedagogik jarayonlar davomida bularga qat'iy rioya qilish kerak. Bu talablar quyidagilardan iborat: o'qituvchining nutqi ravon bo'lishi, fikrlar bayoni aniq, tushunarli bo'lishi, nutq jarayonida qo'l, ko'z, yuz imo-ishoralaridan foydalanishda ularning uzviyligiga erishish, nutq orqali o'quvchilar ongi, qalbi, xatti - harakatiga pedagogik ta'sir ko'rsatish, nutq talaffuzi orqali o'quvchi bilan muloqotga kirishish jarayonida ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, o'qituvchi nutqining talaffuzida axloqiy normalarning shakllangan bo'lishi, o'qituvchi shaxsiga xos va mos tarzda o'quvchilar bilan muloqotga kirishishi, o'qituvchi o'zining nutq talaffuzida uslubiy, xatolarga yo'l qo'ymasligi, o'qituvchining nutq qobiliyati rivojlangan bo'lishi, u dars jarayonida mavzuni tushuntirishda o'quvchilarga ovoz monotonidan ijobiy foydalanib muloqotga kirishishi, muloqotga kirishish jarayonida ularni tarbiyalashi, ongi, xulqida insoniy fazilatlarni shakllantirish, axloqiy normalarni qaror toptirishi, muloqot jarayonida badiiy so'z san'atiga qat'iy rioya qilishi, notiqlik san'atini egallab borishi, so'ngra muloqotga kirishishi, muntazam ravishda nutq talaffuzini rivojlantiruvchi mashqlar bilan shug'ullanib

borishi, o'zining nutq talaffuzida pauza, intonatsiyalardan oqilona foydalanishi, muloqot jarayonida to'liq va to'g'ri fikrlay olishi zarur.

Pedagogik muloqot-pedagogik ta'sirning ajralmas sifatidir. Bu o'qituvchi va o'quvchining ta'lim-tarbiya jarayonidagi professional muloqoti bo'lib, unda ma'lumot almashiniladi va o'quvchilarga ta'sir o'tkaziladi, bunda ikki yoqlama muloqot yuzaga kelishi lozim. Uning asosi sifatida o'zaro hurmat va ishonch muhim rol o'ynadi. Pedagog o'quvchilar bilan muloqotga kirishish jarayonida ulardan hurmat kutadi, o'quvchilar ham o'qituvchidan hurmat va ishonchni talab etadilar. Bu pedagogik ta'sirning samarali yo'li bo'lib, tajribali pedagoglar bolani o'z-o'zini hurmatlashga asoslangan holda munosabatda bo'ladilar va shu orqali o'zaronutqiy aloqaga kirishadilar.

Muloqotning o'ziga xos 3 ta darajalari mavjud. Bular: makro darajada, yani katta- insonlar bilan muloqot qilish bo'lib u barcha odob-axloq normalariga suyangan holda amalga oshiriladi. Mezon, yani o'rta darajada -muloqot ma'lum mavzu asosida kechadi. Mikro, yani kichik darajaga -muloqotning oddiy shakllari savol-javob tariqasida yuz beradi. Muloqotning turlari shaxslararo: inson-inson, shaxsiy-guruh: guruh-guruh, ommaviy kommunikasiya: radio, televideniye, ro'znomalar va jurnallar bo'lib hizmat qiladi.

Ijodiylikni amalga oshirish uchun quyidagilarga ahamiyat berish lozim:

— bir necha o'qituvchilarning darslarini kuzatish, unda o'quvchilarning kayfiyatini, o'qituvchining bolalar bilan bo'ladigan munosabatlarini aniqlash;

— o'qituvchining darsda qanday usullarni qo'llashi, muloqotni qanday tashkillashtirishi, o'quv-tarbiyaviy muammolarni yechishini aniqlash;

— o'zining muloqot texnologiyasini boshqa o'qituvchining "texnologiyasi"ga taqqoslash;

— tajribali o'qituvchilarning tarbiyaviy soatlariga qatnashish orqali muloqot jarayonidagi o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash;

— o'zining darsidagi muhiti bilan boshqa tajribali o'qituvchining darsidagi muhitni taqqoslash orqali xulosa chiqara olish.

O'qituvchi nutqi adabiy talaffuz me'yorlariga amal qilishda o'quvchiga namuna bo'la olishi lozim. Adabiy talaffuz me'yorlarining buzilishi eng avvalo shevaning ta'sirida yuzaga keladi. Shuning uchun o'qituvchi o'zi va o'quvchilari nutqini shevaga oid artikulyatsion baza va shevaning fonetik qonuniyatlaridan batamon qutilishi lozim, ammo bu oson kechmaydi. Buning oqibatida aytaylik buxorolik o' tovushini faqat til oldi tarzida, xorazmlik o tovushini asosan a tarzida yoki unga yaqin tarzda talaffuz qilishi, toshkentlik oshni – oshshi , yuzni-yuzzi, qorni-qorri tarzida aytilishi kabi ko'plab xatolar kelib chiqaveradi. Ba'zan boshqa tilni mukammal biladiganlar nutqida muayyan so'zni boshqa til talaffuz tamoyiliga ko'ra moslab aytish nuqsoni ko'zga tashlanadi. Yanvar-yinvar, Yaponiya-yiponiya, dekan-de'kan,. Yozma nutqni aynan harflab o'qish ham adabiy talaffuz me'yorlarining buzilishiga olib keladi. Masalan; o'qidingiz so'z shaklini yozganida 9 ta emas 8 ta tovush tarzida talaffuz qilinishi ya'ni ng ikki tovush emas balki bir tovush ekanligi bajardin-gizmi? o'rtog'in-gizga, berdingizmi? kabi xatolarga o'qituvchining o'zi ham ba'zan yo'l qo'yilishi mumkin.

Kasbiy-pedagogik muloqotning muvaffaqiyatli bo'lishida o'qituvchining kommunikativ madaniyati muhim o'rin egallaydi. Bola o'qituvchining dildan gapirayotganligini his qilib turishi kerak, bo'lmasa ko'ngildagidek muloqot amalga oshmaydi. Ayrim pedagoglar bolalar bilan ularning yoshini hisobga olmasdan muloqotda bo'ladilar. Pedagog o'zini tahlil qilib borishi yaxshi natijalarga olib keladi. Dars rejasini iloji boricha maydalashtirib, ya'ni bo'laklarga bo'lib olib matn tayyorlansa, dars jarayoni yaxshi tashkillanadi, pedagog ijodiylik hissi asosida dars o'tadi.

Shuningdek, kommunikativ nutqning muvaffaqiyatli bo'lishi o'qituvchida qator maxsus qobiliyatlar rivojlanishini talab qiladi: sotsial-perseptiv va ijtimoiy tasavvur o'zini boshqara olish muloqotda o'zining ruhiy holatini boshqara olish, irodaviy ta'sir ko'rsatish, ishontira olish qobiliyatlari. Nutq malakalari va ko'nikmalarini muvaffaqiyatli egallash uchun sharoit yaratuvchi kishining umumiy ruhiy va jismoniy xususiyatlarini rivojlantirish, bunda tasavvurni, obrazli xotira va fantaziyani rivojlantirish ko'zda tutiladi.

Xulosa qilib, shuni aytish mumkinki, to'g'ri madaniy nutq inson hayotida muhim ahaliyatga ega bo'lib, u mukammal shakllangan talab darajasidagi o'qituvchining umumiy nutqiy madaniyatining eng muhim uzviy tamoyillaridandir. Jonli tovush nutq va uning barcha unsurlarini to'g'ri voqealashtirish ko'nikma va malakalarining jami nutq texnikasi demakdir. Kasbiga sadoqatli o'qituvchi o'z o'quvchisi ko'z o'ngida qusursiz va bilimli, qadrlil ustoz ko'rinishida bo'ladi. Uni saqlash esa har bir ustozning o'ziga bog'liq. O'qituvchi har doim o'z ustida ishlashi, yangiliklardan boxabar bo'lishi, innovatsiyalarga ijobiy qarashi, o'zi ham novator bo'lishi, maqsadga muvofiqdir. Ustoz nutqi ravon, jarangdor, turli g'arazli vositalardan xoli bo'lishi, umumiy tarbiya jarayoni uchun ijobiy ta'sir etadi. Uning ovozi, talaffuzi, diksiyasi umuman nutqi hamisha o'quvchilar uchun o'ziga xos namuna vazifasini bajaradi.

Nutq madaniyati va uni rivojlantirish usullarini egallashda badiiy adabiyotlarning o'rni nihoyatda katta.

Adabiyotlar:

1. N.Mahmudov. O'qituvchi nutq madaniyati, Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007
2. Ta'lim jarayonida nutq madaniyatini shakllantirish masalalari- Toshkent: Sharq, 1999
3. Ona tili- davlat tili- Toshkent: Adolat, 2004
4. Yo'ldashev J. Hayot va tafakkur sayyorasi- Toshkent. Fan,1991

FURQAT G‘AZALLARINING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARIGA DOIR

D.Qo‘ldasheva, FarDU tayanch doktoranti

Furqat ijodida g‘azallar alohida o‘rin tutadi va ular mumtoz adabiyot namunalariga xos latif lirik lavhalarni o‘z ichiga olgani bilan qimmatlidir. Shoir g‘azallari unda Navoiy, Fuzuliy, Bobur g‘azaliyotining badiiy an‘analari munosib davom ettirilgani bilan birga, o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlari, alohida ifoda uslubi bilan ajralib turadi. Furqat g‘azallariga xos eng muhim xususiyatlardan biri shoir mumtoz adabiy tilni xalq tiliga yanada yaqinlashtirishga erishganida ko‘rinadi. Ya‘ni, Furqat o‘z g‘azallarida xalq iste‘molidagi leksik birliklarni faol qo‘llagan. Birgina “Fasli navbahor o‘ldi, ketibon zimistonlar” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali xalq tili elementlariga boyligi, ravon o‘qilishi orqali mumtoz janrga xos fikriy murakkablikni rad etadi.

Furqat g‘azallariga xos bir nechta leksik semantik-xususiyatlarni tahlil etadigan bo‘lsak, ularda antroponimlarning salmoqli qo‘llanilishi diqqatga molik. Kishi nomlarining baytlarda keltirilishi g‘azalning badiiy imkoniyatlarini ko‘rsatish barobarida shoir shaxsiyati, hayoti bilan bog‘liq muhim jihatlarni ochib berishga ham xizmat qiladi.

Shoir g‘azallarida qo‘llanilgan antroponimlarni shartli ravishda ikki turga: kitobxonga ma‘lum va noma‘lum shaxs nomlariga ajratish mumkin. Masalan,

Qaysi bir bog‘i Eramni bulbuli xushxonisen,

*Yo magar **Dovuddin** meros bu ilhon sanga.* (Furqat. Muhabbat yo‘lida. - B.9)³⁴

*Xirad bobida **Aflotun** fatonat,*

Takallum chog‘ida to‘ti fasohat. (-B.21)

*Bo‘ldi **Majnundek** muqimi dashti anduhi firoq,*

Har kishikim orzuyi vasli jonon aylagach. (-B.26)

kabi baytlarda qo‘llanilgan *Dovud* (payg‘ambarlardan biri), *Aflotun* (buyuk faylasuf), *Majnun* (“Xamsa” qahramoni, oshiqlik timsoli) kabi shaxs otlari pretsedent nomlar bo‘lib, kitobxonga tanish. Mazkur antroponimlar baytlarda qo‘llanilganda mazmunan nimaga ishora qilinayotgani, antroponimlarning apilyativ funksiyasi anglashiladi. Furqat “Saylanma”si³⁵dan o‘rin olgan yuzta g‘azalda *Ibrohim Adham, Hizr, Sulaymon, Iskandar, Doro, Hazrati Abubakr, G‘avsi A‘zam, Yusuf, Zulayho, Farhod, Masih, Ya‘qub, Jilon, Mansur, Nasimiy* kabi yuzlab shaxs nomlari ham faol qo‘llanilganligini ko‘rish mumkin. Bu esa Furqatning ma‘rifiy kamolot ta‘sirida shakllangan so‘z boyligiga ega ekanligini ko‘rsatadi. Biroq, shoirning aksariyat lirik she‘rlari, maktublari, shuningdek, ko‘plab g‘azallarida ham faol ishlatilgan shaxs otlari orqali kimga ishora qilinayotgani noaniqligicha qoladi. Masalan:

*Payomingni keturdi **Ermuhammad,***

³⁴ Furqat. Muhabbat йўлида. Тошкент: Янги аср авлоди, 2009. Maqolada keltirilgan misollar ushbu manbadan olingan.

³⁵ Furqat. Muhabbat йўлида. – Тошкент, Янги аср авлоди, 2009.

O'zung aylab taqozo bir kelib ket. (-B.24);

Qulim, deb yo'xlagil, Ahmadqulijon,

Maning kulbanga goho bir kelib ket. (-B.24); kabi baytlardagi antroponimlar shular jumlasidandir. Bu antroponimlarni shoirning shaxsiy hayoti, orttirgan do'stlari va maslakdoshlari yoki ixlos qo'ygan fozil kishilari nomi bilan bog'liq, deb hisoblash to'g'ri bo'ladi.

Furqatning aksariyat g'azallarida

Mustafo, Abubakr, Usmon, Hal oto, Ali - Sheri Xudo, shayhi Muhyiddin, Bahouddin valiy, hazrati Sayyid Qusam, Ibn Abbos, Xoja Nuriddin, shayhi Zahir, Zangi oto, Jomiy, Erhubbi, Qaroyozi oto, Sulton Boyazid, Xoja Turob, hazrati Bo'yob, Mag'oz binni Jalil, Ahmad Arqam, Osaf ibni Burhiyo, Ahmadi Narmiy valiy, hazrat Sulaymon porso, hazrati Yunus, hazrati Idris, Arslonbob oto, hazrati Ayyub, Burhoni Qilichiddin, Mir Po'stin oto, hazrati mavloyi Chust kabi atoqli otlar ishlatilgan. Ular orasida yetakchi sanalgan atoqli nomlar orqali bu antroponimlar diniy-tasavvufiy yo'nalishdagi shaxs otlari ekanligini umumiy tarzda anglash mumkin. Biroq bir g'azalda jam bo'lgan yigirmaga yaqin antroponimlarning borligi shoir she'riyatidagi atoqli nomlar sharhiga oid tadqiqotlar qilinishi zarur ekanligini ko'rsatadi.

Mumtoz va ma'rifatchilik adabiyotidagi aksariyat atoqli otlar badiiy maqsad: o'xshatish, ishora qilish, mubolag'a uchun xizmat qiladi. Masalan, Xo'tan, Yaman, Xito toponimlari. Bu jihat Furqat g'azaliyotiga ham xosdir.

Xo'tan o'zbek mumtoz adabiyotida an'anaviy tarzda qo'llanuvchi nomlardan bo'lib, geografik nom sifatida Xitoyning g'arbiy qismidagi daryo, Tarim daryosining o'ng irmog'i³⁶ni ifodalaydi. Shu bilan birga mazkur nomdagi shahar vujudga kelgan. O'zbek adabiyotida odatda toponim sifatida qabul qilingan. Xo'tan so'zi o'hu (kiyik), sahro (dasht), mushk so'zlari bilan sintagmatik munosabatga kirishib, ishqiy asarlarda yorning ko'zi, xushbo'y isini ifodalaydi. Shu tariqa onomastik birliklar konversiya hodisasi asosida almashinib turadi³⁷.

Xito, Chin toponimlari shoir ijodida asosan lirik she'rlarida qo'llanilgan. Ma'lumki, Xito, Chin nomlari adabiyotda ilm-ma'rifat bilan bog'liq holda uchraydi.

Furqat g'azallarida eng faol qo'llanilgan toponimlar sirasiga *Xo'tan, Xito (Chin), Yaman, Xo'qand, Kan'on* kabilar kiradi:

Soching sargashtasi mushki Xitodur,

Ko'zung ovorasi o'hu Xo'tanda. (-B. 157)

Yoki

Tishing durri jahon bahrida bo'lmas,

La'bingdek la'l yo'q mulki Yamanda. (-B. 157) kabi.

Furqat ijodida diniy leksemalarning salmog'i ham ancha yuqori. Aytish kerakki, istiqloq yillarida diniy matnlar, shuningdek, diniy-tasavvufiy birliklar leksik-semantik jihatdan alohida o'rganila boshlandi. Bu borada N.Uluqovning

³⁶ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-x/xotan-uz/>.

³⁷ Жўраева Р. Муқимий асарларининг лексик-семантик хусусиятлари: Филол. фан. (PhD) ... дисс. – Қўқон, 2021.

diniy matnlar ekzotik leksikasiga doir monografik ishlari³⁸, Sh.Yusupovaning diniy matnlarning pragmatikasiga doir dissertatsiyasi,³⁹ Sh.Amonturdiyevaning diniy matnlarning vazifaviy-uslubiy jihatlariga oid izlanishlari katta ahamiyatga ega⁴⁰. Jumladan, N.Uluqovning dissertatsion ishi o'zbekcha diniy matnlardagi ekzotizmlarning o'rganilishi, unga ilmiy-tanqidiy baho berilganligi, ekzotik so'zlarning o'zbek tili lug'aviy qatlamidagi boshqa bir qator lug'aviy birliklardan farqlanishini yoritganligi bilan qimmatlidir. Diniy leksemalar mazmuniy qurshovi xususida tilshunos olim A.Sobirov Olloh va unga bog'liq bo'lgan tushunchalarni ifodalovchi paradigmalar va diniy tushunchalarni ifodalovchi so'zlarning semantik uyasini o'zaro farqlaydi⁴¹.

Islom dini bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi paradigmaga *tavof, jannat, do'zax, qazo, o'lum, haj, imom, namoz, mehrob, duo, imon ka'ba, musulmon, zohid* kabi lug'aviy birliklar mansub bo'lsa, boshqa dinlar bilan bog'liq tushunchalar uyasiga *kofir, tarso, kofiriston, zunnor, butxona* kabi leksemalar mansubdir.

Furqatning

Ummati sargashtaman, yo Mustafo, aylang madad!

Tutmadim sunnat yo 'lin, ro'zi jazo aylang madad! (-B.30)

baytida Mustafo, ummat, sunnat, ro'zi jazo leksemalari badiiy matnda diniy mazmunni ifodalashga xizmat qilgan. Shuningdek, shoirning

Tavofi Ka'bag'a rahnamo bilan boramiz,

O'lumni chog'lab o'za qazo bilan boramiz. (-B. 73)

misrasi bilan boshlanuvchi g'azalida *Madina, Miyno, Safo, Marva, Imom Husayn, ka'ba, tavof, o'lum, qazo, haj, arkon, imom* singari o'ndan ortiq islom dini bilan bog'liq tushunchalarni ifoda etadi.

Furqat g'azallarining lisoniy tarkibiga oid xususiyatlar serqirra bo'lib, bu jihatlar shoirning o'zbek adabiy tili boyliklaridan samarali va individual uslubda foydalana olgani yaqqol ko'rinadi.

MAKON TUSHUNCHASI VA UNING FALSAFADA O'RGANILISHI

F.Musayeva, FarDU magistranti

Har qanday harakat amalga oshirilgan ekan, uning bajarilish joyi, amalga oshadigan vaqti bo'ladi. Muayyan makon va zamon tushunchalari har qanday gipotezalar shakllanishida muhim o'rin tutadi. Ular nafaqat tabiiy fanlar, balki ijtimoiy fanlar doirasida ham o'rganiladi. Makon tushunchasi ko'pgina ilmiy adabiyotlarda zamon tushunchasi bilan birgalikda qo'llanadi. Poyonsiz borliqning shakllaridan biri sifatida bu tushunchalar insoniyat paydo bo'lishining dastlabki

³⁸Улуков Н.М. Ўзбекча диний матнлар экзотик лексикаси: Филол. фан. номз. дисс. автореф. – Тошкент, 1997; Улуков Н.М. Экзотик лексика: монография. – Тошкент: Усмон Носир медиа, 2021.

³⁹Юсупова Ш.Т. Диний матнларнинг лингвопрагматик тадқиқи: Филол. фан. (PhD). ... дисс. автореф. – Фарғона, 2021.

⁴⁰Амонтурдиева Ш.Р. Ўзбек диний матнининг функционал-стилистик тадқиқи: Филол. фан. (PhD). ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2020.

⁴¹Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. – Тошкент: Ma'naviyat, 2004. – Б.89-91

davrlaridanoq o'rganilgan. Insonning olam haqidagi tasavvurlari takomillashuvi makon va zamon tushunchalarini ham keng ko'lamda o'rganilishiga sabab bo'lgan. Ibtidoiy davrlardan bugungi kunga qadar bu tushuncha olam mavjudligining sharti sifatida qaralgan. Jumladan, makon va zamon tushunchasi filosofiyada o'z g'oyaviy kengligi bilan olimlar diqqatini o'ziga qaratgan. Barcha yaratilarning birma- bir paydo bo'lishi, muayyan sodir bo'lishi muddati vaqt mohiyatini tashkil etadi. Fanda dastlab fazo va vaqt alohida o'rganilgan bo'lib, keyinchalik tadqiqotlarda uyg'un holda ifodalangan. Fazo narsalar joylashgan joy ma'nosida, vaqt esa hodisalar bo'lib o'tgan muddat mazmunida qo'llangan. Bu jihatdan filosofiyada amalda bo'lgan statik va dinamik qarashlar muhim o'rin tutadi. Dinamik qarash mohiyatida vaqt faqatgina bugungi jarayon bilan ifodalanadi, xolos. Statik qarashlarda esa vaqt oqib o'tadi. U yaxlit birlik sifatida kechagi xotiralar, bugungi voqealar va ertangi orzularni ham qamrab oladi. Fazo-vaqtning muayyan lazasida olamni tashkil etgan nuqtalarning o'zaro joylashish tartibini, vaqt esa borliqning muayyan nuqtasida ro'y beruvchi hodisalar ketma-ketligini o'rganadi. Qadimgi yunon faylasufi Suqrot borliqni bilim bilan qiyoslaydi va uningcha, biror narsa, biz uni bilsak u bor bo'ladi, insonning bilimi qancha keng bo'lsa, u shuncha keng borliqni qamrab oladi, – deb hisoblaydi. U fazoni ontologiya bilan bog'laydi va bu jarayon uzoq davom etgan tarixiy jarayon ekanligini tadqiq etadi. Atomlar ko'rinmas zarralar bo'lishi bilan birga olamni tashkil etgan borliq ekanligini isbotlagan Demokrit ilmiy bilishning ustuvor yo'nalishlari bilan mavjudlikni . Uning fikricha, borliqning mohiyati uning mavjudligidadir. Mavjud bo'lmagan narsa yo'qlikdir. Islom ta'limotida esa borliq bu ilohiy voqelikdir. Ya'ni, u Olloh yaratgan mavjudlikdir. Bu borada vaxdati vujud va vaxdati mavjud ta'limotlari bo'lgan.

Falsafada makon va zamon ikki tushuncha: substansional va relyatsion nazariyalar asosida tadqiq etilgan. Substansional nazariya yaratuvchilari Demokrit va Platon makon va vaqtning bir- biriga aloqasi bo'lmagan tushunchalar sifatida baholagan. Keyinchalik, bu nazariya negizida olam haqida muayyan qonuniyatlar yaratgan Epikur ham makonni atomlardan iborat joy deb ta'rif bergan. Bu tushunchalarning mutloq jihatlarini, relyatsion nazariya esa vaqt materiyaning ajralmas qismi sifatida baholanishini ta'kidlaydi. Yunon faylasuflarining bu boradagi qarashlari o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Negaki, ular fazo va vaqtni alohida kategoriya sifatida aks ettirish muhim ekanligini ta'kidlashgan. Materiya mavjudligining asosiy sharti sifatida makon tushunchasi va unga yondosh zamonning har bir borliq shakllanishidagi ahamiyatiga e'tibor qaratishgan. Platon o'zgipotezalarida makon o'zgarmas, muqim bo'lib, har qanday borliqdagi harakatlar unga aloqador ravishda sodir bo'lishini ta'kidlab o'tgan. butub borliq yunon faylasuflarining ana shu qarashlari asosida takomillashib, o'ziga xos ko'lam kasb etadi. Relyatsion nazariya faqat nisbiy tomonlarga e'tibor qaratadi va Aristoteldan boshlangan bunday yondashuv dunyoni qamrab olib, Avgustin, al-Kindiy, Faxriddin Roziy, Dekart, Leybnis, Toland, I.Kant, Fixte, Gegel kabi buyuk namoyondalar qarashlari bilan yuksak dalillanadi. Jumladan. Avgustin Avreliy (354-430) ning aqidalarida muayyan joy- muayyan vaqtga kelib, o'z ko'rkini

yo‘qotadi. U o‘zining “ Ilohiy shahar haqida ” asarida har qanday buyuk kashfiyot, yoki tabiat bergan cheksiz go‘zallik ham vaqt hukmiga bardosh bera olmasligi haqidagi qarashlarni ilgari suradi. Vaqtning o‘tkinchiligi, makonning sobitligi, ammo o‘z ko‘rinishini o‘zgartirishi haqiqat ekanini tasdiqlaydi. Nasroniylik vakili bo‘lsa ham, diniy qarashlari negizida falsafiy tushunchalar singdirilgan fikrlarni ilgari surgan. Arastu bu masalaga alohida e‘tibor qaratgan, “ ...makon borliqning umumlashma namoyishi” ekanligini ta‘kidlagan. Arastu qarashlari mohiyatida borliq o‘ziga xos bo‘lgan qarashlar natijasida shakllanadi va mohiyatan ilohiylik kasb etishini tahmin qilgan. Platon vaqt haqida fikr yuritilganda, undan qisqartirish aqlga sig‘maydigan hodisa ekanligiga alohida to‘xtalib o‘tib, ruhni loyqa qilishga qodir bebaho kuch ekanligini ta‘kidlagan. Fazo va vaqt tushunchalarining muayyan xususiyatlari mutloq va nisbiyligi, ong bilan aloqasi bayon etilgan. Dunyoda mavjud barcha jismlar makonda aynan uch yo‘nalish bilan chegaralangani, barcha shakllarning eng yassisi ham uzunlik, kenglik va balandlikka ega bo‘lgani sababli, makonimizning uch o‘lchovliligi empirik jihatdan hamma joyda namoyon bo‘luvchi dalil hisoblanadi. O‘z makonimizda biz uning o‘lchamlarini geometrik ifodalovchi uch perpendikulyarni bilamiz. Ammo jism makonda, aniqrog‘i, uning makrodarajasida harakatlanmasdan, balki doimo vaqtda harakatlanadi Shu ma‘noda, voqealarni ularning ketma-ketligi tartibida ajratuvchi masofani vaqt deb nomlash mumkin. Bu masofa o‘tmishdan kelajak sari yo‘nalishda bosib o‘tiladi, mazkur yo‘nalishni makonda tasavvur qilsak, u makon va vaqt kontinuumining to‘rtinchi mezon (o‘lchovi) sifatida amal qiladi. Bundan dunyoda yuz bergan muayyan voqeani aniqlash uchun to‘rt son zarur, degan xulosa kelib chiqadi. Vaqt nafaqat vaqt tartibini vujudga keltiradi, balki makon va vaqtning birlashgan tartibini belgilab beradi hamda Olamning kauzal (sababiy) tuzilishini ifodalaydi.

Makon va vaqt nisbiylik nazariyasi nuqtai nazaridan nazariyasi Riman, Lobachevskiy, Gauss va Puankarening ilg‘or g‘oyalariga qo‘shilgan holda, makon va vaqtning gravitatsiya bilan uzviy aloqasini ham asoslab berdi. Shunday qilib, nisbiylik nazariyasida makon, vaqt va harakat materiya mavjudligining atributlari, asosiy shakllari sifatida qaraladi va u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan holda, materiya kabi, mustaqil holda mavjud bo‘la olmaydi. Muttasil harakatda bo‘lgan dunyo esa muqarrar tarzda faqat makon va vaqtda mavjud deb qaraladi.

Filosofiya bag‘rida uyg‘ongan makon tushunchasi til tizimida ham o‘z o‘rniga ega.

Adabiyotlar:

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент, 1987. Б -22
2. Васильев. Современная лингвистическая семантика. – Москва. 1990.
- С.
3. Tora Tembirk. Lokalism. Lokal.Documentation License, Version 1.3.
4. Азнаурова С.Е. Прагматика художественного слово.- Т.,1988. С. 31.
5. Икромов С. Оламнинг лисоний манзарасида макон категорияси ва миллий ўзига хослик. PhD дис. автореферат. – Фарғона,2018. Б-7.

ZAMONAVIY MATBUOT TILI VA UNING XUSUSIYATLARI

X.Aripova, FDU magistranti

Odamlar hayotni takomillashtirish va voqealarni keng ko‘lamda boshqalarga yetkazish yo‘llarini izlash bilan juda ko‘p vaqt sarflashgan. Dunyo mamlakatlari tamaddunida xabar yetkazish usullari juda ko‘p bo‘lgan. Amerika taraqqiyotida dunyoni bugungi ko‘rinishga kelishiga sabab bo‘lgan omillar qatoriga asosan odamlar istiqbolini izdan chiqarib yangi bosqichga ko‘targan uch kashfiyot nazarda tutiladi. Bunday yaratilgan orasida ularning ta'sir kuchi va oqibatlarini ta'kidlash o‘rinli bo‘ladi. Negaki, ixtirolar sirasiga kitob bosish uchun bosmaxona, dengiz poroxi va kompasning kiritilganligi diqqatga sazovordir. Bu uchtasi butun dunyo bo‘ylab narsalarning butun jihatini va holatini o‘zgartirdi." [1.] Bosmaxona paydo jo‘lishi minglab nusxa kitoblarning ishlab chiqarilishiga sabab bo‘ldi va taraqqiyot misli ko‘rilmagan darajada tezlashdi. Buyuk Britaniya tarixida yangi kitob bosishning yo‘lga qo‘yilishi vaqtli matbuot uchun ham juda katta ahamiyat kasb etdi. Endi, inglizlar kundalik ma'lumotlarni ham boshqalarga yetkazish yo‘llarini izlay boshladilar va bugungi ko‘rinishdan o‘zgacha tUSDagi gazetalar joriy etildi.

Bunday taraqqiyotning misli ko‘rilmagan sur'atlarda o‘shishiga Uilyam Kakstonning xizmatlari katta bo‘lgan. U 1422-yilda Angliyaning Kent shahridagi Vild shahrida tavallud topgan. U ingliz matbuoti tarixida dastlabki matbaachi bo‘lib, tarjimon va noshir sifatida ingliz adabiyoti va tiliga, jumladan fan-texnikaning rivojlanishiga juda muhim ta'sir ko‘rsatdi.

Matbuotchisi sifatida doVruq qozongan Kakstonning qiziqishlarining oxiri ko‘rinmasidi. Ingliz tilining taraqqiyotini tezlahtirish, dunyo mamlakatlari qatoriga olib chiqish, uning bosh maqsadi edi. Jadal taraqqiyotga matbaa XI asrda Xitoyda kashf etilgan bo‘lib, Yevropa va Osiyoning boshqa mintaqalarida XV asr o‘rtalariga qadar ishlab chiqilmagan. Sababi, oz muddatda bo‘lsa ham bu mamlakatlar aholining asosiy yashashdan maqsadi ozuqa topish bo‘lgan. Yaratilgan ilk kitob bosish texnologiyasi Germaniyada 1450-yillarda Iogann Gutenberg tomonidan Maynsda chop etilgan, ammo Kaxton ingliz adabiyotiga bo‘lgan talab ko‘proq kerakligini tushungan edi. 1469-yil mart oyida va Margaret tomonidan qattiq rag‘batlantirib, u Raul Le Fevrning "Recueil des histoires de Troye" asarini fransuz tilidan ingliz tiliga tarjima qilishni boshladi, keyin uni bir chetga surib qo‘ydi va 1471 yil sentabrgacha tugatmadi. 1470-yillarning boshlarida Kaxton Bir muncha vaqt Germaniyaning Kyoln shahrida bosma san'atni o‘rgandi. Universitet shahri va muhim savdo markazi sifatida Kyoln endigina kitob savdosi uchun ideal joy edi. 1470-yillarga kelib u Germaniyaning shimoli-g‘arbiy qismidagi eng muhim matbaa markaziga aylandi.

1472- yilga kelib, u Bryuggega yana bir bor aytib tashrif buyurgan va u yerda flamandlik xattot Kolard Mansion bilan matbuot markazini dunyo mamlakatlari boy tajribasini mujassamlashtirgan yorqin korxonaga tashkil qildi. Kakstonning "Recueil des histoires de Troye" (inglizcha - Troya tarixi to‘plami) tarjimasi tarixda ingliz tilida chop etilgan birinchi kitob edi. Tugallangan

tarjimaning III kitobi epilogida kitobni nusxalash bilan "qalami eskirdi, qo'li toliqdi, ko'zi xira bo'ldi shuning uchun u qanday qilib chop etishni katta shaxsiy xarajatlar bilan "mashq qildi va o'rgandi".

Taxminan 1474 yilda u Bryuggeda matbuot markazini ni ochdi va u yerda 1475 yilda ingliz tilida bosilgan birinchi kitob bo'lgan "Recueil" nashr etildi. Kaxtonning frantsuz tilidan tarjimasini "The Game and Playe of the Chesse" (bu shaxmatda shaxmat o'yin sifatida qaraladi). 1476-yilda nashr etilgan. Kakston Bryuggeda frantsuz tilida yana ikki yoki uchta asar chop etgan, ammo 1476 yilning oxiriga kelib u Angliyaga qaytib, Vestminsterda o'z matbuot markazini tashkil qilgan. O'shandan beri u o'zini yozish va matbaachilikka bag'ishladi.

Muvaffaqiyat unu o'z ortidan dadil qadamlar bilan boshladi va u milliarder savdogar va ishbilarmon sifatida odamlar xotirasida mangu muhrlandi. U faoliyatida jamiyatni tizimlashtirish va axborot olamida tilining mavjudligini ko'rsatishni muhim o'ringa qo'ydi. Muayyan tillarning lingvistik, ijtimoiy va madaniy-tarixiy xotirasini to'plagan holda, u xalqaro xarakterga ega bo'lgan ommaviy kommunikatsiya matnlarini yaratish uchun ishlatiladi" [3]

Keyinchalik, ommaviy axborot vositalarining zamonaviy nutqdan foydalanishning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylanishi ommaviy kommunikatsiya sohasidagi tilning ishlashi muammolariga akademik qiziqishning jamlanishiga yordam berdi.

Ingliz matbuotchisining matbuot tili haqidagi qarashlari bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Adabiyotlar:

1. Frensis Bekon, 1-Vikont Sent-Albans, Novum organum, Aforizm 129
2. Media tili fanlararo tadqiqot ob'ekti sifatida / Ed. ed. M. N. Volodina Moskva, 2004. S. 38.
3. Бессарабова Н. Д. Лингвистика, или еще раз об этическом аспекте современных средств массовой информации и культуре рекламной речи / Н. Д. Бессарабова // Журналистика и культура русской речи. -2011 год. - № 2, с. 54-63.
4. С.олганик Г. Да. Язык СМИ и политика / Г. Да. Солганик. - М.: Издательство Московского университета; М. В. Факультет журналистики МГУ им. М.В. Ломоносова, 2012. -952 с.

BIRLIKLARDA TILLARARO FRAZEOLOGIK EKVIVALENTLARNING IFODALANISHI

Sh. Abdiloyev, FarDU o'qituvchisi

Frazeologiya alohida lingvistik fan sifatida XX asrning 40-yillarida rus tilshunosligida vujudga kelib, bugungi kunda o'zbek tilshunosligining ham alohida bir sohasi sifatida rivojlanib kelmoqda. Frazeologik birliklarning semantikasi va nutqni tashkil qilish jarayonlarida ulardan foydalanish qonuniyatlari tobora ortib bormoqda, bu umumiy tendentsiya - til sintezi modellarining rivojlanishi bilan bog'liq. Frazeologiya (xususan, zoonimlar, ya'ni hayvonlarning nomlari bilan ifodalangan frazeologik birliklar) leksikologiyaning juda qiziqarli qatlami bo'lib,

unda tillar, shaxs va etnik guruhning mentaliteti o'rtasidagi munosabatlar aniq ochib beriladi.

Frazeologiya boshqa ko'pgina lingvistik sohalar singari bir tomondan xalqaro xususiyatga ega bo'lsa, ikkinchi tomondan u etnik farqlarga ega. Turli tillardagi frazeologik burilishlarning mos kelishi faktlari qiyosiy frazeologiyaning ob'ekti hisoblanadi.

Keling, ushbu lingvistik hodisani o'zbek, rus, ingliz va nemis tillari misolida ko'rib chiqaylik. O'zbek tili oltoy oilasining turkiy til guruhiga, rus tili slavyan tillari guruhiga, ingliz va nemis tillari german tillari guruhiga kiradi. Shunday qilib, ushbu tillarda "tillararo frazeologik ekvivalentlar" qanday paydo bo'lishi mumkin, ya'ni "Ko'p tilli frazeologik birliklar o'zlarining qiyofasi, ma'nosi va uslubiy bo'yog'iga mos keladigan, tarkibiy tarkibi (leksik va grammatik darajadagi birliklarning majburiy bir ma'noli mosligisiz) va tarkibiy va grammatik tuzilishi jihatidan o'zaro bog'liq" [Solodub 1982]? Turli tillarda tillararo frazeologik ekvivalentlarning mavjudligi ikkita asosiy omil bilan ta'minlanadi: 1) hayotiy tajriba va uni aks fikrlash jarayonlarining umumiyliigi, dunyoni obrazli ko'rishning individual shakllarining umumiyliigi, bir xilligi; 2) alohida xalqlar orasidagi yaqin madaniy va tarixiy aloqalar.

O'zbek tilining frazeologik birliklari rus, ingliz va nemis tillarida qanday tillararo frazeologik ekvivalentlari ega bo'lishi mumkin? Shubhasiz, ma'lum bir tilning frazeologik birligining tasviri, ichki shakli qanchalik qulay bo'lsa, u boshqa tillarda, uning tillararo frazeologik ekvivalentlarning boshqa frazeologik tizimlarida mavjud bo'lish ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida "doimiy janjallarda, tortishuvlar munosabatida yuradigan" mushuk va it bilan bog'liq frazeologik birliklar ko'plab yaqin va yaqin bo'lmagan tillarning frazeologik tizimlarida topilgan.

Ba'zi insonlarning doimiy dushmanlik munosabatlari mushuk va it o'rtasidagi janjalkashlik munosabatlaribilan assotsiativ-majoziy bog'liqlik turli tillarga uchraydi. Mushuk va it frazeologik birliklarning tillararo frazeologik ekvivalentlari odatda qiyosiy tuzilishiga ega va turli tillar tizimidagi tegishli frazeologik birliklar semantik jihatdan har xil tavsiflanadi:

O'zbek tilidagi ko'plab zoonimlar rus, nemis va ingliz tillari frazeologik tizimida ham frazeologik ekvivalentga ega:

O'zbek tili	Rus tili	Ingliz tili	Nemis tili
Sirni ochib qo'ymoq Gullab qo'ymoq	the cat is out of the bag (let the cat out of the bag)	выдать секрет	die Katze auf dem Sack lassen
Qaddini g'oz tutmoq, gerdaymoq	be on the high horse	важничать, высокомерно держаться	auf dem hohen Pferd sitzen
Og'zini ochib turmoq Anqayib turmoq	act (или play) the	глупо вести себя	Bocksprünge

Jinnini yoqmoq O'zini ahmoq tutmoq	goat		machen
Eshakdek ishlamoq	work like a horse	работать как лошадь	wie ein Pferd arbeiten
Nozik joydan ushlamoq	take the bull by the horns	взять быка за рога	den Ochsen beim Horn fassen (yoki Stier an den Hörnen fassen)

Taqqoslangan misollardan ko'rinib turibdiki, frazeologik birlikning milliy o'ziga xosligi ko'pincha frazeologik obraz saqlanib qoladi – bu o'ziga xos "manzara", uning fonida biz frazeologik birlikning yaxlit ma'nosini umumlashtirilgan-majoziy deb qabul qilamiz.

Frazeologik tasvir ko'pincha faqat bitta xalqqa, bitta millat vakillariga ma'lum bo'lgan haqiqatlarga tayanadi. Frazeologik obrazning milliy o'ziga xosligi ma'lum bir frazeologik birlikning leksik tarkibiy qismlarini maxsus tanlashda odamlarning turmush tarzi va xarakterini, uning tarixi, ma'naviy hayoti, o'ziga xos urf-odatlarini va etnik hayotini aks ettiradi

Shunday qilib, o'zbek, rus, ingliz va nemis tillarida "uy hayvonlari" komponenti bilan frazeologik birliklar-zoonimlarning qiyosiy tahlilini kuztar ekanmiz, ma'lum bir tilning frazeologik birliklarining milliy o'ziga xosligi, tillararo frazeologik ekvivalentlarning semantik tahlili jarayonida bir qator parametrlar bo'yicha o'rganilishi kerak bo'lgan ko'p qirrali hodisa ekanligiga ishonch hosil qildik: tillararo frazeologik ekvivalentlarning uslubni shakllantiruvchi tarkibiy qismlarini aniqlash, ularning etimologiyasi, semantik tahlili, milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganish xalq madaniyati va tafakkurini tushunish uchun juda muhimdir, chunki til jamoasining madaniy o'ziga xosligi frazeologiyada aniq namoyon bo'ladi. Tilning frazeologik tizimi til tizimining ajralmas qismi bo'lib, til va madaniyat, til va jamiyatning dialektik birligini aks ettiradi. Xalqning ijtimoiy va madaniy rivojlanishining istalgan nuqtasida til uning mavjudligini to'liq va yetarli darajada aks ettiradi.

Adabiyotlar:

1. Binovich L.E., Grinin N.N. Nemetsko-russkiy frazeologicheskiy slovar. M.: Russkiy yazik, 1975, 656-bet.
2. Kunin A.V. Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar. M.: Sovetskaya ensiklopediya, 1967, 1265-bet.
3. Solodub Y.P. K voprosu o sovpadenii frazeologicheskich oborotov v razlichnix yazikax// VY, 1982, №2.
4. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. T.:O'qituvchi, 1978.

“GULISTON”DAGI ARABIY O‘ZLASHMALAR BILAN YASALGAN QO‘SHMA FE’LLAR XUSUSIDA

O.Turdaliyev, FarDU tayanch doktoranti

O‘zlashma so‘zlar dunyoning barcha tillari leksikasida kuzatiladi. Arabiy o‘zlashmalar fors tilidagi derivatsion jarayonlarda faol ishtirok etadi. “Guliston” matnida ham yuqorida keltirilgan modellardan tashqari ismiy qismi arabiy o‘zlashma bo‘lgan qo‘shma fe’llar ham ko‘p uchraydi. Arabiy so‘zlar ishtirokida yasalgan qo‘shma fe’llarni ismiy qismiga ko‘ra ham bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Xususan, R. Levining ishlarida ismiy qism sifatida arabiy so‘z keladigan qo‘shma fe’llar sakkiz guruhga taqsimlangan [1, 64]. “Guliston” matnida ham arabiy o‘zlashmalar yordamida hosil qilingan qo‘shma fe’llar ko‘p uchraydi:

بر عمر تلف کرده تاسف می خوردم

Bar omr-e talaf karde taassof mixordam. . (G. 19-bet).

Bekor o‘tkazgan umrimga afsus qilardim.

ولیکن مدتی با گل نشستم
کمال همنشین در من اثر کرد

Valikan moddati bo gol neshastam

Kamol-e hammeshin dar man asar kard. (G. 16-bet).

Baytning mazmuni: *Valekin bir muddat gul bilan o‘tirdim, suhbatdoshimning kamoli menga ta’sir qildi*

Shuningdek, “Guliston” matnida arabiy o‘zlashmalar bilan yasalgan qo‘shma fe’llarning ham distant holatda kelishi kuzatiladi:

شب را ببویستان با یکی از دوستان اتفاق مبییت افتاد

Shabro be boston bo yeki az duston ittefoq-e mabiyt oftod. (G. 28-bet).

Kechqurun bo‘stonda do‘stlardan biri bilan kechalamoq ittifoqi sodir bo‘ldi.

یکشب تامل ایام گذشته میکردم...

Yek shab taammol-e ayyom-e go‘zashte mikardam. (G. 18-bet)

Bir kecha o‘tgan kunlar haqida o‘ylar edim.

شنیدم که هم در آن روز بر دشمن ظفر یافتند

Shenidamki, ham dar on ruz bar dushman zafar yoftand. (G. 54-bet)

Eshitdimki, o‘sha kuni dushman ustidan g‘alaba qozondilar.

Ba’zi o‘rinlarda arabiy o‘zlashmalar bilan yasalgan qo‘shma fe’llarning masdar holida kelishi ham kuzatiladi. Masdar holida keluvchi qo‘shma fe’llar gap tarkibidagi sintaktik vazifasi jihatidan o‘zbek tilidagi –moq affiksi bilan keluvchi harakat nomining vazifasiga mos keladi:

توانم تصنیف کردن که باد خزان را بر ورق او دست تطاول نباشد و گردش زمان عیش ربیعش را بطیش خریف مبدل نکند

Tavonam tasnif kardan ke bod-e hazonro bar varaq-e u dast-e tatovul naboshad va gardesh-e zamon aysh-e rabiyyashro betishi harif mubaddal nakonad. (G. 30-bet)

Tasnif qilishga qodirmanki, kuz faslining shamoli uning bargiga zulm qo‘lini uzatmasin, zamonning gardishi bahorning shodligini kuzning xazon-u xoriga aylantirmasin.

Shuningdek, “Guliston” matnida aniq nisbatdagi arabiy sifatdosh +forsiy yordamchi fe’l modelidagi qo’shma fe’llarni ham kuzatish mumkin:

بامدادان که خاطر باز آمدن بر رای نشستن غالب آمد.

Bomdodon ke xoter-e boz omadan bar roy-e neshastan g’oleb omad. (G. 29-bet).

Tong payti qaytmoq istagi qolmoq ra’yi ustidan g’olib keldi.

یکی از صاحب‌دلان سر به جیب مراقبت فرو برده بود و در بحر مکاشفت مستغرق شده

Yeki az sohibdelon sar be jib-e moroqebat foru borde bud –o dar bahr-e mokoshefat mo’stag’req shode.

Oriflardan biri ehtiyotkorlik jomasining cho’ntagiga botgan va mukoshefat ummoniga g’arq bo’lgan edi.

“Guliston” asari matnida bir jumla tarkibida bir necha arabiy o’zlashmalarning qo’shma fe’lning ism qismi sifatida kelganini ham kuzatish mumkin:

مدبران ممالک آن طرف در دفع مضرت ایشان مشاورت همی کردند که اگر این طایفه هم بر این نسق روزگاری مداومت نمایند مقاومت ممتنع گردد

Mudabbiron-e mamolek-e on taraf dar daf-e mazarrat-e ishon mushoverat hamikardandki, agar in toife ham bar in nasq ruzgori mudovemat namoyand muqovemat mumtane gardad (G. 58-bet)

Ul taraf mamlakatlarining tadbirli kishilari ularning zararlarini daf etish borasida mashvarat qilardilarki, agar bu toifa hayotini shu tarzda davom ettiradigan bo’lsa, ularga qarshilik qilish mumkin bo’lmay qoladi.

Yuqorida keltirilgan jumladagi مشاورت, مداومت (mushoverat, mudovemat) so’zlari III bob masdarlari, ممتنع (mumtane) so’zi esa X bob aniq nisbatdagi sifatdoshi sanaladi [2, 807].

XULOSA

Xulosa sifatida aytish mumkinki, arabiy o’zlashmalar fors tili leksikasining boyishida katta rol o’ynagan. Xususan ism+forsiy yordamchi fe’l modeli asosida yasaluvchi qo’shma fe’llarning salmoqli qismida arabiy o’zlashmalar ism qism vazifasida keladi. Ism qism vazifasida arab fe’l boblarining barchasiga oid bo’lgan arabiy masdarlar, aniq va majhul nisbatdagi sifatdoshlar kela olishi mumkin. Bi arabiy so’z fors tilida bir qancha yordamchi fe’llar bilan birikib qo’shma fe’llar hosil qila olishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Levy R. The Persian language. – Hutschinson: University of Illinois Library, 1951. – P. 257.

2. Рубинчик Ю. Персидско-русский словарь. Часть 2. – М.: Русский язык 1983. – С. 864.

NEMIS XALQIDAGI NIHOHDAN OLDIN O‘TKAZILADIGAN MAROSIM NOMLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

Sh. Aripova, FDU o‘qituvchisi

Ma’lumki, har bir halq va elatning urf-odatlarida ichida nikoh marosimi bilan bog‘liq leksik birliklar alohida o‘rin tutadi. Bunday leksik birliklar asrlar osha turli ma’no kasb etishi va o‘z o‘rnida zamon talablari asosida turli davrlarda o‘zgarib borishini kuzatishimiz mumkin. Bir mamlakat yoki millatga tegishli bo‘lgan urf-odatlar hatto hududiy jihatdan ham farqlanishini bilamiz. Jumladan, nemis xalqida ham nikoh marosimlari o‘zining turli hududlarida turli odatlar asosida o‘tkazib kelinmoqda. Nikoh ma’rosimi barcha xalqlarda muqaddasligi bilan va shunigdek nikohdan oldingi, nikoh kuni va nikohdan keyin o‘tkaziladigan marosimlari bilan turlicha ko‘rinishlariga ega.

Nemis xalqida nikohdan oldingi marosim sifatida *Verlobung* (unashtiruv) marosimidir. Nemis tilining “Langenscheidt” nomli izohli lug‘atida *Verlobung* leksemasiga quyidagicha izoh berilgan.

“Nemis tilining izohli lug‘ati”da “**die Verlobung**” (unashtirish) yoki “**verlobt**” (unashtirilgan) leksemasi shunday izohlanadi:

Verlobung die; -, -en; e-e V. (mit j-m) das offizielle Versprechen, dass man j-n heiraten wird <e-e V. bekannt geben, (auf)lösen; V. feiern> || K-: **Verlobungs-, -anzeige, -feier, -ring.** (Unashtiruv – kim bilandir turmush qurishi to‘g‘risida rasmiy va‘da berish, unashtiruvni e‘lon qilish, unashtiruvni bekor qilish, bayram qilish. Unashtiruv e‘loni, unashtiruv bayrami, unashtiruv uzugi).

verlobt 1. Partizip Perfekt; **verloben 2.** Adj; nicht adv; (mit j-m) v. so, dass man j-m versprochen hat, ihn zu heiraten: Nachdem sie ein Jahr miteinander verlobt waren, heirateten sie || hierzu **Verlobte** der/die; -n, -n. (Kim bilandir turmush qurish uchun va‘da berish. Unashtirilgandan bir yil o‘tib turmush qurish. || Unashtirilgan).

O‘zbek tilining izohli lug‘atida esa unashtirish leksemasiga shunday izoh beriladi:

1. Nikoh to‘yidan oldingi yigit va qiz tomonning roziligini rasmiylashtirish, xalqqa ma’lum qilish uchun o‘tkaziladigan marosim.

2. Izohli lug‘atda unashtirmoq, unashmoq fe‘liga esa quyidagi izoh beriladi.

Onasini qo‘lga olib, qizning o‘zini aldab-suldab, yuqori qishloqdagi bir badavlat odamning o‘g‘liga unashtirdi. P. Tursun. O‘qituvchi⁴².

Ko‘rinadiki, nemis tilining izohli lug‘atida **unashtirish** leksemasiga atroflicha izoh berilib, unda unashtiruvni bekor qilish kabi ma’nolar ham yotganini kuzatishimiz mumkin. Bundan tashqari, odatda nemis xalqida unashtirish uchun bir yil vaqt berilishi, bu vaqt davomida bo‘lajak kelin-kuyov bir-birlarini atoflicha o‘rganish lozimligi, agar bir-birlariga to‘g‘ri kelmasa unashtiruvni bekor qilish holatlari kam bo‘lsada uchrab turishini tadqiqotimiz davomida o‘rgandik. Nemis

⁴² Мадвалиев А.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. 3-том.Т.:”ЎЗМЭ” Давлат илмий нашриёти, 2008. -229 б.

xalqi ham o‘zbek xalqi singari oilani muqaddas bilganliklari bois ham kelajakda ajralishlarni oldini olish maqsadida ham bunday muddat berilishini ta’kidlaydilar.

Verlobungsring (unashtiruv uzugi) ham bu marosimda muhim ro‘l o‘naydi. Kuyov kelinga marosimning ramziy timsoli bolgan olmos ko‘zli uzuk hadya qiladi. Har bir urf-odat va ananalar oziga xos aloqadorlik va ramziylikka ega, zotan ularning zamirida ming yillik tarix gavdalanadi. Uzukdagi olmosh toshi esa soflik, mustahkamlik va ikki yoshni birlashtirish timsoli sifatida e’tirof etiladi⁴³.

Unashtiruv marosimi nemis qalqida asosan ikkin yosh ya’ni, kelin va kuyov va ularning yaqin qarindoshlari davrasida o‘tkaziladi. Odat bo‘yicha kuyov tiz cho‘kkan holatda barcha yaqinlari davrasida qizning qo‘lini so‘raydi va qiz ham rozilik ishorasini qilgandan keyin unga olmos ko‘zli uzuk hadya qiladi. Shundan so‘ng unashtiruv marosimi nishonlanadi. Nishonlash marosimida turil hildagi ichimliklar, shirinliklar va taomlar kechaga yuqori kayfiyat bag‘ishlaydi.

Oradan bir yil o‘tgandan so‘ng, nikoh to‘yi ma’rosimi o‘tkazishga hozirlik ko‘riladi. Nikoh ma’rosimidan bir kun avval o‘tkaziladigan **Polterabend** (kelin va kuyov ziyofati) ma’rosimi o‘tkaziladi.

Nemis tilining izohli lug‘atida **“Polterabend”** (kelin va kuyov ziyofati) leksemasiga quyidagicha ta’rif berilgan:

Polterabend *der*; der Abend vor der Hochzeit, den man *mst* mit Freunden feiert: *Am Polterabend wird nach altem Brauch Geschirr zerschlagen.* (Nikoh kunidan bir kecha avval do‘stlar bilan nishonlanadigan ziyofat kechasi: qadimgi urf-odatga ko‘ra kelin-kuyov ziyofatida idishlar sindiriladi)⁴⁴.

Polterabend kechasida nafaqat ziyofat bergan holda nishonlanadi balki, nikoh marosimiga kimlarni taklif qilish lozimligi haqida ham birgalikda kelishib olinadi. Albatta bunga kelin va kuzovning dugonalari va do‘stlari yordam berishlari odat tusini olgan.

“Polter” so‘zi aslida “shovqin”, “guvillash”, “shovqin qilish” degan ma’nolarni anglatadi. Kelin-kuyov ziyofati, odatda, to‘ydan bir kun avval an’anaviy ravishda birgalikdagi turmushning boshlanishi sifatida ko‘rilganligi sababli, qarindoshlar va do‘stlar, qo‘shnilar hamda hamkasblar bilan bayramona kayfiyatda nishonlanadi. Bu udum kelinning ota-onasinikida o‘tkaziladi. Agar juftlikning o‘z uylari bo‘lsa, mehmonlar ana shu yerga taklif qilinadi. Bog‘dagi chodir, podval (yerto‘la)dagi ziyofat xonasi yoki uy ichidagi hovli oilaviy muhitni yaratishning ajoyib usuli sanaladi. Tashrif buyurgan mehmonlar o‘zlari bilan keraksiz yoki yaroqsiz bo‘lgan chinnilar olib kelishadi va ular yovuz ruhlarni haydab chiqarish maqsadida yerga urib sindiriladi. Singan chinni bo‘laklarini bo‘lajak kelin va kuyov birgalikda supurib tashlashadi. Bu udum ularning kelajakda ham barcha duch kelingan muammolarni birgalashib bartaraf qilinishini anglatadi. “Einwegkamera” (kamera) va “Gästebuch” (mehmonlar kitobi) kechaga unutilmas o‘zgacha ruh baxsh etadi⁴⁵.

⁴³ Andreas Cyffka u.a. Größwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. – Stuttgart: Klett Sprachen, 2006. – 1472 S.

⁴⁴ Rolf Thierroff u.a. Deutsches Wörterbuch. –München:Wissen Media VerlagGmbH, 2008. – 1152 S

⁴⁵ Z. Pazilova. O‘zbek va nemis tillarida urf-odat ifodalovchi leksik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi. Filol.fan.b.fals.dok. ...diss.-Andijon, 2023.- 48 b.

“**Gästebuch**” (mehmonlar kitobi) leksik birligiga lug‘atda quyidagicha izoh berilgan:

Gästebuch *das*; ein Buch, in das die Gäste e-r Familie, e-r Stadt *usw* ihren Namen schreiben (oilalar mehmonlari, shahar mehmonlari va h. O‘z ism-shariflarini kiritib qo‘yadigan kitob).

Bu kitobni esdalik uchun bir umrga kelin -kuyovlar saqlab qo‘yishlari odatga aylangan.

“**Jungesellenabschied**” (kuyovnavkarlar o‘tirishi, kuyov oshi) to‘ydan bir necha hafta ilgari “Trauzeuginnen” nikoh guvohlari barcha do‘stlar bilan hamkorlikda tashkillanadi. Bu kechada bo‘lajak kuyov an‘anaga ko‘ra turmush qurmagan, bo‘ydoq do‘stlari bilan xayrlashadi. Ushbu marosim “Trauzeugen” (nikoh guvohlari) do‘stlar bilan hamkorlikda tashkillanadi⁴⁶.

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlash mumkinki, nikohdan oldin o‘tkaziladigan marosimlar sifatida **Verlobung, Verlobungsring, Polterabend, Gästebuch, Jungesellenabschied** leksemalari alohida o‘rin tutadi.

BADIIY ASAR – LINGVOPOETIK TADQIQOT OBYEKTI

G.Zaynutdinova, FarDU mustaqil tadqiqotchisi

Adabiyot milliy tafakkur, milliy ruhiyatni aks ettiradigan ko‘zgu bo‘lsa, til uning qurolidir. Adabiyotni tilsiz, tilni esa adabiyotsiz tushunish bu choynakni piyolasiz, quduqni suvsiz tushunish kabidir. Ushbu milliy tafakkurni, milliy ruhiyatni, yoyingki butun bir ichki va tashqi dunyoni aks ettiruvchi ko‘zgu sanalgan adabiyot til boyligini ham namoyon etadigan bir xazinadir. Zero, xalqning muayyan etnik qatlamga birlashishi, millat sifatida shakllanishi til vositasida ro‘y berar ekan, uning kelgusi taraqqiyoti, milliy madaniyati rivojida badiiy adabiyotning o‘rni beqiyosdir.⁴⁷ Chunki adabiy tilning rivoji uchun badiiy adabiyot tili eng boy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Badiiy asar – bu ulkan koinot, ulkan bir olam. Bu olam yozuvchi va shoirlarning olamidir. Dunyoni shoir ko‘zi bilan ko‘rsang, o‘zgacha tuyg‘u, o‘zgacha evrilish sezasan ruhiyatingda. Ya‘ni so‘zlardagi nafislik, nozik qochirimlar va go‘zal o‘xshatishlar. Bularning barchasi yozuvchi va shoirning mahoratidir.

Shundan kelib chiqqan bo‘lsa kerak yozuvchi yoki shoir uslubi degan atama ham. Chunki har bir ijodkor o‘z his tuyg‘ulari orqali dunyoni rasmini chiqadi. Har birida o‘zgacha rang, o‘zgacha bezak bor. Ayniqsa mustaqillik yillarida paydo bo‘lgan erkin ijod muhiti va tashqi mafkuralardan holi adabiy jarayon tufayli bugungi davr she‘riyatida o‘zbek tilining jozibasi, ohangdorligi, ifodaliligi, ta‘sirchanligi hamda rang-barang lingvistik vositalardan mahorat bilan foydalanilayotgani ushbu zamonaviy badiiy asarlarni o‘rganish uchun ham yangidan yangi tadqiqot uslublari jonlanishiga sababchi bo‘lmoqda desak aslo mubolag‘a bo‘lmaydi. Sababi, bunday rango-rang poetik dalillar asosida bugungi

⁴⁶ Fischer A. Feste und Bräuche in Deutschland.– Berlin: Sammüller Kreativ GmbH, 2004. – 121 S.

⁴⁷ S.G‘aniyev. Dissertatsiya – Minhojiddin Mirzo she‘riyati lingvopoyetikasi. Toshkent – 2022.

o'zbek she'riyatida lisoniy omillarning voqealashuvi, mazmundorlik va chuqur lirizmni ilmiy tanqidiy tahlil qilish hamda baholash zaruriyati doimo ustuvor. Shunday ilmiy tanqidiy tahlil qilishda bizga lingvopoetik tadqiqot uslubi yaqindan yordam beradi. Zamonaviy she'riyatda o'z o'rnini va rango-rang qalamlariga ega bo'lgan shoirlar she'riyatini hamda yozuvchilar asarlarini lingvopoetik tadqiq etish orqali biz nafaqat shoirning so'z qo'llash mahorati, o'ziga xos ifoda yo'sini, nozikta'b musavvirova uslubi kabi jihatlarni o'rganamiz, balki ularning chizgilari badiiyatini ta'minlovchi lingvopoetik vositalarni lingvistik tadqiq etishga erishamiz. Dastlab, ushbu tadqiqot uslubining mohiyatni tushunib olish zarur.

Tilning birinchi funksiyasi an'anaviy va sistem-struktur tilshunoslikning o'rganish obyekti bo'lsa, ikkinchi funksiyasi lingvopoetikani o'rganish obyektidir. Lingvopoetika lingvistik poetikaning qisqargan shakli bo'lib, badiiy asarlarda qo'llanilgan lisoniy birliklarning (fonetik, morfemik, leksik va boshq.) badiiy – estetik vazifalarini, tilning konnotativ funksiyasini o'rganadi. Qisqacha qilib aytganda, lingvopoetika tilshunoslikning badiiy nutqni o'rganuvchi bo'limidir. Badiiy nutq badiiy adabiyotning bayon qilish vositasi sanaladi. Ushbu tahlil usulini o'rgangan qator olimlar lingvopoetik tahlilda badiiy matnda poetik aktuallashtirilgan til vositalarini aniqlash muhim tamoyillardan ekanligini alohida ta'kidlashadi, chunki bunday vositalarning lingvistik va badiiy mohiyatini ochib berish orqali badiiy mazmunning shakllanishi, ifodalanishi mexanizmlarini aniq tasavvur qilish mumkin.

Tabiiyki, badiiy asarni lingvopoetik tahlil qilishning bir qator tamoyillari mavjud. Badiiy matn lingvopoetikasi muammosini o'zbek tili materiallari asosida mufassal tadqiq etgan M.Yo'ldoshev lingvopoetik tahlilning quyidagi asosiy tamoyillarini ko'rsatadi: 1) shakl va mazmun birligi asosida yondashuv; 2) makon va zamon birligidan kelib chiqish; 3) badiiy matnda poetik aktullashgan til vositalarini aniqlash; 4) umumxalq tili va adabiy til munosabati asosida baholash; 5) badiiy matnga badiiy-estetik yaxlitlik sifatida yondashuv; 6) badiiy matndagi intertekstuallik mexanizmlarining lisoniy va semantik xususiyatlarini aniqlash; 7) badiiy matndagi eksplitsitlik va implitsitlik nisbatini aniqlash.

Xulosa o'rnida aytadigan bo'lsak, badiiy matnning estetik qimmatini bevosita belgilash va baholashda ayni lingvopoetik tahlil usulidan foydalanish anchagina qulayroq hamda bu uslub boshqa tamoyillar asosida ish ko'rishda ham zamin vazifasini bajarishi mumkin.

Biron bir badiiy asarni yoki she'rni tahlil qilayotgan talaba yoki tahlilchiga ushbu tamoyil lisoniy badiiyatni oson tasavvur qila olish imkonini beradi. Chunki tahlilga tortiladigan obyekt matndagi konkret til birliklaridir. Ushbu fonetik – fonologik, morfemik, leksik, morfologik va sintaktik sathi birliklari badiiy matnda ijodkor mahoratiga hamohang tarzda undagi joziba, poetik mazmun va til mahoratini o'zida mujassamlagan holda qo'llaniladi. Ayniqsa, bunday tahlil buyuk va mahoratli so'z ustalari ijodi – asarlari asosida olib borilsa, badiiy til mahoratidagi barcha jabhalar namoyon bo'ladi. Lekin ushbu tahlilda badiiylik turli tahlilchi olimlarda turlicha talqin qilinadi. Birini fikri to'g'ri yoki ikkinchisidiki xato fikrlar deya olmaymiz. Chunki so'z juda qudratli kuch bo'lib, ushbu qudratni

tavsiflab tugatib bo‘lmaydi. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, badiiy asarning lingvopoetik tahlili tilning nazariy tomonlari, ijtimoiy funksiyalari va inson ma‘naviyatining in‘ikosi ekanini bir butun holda tasavvur etishimizga imkon yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi. Filol. fan. dokt... dis – Toshkent 2009.3
2. G‘aniyev S. Minxojiddin Mirzo she‘riyati lingvopoetikasi. Fil. fan. b.falsafa. dokt (PhD) dis. – Toshkent 2022
3. Yo‘ldoshev B. Rajabova K. “Matn tilshunosligi” fani bo‘yicha uslubiy qo‘llanma. Samarqand: SamDU nashri, 2012
4. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlil asoslari. O‘quv qo‘llanma. T.: Fan, 2006
5. www.google.com

BEDEUTUNG UND GEBRAUCH DES REFLEXIVPRONOMENS

R. I. Solijew, deutschlektor der FSU

U. Homidowa, studentin der Fakultät für Kunst

Das Reflexivpronomen *sich* ist ursprünglich eine Akkusativform der Personalpronomen, doch hat es die Funktion zweier Kasus, Akkusativ und Dativ, übernommen. Es wird in der 3. Person Singular und Plural für alle drei Geschlechter gebraucht. Für andere Personen tritt der Akkusativ oder der Dativ des Personalpronomens ein.

Singular Akkusativ: Er (*sie, es*) *fühlt sich wohl. Ich fühle mich wohl. Du fühlst dich wohl.*

Plural: *Sie fühlen sich wohl. Wir fühlen uns wohl. Ihr fühlt sich wohl.*

Dativ Singular: *Er stellt sich sein Ziel klar vor. Du stellst dich sein Ziel klar vor. Ich stelle mich sein Ziel klar vor.*

Plural: *Sie stellen sich sein Ziel klar vor. Wir stellen uns sein Ziel klar vor. Ihr stellt sich sein Ziel klar vor.*

Sich begleitet reflexive Verben in allen Formen außer dem Partizip 2. vgl:

Der Alte kam, auf seinen Stock gestützt.-- Der Alte kam, sich auf einen Stock stützend.

Das Reflexivpronomen tritt als Dienstwort oder als Wortbildungsmittel bei Verben, seltener als Vorwort auf. Seine Leistung ist mannigfaltig.

1) Als Dienstwort kennzeichnet sich im Akkusativ den intransitiven Charakter des Verbs. Es stehen einander *t r a n s i t i v e* und *i n t r a n s i t i v e* Verben gegenüber; z. B:

Transitiv

setzen

legen

verstecken

Intransitive

sich setzen

sich legen

sich verstecken

zeigen
erheben
beugen

sich zeigen
sich erheben
sich beugen

2) *Sich* kann darauf hinweisen, daß die Handlung vom Subjekt ausgeht und auf das Subjekt selbst gerichtet ist. Daher die Benennung Reflexivpronomen, vgl.; *jemanden kämmen, waschen, putzen, kleiden* (transitiv) – *er kämmt (wäscht, putzt, kleidet) sich selbst* (reflexiv)

3) *Sich* bezeichnet wechselseitige Bezeichnung zwischen zwei oder mehreren Personen: *sich verbrüdern, verabreden, verbünden* u. a. In dieser Funktion ist es oft durch das Reziprokronomen *einander* ersetzbar, vgl.; *sie lieben sich = sie lieben einander*.

Reziproke Bezeichnung kann auch zwischen Nichtlebewesen bestehen:

Die Linien A und B berühren sich (überschneiden sich). Das eine Prinzip vereinbart sich nicht mit dem anderen. Der erste Bereich überlappt sich mit dem zweiten Bereich. Die Aussage von A deckt sich mit der Aussage von B.

1) *Sich* verleiht dem Verb die Bedeutung der Passivität:

Das begreift sich leicht.

2) Die wortbildende Funktion von *sich* kommt besonders deutlich bei den Verben zum Ausdruck, die ohne dieses Pronomen ungebräuchlich sind. Das Pronomen *sich* ist ihr unentbehrlicher Bestandteil, z. B.: *sich erholen, sich sehnen, sich schämen, sich erkundigen nach jemandem, sich begnügen mit etwas, sich befinden, sich erbarmen* u. a. Dazu gehören auch solche Verben mit *sich*, die infolge des Bedeutungswandels ihre semantischen Beziehungen mit dem gleichlautenden Verb ohne *sich* verloren haben: *annehmen* принимать – *sich annehmen* (mit Gen.) заботиться о ком –л., *abgeben* отдавать – *sich abgeben mit* заниматься, возиться с чем л.

Manche Verben können zwei Arten von *sich* zu sich nehmen, was eine Bedeutungsänderung hervorruft: das wortbildende *sich* und das intransitivierende *sich*:

aufmachen { *sich aufmachen* собираться в путь (wortbild)

{ *sich aufmachen* открываться (intrans)

drücken { *sich drücken* скрываться, уклоняться (wortbild)

{ *sich drücken* прижиматься (intrans)

1) Das Pronomen *sich* kann als Komponente einiger syntaktischen Strukturen auftreten und ihnen eine besondere Bedeutung verleihen:

a) In unpersönlichen Sätzen mit verallgemeinernder Bedeutung:

*Es spricht sich hier besser.
Es schreibt sich schlecht auf diesem Papier.
Und Getipptes in einem Schnellhefter liest sich auch nicht so gut wie ein
gedrucktes Buch.*

b) In einzelnen unpersönlichen Wendungen:

Es handelt sich um ... дело идёт о ...
Es traf sich, daß ... }
Es begab sich, daß ... } случилось, что ...

c) In einer idiomatischen Struktur, die die Folge einer Handlung für das Subjekt wiedergibt. Die Struktur enthält außer Subjekt, Prädikat und Pronomen sich noch ein obligatorisches zusätzliches Glied (Adverbiale, Prädikatsattribut, Objekt):

Sie weinte sich krank.—Sie weinte so, daß sie krank wurde.

*Ich stieß mich wund an diesem Gesträuch. – Ich stieß mich an diesem
Gesträuch so, daß ich Wunden bekam.*

*Die Mutter rief sich die Kehle nach dem Jungen aus. – Die Mutter rief nach
ihm so laut und lange, daß ihr die Kehle weh tat.*

*Er hat sich statt gegessen. – Er hat so viel gegessen, daß er statt geworden
ist.*

Eine besondere Bedeutung hat *sich* in fester Verbindung mit der Präpositionen *an* und *für*, *an sich*, z. B: *das Ding an sich* (in der Philosophie von Kannt «вещ в себе»), *an (und für) sich* (== eigentlich) : *eine an (und für) sich gesunde Idee. An sich ist der Hosenanzug preiswert. Der Hosenanzug ist an sich preiswert; ein Kapitel für sich (übertr. == ein besonderes Thema, eine besondere Frage).*

2) Das Pronomen *sich* im Akkusativ und Dativ kann auch selbständige Bedeutung haben und mit oder ohne Präposition gebraucht werden:

Er sieht sich im Spiegel. Er hat Geld bei sich (ich habe Geld bei mir).

Er ist mit sich selbst zufrieden (du bist mit dir selbst zufrieden).

Literaturen:

1. Schendels J. I. Deutsche Grammatik. Lehrbuch für Institute der Fremdsprachen.

2. Saidow Praktische Grammatik der deutschen Sprache. (Практическая грамматика немецкого языка)

3. Mirsoatow T. Z. Deutsche Grammatik. (Немис тили грамматикаси) Ўқитувчи. Тошкент

4. Arsenewa M. G. Grammatik der deutschen Sprache.

PEDAGOGIKADA NUTQIY KOMUNIKATSIYANING SHAKLLARI

S.Botirova, NamDPI o'qituvchisi

Kirish. Muloqot paytida nutq oqimining yo'nalishiga qarab, dialogik va monologli nutq farqlanadi. Bir yo'nalishli nutq oqimi bilan muloqot kommunikantlardan faqat bittasining faolligi bilan tavsiflanadi. Bunday nutq monologik deb ataladi. Axborotni uzatish ikki yoki undan ortiq yo'nalishda yo'naltirilgan bo'lsa va har bir kommunikant uchun nutq faoliyati davrlari olingan ma'lumotni idrok etish va qayta ishlash davrlari bilan almashtirilsa, nutq dialogik hisoblanadi.

Dialog (yunoncha dialogos - suhbat, so'zlashuv) - situatsion (suhbatning vaziyatiga qarab), kontekstuallik (oldingi bayonotlarga qarab), ixtiyoriylik va o'zaro bog'liqlik bilan tavsiflangan bayonotlar-replikalar almashinuvidan iborat nutq shakli. Dialog odatda monologga qarama-qarshi qo'yiladi. Dialogning kichik turi - og'zaki muloqotda qatnashuvchilar soni ikkidan ko'p bo'lganda yuzaga keladigan polilog.

Dialog lingvistik muloqotning asosiy, tabiiy shakli hisoblanadi. Genetik jihatdan u og'zaki-so'zlashuv sohasiga qaytadi, bu og'zaki ifoda vositalarini tejash tamoyili bilan tavsiflanadi. Dialogik nutqning informatsion to'liqligi asosan intonatsiya, yuz ifodalari va vaziyatni tartibga solishning imo-ishoralari bilan ta'minlanadi.

Dialog shakllarning ko'p funksiyaliligi, semantik sinkretizm, ekspressivlik, so'z yaratish bilan tavsiflanadi.

Oson muloqot sharoitida o'tkaziladigan dialog ko'pincha og'zaki nutqqa xos bo'lgan qoidalarga (to'liq bo'lmagan talaffuz uslubi, o'ziga xos sintaksis, vaziyatli leksik neoplazmalar) muvofiq quriladi.

Muloqotning asosiy lingvistik xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- reaksiya bildirishda takror va takroriy savollarning mavjudligi;
- oldingi gap bilan qoplanadigan replikalarning sintaktik to'liqsizligi;
- so'roq va rag'batlantiruvchi jumllarning ko'pligi, rag'batlantiruvchi mulohazalar.

Suhbatning quyidagi turlari ajratiladi:

- informatsion dialog;
- ko'rsatmali dialog;
- dialog - qaror qabul qilish/haqiqatni aniqlash maqsadida fikr almashish; -og'zaki muloqotga qaratilgan/shaxslararo munosabatlarni tartibga solish; -bo'sh nutq dialogi, uning ichida hissiy, badiiy va intellektual dialoglar kichik tiplar sifatida ajralib turadi.

Axborotli dialog odatda savollarga mos keladigan juftliklardan iborat bo'lsa-da, u monolog yoki ritorik savolni ham o'z ichiga olishi mumkin. Informatsion dialogning maqsadi ma'lumot olishdir. Ko'rsatmali dialog so'rov, buyruq va taklif qilingan harakatni bajarishni so'rash yoki rad etishni o'z ichiga oladi. Shu bilan birga, ma'ruzachi harakat dasturini chiqarishi, ma'ruzachi yesa uni amalga oshirishni o'z zimmasiga olishi tushuniladi.

Dialog - fikr almashish - odatda bahs-munozara, muhokama. Ikkala suhbatdosh ham, qoida tariqasida, muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha mutaxassislardir. Muloqotning bu turi muloqotchilarning muammoga turlicha qarashlari bilan teatrlashtirilgan birlik bilan ajralib turadi.

O'rnatish, tartibga solish uchun dialog shaxslararo munosabatlar, dialog - unison va dialog - dissonansga bo'linadi. Birinchisining mazmuni - samimiy e'tiroflar, ikkinchisi - munosabatlarni o'zaro tushuntirish. Idilli suhbat hissiy muloqotga (shikoyat, maqtanish, hayrat, qo'rquv), badiiy janrlarga (mini-hikoya, hazil, anekdot yoki ma'lumotsiz, ammo intellektual suhbatga) qaratilgan.

Muloqotda savol-javob komplekslari eng katta darajada amalga oshiriladi. Savollar quyidagicha tasniflanadi: aniqlovchi va to'ldiruvchi; oddiy va murakkab; to'g'ri va noto'g'ri; neytral, xayrixoh va provokatsion.

Monolog - faol nutq faoliyati natijasida shakllangan, passiv va bilvosita idrok yetish uchun mo'ljallangan va suhbatdoshning nutqiga mazmunli yoki tarkibiy jihatdan deyarli bog'liq bo'lmagan nutq shakli. Ba'zan monolog shaxs ichidagi nutq harakati sifatida belgilanadi. Monolog o'z mohiyatiga ko'ra qarama-qarshidir: bir tomondan, odam gapirgandan so'ng, u muloqotga umid qilayotganini anglatadi, boshqa tomondan, monolog to'g'ridan-to'g'ri muloqotga mutlaqo moslashtirilmagan, tinglovchi faqat tinglaydi, javob bermaydi deb taxmin qiladi.

Monologdan foydalanishning asosiy kommunikativ holatlari - bu san'at sohasi, notiqlik, televideniya va radiodagi muloqot, o'rganish holati (o'qituvchining darsdagi nutqi va boshqalar). Kundalik muloqotda monolog nutq juda kam uchraydi. Bu mashhur tilshunos L.V. Shcherbaga uni dialogdan olingan deb taxmin qilish uchun asos bo'ldi. Monolog uchun alohida kompozitsion tuzilishga va nisbiy semantik to'liqlikka ega bo'lgan tarkibiy va mazmunli o'zaro bog'liq bo'lgan bayonotlardan iborat bo'lgan katta hajmdagi matn qismlari odatiy hisoblanadi. Bu xususiyatlarning namoyon bo'lish darajasi janrga bog'liqligiga (badiiy monolog, notiqlik, kundalik hikoya va boshqalar) va funksional kommunikativ bog'lanishga (hikoya, fikrlash, ishontirish) bog'liq.

Dialogdagi replikalar bilan solishtirganda, monolog nutqi lingvistik, kompozitsion va boshqa vositalarni tanlashda ancha yuqori an'anaviylikka ega; -qoida tariqasida, ancha murakkab sintaktik konstruksiyaga, ancha murakkab lisoniy va strukturaviy-kompozitsiyaviy tashkilotga ega; -bu xususiyatlarni matn lingvistikasi (murakkab sintaktik yaxlitlik muammosi, paragraf va boshqalar) o'rganadi.

Monologik nutqning belgilari sifatida nisbatan katta hajmdagi replikatsiyalar ajralib turadi;

-kompozitsion murakkablik;

-suhbatdoshga emas, balki o'ziga murojaat qilish; bevosita tematik doiradan tashqariga chiqish istagi.

Monologlarni aytilish maqsadiga ko'ra tasniflash mumkin (V.Vinogradov): ishonchli rang berish monologi notiqlikning ibtidoiy shaklidir;

lirik monolog - kechinma va his-tuyg'ularni ifodalashning nutq shakli. [1:252].

V.Vinogradovning yozishicha, “monologik nutq shakllarida ravonlik san’atdir, garchi u har qanday san’at singari, u alohida mavzular uchun trafaretga aylanishi mumkin”. Monolog qurish muammolari bilan qiziqqan birinchi fanlardan biri ritorika edi. [1-252].

Muloqotning xarakteriga ishtirokchilarning ijtimoiy xususiyatlari sezilarli darajada ta’sir qiladi: ijtimoiy mavqei, roli, kasbi, etnik kelib chiqishi, muloqot qiluvchilarning yoshi, ular bilan mavzu tanlashga, til vositalariga, suhbatdagi pozitsiyasiga ta’sir qiladi. O‘z-o‘zini hurmat qilish stereotiplari, suhbatdoshga munosabatni ko‘rsatish usullari va boshqalar ham ijtimoiy jihatdan belgilanadi.

Monolog - faol nutq faoliyati natijasida hosil bo‘lgan, passiv va bilvosita idrok etish uchun mo‘ljallangan va suhbatdoshning nutqi bilan mazmunli yoki tarkibiy jihatdan deyarli bog‘liq bo‘lmagan nutq shakli. Ba’zan monolog shaxs ichidagi nutq harakati sifatida belgilanadi. Monolog o‘z mohiyatiga ko‘ra qarama-qarshidir: bir tomondan, odam gapirgandan so‘ng, u muloqotga umid qilayotganini anglatadi, boshqa tomondan, monolog to‘g‘ridan-to‘g‘ri muloqotga mutlaqo moslashtirilmagan, tinglovchi faqat tinglaydi, deb taxmin qiladi. javob bermaydi.

Dialogdagi replikalar bilan solishtirganda, monolog nutqi til, kompozitsion va boshqa vositalarni tanlashda an’anaviylik darajasi ancha yuqori; qoida tariqasida, ancha murakkab sintaktik konstruksiyaga, ancha murakkab lisoniy va strukturaviy-kompozitsiyaviy tashkilotga yega; bu xususiyatlarni matn lingvistikasi (murakkab sintaktik yaxlitlik muammosi, paragraf va boshqalar) o‘rganadi.

Monologik nutqning belgilari sifatida nisbatan katta hajmdagi replikatsiyalar ajralib turadi; kompozitsion murakkablik; suhbatdoshga emas, balki o‘ziga murojaat qilish; bevosita tematik doiradan tashqariga chiqish istagi.

V.Vinogradovning fikricha monologlarni bayonotning maqsadiga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin :

- ishontiruvchi monolog notiqlikning ibtidoiy shakli;
- lirik monolog - kechinma va his-tuyg‘ularni ifodalashning nutq shakli;
- dramatik monolog - nutqning murakkab turi bo‘lib, unda so‘zlar tili go‘yo boshqa aqliy ko‘rinish tizimlariga - mimika, imo-ishoralar, plastik harakatlar va boshqalar orqali jo‘r bo‘ladi;
- hisobot tipidagi monolog, u ham monolog-mulohaza va monolog-xabarga bo‘linadi.

Monologlarni boshqa asoslarga ko‘ra tasniflash mumkin:

- tayyorgarlik vaqti bo‘yicha - monolog xabarlar oldindan tayyorlanishi mumkin (tayyorlash vaqti amalda cheklanmagan) yoki ular tayyorlanmagan bo‘lishi mumkin;
- xabar mazmuniga ko‘ra - monologlar boshqa matn mazmunini batafsil ifodalovchi xabarlarga bo‘linadi; boshqa matn mazmunini bildiruvchi xabarlar qisqa, bir nechta matnga asoslangan va mavzuni ochib beruvchi xabarlar;
- ma’ruzachi har qanday masala bo‘yicha o‘z nuqtayi-nazarini bildiradigan xabarlar; mazmuni yashirin shaklda berilgan xabarlar;

-xabar shakli va uni yaratish mustaqilligiga ko'ra, tayyor shaklga yega bo'lgan xabarlar farqlanadi; belgilangan shakldagi xabarlar; butunlay mustaqil ravishda tuzilgan xabarlar; [1-252].

Munozara deganda, odatda, har qanday fikrlar to'qnashuvi, har qanday masala, mavzu bo'yicha nuqtai nazarlardagi kelishmovchilik, har bir tomon o'z haqligini himoya qiladigan kurash tushuniladi. Polemik - bu qarama-qarshilik, qarama-qarshilik, tomonlarning qarama-qarshiligi, g'oyalar va nutqlar mavjud bo'lgan nizo. Demak, munozarani muayyan masala bo'yicha tubdan qarama-qarshi fikrlarning kurashi, o'z nuqtai nazarini himoya qilish va raqib fikrini rad etish uchun ommaviy nizo deb ta'riflash mumkin.

Munozara – ommaviy nizo bo'lib, uning maqsadi, ziddiyatdan farqli o'laroq, turli nuqtai nazarlarni oydinlashtirish va solishtirish, izlash, to'g'ri fikrni ochib berish, bahsli masalaga to'g'ri yechim topishdan iborat. Muhokama ishontirishning samarali usuli hisoblanadi, chunki ishtirokchilarning o'zlari ma'lum bir xulosaga kelishadi.

Munozaralarni, shu jumladan muxokamalarni bir necha usul bilan tasniflash mumkin:

ishtirokchilar soni: nizo-monolog (odam o'zi bilan bahslashadi, bu ichki nizo deb ataladi); munozara-dialog (ikki kishi bahslashadi); nizo-polilog (bir necha yoki ko'p shaxslar tomonidan o'tkaziladi);

tinglovchilar soni: tinglovchilar oldida nizo, bunda tinglovchilarning munosabati majburiy ravishda hisobga olinadi;

tinglovchilar uchun argument, faqat tinglovchilarni hayratda qoldirish uchun hisoblangan;

nizoning maqsadi: haqiqat uchun tortishuv, kimnidir ishontirish uchun tortishuv, g'alaba qozonish uchun tortishuv, nizo uchun tortishuv;

nizo predmetining ijtimoiy ahamiyati (muammoning dolzarbligi): umuminsoniy manfaatlarni aks ettiruvchi nizo;

guruh manfaatlarini aks ettiruvchi nizo;

oilaviy manfaatlarni aks ettiruvchi nizo;

shaxsiy manfaatlarni aks ettiruvchi nizo;

nizo shakli: nizolashuvchilar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri muloqot, nizoning vaqt va makon bo'yicha cheklanishi, tashqi va psixologik vaziyatlarning katta roli bilan tavsiflangan og'zaki nizo;

turli kanallar (masalan, bir nechta bosma nashrlar) orqali olib boriladigan, uzoq vaqt davom etadigan, nizolashuvchilarning vositachilik bilan aloqasi bilan tavsiflangan yozma nizo.

Adabiyotlar:

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1969.- С.252
2. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. – М., 2001.
3. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989
4. Лотман Ю.М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. СПб., 2000.

DER GEBRAUCH DES PARTIKELS IM DEUTSCHEN

R.Solijew, Deutschlektor der FSU

S. Abdushaliliowa, studentin der ökonomischen Fakultät

Die Partikeln sind unflektierbare unvollwertige Wörter ebenso wie Konjunktionen und Präpositionen. Man kann sie in vier Gruppen einteilen:

1) Partikeln verstärkender oder einschränkender Bedeutung: *so, nun, zu, sogar, selbst, nur:*

Ich habe nur wenig Zeit.

Sogar (selbst) Schulkinder halfen bei der Feldarbeit.

2) Partikeln mit modaler und emotionaler Bedeutung; *nur, mal, denn, aber, ja, gar, schon, nein.* Sie werden besonders oft in der Umgangssprache verwendet. Die meisten von diesen Partikeln haben Homonyme unter den Konjunktionen und Modalwörtern:

z. B: Die Partikeln ja und nein gebraucht man im Gegensatz zu den Modalwörtern nicht in einer Antwort auf einen Fragesatz, sondern zur Verstärkung einer Aussage:

Er wird es machen, er ist ja pünktlich und gewissenhaft.

Nein drückt Erstaunen aus:

„Nein, dieser Heimtücker!“ wunderte sich der Mann.

„Darum war es also so still unter der Kiste!“ (H. Fallada, Geschichten aus der Murkelei)

Eine ähnliche Bedeutung der Verwunderung hat die Partikel doch:

Wo ist er? Er ist doch soeben im Zimmer gewesen! Das ist doch unerhört:

Doch verwendet man in einer Frage, um eine Bestätigung zu erhalten:

Sie haben doch Bekannte hier? (Sie haben es doch gesagt.)

Die Partikel aber betont Erstaunen:

Bist du aber trotzig! Ist das Bild aber schön!

Mal begleitet die verbale Form, oft den Imperativ:

Hör mal, was willst du denn hier? Das ist mein Garten.

In derselben Funktion erscheinen einmal, nur, doch:

Den dir einmal! Komm einmal her! Frage nur an!

Etwa wird vorwiegend in Fragen zur Bezeichnung einer Annahme gebraucht:

Haben Sie etwa Geld bei sich?

Nur drückt aus:

a) *Neugierde:*

Was suchst du nur? Wer es nur gesagt hat!

b) *Eine Anregung zu einer Handlung:*

Sehen Sie nur, was die Kinder gemacht haben!

Gar, schon verstärken die Bedeutung der Adjektive bzw. Adverbien:

*Die Sonne gab eine gar liebe, kindliche Beleuchtung. (H. Heine, Harzreise)
Schon gut, ich bin einverstanden.*

Umgangssprachlich ist die Partikel man (mit dem Pronomen man nicht zu verwechseln), die den Imperativ begleiten kann:

Geh man schnell nach Hause, deine Mutti wartet schon.

Ein Fragesatz kann mit der Partikel oder abgeschlossen werden:

Soll ich morgen wiederkommen, oder?

3) Partikeln, die den Kontakt zwischen den Kommunikanten herstellen, gliedern oder unterbrechen: mal, aber, ja, so, doch, schon, halt, gut, na, hallo (ist auch eine Interjektion), z. B.:

Hallo, bleib stehen! Komm mal her!

Na ... ich wiederhole meinen Gedanken.

Schon gut, ich verstehe alles.

4) Grammatische Partikeln, von denen die meisten vollständig desemantisiert sind: nicht, es, zu, am, aufs.

Die Partikel nicht dient als grammatisches Mittel zum Ausdruck der Verneinung. Dies ist die einzige nicht desemantierte Partikel. Die Partikel zu ist ein formelles Merkmal der syntaktischen Abhängigkeit des Infinitivs im Satz. Außerdem tritt zu vor das Partizip I in der Struktur: das zu konjugierende Verb.

Die Partikel es nennt man den Platzhalter oder das Frühstück des Aussagesatzes, um die Zweitstellung des Verbs zu sichern.

Am, aufs sind als Partikeln zu betrachten, wenn sie mit dem Superlativ gebraucht werden: am besten, aufs beste.

Davon abzugrenzen ist die Verschmelzung der Präpositionen an, auf mit dem Artikel vor dem Substantiv: am Tisch sitzen, aufs Dach steigen

Literaturen:

Schendels J. I. Deutsche Grammatik. Lehrbuch für Institute der Fremdsprachen.

Saidow Praktische Grammatik der deutschen Sprache. (Практическая грамматика немецкого языка)

HIS-HAYAJONNI IFODALOVCHI TIL BIRLIKLARNING SEMANTIK TASNIFI

G.Turdiyeva, FarDU

Ma'lumki, inson ijtimoiy tabiatiga ko'ra o'z hayot tarzini o'zi yo'lga qo'yadi, o'zini o'zi boshqaradi. O'z hayot olamidagi orzu-istaklari, maqsadlarini ro'yobga chiqarish jarayoni orqali mavhum holatlarni reallikka aylantira oladi. Ezgulik va yovuzlik, yaxshilik va yomonlik, samimiylik va munofiqlik, saxiylik va baxillik, ko'ngilchanlik va rahmsizlik, muhabbat va nafrat, vafo va xiyonat kabi ko'plab emotsional holatlar uning butun ma'naviy ruhiy qadriyatini belgilaydi. Aynan o'sha ma'naviy olam inson hayotining butun ongli faoliyatida o'zini namoyon etadi va uning zamirida ichki ruhiy jarayonlar yotadi.

A.N. Savchenko ta'kidlaganidek, "Ma'lum bir emotsional munosabatlarning ijtimoiy guruh va ijtimoiy xalq tajribasiga asoslangan ma'lum bir tushunchalar bilan uyg'unlashuvi til yordamida amalga oshadi va mustahkamlanadi. Bu vaziyatda ongning ajralmas qismi hisoblangan his-tuyg'ular ham til shaklining bevosita ajralmas qismi bo'lib qoladi"⁴⁸.

O'zbek tilshunosligida ham inson ruhiy holatini bildiruvchi leksemalar yuzasidan salmoqli tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Sh.Iskandarova holat bildiruvchi leksemalarning semantik-uslubiy xususiyatlarini tadqiq qilib, ularning inson, hayvon, predmetlarga xos ko'plab belgi, holatlarini ifoda etishini ta'kidlagan. Ruhiy holat belgisiga alohida urg'u berib o'tgan. Mazkur guruhdagi misollar, asosan, poetik nutqda ishlatiladigan, arxaik xarakterga ega ruhiy holat bildiruvchi *giryon* (ortiq darajada xafa, yig'lash holati), *xunibiyron* (iztirobda, azob chekish), *g'amnok* so'zlari orqali yoritilgan⁴⁹.

N.Z. Pardayev esa, ruhiy holat ifodalovchi sifatlarni to'rt leksik-semantik guruhga ajratgan, ya'ni quvnoqlik, xafalik, g'azabli va mudroq holatni ifodalochi sifatlarni⁵⁰.

Bilamizki, inson ruhiy holati o'zgaruvchan hisoblanadi, shu sababli o'zbek tilida holatni taqqoslash, hissiy ta'sirchanligini oshirish, voqea hodisaning nechog'lik muhimligini ko'rsatish maqsadida sifatning qiyosiy hamda ortirma darajalaridan ham unumli foydalaniladi. Masalan, *suluvroq, chiroyliroq, jahldorroq, ayyorroq, tashvishliroq, ma'yusoq; eng baxtli, eng xushfe'l, g'oyat xursand, juda iztirobli* kabi sifatning qiyosiy va ortirma darajalari yordamida ifodalangan leksemalar matnga o'ziga xos emotsional ekspressivlik baxsh etadi.

"His-hayajon" semali leksemalar taqqoslanayotganda kontrast semali ko'rinishda ishlatiladi va antonimik qatorlarni hosil qiladi. Misol uchun, o'zbek tilida: *xursand-xafa, quvnoq-ma'yus, horg'in-tetik, shod-xomush, darg'azab-*

¹Савченко А.Н. Язык и системы знаков. – Вопросы языкознания. 1972. №.6. – С.30.

⁴⁹ Iskandarova Sh. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Samarqand. 1993. – B. 35.

⁵⁰ Pardayev Z. Ruhiy holat ifodalovchi sifatlarni semantikasiga doir. – T., 2002. – B. 65.

xushnud, mudroq-sergak; ingliz tilida: *happy-sad, glad-annoyed, nervous-relaxed, funny-serious* kabilar. Ushbu misollardan kelib chiqqan holda “his-hayajon” semali leksemalarni “quvonch” va “qayg‘u” semalariga ko‘ra farqladik.

“Quvonch” semali leksemalarga *xursand, quvnoq, mamnun, shod, xurram, shodmon, xushnud, masrur, xushchaqchaq, baxtiyor* kabi leksemalar kiradi. Rus tilida ham bunday misollarni ko‘plab keltirishimiz mumkin: *happy, merry, cheerful, jolly, glad, jubilous, pleased, delighted, proud, relieved*. Quyida ayrim “quvonch” ma‘noli his-hayajonni ifodalovchi leksik birliklarining ingliz va o‘zbek tillarida qo‘llanilish holatlarini ko‘rib chiqamiz:

Pleased – *mamnun, xursand, xushvaqt*. Sodir bo‘lgan yoki kelajakda sodir bo‘ladigan voqea- hodisalardan *mamnunlik* hissini ko‘rsatishda foydalaniladi.

There was yellow weed on the line but the old man knew that only made an added drag and he was pleased.

Iymanib yashama hayol pinjida

Yoyil, yayra jonim o‘rtanma g‘amda. (M.Yusuf)

Bu misrada *yoyilmoq, yayramoq* so‘zlari ingliz tilidagi *pleased, glad* so‘zlariga ma‘nodosh bo‘la oladi. Ingliz tilidagi *feeling pleased* va *feeling glad* so‘zlari garchi bir xil ma‘no anglatasa ham, *glad* so‘zi emotsional jihatdan *pleased* so‘zidan ko‘ra kuchliroq va jarangdorroqdir.

“Qayg‘u” semasini ifodalovchi leksemalar: *xafa, xomush, g‘amgin, ma‘yus, lohas, giryon, aybdor, xunibiyron, loqayd, tang*. Ingliz tilida “qayg‘u” semasini ifodalovchi leksemalar: *unhappy, sad, miserable, sorrowful, dejected, depressed, rejectful, regretful gloomy*.

Depression – *tushkunlik, depressiya*. Bu so‘z odam o‘zini juda *xafa, notinch, siqilgan sezganida* va *uxlay olmaslik, ruhiy tushkunlik, asabiylashish* kabi holatlarda ishlatiladi.

“Qozi bilan bir oz maishat qilib yuragi siqildi”. (T. Malik)

“Dardga to‘lsam, g‘amda so‘lsam, telba bo‘lsam ishqida...” (So‘fi olloyor)

Ushbu jummalarda keltirilgan *yuragi siqilmoq, dardga to‘lmoq, g‘amda so‘lmoq* frazeologik til birliklari ingliz tilidagi *depression* so‘ziga ma‘nodosh bo‘la oladi. Chunki ularning barchasi xafalik, tushkunlik ma‘nolarini ifodalab kelyapti.

Xulosa qilib aytganda, his-hayajonni ifodalovchi leksik vositalar nutqiy tafakkur jarayonini o‘ziga xos ohang va shaklda namoyon etuvchi lisoniy tuzilma sifatida tilda va tilshunoslikda alohida o‘ringa ega. Nutqni tinglovchiga jonli va to‘laqonli, yanada aniq va tushunarliroq yetkazishda “his-hayajon” semali leksemalarning ahamiyati juda katta hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Савченко А.Н. Язык и системы знаков. – Вопросы языкознания. 1972. №.6. – С.30.
2. Iskandarova Sh. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Samarqand. 1993. – B. 35.
3. Pardayev Z. Ruhiy holat ifodalovchi sifatlar semantikasiga doir. – T., 2002. – B. 65.

INGLIZ TILIDA RASMIY XATLARNING LEKSIK XUSUSIYATLARI

M.Kosimova, FarDU o'qituvchisi

Rasmiy xatlar hujjatlar orasida eng ko'ng qo'llanadigan hujjatlar hisoblanadi. Ish va biznes bo'yicha olib boriladigan yozma muloqot vositalarining hammasi ish, xizmat yoki biznes yozishmalari (ingliz tilida business correspondence) deb ataladi. Xizmat yozishmalari odatda rasmiy xatlardan iborat bo'lib, bir tashkilotning boshqasi bilan, mijoz bilan o'zaro kelishuv va axborot almashuvlarini o'zida aks ettiradi. Xatlar ham shaxsiy, ham xizmat yozishmalarining asosi hisoblanadi. Xatlar xizmati kerak bo'lmaydigan hech bir soha yoki ish mavjud emas. Xatlar biznes muloqot, diplomatik aloqalarning muhim bo'lagi.

Ingliz tilidagi rasmiy xatlarni tahlil qilish orqali ularning quyidagi xususiyatlari aniqlandi:

1. O'zlashgan so'zlardan keng foydalanish. Ingliz tili tilidagi hujjatlarda lotin va fransuz tilidan o'zlashgan so'zlarni ko'p uchratish mumkin. Buning asosiy sababi O'rta asrlar davomida Angliya Fransiya bosqini ostida bo'lgani bo'lib, ish yuritish, qonunchilik fransuz tilida olib borilgan. Shu sababli, hozirgi ingliz tili lug'at boyligida aynan lotin va fransuz tilidan kirib kelgan so'zlar ko'p bo'lib, bunday so'zlar asosan qonun hujjatlari, rasmiy xatlar va uchrashuvlarda qo'llaniladi, oddiy so'zlashuv nutqida esa ular kelib-chiqishi Anglo-sakson bo'lgan, yani inglizcha so'zlar bilan almashtiriladi. Masalan: *commence, convey, prolong, encounter, transmit, enquire* so'zlari fransuz tilidan kirib kelgan bo'lib, o'ta rasmiy maqomga ega bo'lgani sababli oddiy so'zlashuvda ularning o'rniga *begin/start, carry, continue/go on, meet, send, hide/conceal* kabi so'zlar ishlatiladi. Masalan,

Thank you very much for your enquiry. (a letter of reply to enquiry-iltimos xatiga javob xatidan)

We are sorry to let you know that we cannot execute your order because the rings of model -Shine are out of stock now. We will have them only in a month. (e letter of order decline-buyurtma xatiga javob xatidan)

2. Sinonimlarning keng qo'llanilishi. Hozirgi zamon ingliz tili hujjatlar tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri qonun hujjatlari yoki rasmiy yozishmalarda sinonim so'zlarning birga ishlatilishidir. Buning asosiy sababi O'rta asrlarda hujjat yaratuvchilarning bir ma'noni ifodalash uchun ikki tilga oid so'zlardan bir paytda foydalanganliklari bilan bog'lanadi. Yani, noaniqlik va mavhumlikning oldini olish maqsadida ham ingliz, ham lotin yoki fransuz tilidagi so'z bir paytda qo'llangan. Masalan, quyidagi so'z juftliklari bugungi kun ingliz tili hujjatlarida tez-tez uchrab turadi: "*will and testament*"- "*vasiyat*" so'zini ifodalash uchun ishlatiladi. Kembridj ingliz tili izohli lug'atiga ko'ra *will* so'z inglizcha so'z bo'lib, ot sifatida kelganda xohish, xohish-iroda va vasiyat ma'nolarida ishlatiladi, *testament* so'zi esa lotin tilidan olingan so'z bo'lib, biror kishining o'z mulkiga nisbatan so'nggi xohishini ifoda qiluvchi hujjat, yani vasiyat

va vasiyatnoma ma'nosida muloqotda qo'llaniladi. "breaking and entering" – ingliz va fransuzcha so'zlardan tashkil topgan, "o'girlikka tushish", noqonuniy ravishda buzib-kirish ma'nosida qo'llaniladi. "lands and tenements" - yer-mulk ingliz va fransuz tillaridagi deyarli bir ma'noni anglatuvchi so'zlar, "fit and proper"-mos va to'g'ri ingliz-fransuz so'zlaridan yasalgan juftlik bo'lib, huquq va ish yuritish sohasida keng qo'llaniladi. Masalan, *The above is my last will and testament.* (vasiyatnomadan)

3. Terminlardan foydalanish. Hujjatlar tilining yana bir asosiy jihati terminlardan keng foydalanishidir. Barcha tillardagi kabi ingliz tili qonun hujjatlarida oddiy insonlar uchun tushunarsiz bo'lgan ko'plab so'zlar, yani turli sohalarga oid terminlar foydalaniladi. Masalan, *waiver* - o'z huquqidan voz kechishini bildiruvchi hujjat, *restraint of trade*-savdoning cheklanishi, *restrictive covenant* - cheklovchi shartnoma.

4. Oddiy so'zlarning maxsus ma'noda ishlatilishi. Shuningdek, ba'zi oddiy so'zlar hujjatlar tilida boshqa maxsus ma'noda qo'llanilishi ham mumkin. Masalan, *consideration* so'zi oddiy so'zlashuv tilida hisobga olish, fikr ma'nosini bersa, hujjatlarda, asosan, shartnomalarda to'lov yoki kompensatsiya ma'nolarida qo'llaniladi. Huddi shu kabi, prefer so'zining ham afzal ko'rmoq ma'nosi keng foydalanilsa, hujjatlarda ushbu so'z ustunlik berish va jinoiy javobgarlikka tortish ma'nolarida ishlatiladi. Shuningdek, hold-ushlamoq, tutmoq fe'li rasmiy matnlarda so'nggi qarorni aytmoq, farmon bermoq ma'nolarida qo'llanadi. Furnish so'zi jihozlamok ma'nosida oddiy xalq tilida ishlatilsa, yetkazib berish, ta'minlash ma'nosida foydalaniladi. Masalan, *The interested person should also furnish an official certificate indicating that they are not married.*

5. Ko'p ma'nolilik. Rasmiy uslubda ko'p ma'noli so'zlar ishlatilmasligi kerak degan qarash mavjud. Lekin quyidagi misollarni olib qarajak bir so'zning turli kontekstda turlicha ma'no anglatishini guvohi bo'lamiz. Bu ayniqsa biznes hujjatlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan *premium* so'zi *qo'shimcha haq yoki pul* ma'nosida, biznes shartnoma va sug'urta shartnomalarida *sug'urta uchun to'lanadigan pul summasi* ma'nosida ishlatiladi.

The company cannot afford such a premium for long. (Kompaniya bunday premiya berishni uzoq davom ettira olmaydi)

A single-parent family can get a premium of up to \$2,200. (Yolgiz ota yoki ona 2200 dollargacha qo'shimcha pul olishi mumkin.)

When you insure, you pay a premium to eliminate the risk of loss. (Sug'urta qilganingizda siz yo'qotish havfini yo'qotish uchun sug'urta puli to'laysiz)

6. Qisqalik va aniqlik. Hujjatlarda fikrning aniq ifodalanishi uning mazmuni barcha uchun birdek tushunarli bo'lishini ta'minlaydi. Hususan bu hujjat ikki tomon o'rtasida tuzilar ekan, unda aniqlik o'ta muhimdir. Yozishmalarda ma'no aniq ifodalanishi bu so'zlardan kam foydalanishlik, bo'yoqdor so'zlardan qochish, qo'shimchalardan ortiqcha foydalanishdan tiyilish orqali amalga oshiriladi. Aniqlik va qisqalikni ta'minlovchi yana bir vosita bu qisqartma so'zlardir. Ingliz tilida bu kabi qisqartmalarni L/C (=letter of credit), B/L (=Bill of Lading), FOB (=Free on board), CIF (=Cost, insurance and freight), CFR (=Cost

and freight), and IBM (=International Business Machines), P&G (=Procter & Gamble), HP (=Hewlett-Packard). Shuningdek, ish samaradorligini oshirish, uzun matnlarni oldini olish maqsadida clippings ham keng foydalaniladi. Masalan, biz (=business), Corp (=corporation), Ad (=Advertisement), PC (=piece), NO (=Number).

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, rasmiy xatlar o'ziga xos lingvistik xususiyatlarga ega bo'lib, o'z qonun-qoidalariga ega. Ularni o'rganish, tahlil qilish ushbu hujjatlarni tayyorlash jarayonini yengillashtiradi. Shuningdek, boshqa tillardagi hujjatlar xususiyatlarini o'rganish ularni tarjima qilish, tushunish va ularni o'rgatishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Aminov M va boshqalar. Davlat tilida ish yuritish. Amaliy qo'llanma. 2020.
2. Crystal and Davy. Investigating English style. Bloomington: Indiana University Press, 1969.
3. Insley R. Business letters and memos from communicating in Business. 2nd edition. Kendal and Hunt Publishing. 2016.
4. Савицкая О.В., Соколова Т.Г. Business correspondence. Учебный материал. Минск 2020.

POETONIMLARNING LINGVOPOETIK TADQIQI XUSUSIDA

*K.Mamadiyorova,
SamDCHTI erkin tadqiqotchisi*

Har bir ijodkor o'z asarining g'oyaviy-badiiy maqsadi, qahramonlarning xulq-atvori, xarakteri, xatti-harakatlariga mos nomlar tanlashga, ularni "gapirtirishga" harakat qiladi. Ya'ni badiiy yoki publistik asardagi atoqli otlarning nominativ funksiyasidan tashqari qator emotsional-ekspressiv, etnomadaniy, sotsiolingvistik, pragmalingvistik funksiyalarni ham bajarishi ko'zda tutiladi. N.V.Podolskayaning "Slovar russkoy onomasticheskoy terminologii" ("Rus onomastik terminologiyasi lug'ati")ning ikkinchi nashrida "poetik onomastika" atamasi "badiiy asarlardagi har qanday atoqli ot (poetonim)larning yaratilish tamoyillari, uslubi, matndagi funksiyasi, o'quvchi tomonidan idrok etilishi, shuningdek, muallif dunyoqarashi va estetik munosabati"ni o'rganadigan onomastika bo'limi" deb tariflangan.⁵¹

Poetonimlar ko'lamini belgilashda N.V.Podolskayaning yondashuvi mantiqan o'rinlidir: "turli mualliflarning badiiy matnlarida poetonimning *antroponim, toponim, urbanonim, teonim, zoonim* kabi guruhlariga oid atoqli otlarni uchratish mumkin."⁵² Tizim uzvlarining umumiy belgilari nuqtai nazaridan

⁵¹ Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии/Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – С. 96

⁵² Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии/Н.В. Подольская. – М.: Наука, 1988. – С. 109

qaralganda, onimlarning qaysi turiga oid bo'lishidan qati nazar atoqli otlar turli diskurlarda o'ziga xos emotsional-ekspressiv vazifa bajarib, poetonim maqomiga ega bo'lishi mumkin. Shunday bo'lsa-da, tilshunoslikda, asosan, antroponim⁵³, toponim⁵⁴, zoonim⁵⁵larning poetik imkoniyatlari malum darajada o'rganilgan, ideonimlar esa sarlavha nuqtai nazaridan tadqiq qilingan⁵⁶, yani ularning poetonim sifatidagi uslubiy maqomiga e'tibor qaratilmagan. Atoqli otlarning nominativ funksiyasiga qo'shimcha tarzda kontekstda uslubiy-ekspressiv vazifalarni bajarish xususiyatlarini o'rganuvchi sohaga nisbatan "*stilistik onomastika*" (K.B.Zayceva), "*adabiy antroponimiya*" (M.V.Karpenko, L.M.Shetin, G.A.Silaeva), "*onomopoetika*" (E.B.Magazanik va L.I.Royzenzon), "*poetik onomastika*" (N.V.Podolskaya), "*onimlar poetikasi*" (V.M. Kalinkin), "*adabiy-badiiy onim*" (M.V.Karpenko, V.A.Nikonov, V.M.Mixaylov) kabi atamalar qo'llanmoqda.

O'zbek tilshunosligida keyingi yillarda bu borada qilingan salmoqli ishlardan biri D.R.Andaniyazovning "Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi" mavzusidagi tadqiqotida onomapoetikaning turli shakllarda qo'llanayotgan terminologik apparati tizimlashtirilgan, onomastik birliklar lingvopoetikasining tadqiqi bilan bog'liq «poetonim», «antropopoetonim», «topopoetonim», «zoopoetonim», «onomastik metafora», «so'zlovchi nom» kabi terminlarning mohiyati yoritib berilgan.

Atoqli otlar milliy-madaniy belgilar, jumladan, milliy til xususiyatlarini o'zida yorqin aks ettiruvchi vosita hisoblanadi. Badiiy ijodning dialektik rivojlanishi negizida onimlarning estetik hodisa sifatida wziga xos poetik imkoniyatlari kengayib borayotganligi uslubiy-semantik qo'llanish yo'llarining takomillashuvi va yangilanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Onimlar badiiy va publistik matnlarda allyuziv nom sifatida qo'llanib, "katta hajmli axborotni ixcham shaklda ifodalash imkoniyatini yuzaga keltirishi mumkin"⁵⁷. **Allyuziya** (lot. *allusio* - "ishora, hazil") - matnda yoki so'zlashuv nutqida biron bir adabiy, tarixiy, mifologik yoki siyosiy faktga ishora yoki o'xshatishni ifodalovchi stilistik figura. O'xshatish yoki ishorani shakllantirishdagi material, ko'pincha, taniqli tarixiy ifoda, sheriyatdan olingan ibora yoki iqtibosdir.⁵⁸

Allyuziya qo'shimcha yashirin ma'no yaratish vositasi sifatida qaraladi va implikasiya, presuppozisiya, subtekst tushunchalarini tahlil qilishda qatnashadi.

⁵³ Шейгал Е. И. Функции антропонимов в политическом дискурсе // Ономастика Поволжья: Тез. докл. VHI Междунар. конф. Волгоград: Перемена, 1998. С. 101—104; Karimov Q. << Qutadg'u bilig>> asarida uchraydigan shaxs nomlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent 1967. - № 2. – B.42; Qilichov E Ayniy asarlaridagi antroponimlarning stilistik xususiyatlari // O'zbek tili va adabiyoti. -Toshkent, 1978. -№ 4.B. 22; Rashidova M. O'zbek tilidagi laqablarning leksik- semantik va uslubiy xususiyatlari. -Toshkent: Iqtisod- moliya, 2008

⁵⁴ Березович Е. Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Автореф. дис. . д-ра филол. наук. Екатеринбург, 1999.

⁵⁵ Зоонимы в произведениях А:С. Пушкина // Изучение и преподавание русского слова от Пушкина до наших дней: Материалы конф. и семинаров. Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 1999. С. 94—98.;

⁵⁶ Xegay V. Gazetalardagi intertekstual sarlovhalarda allyuziya va so'z o'yini // www.jurnal.fledu.uz [Ilmiy-metodik](http://www.jurnal.fledu.uz) elektron jurnal

⁵⁷ Andaniyazova D.R. Badiiy matn onomastik birliklar lingvopoetikasi: filol. Fanlar bo'yicha fals. D-ri (PhD) diss... avtoref. Toshkent, 2017. – B. 12

⁵⁸ <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аллюзия>

Ifodaning yashirin ma'nosi ko'p jihatdan biz yashayotgan dunyoni bilishimiz doirasida amalga oshiriladi. Allyuziv nomlardagi implikativlik kontekstda turli shartlangan assosiativ va baholovchi semalardan hosil bo'ladi. D.Andaniyazova aytib o'tganidek, ayniqsa, antroponimlar intertekstual matn unsuri vazifasida ko'p qo'llanib, allyuziv nom sifatida lingvopoetik qimmatga ega bo'ladi.⁵⁹

Ettinchi sinfdaligida «O'tgan kunlar»ni birinchi marta o'qib chiqqan edi. Ettinchi sinfdaligida kitobdagi Zaynabni qarg'ab, Kumushga o'zicha motam tutdi. O'ziga Zaynab deb ism qo'ygani uchun ota-onasidan xafa bo'ldi. Romanni ikkinchi yo uchinchi marta o'qiyotganida onasiga yig'ladi. «Otimni o'zgartiraylik», deb yalindi. Manzura qizining bu qilg'idan kuldi. Quchoqladi, boshini siladi, peshonasidan o'pdi. «Aylanay qizim, bu yomon ism emas, kitobda yozaverishadi-da», dedi. Keyin qiziga qiziqib o'zi ham kitobni o'qib chiqdi. O'zi ham yig'ladi. (T.Malik, "Shaytanat")

Ushbu matnda *Zaynab* ismining "O'tkan kunlar" romanidagi obrazga ishora qilinishi orqali qizning qismati ham *Otabek-Kumush-Zaynab* uchligining iztiroblarga to'la taqdiriga o'xshab qolganligi ifodalangan.

Ayrim hollarda shaxsning ismi ma'nosidan kelib chiqib, ijtimoiy masalalar mohiyatiga ham ishora qilinadi. Quyidagi badiiy matnda *Cho'lponoy* ismiga ana shunday badiiy-estetik vazifa yuklangan. Taqdir taqozosi bilan olis yurtda Vatanga intilib yashayotgan inson ezgu maqsadni ko'zlab qiziga shu ismni tanlaganiga urg'u beriladi.

Muzaffarxon Vatanga yo'l ko'rsatar, degan umidda yo'lchi yulduz - tong yulduziga umid qilib, qizining ismini Cho'lponoy qo'ygan edi. Qizlar bularni bilishardi. Bilishgani uchun ham O'zbekistonga kelin bo'lib borajaklari haqidagi xabarni bir oz xavotir, ayni damda jindek shodlik ila kutib oldilar. Ularning xavotirlari qizil ajdaho egallab yotgan yurtga borishdan bo'lsa, shodliklari «bizim bahonamiz ila ota-onamiz Vatanga etishurlar, yulduzlari chindan-da chaqnar», degan o'yda edi. (T.Malik, "Shaytanat")

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, onimlarning istalgan turi poetonim maqomida qo'llanish xususiyatiga ega.

Har tuning Qadr o'lubon,

Har kuning o'lsun Navro'z. (Alisher Navoiy)

Onomastikaga oid terminologik lug'atlarda har qanday bayram, xotira sanalari, tantana va festivallarning atoqli nomlari *geortonimlar* deb izohlanadi.⁶⁰

E.Jabborov va D.Abatovlarning "Xalq dostonlari matnida qo'llangan zoonimlarning lingvopoetik xususiyatlari" maqolasida zoonimlar vositasida u mansub bo'lgan xalqning tarixiy, ma'daniy hayoti bilan tanishish mumkinligi va bu assosiyalar u yoki bu shaklda badiiy matnda ham aks etishi, zoopoetonimlar

⁵⁹Andaniyazova D.R. Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi: filol. fanlari bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... avtoref. Toshkent, 2017. - B.12

⁶⁰Yo'ldoshev B. "O'zbek onomistikasi masalalari" tanlanma fandan uslubiy qo'llanma. Samarqand: SamDU nashr, 2011. - B. 62

badiiy matnda o'xshatish, qiyoslash, intertekstuallik, onomastik metafora kabi vazifalarni bajarishi faktik materiallar asosida tahlil qilingan.⁶¹

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkin, onomastik birliklarning ko'chma ma'noda qo'llanishi, kontekstda turli uslubiy-emosional ma'nolar ifodalashi ularning badiiy-ekspressiv vosita sifatida faol qo'llanib, muayyan til leksikasini boyitish, so'zning lingvopoetik imkoniyatlarini kengaytirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Andaniyazova D.R. Badiiy matnda onomastik birliklar lingvopoetikasi: filol. fanlari bo'yicha fals. d-ri (PhD) diss... avtoref. Toshkent, 2017. - B.12
2. Арутюнян М.А. Структура, семантика и прагматика стилистического приема "антономазия" на материалах немецкого языка: автореф. дисс... канд. филол. наук. Москва, 2010.
3. Yo'ldoshev B. "O'zbek onomastikasi masalalari" tanlanma fanidan uslubiy qo'llanma. Samarqand: SamDU nashri, 2011.
4. Xegay V. Gazetalardagi intertekstual sarlavhalarda allyuziya va so'z o'yini// www.journal.fledu.uz Ilmiy-metodik elektron jurnal
5. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988.
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Allyuziya>

LINGVOKUKTUROLOGIYADA HURMAT KATEGORIYASI

S.Yusupova, FarDU katta o'qituvchisi

M.Axunova, FarDU magistranti

Hurmat kategoriyasi falsafiy jihatdan axloqshunoslik bilan bog'liq. Axloqshunoslik esa avvaliga falsafaning bir qismi va keyinchalik alohida ajralgan fandır. Falsafaning ham, axloqshunoslik ham obyekt inson omilidir. M.Feyerbax inson tabiatning gultojisidir degan edi. Va u keyinchalik insonning ruhiyati, his-tuyg'ulari ustida ish olib borgan. Shunday tadqiqotlar doirasi kengayishi natijasida esa axloqshunoslik alohida fan bo'lib ajralib chiqqan. Hurmat kategoriyasi mana shu axloqshunoslikning tayanch ustunidir. Qadimgi faylasuflar axloqshunoslikni amaliy falsafa deb ataganlar. Hurmat kategoriyasi falsafiy kategoriya sifatida axloq va uning muhim obyektlaridan biri, shuningdek milliy mentalitet, urf-odatlar, jamiyat axloqiy qonun-qoidalari bilan aloqadorlikda tadqiq qilinadi. Axloq umuminsoniylik, mintaqaviylik va milliy xususiyatlarni aks ettiradi. Hurmat tushunchasi bolalikdan boshlab jamiyatda hurmatli va e'tiborli insonlarni vujudga keltirish maqsadida, o'rnak ko'rsatilib, odamlar ularga qanday munosabatda bo'lishni xohlasalar, o'zlarini shunday tutish yo'li orqali o'rgatiladi.

Hurmat kategoriyasining ikkinchi nomi xushmuomalalik kategoriyasidir va u o'z o'rnida hurmat ko'rsatishning asosiy lingvistik vositasidir. Xushmuomalalik

⁶¹ Jabborov E., Abatov D. Xalq dostonlari matnida qo'llangan zoonimlarning lingvopetik xususiyatlari // POLISH SCIENCE JURNAL (ISSUE 3(36), 2021. – R. 385-389

kategoriyasini idrok etish hurmat va e'tiborni namoyon etish, boshqa xulq-atvor qoidalariga rioya qilish, umuman olganda, yaqin odamlar va keksa odamlar uchun muomala madaniyatining yuksak belgisi hisoblanadi. Xushmuomalalik quyidagi turlarni o'z ichiga oladi: salbiy xushmuomalalik, ijobiy, strategiyalar, qo'pollikning antitezasi, spikerni nutqdan chetlashtirish *tabu*, nutq harakatlari, izohlar, tanbehlar, tanqid tahdidlari, gapning illokatsion kuchini kuchaytirish yoki yumshatish vositalari, norozilik ifodalari yumshatish, so'roq shaklidan foydalanish, iltimos va kichraytiruvchi qo'shimchalar.

Hurmat kategoriyasini madaniyat sifatida umumiy tahlil qiladigan bo'lsak, Amerika va Buyuk Britaniya davlatlarining o'zaro farqi sezilarli darajada. Angliya qadimgi madaniyati va tarixi shakllangan mamlakat bo'lganligi uchun u yerdagi odamlarning muomala madaniyati, tabiati Amerikaga qaraganda ancha yumshoq va kuchliroq. Shu bilan birga monarxiyaning ta'siri ham kattagina deb ayta olamiz. Chunki qirollik oilasining madaniyati azaldan nihoyatda tartibli va na'munali sanaladi. Qirollik oilasi xalq madaniyatining, tarixining, obro'sining ramzi hisoblanadi. Ular doimo ommaviy axborot vositalarining nigohida. Amerika "melting pot" hudud, ya'ni "qaynar qozon" demakdir. U yerda madaniyatlar umumlashgani barchamizga ayon va shuning uchun ham ingliz va o'zbek tillarini taqqoslash jarayonlarida ko'proq Angliya va Angliya ingliz tilisi bilan qiyosiy tadqiqotlar ochiqilanadi. Ism bilan murojaat qilayotganda, inglizlarning familiyasini tegishli nom bilan chaqirish ham hurmatni ifodalaydi. Ismini bilmagan holda esa, *janob* yoki *xonim* deb murojaat etish hurmat ma'nosini ifodalaydi. Hurmatning qadr-qimmatini bolalik davrida o'rgatiladi, chunki mahalliy bolalarni o'z jamoalariga qo'shilishi va ularni o'rganish jarayoni madaniyatning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Bundan tashqari, ingliz tilida hurmatni ifodalovchi qo'shimchalar yo'q lekin ular quyidagi ibora va so'zlardan foydalanishadi:

Bajara olasizmi? Can you ...?

Men ... chiman I would like ...

Siz qarshi emasmisiz? Would you mind ...?

May/Could I maylimi? mumkinmi va boshqalar.

Shuningdek, Yevropada ota-onaga o'z tengidek munosabatda bo'lish, ulardan haq-huquq talab qilish bu inson huquq va erkinlari sifatida yengil qabul qilinadi.

Sharqda esa, ota-onaga bunday munosabatda bo'lish hurmatsizlik va odobsizlik hisoblanadi va keskin qoralanadi. Sharq mutafakkirlari o'rta asrlarda aynan odob, axloq masalalari bo'yicha ko'plab kitoblar yozganlar. Kaykovusning "Qobusnoma", Ibn Sinoning "Axloq ilmiga doir risola", Amir Temurning "Temur tuzuklari", Navoiyning "Mahbub ul-qulub", Sa'diy Sherzoiyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlari shular jumlasidandir. Ushbu nodir asarlarning barchasida insonning fazilati, odobi, axloqi, etiketi haqida yozilgan yo'riqnoma kabidir. Diniy kitoblarning barchasida nafaqat dinga oid yo'l yo'riqlar, balki, odob-axloqning va yashashning yuksak na'munalari e'tirof etiladi. Shu jumladan, buyuk Islom mutafakkiri Imom al-Buxoriyning sahix hadislar jamlanmasida halollik, mehr-oqibat, poklik, ota-onaga, kattalarga hurmat, bechoralarga muruvvat,

mehnatsevarlik, halimlik, hokisorlik, kamtarlik, vatanga muhabbat kabi oliyjanob insoniy fazilatlar e'tirof etilgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida Oyto'ldining doimiy hamrohligi shartlaridan biri "o'zidan ulug'larni hurmat qilish, kichiklarni e'zozlash" deyilgan. (Yusuf Hos Hojib. Qutadg'u bilig. Toshkent: Yulduzcha, 1990-b 24).

Islom dini odamlarni xayr-ehsonli bo'lishga da'vat etadi. Ehson qilishga qodir bo'lmaganlar kimsaga shirin so'z aytsalar, hattoki, tabassum bilan qarasarlar ham ehson qilgan bo'larkanlar.

Alisher Navoiy bu haqda shunday yozganlar:

"Xayr muyassar gar emas el bila,

Naf tegurmak ham erur til bila.

Ganj berib bo'lmas ekin tutsa ko'z,

Ulcha qilur vaqtida bir yaxshi so'z."

Zotan, Navoiy asarlaridagi ijobiy qahramonlarning barchasi "Tili poku, so'zi poku, o'zi pok"... ekanligi ma'lum. Shu o'rinda, "Farhod va Shirin" dostonidan misol keltirib o'taman. Otasi Farhodga toj-taxtni unga topshirish niyatida ekanligini aytganda, o'g'il nihoyatda odob bilan toj-taxtga havasmand emasligini, otasi ijozat bersa uning yonida turib saltanat ishlarini o'rganishini kerakligini aytadi. Bu javobni eshitgan hoqon:

"Hadising lutfi yuz ming jondin ortuq"... deya faxrlanadi.

Yana Navoiyning "Insonni so'z ayladi judo hayvondin"-deyilgan fikri juda chuqur tafakkur talab etadi. Darhaqiqat, insonni hayvondan ham, insonni insondan ham ajratadigan omil so'zdir, bu o'rinda insonni insondan muloqot madaniyati, so'zlashish odobi, hurmat va izzati tafovut kasb etadi. Qadim-qadim davrlardan buyon insonning muomala madaniyatiga, hurmat bilan qiladigan munosabatiga juda katta e'tibor berganlar. O'zbek xalqida hurmat jamiyatning asosiy qadriyatlaridan biri hisoblanadi, chunki bu odamlarga birgalikda, totuvlikda, inoqlikda yashashga imkon beradi. Hurmat - boshqalarning farqlarini madaniy, diniy va mafkuraviy qabul qilish va odamlarni qadrlash demakdir. O'zbek xalqi kattalarga hurmat, kichiklarga izzat naqliga amal qilishadi. O'zbek tilida har doim so'zlovchi va tinglovchi o'rtasida baholash o'zaro hurmat va izzat shakllarini ifodalaydigan so'zlar ishlatiladi.

Ingliz tilida so'zlashuvchi lingvokulturada jamoalar muloyim, hissiy jihatdan ijobiy akademik xatti-harakatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: boshqalarning g'oyalarini hurmat qilish, nutqning haddan tashqari hajmini nazorat qilish, boshqa madaniyatga hurmat, faol tinglash, noverbal muloqotni amalga oshirish, fikr-mulohazalar uchun minnatdorchilik izhori.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy "Xamsa" asari. "Farhod va Shirin" dostoni.
2. M. Axunova, & S. Yusupova (2022). SON KATEGORIYASINING QO'LLANILISHI VA UNING INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA QIYOSLANISHI. Science and innovation, 1 (B7), 736-739.
3. Yusupova, S. (2022). ИЖТИМОЙ ГУРУХЛАРДА ХУРМАТ КАТЕГОРИЯСИ ИФОДАЛАШ. Science and innovation, 1(B5), 350-352.

4. A Paradigmatic Expression of the Category of Respect in English-Speaking Countries and Uzbekistan .Sotvaldiyeva Hilola Musinovna, Axunova Mohidil Abdurahim qizi. American Journal of Science and Learning for Development.

LANGUAGE IS AN ANTHROPOCENTRIC PARADIGM IN LINGUISTICS

M.Karimova, FerSU

Scientific supervisor: D.Ganiyeva

Language is an intricate and multifaceted phenomenon, which has been approached by various perspectives throughout the history of linguistics. Each approach focused on a specific aspect of language and attempted to uncover its complexities in depth. These approaches include psychologism, sociologism, naturalism, structuralism, and aestheticism. However, none of these approaches are mutually exclusive, as language encompasses all of these characteristics. Therefore, a comprehensive understanding of language must take all of these aspects into account.

Efforts to perfect the study of language are ongoing and have accelerated with human development. The term "paradigm" has been introduced in linguistics to refer to a holistic model of setting and solving scientific problems. Stepanov identified three paradigms in his work, including the semantic paradigm, syntactic paradigm, and pragmatic paradigm. The third paradigm is unique because it focuses on the language user, or the "I," as an integral part of the research object. Most linguists apply the concept of paradigm to the period after the 19th century, which is considered the formation of the science of linguistics in Europe. The three paradigms commonly identified in linguistics are the comparative-historical, system-structural, and anthropocentric paradigms, national spiritual ground

Language is a multifaceted phenomena that cannot have its core essence described only on a single purpose. This is especially true in systemic-structural linguistics, where only the communicative function of language is used as a method of communication. In reality, "language performs a number of tasks such as knowing the world, gathering and storing knowledge, imparting it to the next generations, reflecting spiritual relationships, and realizing the categories of beauty....," in addition to the communication role. The natural language of a person is only ever understood as a means of communication between people, which amounts to animating a complex and magnificent phenomenon and equating it with an artificial language (such as Esperanto) that is wholly consistent with a particular national image or national spiritual ground and equating it with a conditional "language" designed to regulate traffic". Because of this, it is really rewarding to see anthropocentrism emerge as a distinct paradigm in linguistics and to see more and more study in this area in the field of global linguistics. It should be noted that anthropocentrism is a phenomena that is closely tied to the fundamental nature of language, not a notion or paradigm that linguists merely ascribe to the study of language. Language should be studied in accordance with

Yu. S. Stepanov's statement that "language is created in the human model, and this dimension is sealed in the structure of the language itself". Russian linguist T.B. Radbil elaborates on this statement in detail. Remembering countless metaphors in the language, it is easy to imagine that a person perceives the outside world with his own measure, his own example: daraxtlar ko'z yosh to'kdi, mezonlar kezar, asablar tuproqqa cho'kkan edi tiz, ojiz jasorat, saratan mudraydi, hayratdan lol qotgan oftob, shu'lalar o'ynaydi, birovdan xijolat bo'lgan tol, yellar ham uyg'ondi ishqalab kaftin, maysa silkitadi bosh, hovliqma jilg'alar chopar, azaliy hukmini o'qidi hayot, bahor kelayotir, ivirsir bahor, gul o'qib turar bayt, maysa uyg'onar, yel kezar, uchqur zamon, nomard tabiat, uyg'onguvchi bog'lar, quyosh chekar oh, shamollar o'ynaydi, to'lqinlar qutursin, dono tabiat, qahqaha uradi qadim bu hayot (A.Oripov). A person judges and labels traits and deeds in the outside world "through his own body," depending on his or her own appearance, as though in relation to themselves. It is clear that these metaphors are built on the idea of man, and it should be underlined that it is quite challenging to interpret them fully independently of man. Given that language has such an objective character, the anthropocentric paradigm accords man the center stage and claims that language is the primary component of human personality. Today, it is almost universally acknowledged that language plays a crucial role in understanding the world, has a direct impact on real existence and consciousness, and serves as the primary driver of all mental and cognitive activity in an individual. This fact forms the basis for an anthropocentric view of language. A.Avloni, an enlightener, declared categorically that "To lose the national language is to lose the soul of the nation" In any event, it is a well-known reality that both language and thought actively influence one other. This paradigm is sometimes referred to as the "cognitive paradigm" by linguists. One cannot concur with this viewpoint, as V.A. Maslova correctly noted, because cognitive linguistics is simply one part of the issue of "a person in a language and a language in a person." Because it encompasses not just cognitive linguistics but also linguoculturalism, communicative linguistics, and ethnolinguistics, the name "anthropocentric paradigm" is more applicable. Linguoculturology is the newest field that emerged from the collaboration of linguistics and cultural studies, but with linguistics taking precedence. As a result, this new field was formed right in the heart of the study of language. The phrase "national linguistic landscape of the world," for instance, is almost universally understood and used as follows: "There are as many national linguistic landscapes of the world as there are languages, each of these languages reflects the unique results of the centuries-long work of the collective ethnic consciousness to understand and categorize human existence in the universe. Both in other linguistics and in Uzbek comparative linguistics, there are several works of this kind. In most cases, (properly) the goal of language and culture is to explain one culture through another or, in the other direction, to explain one language by the study of another culture. The term "speech culture" refers to "a collection of human society's accomplishments in production, social life, and spiritual-educational life . As a result, learning issues related to speech culture are distinct, and linguistic

culture is an entirely new subject of study. Globally speaking, it is a highly positive and honorable move for people to look for the best approaches to thoroughly understand a complex phenomenon like language. By focusing solely on one paradigm or approach, it is obviously challenging to understand this phenomenon at its core. Language researcher T.N. Khomutova asserts that the notion that language acquisition is based on cognitive principles is unfounded: "Cognitive direction is not the sole "base point" in language study; it is one of several directions that may be employed in communicative, cultural, social, structural, and other areas. is that they must be considered as a whole in order to accurately describe and explain the language. With the emergence of this new paradigm, nearly all linguists started to do research in this area, and an increasing number of new terminology were created. In a sense, many of these phrases are repetitive and some are not free from abstraction or even ambiguity (for instance, we have seen this situation in the explanation of "concept"). Generally speaking, it can be argued that linguists from all over the world have long sought for the most effective methods for learning languages. These processes have also seen significant success. Undoubtedly, the creation of the anthropocentric paradigm in linguistics and its quick evolution in numerous forms and directions represent one such achievement thus far.

References:

1. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2-jild. Toshkent: Ma'naviyat, 1998.
2. Воркачев S.G. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропосентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. 2001.
3. Маслова V.A. Когнитивная лингвистика. Минск: ТетраСистемс, 2008.
4. Rahmatullaev Sh. Sistem tilshunoslik asoslari. –Toshkent: Universitet, 2007.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006.

MASHHURLAR FAOLIYATIDA HOZIRJAVOBLIK

*Sh. Mo‘minov, FarDU tayanch doktoranti,
S.Madaminova, FarDU magisrtanti*

“Hozirjavoblik” so‘ziga lug‘atlarda shunday izoh berilgan: “Hozirjavob [a. – bilag‘on, gap, suhbatda o‘zini yo‘qotmaydigan; hayot, davr talabiga o‘z ish-amali bilan javob beruvchi]” “Hozirjavoblik – hozirjavob bo‘lish, hozirjavob kishiga xos hislat, muomala, xatti-harakatdir [4. 545]. Hozirjavob kishiga xos hislat deganda, yuqorida hozirjavob inson ta‘rifida keltirilgandek, bilag‘on, gap, suhbatda o‘zini yo‘qotmaydigan, hayot, davr talabiga o‘z ish-amali bilan javob beruvchi insonlar nazarda tutiladi. Bu hislatlarni o‘zida mujassam etgan inson shak-shubhasiz ko‘p kitob o‘qigan, hayot tajribasiga ega insondir. Shu o‘rinda bir savol tug‘iladi. Hozirjavoblik faqatgina hayot tajribasiga ega insonlarga xos hislatmi? Yoshlarda bu kabi bilag‘onlik, davr talabiga ish-amali bilan javob berishlik kuzatilmaydimi?

Bu kabi fikrlarga quyidagicha izoh berish mumkin: hozirjavoblik inson hayotiy faoliyati, tajribasi va erishilgan bilimlar mevasidir. Yoshlarimizdagi hozirjavoblik esa, suhbatdoshining yoshi, jinsi bilan harakterlanadi. Ya'ni o'zidan katta inson bilan suhbat davomida qilingan hozirjavoblik qurilayotgan suhbat mavzusi, vaziyatidan kelib chiqib salbiylik kasb etishi va bu bizning jamiyatimizdagi "betgachoparlik" tarzida namoyon bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham ayrim mulohazali, tarbiyali yoshlarimizning hozirjavobligi ko'proq ularning ish-amalida namoyon bo'ladi. Yana shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, hayotiy tajribaga ega insonning har bir gapirayotgan gapining o'z ichki ma'nosi bor.

Qaysi sohada bo'lishidan qat'iy nazar mashhur insonlar bilan suhbatlashar ekansiz ularning qanchalar bilimli va hozirjavob ekanliklarini ko'rib hayratlanasiz. Bunday insonlarni har qanday mavzuga, vaziyatga javobi tayyor deb qo'yamiz. "Abdulla Oripov dala hovlisida yon qo'shnisi Said Ahmad bilan nima sababdandir arazlashib qoladi. Shogirdi Shukur Qurbon bilan omborxonaga kirishganda ichkaridan begona, kattakon qoramushuk to'satdan ularga tashlanadi. Abdulla aka zo'rg'a o'zini chetga olib ulguradi, Shukur Qurbonning qo'llari timdalanadi.

– Bu Said Ahmadning mushugi! – deydi Abdulla aka jiddiy. – Atay boqib, shu yerga qamab qo'ygan" [3. 49.] Bu misolda qo'rqib ketgan bo'lsa-da vaziyatga hajv bilan o'z munosabatini bildirayotgan hozirjavob Abdulla Oripovni ko'rishimiz mumkin.

Shunday mashhur insonlar borki, ularning hozirjavobligi, donoligi insonni ham kulguga, ham chuqur o'yg'a tordadi. Ular xoh ilm-fan sohasida bo'lsin, xoh sport, xoh davlat arbobi, rahbar yokida badiiy adabiyot suhbatdoshining qanday mavzuda so'z ochishidan qat'iy nazar hayratlantira oladilar. Misol tariqasida, ingliz dramaturgi Bernard Shouning quyidagi hozirjavobligini keltirib o'tmoqchiman:

"Bernard Shou ko'chada ketayotib bir semiz baqaloq odamga ro'para kelibdi. U qotmadan kelgan Shouni masharalab debdi:

– Sizni ko'rgan odam Angliyada ochlik ekan deb o'ylaydi.

– Sizni ko'rgan odam esa shu ochlikning sababchisi deb o'ylaydi." [2.11].

Bernard Shouning bergan javobi suhbatdoshini kamsitish emas, beodoblik bilan aytilgan gapga yarasha qilib qaytarilgan javobidir. Bernard Shouning naqadar hozirjavob shaxs ekanligini birgina dialog bilan ko'rsatib, o'quvchiga yetkazib bo'lmaydi. Uning har bir suhbat, vaziyatdagi donolikka qorishilgan tezkorligini ko'rib, shaxsiyatiga, ijodiga baho berish mumkin.

" Bir kuni Bernard shou sartaroshxonaga kirdi. Sartarosh ezmaligi bilan dong chiqargan edi. U Shouni stulga o'tqazib ulgirmay, olamjahon gapini gapirib tashladi. Keyin so'radi:

– Sochingizni qanday olay?

– Iloji bo'lsa gapirmasdan, – deb javob berdi Shou. "[2.15].

Yuqorida keltirilgan misollar Bernard Shouning oddiy kunlarining birlarida bo'lgan voqealardan kelitirilgan oddiy parchalardir. Bu kabi insonni kulguga chaqiruvchi kichik dialoglar orqali hozirjavob inson tushunchasini biroz bo'lsa-da yoritib bermoqchi bo'ldik. Mashhur, taniqli insonlarning faoliyatida bu kabi

qiziqarli, hozirjavoblikka boy suhbatlar, vaziyatlar talaygina. Xoh chet el ijodkorlariga nazar solasizmi, xoh o'zimizning ijodkorlar ijodiga, zehnli, idrokli, har qanday vaziyatdan donolik bilan bilim, tajribalarini qo'llagan holda chiqib ketishlariga amin bo'lamiz.

“Bir odam Bernard Shoudan so'rapti:

– Otangiz qashshoq bichiqchi bo'lgan, shekilli?

– Ha, shunaqa.

– Unda nega sizni ham bichiqchi qilmadi?

Bernard Shou jilmayib so'rabdi.

– Sizning otangiz kim bo'lgan?

– Mening otammi? Mening otam, afandim, yaxshi tarbiya ko'rgan olijanob odam bo'lgan, – debdi boyagi odam iftixor bilan.

– Unda nega sizni ham yaxshi tarbiya ko'rgan olijanob qilmadi?” [2. 22].

Hozirjavoblik berilayotgan javobning qisqa vaqtda aytilgani emas, balki berilayotgan javobning qandayligi, mazmuni, mohiyatidir. Insonga ham tarbiya, ham turtki bera olishidadir. Abdulla Qahhor aytgandek, “Birov gapni yog'lab gapiradi, birov tikanak bog'lab gapiradi, ...odam gapni qay tarzda gapirganiga emas, nima deganiga qaralsa, durust bo'lar...” [1. 24].

“Bernard Shou bir kuni bukinist do'konidan o'z pyesalaridan birining ilk nashrini topib oladi. Kitobda “Robert Fuksga. Hurmat bilan Bernard Shoudan” degan yozuv bor ekan. Dramaturg kitobni harid qilib, uni yana Robert Fuksga yuboradi. Bu gal avvalgi ilovaning tagiga yangi ilova qilingan edi: “Sizga bo'lgan hurmatimni yana bir bor tasdiqlayman. Shou”. [2. 31].

Bugungi maqolamizda asosan ingliz dramaturgi Bernard Shouning hayotiy hozirjavobligidan foydalandik. Bu insonning yozgan dramalaridagi topqirlik, hozirlik, voqealar rivojidadagi vaziyatlarga nisbatan hozirjavoblik bilan bildirilgan munosabatlar esa bundan ham ko'p va ho'pdir. Bu kabi daho insonlar hayotini o'rganar ekanmiz, hozirjavoblikning ochilmagan qirralarini ochib, o'rganib boramiz. Har qanday shaxs o'qib o'rganib, o'z ustida ishlab, mehnat qilar ekan, uning aytayotgan har bir so'zi amali bilan hamohang, fikr va qarorlari aniq, har qanday vaziyat, savol va munosabatga javobi tayyor bo'ladi. Bu javob esa shoshma-shorarlik bilan berilgan javob emas, oqillik, donolik bilan vaziyatdan chiqish, tog'ri tanlangan qaror va munosabat bo'ladi.

“Bir o'rtamiyon aktyor Bernard Shoudan tavsiyanoma so'rabdi. Shou yozib beribdi” “Bu aktyor Gamlet, Rameo, Ferdinand rollarida va pianino, fleyta, bilyardda o'ynaydi. Ayniqsa, oxirgisida mahorat bilan o'ynaydi” [2, 32].

Ha, Bernard Shou biroz hajvga moyil, so'zga usta, o'z kasbining mahoratli vakili edi. O'zining bu kabi so'zga ustaligi va hajvga moyil nutqlarini Bernard Shou shunday izohlagandi. ”Mening hazil qilish uslubim haqiqatni gapirishdan iborat. Bu olamdagi eng qiziq hazildir. [5.]

Yuqorida aytilganlardan kelib chiqadigan xulosa shuki, o'z kasbi, faoliyatida ko'plab yutuqlarga erishgan hozirjavob mashhurlarning tarixiga nazar solsangiz, o'ziga to'q, ziyoli oiladan bo'ladimi, oddiy ishchi oilasidan bo'ladimi, eng muhimi, Yaratganning o'zi tomonidan berilgan tug'ma iste'dod, qolaversa, tabiiy

va ijtimoiy muhit ta'sirini ko'rasiz. Ha, har kim ham o'z kasbining dahosi, o'z ijodining taniqlisi bo'lolmaydi. Buning uchun Alloh tomonidan berilga tug'ma iste'dod va, qolaversa, mashaqqatli mehnatga qorishilgan sabr, bilim va kasbiga sadoqat, fidoiylilik kerak.

Adabiyotlar:

1. Абдулла Қаҳҳор ҳикматлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990.
2. Шарафиддинов О. Ичак узар хангомалар. – Тошкент, 1994.
3. Шодмонов О. Тўқилмаган латифалар ёхуд Дўрмон хангомалари. – Тошкент: Темирйўлчи, 1996.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 5- жилд. – Тошкент: “Ўзбекистонмиллий инсклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008.
5. Интернет маълумотлари. – hikmatlar.uz.

ERGONIMLARNING VAZIFALARI XUSUSIDA

N.Nuriddinova, NamDU mustaqil izlanuvchisi

Ergonim – faoliyat yuzasidan uyushgan kishilar jamoasi, shuningdek, muassasa, tashkilot va korxonalarining atoqli oti. Ergonimlar sirasiga inson mehnat faoliyati bilan bog'liq korporatsiya, tashkilot, korxonona, muassasa, zavod, fabrika, firma, fermer xo'jaliklari, bank, magazin, univermag, gastronom, do'kon, market, supermarket va aptekalarning maxsus atoqli nomlari kiradi. Har bir ergonim turi leksik-semantik, motivatsion-nominatsion, yasalish xususiyatlari va lisoniy (onomastik) vazifalarga ega.

Ergonimlarni semantik jihatdan quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) tashkilot nomlari;
- 2) korxonona nomlari;
- 3) muassasa nomlari;
- 4) zavod, fabrika nomlari;
- 5) firma nomlari;
- 6) shirkat nomlari;
- 7) korporatsiya nomlari;
- 8) fermer xo'jaliklari nomlari;
- 9) bank, bank filiallari (shoxobchalari) nomlari;
- 10) markaz nomlari (osh, sog'lomlashtirish, sport markazlari va bosh.);
- 11) magazin, univermag, gastronom, do'kon, market, supermarket nomlari;
- 12) apteka (dorixonona) nomlari;
- 13) maishiy xizmat ko'rsatish markazlari: salon, sartaroshxonona, ximchistka nomlari;
- 14) restoran, oshxonona, bar, kafe, choyxonona nomlari;
- 15) to'garak nomlari;
- 16) uyushma (soyuz), birlashma, kengash nomlari;
- 17) mehmonxonona nomlari;

- 18) klub nomlari (tungi klub);
- 19) teatr, kinoteatr nomlari;
- 20) sihatgoh (sanatoriya) nomlari;
- 21) yonilg'i quyish shoxobchalari (zapravka) va boshqalar.

Tur jihatidan ergonimlarni yana guruhlash mumkin.

Ko'rinadiki, ergonimlar semantik boyligi, ya'ni turlarining ko'pligi jihatidan boshqa toponim turlaridan farqlanadi va tavsiflanadi. Ergonimlar shahar toponimiyasining, toponimistlar ta'biri bilan aytganda, "shahar tili"ning asosini tashkil etadi, uning rivoji, takomilidan dalolat beradi.

Ergonimlar boshqa onomastik birliklar kabi toponimik birlik sifatida quyidagi vazifalarni bajaradi:

I. Ma'lum bir mehnat obyektini atashga xizmat qiladi, ya'ni nomlaydi, **nominativ vazifa** bajaradi: "Namangan" mehmonxonasi, "Ideal" korxonasi, "Ziyokor" o'quv markazi, "Yangi Chorsu" oshxonasi, "Me'yor" dorixonasi kabi.

II. O'zi nomlayotgan obyektini boshqa shunday obyektlardan farqlaydi, ya'ni **farqlash (differentsiyalash) vazifasini** bajaradi: "Anamed", "Doktor A", "Saydana" diagnostika markazlari kabi.

III. Obyektning sohaviy, kasbiy xoslanishini ifodalash bilan **indikator funktsiyasini** bajaradi:

1) tibbiyot sohasiga oid ergonimlar: "Oydin shifo", "Nematjon-mehr", "Dilbar", "Ra'no" xususiy shifoxonalari, "Immuno", "Immunitet" tashxis markazlari, "Piramida", "Globus", "Ixlos", "Asr dori-darmon" dorixonalari kabi.

2) savdo sohasiga oid ergonimlar: "Shodlik", "Musaffo", "Yuksalish", "Imkon", "Ishonch" savdo majmualari, "Malika", "Tong", "Tegen", "Yurt" super marketlari, "Best", "Milliy" marketlari, "Fayz", "Hamroh" kredit do'konlari, "Asl zar" tilla buyumlar do'koni kabi;

3) ta'lim sohasiga oid ergonimlar: "Istiqbol zamin bolalari" xususiy maktabi, "Temurbeklar" maktabi, "Dunyo", "Ziyokor" o'quv markazlari, "ABVG Deyka" xususiy maktabgacha ta'lim tashkiloti kabi;

4) maishiy xizmat sohasiga oid ergonimlar: "Muslima" saloni, "Chorsu" ximchistkasi kabi;

5) ovqatlanish sohasiga oid ergonimlar: "Tamanno", "Gulandon", "Zeytun", "Zamin", "Beylar beyi", "Istanbul" restoranlari, "Anor", "Shodiyona", "Shirin dunyo" kafelari, "Fayz", "Kosmos", "Sayohat" oshxonalari, "Mingchinor", "Sohil" choyxonasi kabi;

6) qishloq xo'jaligi sohasiga oid ergonimlar: "Serhosil vodiy bog'i", "Kelajak timsoli", "Marvarid in'omi", "Xislat", "Shukronalik bog'i", "Porloq oltin chashmasi", "Yuksak ishonch iftixori", "Qanoat", "Soflik bog'i", "Yangi asr", "Do'stlik" fermer xo'jaliklari kabi;

7) iqtisod, moliya, bank, marketing, birja sohasiga oid ergonimlar: Milliy bank, Asaka banki, "Anor" banki kabi va boshqalar.

IV. Muayyan obyektini jozibali, ta'sirchan, orginal nomlash bilan aholi, mijoz, xaridor va boshqalarning diqqat-e'tiborini tortishga xizmat qiladi, ya'ni

reklama vazifasini bajaradi: “Orxideya” gullar dukoni, “Glyukoza”, “Globus” dorixonalari, “Musavvir” mexmonhonasi, “Tamanno” restorani kabi.

V. Mehnat muassasi obyektlarini erkak yoki ayollarga mo‘ljallanganligi, xizmat qilishini ifodalash bilan **gendrologik funksiya** bajaradi: “Bek”, “Bekajon”, “Begoyim”, “Mo‘minalar” saloni kabi.

VI. Turli muassasa, tashkilot, korxonona, zavod, fabrika va boshqa mehnat obyektlarining o‘zbek xalqi lingvomadaniyatiga xosligi hamda mansubligini ifodalash bilan **milliy-madaniy funksiya** bajaradi: “O‘zbekim” savdo majmuasi, “Mehmondo‘st” oshxonasi, “Chorsu” bozori, “Sardoba” choyxonasi va bozori, “Barokat” savdo majmuasi (Namangan sh.) kabi.

Demak, ergonimlar atoqli otlarning boshqa turlari kabi xalqning hayotiy faoliyati, madaniy, milliy o‘ziga xosligi, sotsial tarixi haqidagi ma’lumotlani ifodalashi bilan xarakterlanadi.

-ЛАР АФФИКСИ ТАҲЛИЛИГА ДОИР

Э.Ўринбоева, ФарДУ ўқитувчиси

Отларда оппозиция ҳолида бўлган бирлик ва кўплик маънолари ҳамда бу маъноларни ифодаловчи формалар системаси грамматик сон категориясини ташкил қилади.⁶²

Ўзбек тилида сон категориясини бир-бирига қарама-қарши қўйилган бирлик ва кўплик шакллари ташкил этади. Бирлик шаклидаги отлар бир жинсдаги предметлардан биттасини англатади: стол, жавон, бола. Кўплик шаклида эса бир жинсдаги предметларнинг икки ёки ундан ортиқ, лекин конкрет бўлмаган миқдори ифодаланади: столлар, жавонлар, болалар.⁶³

Грамматик миқдор маъносини ифодаловчи морфемага сонловчи дейилади; бундай морфемалар тизимида сонлаш морфемалари парадигмаси дейилади.⁶⁴

Кўплик шакли –лар аффикси билан ясалади. Бирликнинг эса махсус грамматик кўрсаткичи йўқ; бирлик –лар аффиксининг мавжуд эмаслигига кўра белгиланади.

Мисолларга мурожаат қиламиз:

*Куздан менга бир **боғ** қолар,*

Юрагим-энг сариқ барг!..

*Куз **боғлар** бошига не иш солмади,*

Ана, дарахтларнинг сўнгалари-чўп...

Сенга айтадиган сўзим қолмади,

Сенга айтадиган жимликларим-кўп...

(У. Азим)

⁶² Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А.в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.217.

⁶³ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – Б. 254.

⁶⁴ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B.140.

Биринчи мисолдаги боғ лексемаси грамматик бирликни англантиб, аниқ миқдорни, иккинчи мисолдаги боғлар лексемаси эса грамматик кўпликни ифодалаб, мавхум миқдорни (нечта боғлиги маълум эмас) кўрсатиш учун хизмат қилган.

Туркий тилларда кўплик формаси фақат –лар аффикси билангина ифодаланмайди, аммо бундай бирлик ва кўплик махсус грамматик шаклга эга эмас. Масалан, олма бирликни ҳам, кўпликни ҳам ифодалайди. Бу контекстда аниқланади. Шунинг учун айрим туркологлар бундай ҳолатни ноаниқ сон формаси деб юритадилар.⁶⁵ Чунки грамматик сон ва логик сон, одатда, ўзаро мос келавермайди.

Мисоллар:

Олма отдим отганга,

Дийдаси тош қотганга.

Дунё бўлсин қоронгу,

Сегисини сотганга.

(Халқ оғзаки ижодидан)

Кузнинг дайди қуёши,

Девор ошиб санқийди.

Кузги сокин боғларда

Олма хиди анқийди.

(У. Азим)

Мисоллардан кўринадики, олма сўзи ҳеч қандай грамматик кўрсаткичсиз грамматик бирлик ҳамда грамматик кўплик маъносини ифодалаган. Мазмундаги миқдор жиҳатдан қарама-қаршилик эса ситуация ва матн орқали юзага чиққан.

Туркий тиллар тараққиётининг олдинги даврларида - (а)т, - ан (каммаҳсул аффикс бўлган) аффикслари билан ҳосил бўлувчи кўплик шакллари ҳам қўлланган. Масалан: тагит-шаҳзодалар (бирликда тагин), тарқат-тархонлар (бирликда тарқан); оғлан-болалар (бирликда оғул), эран-ботирлар (бирликда эр)...⁶⁶

Маҳмуд Кошғарий феъллардаги соннинг ифодаланишини араб тилига қиёслаган ҳолда, туркий тилларнинг ўзига хос хусусиятини, бу тилларда иккиталик ва кўплик фарқланмаслиги, сон бирданига икки қарама-қарши гуруҳга: бирлик ва кўплик шаклларига зидланишини таъкидлайди. Музаккар (муж.р.), муаннас (жен.р.) ҳам фарқланмаслиги кўрсатилади. Бирлик ноль шакл орқали (феъл ўзаклари бирликни билдиради), кўплик эса -и(нг), -и(иглар, -и(нгиз) каби шакллар орқали ифодаланади. Масалан, *бар-баринглар* -и(нг) шакли фақат кўпчиликни билдирмасдан, ҳурмат маъносини ҳам ифодалаши мумкинлиги кўрсатилади. Масалан, **“Тингловчи ёши катта, ҳурматли бўлса, ҳурмат юзасидан баринг дейилади”**.

⁶⁵ Hojajiyev I. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. O'quv qo'llanma. – Farg'ona: Classic, 2022. – B. 66.

⁶⁶ Abdurahmonov G'., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – B.76.

“Девон”да бирлик-кўпликни ифодалашда қабилалар ўртасидаги фарқлар ҳам баён қилинади. «Ўғуз ва қипчоқлар бирликда бар, кўпликда *баринг* дейдилар. Улар кўплик кўшичаси *-ларни* тушириб қолдирадилар. *-лар* ўрнига тингловчи бирлигида *-(и)нгиз* қўллайдилар. Ҳурмат учун бир кишига ҳам *-з* орттирадилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади», - дейилади.⁶⁷ Кўриниб турибдики, бу ўринда аффиксал плеоназм ҳақида ҳам фикр юритилади.

Муайян маъно асосида бир парадигмага мансуб бўлган бирликпар зидлануви, мўътадиллашуви (нейтрализацияси) ҳақида ҳам маълумот берилади. Бу ҳақда ёзади: «Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у ёлғиз бўлса ҳам, *бардингиз* дейдилар. Ҳолбуки, *-(и)нгиз* аслида кўпликни билдирувчи кўшимчадир. Ўғузлар буни фақат кўпликда қўллайдилар. (Уларда) *бардингиз* «хаммангиз бардингиз» демакдир. Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш каби гўзаллик бордир».⁶⁸

Шунингдек, ўғузлар ва қипчоқларнинг баъзилари - суворинлар ўтган замоннинг *-ди* шакли ўрнига, *-дуқ*, *-дук* шакллари қўллашлари ва бу шакллар бирлик-кўпликда фарқланмаслиги ҳақида маълумот берилади:

Ман йа қурдуқ - Биз йа қурдуқ каби.

Бундан ташқари, ушбу шакллар шахслар бўйича ҳам фарқланмаслиги кўрсатилади:

Ман йа қурдуқ.

Сан йа қурдуқ.

*Ул йа қурдуқ каби.*⁶⁹

“Ат-туҳфа” асарида ҳам морфемик зиддиятлар ҳақида маълумот берилади. Отлар сон жиҳатдан бирлик ва кўплик зиддиятига эга эканлиги ва зиддиятнинг кўплик аъзоси кўплик шаклига эгалиги, бирлик аъзоси эса бундай шаклга эга эмаслиги билан характерланади.⁷⁰ Масалан,

Бирлик	Кўплик
кечи	кечилар
эпчи	эпчилар
ат	атлар

Отларнинг бирлик-кўплик зиддияти билан олмошларнинг бирлик-кўплик зиддияти ўртасида катта фарқ борлиги, олмошларда кўплик ифодаланиши маъно турлари бўйича икки хил ифодаланиши кўрсатилади. Жумладан, кишилик олмошларида кўплик аффиксация йўли билан эмас, балки фонетик ўзгариш йўли билан ифодаланиши айтилади. Масалан,

Бирлик	Кўплик
сўзловчи: мен	биз
тингловчи: сен	сиз

⁶⁷ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1960-1963. – Б.51.

⁶⁸ Маҳмуд Кошғарий. Ўша асар. – Б. 53.

⁶⁹ Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.37.

⁷⁰ Нурмонов А. Кўрсатилган асар. – Б.63.

Сўроқ, кўрсатиш олмошларида бирлик-кўплик зиддиятининг ифодаланиши отларга ўхшашлиги таъкидланади:

Бирлик	Кўплик
ким	кимлар
нима	нималар

Ўзбек шеваларида, хусусан, Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон, Термиз, Шеробод туманларида яшовчи кўнғиротлар шевасидаги айрим сўзларда грамматик кўплик –қ аффикси орқали ҳам ясалади.⁷¹ Улар, асосан, феъл шакллари ва олмошларда учрайди. Масалан: съзақ барьп кедьнъзақмь? Сизлар бориб келдингизларми?

Малумки, ўзбек тили лексик қатламида араб ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар салмоқли ўрин эгаллайди. Бундай ўзлашмалар, асосан, от туркумига мансуб бўлиб, уларнинг маълум қисми кўплик шаклида ўзлашган. Масалан: авлод (бирлиги - валад), аъзо (бирлиги - узв), ёрон (бирлиги - ёр), уламо (бирлиги - олим). Аслида кўплик формасидаги бундай сўзлар ҳозирги ўзбек тилида бирлик шаклида ўқилиб, уларнинг кўплик маъноси –лар аффиксини қўшиш билан ифодаланади.⁷² Масалан: авлодлар, аъзолар, ёронлар, уламолар.

“Қалам - қаламлар”, “дафтар - дафтарлар”, “талаба - талабалар” сингари жуфтликлар отнинг бирлик ва кўплик шакллари ва уларга хос маънолар (грамматик бирлик, грамматик кўплик) ифодаланган жуфтликлар, яъни парадигмалардир.

Жуфтликларнинг қаламлар, дафтарлар, талабалар сингари аъзолари грамматик кўпликни ифодалаб, ушбу маъно лексемалар таркибидаги –лар аффикси орқали юзага чиққан. Шу сўзларнинг қалам, дафтар, талаба каби муқобил аъзолари эса ҳеч қандай шаклий кўрсаткичсиз грамматик бирликни ифодалайди. Бу маънони билдирувчи восита нолга тенг. Шу сабабли отларнинг грамматик бирлик маъноси ноль аффикс морфема воситасида ифодаланади.

Сўз таркибининг фонетик қиёфага эга бўлган морфемасини маркерли морф(ема), фонетик қиёфага эга бўлмаган турини эса маркерсиз морф(ема) дейилади. Фонетик қиёфага эга бўлмаган унсурлар кўпроқ аффиксларга тегишли бўлади. Улар нол аффикс, яъни нолга тенг аффикс морфема деб аталади.⁷³

Демак, бир нарсани ва уларнинг аниқ бўлмаган кўплигини ифодалаш сон категориясининг мазмунини ташкил қилар экан, ушбу категория миқдордаги қарама-қаршилик орқали юзага чиқади.

⁷¹ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016. – B.31.

⁷² Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. – B.8.

⁷³ Бердиалиев А. Кўрсатилган асар. – Б.13.

REMARKA – DRAMATIK MATNNING MUHIM ELEMENTI SIFATIDA

G.Ikromova, FarDU tayanch doktoranti

Dunyo tilshunosligida dramatik asar va ma'lum ijodkor dramaturgiyasini lisoniy tadqiq etishga qaratilgan tadqiqotlar salmoqli bo'lib, dramatik tur va uning janrlari tilini o'rganish, dramaturglarning dramatik turga mansub asarlar yaratishdagi mahoratini aniqlash, drama janriga oid asarlarning boshqa adabiy tur va janrlarga xos asarlardan farqli va umumiy jihatlarini ko'rsatish borasida Yevropa, xususan, rus tilshunosligida ilmiy asosda jiddiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, rus tilshunosligida dramatik matn va uning lisoniy xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida M.A.Golovanyova, Y.S.Kubryakova va O.V.Aleksandrova, V.V.Krasnix, A.R.Gabdullina, Y.M.Davidova hamda Y.S.Nikitova⁷⁴larning ilmiy ishlari diqqatga sazovor bo'lib, ularda drama matnining boshqa adabiy turga mansub asarlar matnidan farqli tomonlarini aniqlash, dramalarning kommunikativ-kognitiv maydoni, dramatik matnning umumiy xususiyatlarini shakllantirishda so'zning kommunikativ va kognitiv funksiyasi, dramatik nutqning kommunikativ-pragmatik tabiati, dramatik asarlar matnida qo'llanilgan frazeologizmlarning stilistik xususiyatlari borasidagi masalalar tahlil etilgan.

Ma'lumki, dramatik turda muallif epik turdagi kabi voqea-hodisalarga erkin aralasha olmaydi, ayni shu xususiyatga ko'ra, dramaning bir butun asar sifatida o'qilishida remarkaning o'rni katta⁷⁵.

Tilshunoslikda muallif remarkasi va uning o'ziga xos xususiyatlari hali to'liq o'rganilmagan bo'lib, remarkalarni lingvistik nuqtai nazardan tadqiq qilgan bir guruh olimlar ushbu birliklarni turli terminlar bilan nomlashgan. Xususan, M.B.Umanskaya remarkalarni "ko'rsatmalarning metateorik sistemasi"⁷⁶ deb atagan bo'lsa, A.Vejbitskaya "metamatn tashkilotchisi"⁷⁷ sifatida nomlaydi. M.L.Makarov remarkalarni "dramatik nutq komponenti"⁷⁸, S.P.Belokurova mazkur birliklarni "dramaturgning spektakldagi harakatlar davomida sodir bo'ladigan xatti-harakat va holat haqidagi tushuntirishlari" sifatida qayd etadi. A.R.Gabdullinaning fikriga ko'ra, "muallif remarkalari personaj replikasi bilan

⁷⁴Голованева М.А. Коммуникативно-когнитивное пространство русской драмы конца XX века: Дисс. ...д-ра филол. наук: – Волгоград, 2013; Кубрякова, Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 1997. – Т. 56. – № 3. – С. 22-31; Габдуллина А.Р. Отражение семиотических кодов театральной коммуникации в авторской ремарке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2009; Давыдова Е.М. Рецептивная стратегия в драматургии // Вестник РГГУ. – №2 (45). – 2010. – С. 15-27.

⁷⁵Жалилов Б. Ўзбек драматургияси поэтикаси масалалари. – Тошкент, 1984.

⁷⁶Уманская М.Б. Панорамные авторские ремарки в тексте английской пьесы / М.Б. Уманская // Университетские чтения. – 2006, 1–2 февраля 2006 г. 4.2. Секции 1-4 Симпозиума 1. – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2006. – С. 253.

⁷⁷Вежицкая, А. Метатекст в тексте / А. Вежицкая // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. – Москва: Прогресс, 1978. – С. 402.

⁷⁸Макаров, М.Л. Основы теории дискурса / М.Л. Макаров. – Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. – С. 280.

birgalikda murakkab dramatik nutqni hosil qilishda ishtirok etuvchi alohida nutq turi⁷⁹ hisoblanadi.

Dramalarda bosh qahramonning xarakter sifatida shakllanishida remarkalar o'zni katta bo'lib, bu kabi izohlar muallifning asarda o'zini ifoda etish shakllaridan biridir. Ayni shu jihatdan, jahon, xususan, rus tilshunosligida dramatik turning asosini tashkil qiluvchi remarkalarga matn tipi sifatida qaralib, uning lingvistik xususiyatlarini o'rganish qator tadqiqotlar⁸⁰da o'z aksini topgan, A.V.Xijnyakning nomzodlik dissertatsiyasida dramatik matn elementlari va ular tizimida remarkaning o'zini, F.Shiller dramalaridagi remarkalarning struktural, funkcionol-semantik tasnifi kabi masalalar tadqiq etilgan⁸¹.

Hozirga qadar o'zbek tilshunosligida remarkalar filologik tadqiqotlar obyekt sifatida tahlilga tortilgan emas. Bir qator ishlarda mazkur birliklar haqida ayrim mulohazalar bayon etiladi. Xususan, I.Toshaliyev "O'zbek tilida kiritma konstruksiyalar" risolasida shunday yozadi: "Turkologiyada kirish konstruksiyalar hodisasining maxsus ilmiy tekshirish obyekt bo'lmaganligi va atroflicha o'rganilmaganligi ularni, ayniqsa, kirish gaplarni (kiritmalarni ham) boshqa yondosh va o'xshash hodisalar bilan aralashtirishga sabab bo'lgan. Chunonchi, ayrim ishlar⁸²da dramatik asarlardagi remarkalar ham kirishlar qatoriga qo'shib yuboriladi va asosiy gap bilan birgalikda qo'shma gapni tashkil etadi deb ko'rsatiladi". Muallif to'g'ri ta'kidlaganidek, kirishlar, kiritma konstruksiyalar hamda remarkalar tilshunoslikdagi yondosh hodisalar⁸³ sanalib, bir-biridan farqli jihatlariga ega hamda remarkalar filologik jihatdan maxsus tahlilni talab qiladigan birliklar sirasiga kiradi.

Shu asosda, zamonaviy o'zbek dramalarining lisoniy xususiyatlarini tahlil etish va ularning boshqa adabiy turga mansub asarlardan farqli va umumiy jihatlarini aniqlash, drama janriga oid asarlarda til birliklarining qo'llanilish imkoniyatini baholash, dramaturglarning personaj nutqini individuallashtirish va so'z qo'llashdagi o'ziga xos mahoratini ochib berish masalalari zamonaviy tilshunoslikda o'rganilishi taqozo etiladigan muammolar sirasiga kiradi.

⁷⁹Габдуллина, А.Р. Отражение семиотических кодов театральной коммуникации в авторской ремарке (на материале американской драматургии первой половины XX века): Дисс. ... канд. филол. наук. 10.02.04 / Габдуллина Альфия Рафагатовна. – Уфа, 2009. – 210

⁸⁰Зорин А.Н. Поэтика ремарки в русской драматургии XVIII-XIX веков : Автореферат диссертации ... доктора филологических наук / А.Н.Зорин. – Саратов, 2010; Иванова Т. Г. Ремарка как средство передачи авторского замысла // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена. Серия «Общественные и гуманитарные науки». – 2007. № 27. – С. 45-49; Тюпа В. И. Драматургия как тип высказывания [Электронный ресурс] // Новый филологический вестник. – 2010. – № 3 – Режим доступа :http://slovoorggu.ru/nfv2010_3_14_pdf/01Tiupa.pdf; Семьян Т. Ф. Перформативный характер текста современной отечественной драмы // Уральский филологический вестник. Серия «Русская литература XX—XXI веков : направления и течения». – 2012. – № 1. – С. 167 – 177; Сперантов В. В. Поэтика ремарки в русской трагедии XVIII — начала XIX вв. (к типологии литературных направлений) // Philologica; Двухязычный журнал по русской и теоретической филологии / под ред. И. А. Пильщикова и М. И. Шапира. – 1998. – № 11/13. – С. 9 – 47.

⁸¹Хижняк А.Н. Ремарка в драмах Ф. Шиллера: локально-структурный, функционально-семантический и переводческий аспекты: ... канд. филол. наук. –Ростов на-Дону, 2006.

⁸²Камол Ф. Қўшма гапларга доир масалалар. – Тошкент: ЎзФАН нашриёти, 1955. – Б. 36-41.

⁸³Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида киритма конструкциялар. – Тошкент: ЎзФАН нашриёти, 1976. – Б. 4-11.

DISKURS VA DISKURS TAHLILIGA BIR NAZAR

*D.Madazizova, katta o'qituvchisi
S.Nabijonov, FarDU talabasi*

Tilshunos olimlar tomonidan “tilning o‘rganish” borasida olib borilgan dastlabki tadqiqotlar ularning tilga faqatgina rasmiy, ya’ni uning grammatik, fonologik, morfologik kabi tuzilishiga yondashganliklari namoyon bo‘ladi. Bunday tarzda yondashuv Amsterdamlilik tilshunos olim, diskurs tahlili faninig yetakchilaridan biri Teun Van Diykning talabalarga qilgan ma’ruzasida ham ta’kidlab o‘tilgan. (2013). Bu borada yana bir tilshunos Ferdinand de Sossyur ham o‘zining "Umumiy tilshunoslik kursi" kitobida (1916) “diskurs individual shaxslarning nutqidagi til xususiyatlarini emas, balki uning mavhum, systematic, qoidalari boshqarilishini o‘rganishga e’tibor qaratishi lozimligini ta’kidlagan edi. Tilshunos olimning bunday qarashi o‘sha davrda tilni formal va tavsifiy o‘rganishga katta ta’sir ko‘rsatdi. Tilning funksional jihatdan o‘rganish 1930-yillardan buyon mashhur bo‘lgan Praga tilshunoslik maktabi bilan chambarchas bog‘liq. Praga maktabi tilshunoslari til funksiyalarining chuqur o‘rganib, uning xilma-xilligini tan oldilar va tilning tuzilishi asosan uning bajaradigan funksiyalari bilan belgilanishini ta’kidladilar. Diskurs tahlili esa tilni o‘rganishga funksional yondashuvdir. U asosan til orqali amalga oshirilgan yozma yoki o‘zaki nutqning funksiyalarni o‘rganish bilan bog‘liq. Diskursni o‘rganishga turlicha yondashuvlar mavjud, ular orasida Suhbat Tahlili (Conversational Analysis (CA), Muloqot Etnografiyasi (Ethnography of Communication), Tanqidiy Diskurs Tahlili (Critical Discourse Analysis (CDA), Pragmatika, Sotsiolingvistika, Multimodal Diskursiv Tahlil (Multimodal Discourse Analysis) (MDA) va Kompyuter Vositachiligidagi Diskurs Tahlili (Computer Mediated Discourse Analysis (CMDA).

Diskursning o‘zi nima? Diskurs atamasiga nafaqat tilshunoslar tomonidan berilgan turli xil ta’riflar balki boshqa soha vakillarining unga bergan izohlari o‘rganuvchilarning termin to‘g‘risidagi tushunchalarida chalkashishlariga sabab bo‘lmoqda. Buning asosiy sabablaridan biri, hozirgi kunning dolzarb mavzulariga aylangan “diskurs” fanlar yoki sohalar aro mutaxassislar tomonidan o‘rganilmoqda va natijada sohalar bo‘yicha masalan: sotsiologiya, psixologiya, antropologiya, va tilshunoslik kabi fanlar miqyosida o‘z yo‘nalishlari doirasida tahliliy yondashib turlicha ta’riflar berilmoqda.

Tilshunoslar tomonidan taqdim etilgan ta’riflar ham bir biridan farq qiladi. Ular ham diskursni turlicha ta’riflashgan. Ma’lum bir manbaalarda yoki umumiy olib qaralganda “diskurs”–bu og‘zaki yoki yozma muloqotdir” kabi fikrlar ham mavjud. Biroq, ayrim lingvistik tadqiqotlarda esa bu og‘zaki nutqda jumladan yuqori bo‘lgan til sifatida tavsiflangan. (Cutting, 2002; Yule, 2010). Shuni ta’kidlash kerakki, diskurs bir jumladan iborat bo‘lishi ham mumkin ekan. Lekin yana boshqa bir manbaalarda diskursni bir guruh bir biriga ma’no jihatdan bog‘langan, ketma-ket ma’noli jumladan iborat deb ta’riflashgan. Braun va Yule (2003: 1) ham bunga o‘z munosabatlarini bildirib, diskursga oddiygina “foydalanishdagi til” sifatida baho beradi. Ushbu ta’rif shuni ko‘rsatadiki, til ko‘p

shakllarga ega va u vaziyat yoki kontekstga qarab o'zgaraveradi, ya'ni shakllanadi. Kontekst esa nutq ishtirokchilarning amaldagi mavzusi (topic), maqsadi va funksiyasi, faoliyat turi, til ishlatiladigan vaqt va joyga aloqador bo'ladi.

Olimlar, ayniqsa tanqidiy nazariyotchilar va ular ta'sirida bo'lganlar, diskursni yanada kengroq ma'noni anglatishi mumkinligi to'grisida bahslashdilar. Masalan, Leeuwen (2005) diskursni til bilan birga barcha semiotic usullar: imo-ishora, yuz ifodasi (tana harakatlari) yordamida voqelikni (vaziyatni tushunish) idrok etish va ifodalashdir deb ta'riflagan.

Diskurs tahlili nima? Diskurs tahlili haqida ko'plab xorij tilshunoslari o'z qarashlarini bildirishgan. Ulardan: Braun va Yule (1983) diskurs tahlili tilning qo'llanishini o'rganish va uni tahlil qilish bilan bog'liq deb, McCarthy (1991) diskurs tahlilini til va undan foydalangan kontekstni o'rganish bilan bog'laydi. Gee (1999) diskurs tahlilini tilning ham og'zaki va ham yozma shakllaridan ijtimoiy va madaniy kontekstlarda qanday go'llanishi yoki boshqacha qilib aytganda, aniq bir mavzu, nutq ishtirokchilari, joy va vaqt kabi kontekst elementlarida tilning qo'llanilishini tahlil qilishdir deb belgilaydi.

Adabiyotlar:

1. Brown, G. & Yule G. (1983) *Discourse Analysis*. Cambridge: CUP
Tannen, 2. Hamilton and Schiffrin (2015). *The Handbook of Discourse Analysis*. UK: Blackwell Publishers Ltd.
Weiss, G. & Wodak, R. (2003). *Introduction: Critical Discourse Analysis, Theory and Interdisciplinarity*. New York: Palgrave Macmillan

4. <https://www.youtube.com/watch?v=sxfc-WJRKEM>

Европейский университет в Санкт Петербург. You Tube 25 April, 2013.

5. Habibiloyevna, M.D. (2022). The Concept Of "Discourse" In The Interpretation Of Foreign Linguistics. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 7. 89-92.

ENSIKLOPEDIK LUG'ATLARDA SOHALARARO TERMINLARNING TAVSIFLANISH TAMOYILLARI HAQIDA

X.Xashimova, NamDU mustaqil izlanuvchisi

Lug'atlar, avvalo, qomusiy lug'atlar va filologik lug'atlarga ajratiladi. Lingvistik (filologik) lug'atlar so'zlikning so'z, lisoniy birlik sifatidagi tuzilishi, ma'nolari, imlosi kabilarga e'tibor qaratsa, qomusiy lug'atlarda, aynan, u ifodalayotgan tushunchaga: biror narsa, hodisa, shaxsni ifodalashiga diqqat qaratiladi. Bunday lug'atlarda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lmagan yordamchi so'zlar, olmoshlar, fe'l shakllari uchramaydi. Qomusiy lug'atlar o'z ichida ikkiga bo'linadi: umumiy va xususiy.

J. Heyman "Lug'atlar va ensiklopediyalar" nomli tadqiqotida 5 ta xususiyatlar asosida lug'atlarni ensiklopediyalarga zidlaydi:

1) ensiklopediya soʻzni ekstralingvistik borliqqa munosabatiga koʻra tavsiyalaydi, lugʻatlar esa soʻzni boshqa soʻzga nisbatan taʼriflaydi;

2) lugʻat va ensiklopediya aynan bir tushunchaning turli tipdagi izohiga asoslanadi, koʻpincha ensiklopedik lugʻatlarda soʻzlarning ilmiy termin sifatidagi tavsifi beriladi, oddiy lugʻatlarda esa “maishiy” maʼnosi izohlanadi;

3) ensiklopediyada koʻpincha keraksiz, ortiqcha axborot berilsa, oddiy lugʻatlarda faqatgina kerakli maʼlumotlar beriladi.

4) lugʻat soʻzning semantikasini (belgi va maʼno oʻrtasidagi munosabatni), ensiklopediya esa bundan tashqari soʻz pragmatikasini (belgi va uni ishlatuvchi shaxslar oʻrtasidagi munosabatni) toʻ ekstralingvistik sathgacha tasvirlaydi;

5) ensiklopediyalarda atoqli otlar ham mavjud boʻladi. (Haiman, 1979:336).

Albatta, har qanday lugʻatning izoh qismida ensiklopedik maʼlumotlar ham beriladi. Dubichinskiyning taʼkidlashicha, ayniqsa, soʻnggi yillarda bunday jarayon kuchaygan (Dubichinskiy, 1994:13-14). Kotelovanning fikriga koʻra esa, ensiklopediyalar umuman leksikografiyaga aloqador tushuncha boʻlmay, birlashtirib turuvchi xususiyati soʻzliklarning alifbo tartibida berilishi xolos. (Kotelova, 1976:33). Jon Heyman esa bunga muqobil ravishda lugʻatlarning oʻzi ensiklopediya ekanligiga urgʻu beradi. (Haiman, 1979:331).

Mazkur oʻrinda asosiy muammolardan biri tushunchaning mantiqiy taʼrifi hamda soʻz maʼnosining izohlanishidagi farqlanishlardan kelib chiqadi.

1-rasm

Xorijda hozirgi kunlarda izohli lugʻatlarni ham ensiklopedik xarakterda qayta ishlash anʼanaga aylanmoqda, axborot texnologiyalarining rivojlanishi va raqamlashtirish imkoniyatlaridan samarali foydalangan holda ushbu ishlarni amalga oshirish qulay. Elektron lugʻatlarning ayrim bandlarini ochib yoki yopib qoʻyish imkoni bor. Amerika lugʻatchiligining yorqin namunasi boʻlgan Webster lugʻatini olib koʻradigan boʻlsak, unda tor sohalarga oid juda koʻp nafaol terminlar kiritilgan. Natijada, ayrim mutaxassislar Webster lugʻatini “texnologiya ensiklopediyasi” deb ataydi. (Stupin, 1973: 37-38). Mazkur anʼana Angliya lugʻatchiligida ham sinab koʻrib, ommalashib ketdi: *Longman Dictionary Collins Concise English Dictionary* kabi. Shu sababi eng zamonaviy lugʻatlarda filologik va ensiklopedik lugʻatlarga xos boʻlgan xususiyatlar uygʻunlashib ketmoqda.

Biz texnik va tabiiy fanlarga oid ayrim terminlarni ensiklopedik lug‘at misolida ko‘rib chiqamiz.

Aberratsiya (lot. aberratio — og‘ish)— 1) umumiy ma‘noda — me‘yordan og‘ish, me‘yordagi qiymatlardan farqlanish; 2) optik tizimlarda — optik tizimning risoladagidek emasligi tufayli tasvirning buzilishi; tasvir aniq chiqmaydi, asliga to‘liq mos kelmaydi yoki chaplashib ko‘rinadi. A.ning geometrik, xromatik va difraksion turlari farq qilinadi; 3) astronomiyada — yorug‘lik manbai va uni qabul qiluvchi qurilma bir-biriga nisbatan harakatda bo‘lgani tufayli yorug‘lik nurining yo‘nalishi o‘zgarishi. Yorug‘lik A.si oqibatida osmon gumbazida yoritqich (mas, yulduz)ning haqiqiy vaziyati buzilib ko‘rinadi; 4) elektron linzalar A.si (q. Elektron-optik aberratsiyalar).

Aberratsiya, biologiyada — 1) morfologiya va fiziologiyada — odatdagi tuzilish va funksiyalardan, ya‘ni normadan chetga chiqish; 2) genetikada — xromosomalar tuzilishining o‘zgarishi. A. tabiiy va eksperimental yo‘llar bilan vujudga keladi. A. ikki xil — bitta xromosomada yoki xromosomalararo sodir bo‘lishi mumkin. Birinchi holda xromosomaning ma‘lum qismi tushib qoladi, juftlanadi yoki ulardagi genlarning joylanish tartibi o‘zgaradi, ikkinchi holda nogomologik xromosomalarning ma‘lum qismlari o‘zaro o‘rin almashinadi. (1-50)

E‘tibor qaratadigan bo‘lsak, izohli lug‘atdan farqli ravishda terminning umumiy ma‘nosi – “me‘yordan og‘ish, me‘yordagi qiymatlardan farqlanish” berilib, so‘ngra ushbu ma‘nolardan o‘sib chiqqan boshqa ma‘nolari – sohaviy qo‘llanishlari berilgan.

Ensiklopedik lug‘atlarda terminlar quyidagi sxema asosida tavsiflangan:

So‘zlik – (qo‘llanish sohasi) – lug‘at maqolasi (ta‘rif, izoh, turlari, tuzilishi va vazifalari)

Jumladan:

ANALIZATORLAR (fiziologiyada) — yuksak darajadagi hayvonlar va odam nerv tuzilmalarining murakkab sistemasi. A. tashqi muhit va organizmdagi ta‘sirotlarni idrok etib, tahlil (analiz) qiladi. A. tushunchasini I. P. Pavlov kiritgan (1909). Keladigan axborot retseptorlar — sezuvchan (afferent) nervlar oxirlarida kabul qilinadi. Retseptorlar qo‘zg‘atuvchi ta‘sirot energiyasini nerv impulslariga o‘tkazadi, so‘ngra bular nerv sistemasining o‘tkazuvchi yo‘llari orqali A.ning oliy (markaziy) bo‘limlariga — bosh miya po‘stlog‘i qismlariga o‘tadi. A. axborotning asosiy qismini atrof muhitdan oladi. Bueksteroretseptiv A. deyiladi. Bularga eshituv, ko‘ruv, hid, ta‘m bilish, tuygu a‘zolari kiradi. Boshqa A. organizmning ichki muhiti holatini tahlil qiladi (interoretseptiv A). Vestibulyar va tayanch harakat apparati, qon bosimining darajasi ular nazorati ostida bo‘ladi. A. murakkab tuzilishga ega bo‘lib, miyani organizmdan tashkaridagi, shuningdek, uning ichidagi hodisalar to‘g‘risida batafsil axborot bilan ta‘minlaydi. A.ning vazifasi shuki, ularning yordamida hayvon tashqi hamda ichki muhitdagi foydali va zararli ta‘sirotlarni ajratib, hayot sharoitiga yaxshiroq moslashadi. Birorta A. buzilganda (shikastlanish, kasallik tufayli) mashq jarayonida boshqa A.ning imkoniyatlari kengayadi. Macalan, ko‘zi ojiz kishilarda eshitish, tuyg‘u, bosim va temperaturani

sezish qobiliyati rivojlangan bo‘ladi. Odam ongi borligidan unda A.ning ahamiyati yanada katta.(1-462)

Yoki assimilyasiya terminini ko‘radigan bo‘lsak, so‘zning biologiya, termodinamika, etnografiya, tilshunoslik, petroografiya sohalariga oid ta‘riflari keltirilgan. Muhim xususiyati esa har bir sohaga oid termin alohida so‘zlik sifatida tavsiflangan. Bu jihat deyarli barcha terminlarni izohlashda kuzatiladi.

O‘zbek tilining ensiklopedik lug‘ati izohli lug‘atlarga nisbatan ilmiy terminologiyani qamrab olgani, shu sababli, o‘zlashma qatlamga oid terminlar salmoqli ekanligi bilan ham ajralib turadi.

O‘z qatlamga oid so‘zlar ham terminologik jihatdan tavsiflanadi va so‘z-terminga aylanadi:

BEL — tananing bir qismi; bel umurtqalari (orqa o‘siqlari bilan), ularga yopishgan va ulardan boshlangan muskullar (qorin bo‘shlig‘ining orqa devori)dan iborat...

BEL, belkurak — mehnat quroli; temirdan yasaladigan yog‘och (ba‘zan temir) dastali asbob...

BEL — tog‘ning o‘tish oson bo‘lgan pastroq qismi... tarzida.

Bunda garchi har bir so‘zlikning terminologik mansubligi ko‘rsatilmasa-da, izohli lug‘atlarga nisbatan usluban qat‘iyiligi, ilmiy ta‘rif va izohlarga asoslangani bilan ajralib turadi.

Vazn so‘zi izohini kuzatganimizda ham ushbu xususiyat yaqqol namoyon bo‘ladi:

VAZN (arab. — o‘lchov, tarozi, og‘irlik)— she‘rda tovush tuzilishini uyushtirish usuli. Sillabik she‘r tuzilishicha bo‘g‘in va turoq soni, tonik she‘r tuzilishi stopalar o‘lchovi va soni bilan aniklanadi. She‘riy ritm, ohangdorlik hamda musiqiylikning hosil bo‘lishi V. va uning xususiyatlariga bog‘liq...

O‘zbek tilining izohli lug‘atida “1. kam qo‘ll. O‘lchov 2. Og‘irlik; og‘irlik o‘lchami, salmoq. 3 ko‘chma kam qo‘ll. Shaxsning mavqei, mavqe darajasi 4. ad. She‘riy satrda she‘rning ritm ohangi va tuzilishini belgilovchi bo‘g‘inlar soni va joylanishi; she‘r o‘lchovlari 5. mus. Musiqa asarida uning ritm ohangini va tuzilishini belgilovchi ritmik birliklar soni va joylanishi” (O‘TIL.1-434-435) E‘tibor qaratsak, ensiklopedik lug‘atda so‘zning faqat adabiyotshunoslikka oid terminologik ma‘nosi izohlangan.

Adabiyotlar:

1. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М. : Наука: Флинта, 2008. – 432 с.

2. **Haiman John . 1979.** Hua: A Papuan Language of New Guinea. In Shopen, Timothy (ed.), Languages and their speakers

3. Ўзбек тилининг изохли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: ЎЗМЭ, 2020.

4. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 жилд– Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002-2006.

5. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. - Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2017.-384 бет.

ТІЛДІҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН МӘНІ

Г.Жуканова, Шыршық мемлекеттік педагогика университетінің студенті,
Ғылыми жетекші: Г.Анарбекова

Тіл — қоғамның ең маңызды байланыс құралы.Әрбір тілдің дыбыс жүйесі, сөздік құрамы және грамматикалық құрылысы болады. Осыдан келіп тіл білімінің салалары шығады.

Тіл білімінің салалары: фонетика, лексика, грамматика (сөзжасам, морфология және синтаксис) стилистика. Тілдің әр түрлі жақтары: дыбыс жүйесі, сөздік құрамы, грамматикалық құрылысы бір-бірімен тығыз байланыста болады. Өйткені, тіл білімінің әр түрлі жақтары мен салалары, олардың дамуын, өзара байланысын, тіл дамуының ішкі заңдары зерттейді.

Тіл мәдениетінің төмен болуына ғылыми-техникалық прогрестің де әсері бар», — десе, И. Нұғыманов: «Оқушылардың тілінде болатын кемшіліктердің себептері:

1. Ортаның әсері; а) оқушының сөйлеуіне жергілікті тіл немесе басқа тіл әсер етеді, ә) көшенің әсері (дөрекі, былапыт тіл), б) пән тілінің нормаларын жақсы меңгермеген мұғалімнің әсері;

2. Сөйлеу дағдыларының жоқтығы (мектептің тіл дамытуға немқұрайлы қарауы);

3. Жекелеген оқушы тіліндегі кемшілік (сақаулық, быдықтық, мыңғылдық, т.б.)» — деп көрсетеді.

Сондай-ақ М.Балақаев, Т.Қоңыратбаев, С.Қирабаев, Ш.Беркімбаева, Н.Уәлиев тағы да басқа ғалымдардың зерттеулерін негізге ала отырып, оқушы жастардың тіл мәдениетінің төмен болуының себептері деп, төмендегілерді сараладық:

1. Көркем әдебиет оқуға деген оқушылардың қызығушылығының төмендігі. Тіл мәдениетіне жастарды тәрбиелеу көркем әдеби шығармаларын көптеп оқумен байланысты. Көркем әдебиетті аз оқитын адамның сөздік қоры аз болады, соған орай олардың сөйлеу мәдениеттілігі мен өз ойын логикалық баяндауы да төмен екендігі байқалады;

2. Мәдени орталықтарға бару, ол туралы пікірлесудің өте сирек кездесетіндігі;

3. Ата-аналардың балаларының тіл мәдениетіне жете мән бермеушілігі;

4. Тілдік ортаның әсері;

5. Тіл мәдениетін қалыптастыруды тек қазақ тілі сабағына міндеттеп, басқа пәндерді бұл мәселеден мүлдем бөліп тастаушылық;

6. Бастауыш сыныпта қазақ алфавитін терең меңгермегендігін ескермей, орыс тілі, шетел тілі пәндерін қосып үйрету. Бірнеше тілді игеру ауыр тиетіндігіне көңіл бөлінбеу;

7. Кей мұғалімдердің өздерінің тіл мәдениетінің төмендігі. Мұғалімнің оқушы алдында сөйлейтін сөзін ешбір оқулықпен айырбастауға болмайды. Оқушы мұғалімді тыңдағанда одан білім алумен қатар сұлу, көркем, анық, түсінікті сөйлей білуге үйренеді.

Тіл байлығы — сөз байлығы. Ал сөз байлығы әр адамның лексикасындағы қолданылатын сөздердің санымен байланысты болғанымен, негізгі байлық – ой байлығы, сол сөздерді қиюластырып, әсем де әсерлі ой мұнарасын қалай білуде.

Жалпы тіл мәдениетіне қойылатын талаптар қандай, әрбір мәдениетті адам мәдениетті сөйлеу, қарым-қатынас жасау үшін нені меңгеруі керек деген сұрақтар туындайды. Зерттеуші М.Балақаев өзінің тіл мәдениетін тереңінен зерттеген еңбектерінде тіл мәдениетінің негізгі принципі деп сөйлемдердің, жеке сөздердің тыңдаушыға, оқушыға бірден түсінікті болу керектігін көрсетеді.

Өз алдыма тіл мәдениетінің даму сатысы қандай өлшемдер арқылы анықталатындығын айқындау міндетін қойғандықтан, ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, тіл мәдениетінің мынадай көрсеткіштерін белгіледім: тілдің тазалығы, дәлдігі, анықтылығы, ойлылығы, орындылығы, мәнерлілігі, байлығы, әсерлілігі, жүйелілігі, түсініктілігі, мазмұндылығы, нақтылығы, дұрыстығы, тілдік нормаға сай болуы, мағыналылығы, әдебі. Егер осы айтылған көрсеткіштер адам бойында дамып, жетілсе, онда осы адамның тіл мәдениеті жоғары деп санауға болады.

Тіл дамыту жұмыстарының бір ерекшелігі – оқушыларға тілдік заңдылықтар туралы тиянақты мағлұмат беріп, оны оқу әрекетінің барлық сатыларында дамытып отыру тиімді. Мысалы, тілдің қоғамдық рөлін, сұлулығын, байлығын, даралық сипатын түсіндіріп, белгілі ақын-жазушылардың, ғалымдар мен ойшылдардың нақыл сөздеріне талдау жасату керек. Дидактикалық мәтіндерді іріктеп, ондағы ой жүйесін қорытындылауға баулу; тіл сөз құдіреті жайында халық ауыз әдебиеті үлгілерін, мақал-мәтелдерді жинату; тіл туралы оқушының ой-пікірлерін, толғаныстарын жаздыру секілді жұмыс түрлерін ұсыну оқушының білімін арттырады.

Әдебиеттер:

1. Қордабаев Т. Жалпы тіл білімі. Алматы, 1981 жыл.
2. Қордабаев Т., Қалиев Ф. Жалпы тіл білім. Оқулық. Алматы, 2004 жыл.
3. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Оқулық. Алматы, 2002 жыл.
4. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Мектеп. – 2015. - 622 б.

“AYOL” KONSEPTOSFERASIDA “ONA” TUSHUNCHASINING BADIY TALQINLARI

M. Shukurova, O‘zMU mustaqil tadqiqotchisi

Odatda, kontseptlar tadqiqida lingvokognitiv va lingvomadaniy yondashuvlar e’tirof etiladi. Masalan, kontsept lingvokognitiv hodisa sifatida “ongimizning aqliy yoki ruhiy resurslari birliklari hamda insonning bilim va tajribasini aks ettiruvchi axborot strukturasi ifodalashga xizmat qiluvchi atama; xotiraning operativ mazmuniy birligi, psixik leksika, ong tili (lingua mentalis)

kontseptual tizimi, inson psixikasida aks etgan til va, umuman, olamning yaxlit tasviridir.”⁸⁴

Lingvomadaniy yondashuv shundan iboratki, kontsept madaniyatning asosiy birligi, uning kontsentrati sifatida tan olinadi. Yu.S.Stepanov tavsifiga ko‘ra, “Kontsept – matematik mantiqqa oid atama bo‘lib, keyingi paytda madaniyatshunoslikda ham ildiz otdi va lug‘atimizning asosiy atamasi hisoblanadi. Kontsept, go‘yo inson ongida insonning ruhiy olamiga kiradigan shakldagi madaniyat parchasi. Boshqa tomondan, insonning "madaniy qadriyatlar yaratuvchisi" emas, balki oddiy, sodda odamning o‘zi madaniyatga kirishi va ba’zi hollarda unga ta’sir ko‘rsatishini ifodalovchi vositadir. Kontsept murakkab strukturaga ega bo‘lib, bir tomondan, kontseptga tegishli bo‘lgan hamma narsa unga tegishli, ikkinchi tomondan, kontsept tarkibiga uni madaniyat faktiga aylantiruvchi hamma narsa – asl shakl (etimologiya) tarkibning asosiy xususiyatlari aks etgan tarixi, zamonaviy assotsiativ birliklari va boshqalar kiradi.”⁸⁵

Bunda muayyan kontseptual assotsiativ birliklarning individual ijodiy plandagi badiiy talqinlari lingvopoetik jihatdan tadqiq etiladi.

Ma’lumki, “ayol” kontseptining yetakchi ustuni bo‘lgan "ona" tushunchasi dunyoning barcha millat va elatlarida jamiyatning ijtimoiy negizi bo‘lgan oilaning

tashkil etuvchisi va markaziy figuralaridan biri sifatida qaraladi. Ona tushunchasi jamiyat tarixi va taraqqiyoti bilan har jihatdan uzviy bog‘liqdir.

Ona oilada ob’ektiv jihatdan eng muhim vazifalarni bajaradigan, doimiy mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladigan ayol bo‘lsa, sub’ektiv nuqtai nazardan oilaviy munosabatlarda yetakchi mavqega ega, oila davomchilarining yaratuvchisi, parvarishlovchisi va har jihatdan motivatsiya beruvchi shaxs sifatida tushunchaning qiymat komponentlarida ham, ularning til talqinida ham ma’lum xususiyatlarni aniqlash mumkin.

“Ona” tushunchasi olamning lisoniy tasviri kontekstida universal va ayni paytda, har bir milliy madaniyatda alohida belgilarga ega bo‘lib, inson va uning borlig‘ining o‘ziga xos xususiyatlari, dunyo bilan munosabati, uning dunyoda mavjudligining eng muhim shartlarini ifodalovchi asosiy tushunchalardan biridir. Zero, turli milliy madaniyat va jamiyatlarda o‘ziga xoslik turlicha namoyon bo‘ladi.

Yana shuni ham aytib o‘tish joizki, aytaylik, “ona” tushunchasi hissiyotga, konnotatsiyalarga, aksiologik xususiyatlarga, “nom”ga ega bo‘lsa-da, bir vaqtning o‘zida uning ortida harakat qilishi va amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan bir qator til birliklarining kognitiv va kommunikativ belgilarini, semantik doirasini ochish mumkin.

⁸⁴ Kubryakova Ye.S. Kontsept // Kubryakova Ye.S., Dem’yanov V.Z., Pankrats Yu.G., Luzina L.G. Kratkiy slovar’ kognitivnykh terminov. [Pod obshchey redaktsiey Ye.S. Kubryakovoy]. Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova, 1997. – S. 89-90.

⁸⁵ Stepanov Yu. S. Kontsept // Stepanov Yu.S. Konstanty: Slovar’ russkoy kul’tury. Opyt issledovaniya. - M.: Shkola "Yazyki russkoy kul’tury", 1997. - S. 40-76.

Enaxon Siddiqovanning “Ona haqida qo‘shiq” dostonida muallif o‘z onasi timsolida onalikning hayot asosi ekanligiga qaratilgan kechinmalarning obrazli badiiy tasvirini nihoyatda sodda, ravon va jonli ifoda usulida, ekspressiv bo‘yoqdor ohanglarda aks ettirgan. Asarda “ona” tushunchasi qirralari, bir tomondan, zahmatkash, sadoqatli, mehribon, fidoyi inson sifatida, boshqa tomondan, “o‘gay ona”(lar) timsolidagi bag‘ritoshlik, qahri qattqlik, bemehrlik kabi qusurlar ham kuzatilishini ko‘rish mumkin.

“Ona” tushunchasining sof o‘zbekona xususiyatlari, ayolning erga sadoqati, ro‘zg‘or kamini to‘ldirish uchun, farzandlar kamoli uchun tinim bilmas, mehnatkash ona qiyofasi “do‘ppi tikayotgan ayol” tasviri orqali gavalantirilishi bejiz emas.

Orzudan ipaklari,
Nur berar tilaklari,
Qo‘shilib yuraklari,
Do‘ppi tikarlar onam.
Tebranar ko‘hna beshik,
Gullaridan nur toshib,
Yaratgan ishqi tushib,
Do‘ppi tikarlar onam.
Supachani to‘ldirib,
G‘ussalarni o‘ldirib,
Bo‘lmaganni bo‘ldirib
Do‘ppi tikarlar onam.

Do‘ppi, ipak, beshik, supacha kabi leksemalar hamda bo‘lmaganni bo‘ldirib iborasi o‘zbek til tashuvchilari ongida shakllangan ayol kontseptosferasidagi ona qiyofasini tasavvurlarni uyg‘unlashtirishga xizmat qilgan. Zero, kashta va do‘ppi tikish, ip yigirish, zardo‘zlik kabi uyda bajariladigan kasb-hunarlar yuz yillar davomida o‘zbek onalarining ham sevimli mashg‘uloti, ham ro‘zg‘orni butlash vositasi sanalgan. Shuningdek, do‘ppi tikish jarayonida beshikning tebratilishi “ona” tushunchasining yanada aniqroq belgisi sifatida namoyon bo‘ladi.

“Ona haqida qo‘shiq” asari xalq dostonlari usulida, ya’ni nasriy va nazmiy bayon uyg‘unligida yozilgan bo‘lib, badiiy-estetik ta’sirchanlik ta’minlangan. Muallif “Opoqim xotinini boy berib topgan qizchasiga o‘gay onaning qilgan zulmidan bezib uch marta xotin olgan ekan”, - deya izoh berar ekan, o‘z onasining chuqur iztiroblarini she’riy misralarda bayon etadi:

Munchoq ko‘zi javdirab,
Chirqirab qolgan go‘dak.
Uchta o‘gay onaning
Chohiga soldi falak.
Men yetim o‘tdim behad
O‘gaylik qildi dunyo.
O‘gay ona qo‘lida
Somonday sovrildim-o.
Onali yetimni, oh,

Gul yetim derlar, bolam.
Otali yetimga-yo,
Ochiqdir go‘rlar bolam.
Yetimlikda ko‘rmadi
Ne sitam, alam boshim.
Uch o‘gayning qo‘llari
Ichirdi xo‘rlik oshim.⁸⁶

Nafaqat o‘zbek mentalitetida, balki boshqa madaniyatlarda ham “o‘gay ona” tushunchasi, aksariyat hollarda salbiy bo‘yoqdorlik kasb etadi. Buni insoniy munosabatlardagi chuqur sotsiopsixologik holatlar bilan izohlash mumkin. E.Siddiqova asarida ham ana shu belgi qabariq tasvirlarda namoyon bo‘ladi. Bor-yo‘g‘i tuyilayotgan jo‘xoriga suvni ko‘proq quyib qo‘ygani uchun olti yoshli go‘dak qizchanning boshiga kelisop bilan urib, qish chillasida ko‘chaga haydab, darvozani qulflab qo‘yishi ayolning naqadar qahri qattiqligi, bemehrligi va onalik tuyg‘usidan benasib ekanligini ko‘rsatadi.

O‘gay onalar tavsifi va ulardan azob tortgan go‘dakning kechinmalari chirqirab qolgan go‘dak; somonday sovrildim; otali yetimga ochiqdir go‘rlar, bolam; uch o‘gayning qo‘llari ichirdi xo‘rlik oshim kabi sintaktik qurilmalar orqali yorqin bo‘yoqlarda tasvirlangan. O‘gay ona, o‘gay dunyo epitelarining ketma-ket kelishi esa ekspressiv mazmuni kuchaytirish bilan birga musiqiy ohangdorlikni ta’minlagan.

Adabiyotlar:

1. Кубрякова Е.С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. [Под общей редакцией Е.С. Кубряковой]. Москва: МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997.
2. Сиддиқова Э. Она ҳақида қўшиқ. Достон. Т.: Akademnashr, 2018.
3. Степанов Ю. С. Концепт // Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. - М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. - С. 40-76.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСІ АРҚЫЛЫ АНА ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІКТЕРІ

*Д.Абдумуминова,
Шыршық мемлекеттік педагогика
университеті студенті,
Ғылыми жетекші: Өзбек тіл білімі кафедрасының
аға оқытушысы У.Бйкабилов*

Қазіргі жағдайда еліміздің білім беру жүйелерінде кемел адамды қалыптастыру бағытында сан алуан жұмыстар жүргізіліп келеді. Оның бастыларының бірі әрі бірегейі – білім мазмұнын жетілдіре түсіп, білім мен тәрбиені әлемдік жүйеге жақындастыру.

⁸⁶ Siddiqova E. Ona haqida qo‘shiq. Doston. T.: Akademnashr, 2018. – B. 28-29

Әрине, қоғам талабына сай бүгінгі технологияларды жетік меңгерген, өзіндік пікірге ие болумен қоса, сауатты да болуы қажет емес пе? Қазіргі жағдайда әр балаға тән ерекшеліктерді есепке алу өте күрделі. Өйткені әр бала – жеке тұлға. Сондықтан да олардың сауаттылығын арттыру мен әдеби тілін дамыту үшін жеке-дара тұрғыдан келу маңызды. Сауаттылықты қалыптастыратын факторлардың бірі – ана тілі сабақтарын нәтижелі ұйымдастыру.

Әр тақырып бойынша оқушылар алған білімдерін жүйелі түрде бекіту үшін, тіпті өз білімдерін тексеру үшін тілдік бірліктерді көптеген мысалдар негізінде тануды, қалай қолдануды біледі ме? деген сұрақты мұғалім әрдайым ескеру керек. Мұғалім үшін оқушының өз бетінше ойлауға, тіл үйренуге және белгілі бір мәтіннің мәнін толық түсінуге мүмкіндік беретін ең тиімді, пайдалы әдісті дұрыс таңдауы маңызды. Осындай тиімді нәтиже беретін әдістердің бірі-талдау әдісі.

Тілдік материалдардың ішкі құрылымы және заңдылығымен таныстыратын оқу құралы талдау әдісі деп аталады. Ф.Энгельс өзінің «Анти-Дюринг» атты еңбегінде «Анализсіз синтездің болуы мүмкін емес» деп дәлелдейді. Дәлірек айтқанда, белгілі бір тілдің материалдарды ұсақ элементтеріне талдамай, ішкі құрамы мен заңдылықтарын талдап көрсетпей, оның нақтылығын білу мүмкін емес, ал анализ-синтез әдістері бүтіннің бөлшегін, бөлшектердің ішкі сыр-сипатын, механизмін тұтастай қарастырады.

Әдістеме тарихында талдау әдісінің ғылыми маңыздылығын көрсеткен ғалым – К.Д.Ушинский. Ол өзінің көп жылдық тәжірибелеріне сүйене отырып, талдау әдістерінің, құндылығы мен тиімділігін дәлелдеді, талдап оқудың, талдап жазудың, талдап түсінудің, түсінгенін айтып берудің, білгенін іс жүзінде қолдана білудің маңызын атап көрсетті.

М.Балақаев «Грамматикалық талдау негіздері» атты мақаласында: «Грамматикалық талдау – сөйлемдегі сөздердің грамматикалық тұлғалары мен мағыналарын сипаттау олар жайындағы оқушының білімін баянды ететін практикалық жұмыс» деген пікір айтады. Қазақ тілін оқытудағы әдіскер ғалым А.Ермеков өзінің ғылыми көзқарастарында оқушылардың бойында сауаттылығының арттыру мен дұрыс сөйлем құраудағысын дамытуда грамматикалық талдаудың маңыздылығын атап көрсетеді.⁸⁷

Әдіскер ғалымдардың бірі профессор Ә.Исабаев өзінің ғылыми жұмысында тілді үйрену немесе оқыту үдерісіндегі практикалық әдістер, олардың арасындағы талдау әдісінің рөлі туралы да атап өткен.

Ә.Исабаев талдау әдісін- анықтауыш және түсіндірме талдау деп екі топқа жіктей отырып, фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік талдауларды түсіндірме талдаулар деп көрсетеді. Әдіскер ғалым оқушының белгілі бір категория мен пән туралы түсінігін қалыптастыру, ана тілі пәні бойынша теориялық материалды түсіну, алған білімдерін бекіту

⁸⁷Ермеков А. Грамматикалық талдау. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы, 1958. – Б.56.

үшін қолданылатын талдау әдістері оқушылардың білімін анықтау, тексеру үшін де қолданылады деп санайды.⁸⁸

Ана тілін оқытуда проф. Б.Тухлиев-жалпы талдау сөзі алынған білімді қайталау, жинақтау және жалпылау сөзінен шыққан, сонымен қатар білімді, дағдыларды практикалық қолдану деңгейін бақылау, бірақ тақырыптық талдаудың өзі МБС-те көрсетілген барлық талаптарды орындау үшін жеткіліксіз, - деп түсіндіреді.

Қазіргі уақытта лингвистикалық талдаудың түрлері, оларды жүзеге асыру әдістері – біздің ойымызша, біршама байқалмайды. Грамматикалық талдаудың өзектілігі, маңыздылығы мен оны дамыту жолдарын педагогикалық технология, интерактив методтармен байланыстырудың әдістемесін көрсетіп беру толығымен өз шешімін таба алмаған.

Біз ана тілі сабақтарында да талдау әдісі арқылы оқытылатын мәселелерді оқушылар терең түсінуі және түсіндіру мақсатында ғана емес, бақылау нысаны ретінде де тиімді нәтиже алады деп санаймыз. Сол себепті оқу-ағарту саласының оқу үдерісінде талдау әдісін қолдануда да жаңа технологияларды кең көлемде енгізу талап етіледі. Ғалым зерттеуші Ф.Ш.Оразбаева өзінің «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» еңбегінде: «Қазіргі білім беру саласында оқытудың озық технологияларын меңгермейінше, сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, адамзаттық және басқа да көптеген келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді дамытуына көмектеседі. Оқыту технологиясын таңдап, іріктеу- оқушының оқу-танымдық іс-әрекетін басқарудың негізгі бір буыны», - деп нақтылап айтқан.

Әрбір технологияның өзіндік әдіс-тәсілдерді мұғалім мен оқушы арқылы оқушы қабілетіне, қабылдау деңгейіне қарай қолданылады. Ғалым зерттеуші Н.А.Оразақынова былайша тұжырым жасайды: «Сатылай кешенді талдау» технологиясы – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарымызды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді талдау – тек қана білім белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы тұлғалық дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі».

Сатылай кешенді талдау дегеніміз – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді талдау оқушыларға қазақ тілі ғылымының мазмұны мен жүйесін, оның сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысын, сөйлеу тілінің байлығын және әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын

⁸⁸Исабаев А. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Ташкент: Ўзбекистон, 2003. – Б.75.

қалыптастырады. Сатылай кешенді талдау технологиясының басты қағидаларының бірі – жоғары қиындықта оқыту.

Сатылай кешенді талдау – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны меңгертумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы жан-жақты дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған, қазақ тілінде ойлайтын, қазақ мәдениетін меңгерген тілдік-мәдени тұлға қалыптастыратын оқытудың түрі. Оқушылар түсіндірген материалдарды толық түсініп, жүйелі меңгереді, шығармашылық жұмыстарды өздігінен орындауға бейімделеді.

«Сатылай кешенді талдау» технологиясында мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас жаңа қағидаларға негізделеді. Олар: ынтымақтастық, өзара сыйласты, түсіністік, әріптестік сияқты қасиеттер. Бұл технологияның маңызды тағы бір ерекшелігі – оқушыларды жақсы, жаман, орташа оқиды деп бөлмей, тек материалды өте жылдым, баяу қабылдауына қарай тапсырманы он деңгейге икемдеп, барлық баланың дамуы қолайлы жағдай туғызуды мақсат етеді. Талдауға берілген сөйлемдер, мәтіндер құрылысы жағынан да, мүшелерінің (сөздерінің) формасы жағынан да әр сыныпта бағдарламаға сай болуы қажет.

Қазақ тілі пәні бойынша 6- сыныпта фонетикадан өткенді қайталау сабақтарында осы кешенді талдау оқушылардың қызығушылығын арттырады. Мысалы:

Берілген сөз *жақсы*

Фонетикалық кешенді талдау үлгісі

Ас – адамның арқауы.

→ сөзде **7 әріп, 7 дыбыс бар;**

→ **7 дыбыстың 3-еуі дауысты, 4-еуі дауыссыз фонемалар;**

→ **3 дауысты:** а² – вок., жуан, ашық, езулік;

ы – вок., жуан, қысаң, езулік;

4 дауыссыз: д – конс., ұяң, эксплозив, денталь;

м – конс., үнді, эксплозив, билабиаль;

н – конс., үнді, эксплозив, альвеоляр;

ң – конс., үнді, фриктив, веляр.

→ **буынға бөлу тәсілі: а-дам-ның**

1б.– ашық буын, формуласы А;

2б.– бітеу буын, формуласы ВАВ;

формуласы ВАВ;

→ **тасымал:** адам-ның

→ **екпін:** адам – көмекші екпін, -ның – негізгі екпін;

→ **лингвалды сингармонизмге негізделген:** адам – түбірі жуан болып, -ның – қосымша да жуан жалғанған;

прогрессивті ассимиляцияға негізделген: адам – түбірдің соңғы дыбысы үнді болып, -ның – қосымша да үндіден жалғанған.

Морфологиялық кешенді талдау үлгісі

еңбеккүн

- Бұл сөз үш құрамнан тұрады
- Тұлғасына қарай-еңбеккүн-туынды түбір. Екі түбірдің бірігуінен жасалған сөз
 - Құрылысына қарай-күрделі, біріккен сөз
 - Лексикалық мағынасы-жұмыс күні
 - Грамматикалық мағынасы- зат есім+зат есім
- Сұрағы: не? Мағынасына қарай: жалпы зат есім, дерексіз зат есім

Бұл технологияны қазақ тілі сабағында пайдаланудағы күтілетін нәтиже, жетістік:

- 1) Оқушы өздігінен жұмыс істеуге дағдыланады;
- 2) Ойлау қабілеті артады;
- 3) Сабаққа қызығушылығы артып, тбілімін пысықтап, толықтырып отырады.

Қорыта айтқанда, «Сатылай кешенді талдау» - тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны қалыптастырумен шектелмей, сонымен қатар оқушының жалпы тұлғалық дамуына, ойлау мен есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты танымдық-психологиялық қасиеттердің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған оқытудың түрі» деп, Н.А.Оразақинованың айтқандай, бұл талдау ғылыми жетістіктердің бірі.

Қазақ тілі сабақтарында мұғалімдердің мақсаты – оқытудың ұтымды жолдарын, амал-тәсілдерін іздеп, жаңа технологияларды дұрыс пайдаланып, сол арқылы жоғары деңгейлерге жету. Демек, сатылай кешенді талдау технологиясы оқушылардың тіл мен әдебиет салалары бойынша меңгерген теориялық білімдерін тәжірибеде терең талдап меңгере алатын, жете игермеген теориялық білімдерін талдау сызба негізінде меңгере алатын тиімді де ұтымды технология деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Достанов М. Қазақ тілі сөздерінің фонетика-лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін қатар талдау әдістері. – Алматы, 1991.
2. Исабаев А. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Ташкент: Ўзбекистон, 2003.
3. Исаев С.М., Бектуров Ш.К. Сөйлемдегі грамматикалық талдаудың тәсілдері. – Алматы, 2007.
4. Оразахынова Н.А. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері. (монография). Алматы, 2007.
5. Тұхлиев Б. ва бошқ. Ўзбек тилини ўқитиш методикаси. Тошкент: Янги аср авлоди, 2006.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О РОДИНЕ В РУССКОЙ КУЛЬТУРЕ

З.Каримова, преподаватель ДжГПУ

В философских текстах проблема родной земли рассматривается как внутренне полемичная, причем содержание представлений о Родине существенно различается в разные исторические периоды и зависит от принадлежности говорящего к тем или иным общественно-политическим силам, от социально-политической обстановки, от идеологических установок и ценностных приоритетов общества в ту или иную эпоху. Не случайно философ А.А. Скворцов полагает, что современная научная интеллигенция считает важнейшими ценностями жизни такие, как семья, национальная культура, традиции и обычаи, в то время как Родина остаётся «чем-то мало важным, тем, чем запросто можно пренебречь в своих теоретических изысканиях» [Скворцов 2006: 5].

В работах современных философов проблема Родины предстает в разных ракурсах. Так, работе, посвященной рассмотрению онтологическому значению Родины, указывается на чрезвычайную значимость Родины для жизни государства, социума, личности, на ее первичный статус в сравнении с общественной, религиозной, профессиональной, возрастной, гендерной и др. принадлежностью: «Родина — это духовно-организующее целое, в котором человек максимально срастается со своим языком, культурой, историей, ценностями, территорией, со своим народом, несмотря на всю ту социальную сетку, в которой «распределено» население и нашей, и любой другой страны» [Хватова и др. 201: 184]. Родина выступает как единственная основа для интеграции общества, разделенного географически, политически, идеологически, конфессионально и пр., при этом ее образ укоренен в человеке с детства и принудительно воздействует на модели его отношения к миру, к людям и поведения. Чувство Родины для индивидуумов, в свою очередь, выступает как существенный и пополняемый «жизненно важный ресурс» для сообщества соотечественников: «Жизненная сила Родины именно в том, что на ее основе человек и само общество сохраняют свою онтологическую подлинность, никогда не превращаясь в средство в других, пусть глобальных, но инструментально сконструированных системах и программах» [Там же, 186].

Схожие идеи высказываются еще в одной философской работе под примечательным названием «Родина как духовное понятие отечественной социальной философии». Ее автор, Т.А. Чикаева, возражает против материально-природного понимания Родины, потому что такое понимание не учитывает аксиологический, ценностный аспект. На основе изучения наследия русской философской мысли «серебряного века» (Е.Н. Трубецкой, И.А. Ильин и др.) автор приходит к обоснованному выводу о том, что Родина выступает как «духовная сущность бытия нации, воплощения её умственного и нравственного строя, системы ценностей. Родина складывается из

личностей, обладающих легкоузнаваемыми и отличающимися их чертами» [Чикаева 2016: 204]. Ценностный подход к пониманию категории Родины с необходимостью приводит к пониманию Родины как некоей модели отношений между людьми, между человеком и социумом, между гражданином и государством и пр. Это динамическая, регулярно возобновляемая, активно действующая модель, имеющая своей целью «создание и передачу из поколения в поколение ключевых ценностей и целей его существования» [Там же, с. 205].

Эволюцию представлений о Родине в разных культурах и в разные исторические периоды рассматривает, например, С.Н. Артановский в работе «Родина как культурно-исторический феномен». Философ подчеркивает три аспекта Родины — ее объективную данность для человека, ее «естественность» и ее «окультуренность» (Родина переживается и осваивается в жизненном опыте человека как феномен культурный). Субъективное восприятие Родины как объективной данности для человека обосновывается диалектикой исторической изменчивости и стабильности: «Родина исторически изменчива, но на любом этапе исторического роста она сохраняет свое качество, т. е. всегда остается Родиной, без которой, добавим, невозможны ни человеческая история, ни жизненный опыт индивида» [Артановский 2012: 12].

В построенной С.Н. Артановским социологической модели Родины выделяется 9 аспектов: «1) национально-исторический; 2) территориальный; 3) культурно-преобразовательный; 4) государственный; 5) геополитический; 6) сакральный; 7) культурно-познавательный; 8) психологический; 9) социально-исторический» [Там же, 14]. При этом философ совершенно справедливо указывает на то, что самым главным в осмыслении категории Родины является ее понимание как ценности, как блага для этнического сообщества и для индивидуума как его члена.

Освещенные выше аспекты философского понимания Родины закономерно приводят к проблеме, которая освещена в еще одной работе философа Т.А. Чикаевой, — к проблеме функций Родины. Понимая Родину как «единство онтологического, когнитивного и аксиологического аспектов» [Чикаева 2017б: 193], автор выделяет следующие функции: «Во первых, Родина является условием и предпосылкой существования человека, общества и культуры. Эта функция является основной, она аналогична функции матери. <...> Вторая функция Родины состоит в раскрытии особенностей национальной культуры, менталитета, придании национальному жизнеустройству характера общечеловеческой ценности. <...> Третья функция Родины — быть высшей, ключевой ценностью, обладающей приоритетом перед остальными, а, следовательно, быть основанием коллективной идентичности. <...> С ценностно-интеграционной функцией неразрывно связана четвертая — быть высшей целью существования человека или социальной общности как субъекта культуры. <...> Пятая функция Родины — быть фактором духовного самоопределения

личности, её мировоззрения. <...> Шестая функция Родины — поддерживать физическое здоровье человека...» [Там же, 193–195].

В целях нашего исследования здесь нам важно выделить устойчивых ассоциативных связей категории Родины с категориями высшей ценности, национальной культуры, менталитета.

В публицистических текстах отражение разных аспектов представлений о Родине имеет более чем двухсотлетнюю традицию, начиная с работ писателей и публицистов «пушкинской поры» о сущности патриотизма, середины XIX в., когда зародилась полемика между «славянофилами» и «западниками», второй половины XIX в., периода дискуссий о народности, первой половины XX в., когда по поводу разного понимания Родины жестко размежевались разные социально-политические лагеря, — и продолжается по сей день.

В работах современных авторов на тему отражения Родины в публицистике разных исторических периодов и разных социокультурных и литературных направлений (например, в статьях Б. Зайцева, И.А. Ильина, авторов русского Зарубежья, современных русских писателей) мы можем видеть своего рода продолжение рассуждений о Родине в философских трудах. Так, в работе «Образ Родины в публицистике русской эмиграции (на материале статьи И.А. Ильина «Родина и мы»)» отмечается прежде всего духовная, ценностная, нравственная и эмоциональная составляющая представления о Родине: «Родина — это ощущение себя в своем мире, в системе собственных ценностей. <...> образом Родины связана оценочно-эмоциональная составляющая. <...> Родина — это не нечто невыразимое и труднообъяснимое логически, это запахи и звуки, символы и образы, связанные с чем-то «своим», знакомым и близким» [Воеводина 2016: 160].

В статье С.Н. Гладышевой характеризуется тема Родины в публицистике русского зарубежья периода Великой Отечественной войны (на материале работ М. Алданова, М. Осоргина, М. Слонима и др.). Автор указывает на то, что в статьях указанных авторов тема Родины не отождествляется с правящим в России строем. «Публицисты русского зарубежья обращали особое внимание на то, какой ценой завоеваны победы на полях сражений, неизменно отмечая стойкость, мужество и героизм русского народа» [Гладышева 2020: 16].

Современное состояние проблемы Родины в политическом дискурсе представлено в работе Е. Постниковой, посвященной архетипу «Родины-матери» в полемике между А. Прохановым и Д. Быковым. Материал работы акцентирует внимание на разную интерпретацию архетипа «Родины-матери» в полярных политических дискурсах современной России: «В современном политическом дискурсе архетип Родины-матери востребован для легитимизации образа правителя через подключение к нему архетипа царя-батюшки, который «владеет» Россией» [Постникова 2018: 1177]. В целях нашего исследования здесь представляется важным указание на непреходящую значимость устойчивого образа Родины как матери и для

современного языкового сознания, что позволяет представлению 'Родина — мать' претендовать на статус когнитивного признака концепта РОДИНА.

Данные существенные признаки понятия «Родина», в соответствии с принятой концепцией исследования, могут быть на следующих этапах анализа включены в совокупное семантическое наполнение концепта «Родина» уже в качестве его когнитивных признаков.

Литература:

1. Артановский 2012 — *Артановский, С.Н.* Родина как культурно-исторический феномен [Текст] / С.Н. Артановский // Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры. — 2012. — № 2. — С. 11–15.
2. Арутюнова 1999 — *Арутюнова, Н.Д.* Язык и мир человека [Текст] / Н.Д. Арутюнова. — М.: Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
3. Баско 2010 — *Баско, Н.В.* Знакомимся с русскими традициями и жизнью россиян. Учебное пособие по культурологии, развитию речи и чтению для изучающих русский язык как иностранный [Текст] / Н.В. Баско. — 2-е изд. — М.: Русский язык. Курсы, 2010. — 232 с.
4. Борисенко 2008 — *Борисенко, И.В.* Национальный образ России: философско-культурологический анализ: Дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13 [Текст] / И.В. Борисенко; ЮФУ. — Ростов-на-Дону, 2008. — 136 с.
5. Вайсгербер 2004 — *Вайсгербер, Й.-Л.* Родной язык и формирование духа народа. — Изд. 2-е, испр. и доп. [Текст] / Л. Вайсгербер. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 232 с.

DO‘PPICHILIK TERMINLARI HOSIL QILUVCHI – DO‘Z QO‘SHIMCHASI XUSUSIDA

*D.Toshboeva, A.Qodiriy nomidagi Jizzax
pedagogika universiteti o‘qituvchisi*

Ma'lumki, o'zbek tilshunosligida kasb-hunar leksikasini o'rgangan bir qator ishlar yaratilgan [Ibrohimov, 1956, 1959; Asomutdinova, 1969; Baqoyeva, 1971; Tursunova, 1978, 1987; Pardayeva, 1994, Abdiyev.2005, 2015 va b.]. Ularda milliy hunarmandlik leksik qatlamining ayrim turlari o'rganilgan. Bu kabi ishlar tadqiqot mavzularining faolligi bilan emas, balki milliy, ma'naviy boyligimizning asosiy qismi bo'lgan kasb-hunarmandlikning tarixiy taraqqiyotini ham yoritib berganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday sohalardan biri muhim o'zbekona muhim mentalitetni aks ettiruvchi do'ppido'zlik hunari hisoblanadi. Bosh kiyim hisoblangan do'ppi qayda bo'lsak, o'zbekligimizni ko'rsatib beruvchi muhim belgilardan biri hisoblanadi. Shu bois ham sohaning lingvistik xususiyatlarini o'rganish bugungi kunda o'ta muhimligin alohida ta'kidlash lozim.

To'plangan materiallar tahlilidan do'ppichilik terminologiyasida u yoki bu tushunchani ifodalash maqsadida xilma-xil affikslardan foydalanilganligi ma'lum bo'ladi. Quyida do'ppichilik terminologiyasida ancha faol yasovchi bo'lgan -do'z affiksning yasovchilik xususiyati haqida fikr yuritishga harakat qilamiz.

O'zbek tiliga fors-tojik tilidan leksemalar o'zlashtirila boshlangan paytlarda tarkibida -soz, -paz, -shunos, -parvar,-kash, -dor,-kor,-gar,-furus,-andoz singari qo'shimchalar qatorida -do'z (tojikcha «do'xtan», ya'ni «tikmoq» ma'nosidagi fe'ldan yasalgan) elementi bo'lgan lug'aviy birliklar ham bor edi. Bunday leksemalar fors-tojik tilida qo'shma so'z hisoblansa-da, o'zbek tilida sodda so'z sifatida namoyon bo'la boshlagan va «yasash asosida ifodalangan narsani tikish, to'qish bilan shug'ullanuvchi shaxs» ma'nosini ifodalay boshlagan edi. *Zardo'z*, *kafshdo'z* kabi leksemalar mana shular jumlasidandir. Ta'kidlash joizki, -do'z elementli leksemalar, masalan, Alisher Navoiy asarlarida ham uchraydi (to'g'ri, quyida keltiriladigan misollarda *zardo'z* yoki *kafshdo'z* lug'aviy birliklari emas, balki ularga -*luq* (-*liq*) kabi affikslar qo'shib yasalgan shakli qo'llangan: «Agar shunqordek boshing-da *zardo'zluq* tumag'adin toj emastur, shukr qilkim, ko'zun yoruq duynoki ko'rarga muhtoj emastur» (Mahbub ul-qulub); «Kichikida *kafshdo'zluqqa* mansub erdi» (Majolis un-nafois); «Mavloni Tohiriy ... kichikida *kafshdo'zliqqa* mansub erdi» (Majolis un-nafois).

Bundan shunday xulosaga kelish mumkin: XV asrda va undan ilgari ham o'zbek tilida *zardo'z* hamda *kafshdo'z* leksemalari keng qo'llangan.

Vaqtlar o'tishi bilan -do'z affiksli yuqoridagi kabi leksemalar qatorida *bachakido'z*, *gilamdo'z*, *kissado'z*, *ko'hnado'z*, *mo'ynado'z*, *po'stindo'z*, *zehdo'z*, *jomado'z* kabilarning ham bot-bot ishlatib turilganligi, tufayli u asos tarkibidan ajralib chiqib, o'zbek tilining so'z yasovchi elementiga aylanib qoldi. Ayni paytda ham, o'zbek adabiy tili (O'TILda qayd etilgan)da -do'z affiksli qator leksemalar ham ishlatib kelinmoqda. Qiyoslang: *do'ppido'z*, *yo'rmado'z*, *mahsido'z*, *telpakdo'z*, *chakmondo'z*, *chopondo'z*, *eskido'z*, *etikdo'z*, *qalpoqdo'z* va b. -do'z affiksli leksemalar haqida gap ketar ekan, quyidagi holatni qayd etib o'tamiz:

Do'ppichilik chevarlari nutqida hamda aholining o'zaro muomalasida ham qayd etilgan lug'aviy birliklar ishlatib kelinmoqda. Ushbu o'rinda faqat ba'zi bir farqlar mavjudligini ta'kidlab o'tmoqchimiz, xolos. Bu leksema tarkibidagi -do'z affiksining -*chi* bilan almashtirib qo'llanishi, aniqroq qilib aytganda, variantdorlikning hosil bo'lishi bilan bog'liqdir. Qiyoslang: *do'ppichido'z*, *yo'rmado'z-yo'rmachi*, *chokchi-chokdo'z*, *telpakdo'z-telpakchi* va boshqalar.

Shu xildagi variantlilik adabiy til doirasida ham mavjud: *do'ppido'z-do'ppichi*- bular leksik dubletlar shaklida mavjuddirlar..*Do'ppido'z* Do'ppi tikuvchi usta, chevar. *Do'ppichi* s.t.1. Do'ppi tikuvchi, do'ppido'z. Dalildan O'TILda ikkita variantdor leksemaning berilishida bir xillikka erishilmaganligi aniq ko'rinib turibdi, *do'ppido'z* va *do'ppichi* variantdorlarining ikkalasiga ham izoh berilgan (boz ustiga, izoh ikki xil bo'lib chiqqan). Vaholanki, bu o'rinda ham variantdorning biriga izoh berib, ikkinchisini unga havola etish lozim edi. Tuzilajak lug'atlarda bunday xilma-xillikning oldi olinadi degan umiddamiz.

Bu kabi variantdorlikni ma'lum bir hudud bilan bog'lash mumkin emasligini qayd etish joiz. Negaki, muayyan hududning o'zida bir xil mahsulot tayyorlovchi shaxslarning bittasi *gilamdo'z* leksemasini, boshqasi esa *gilamchi* lug'aviy birligini ishlatadi. Kasb-hunar egalari bo'lmagan shaxslarning nutqida ham shunday holatlarning amalda ekanligi aniqlandi.

Tadqiqot obyektimizda -do'z affiksli shunday lug'aviy birliklar ham ishlatib kelinmoqdaki, ular O'TILga kiritilmagan. Bunday holatni faqat aholi nutqida ishlatib kelinayotganligi bilan izohlash mumkin. Bular shevada quyidagi shakllarda qo'llanadi: do'ppido'z\taqiyado'z\qalpoqdo'z va b.

Shu o'rinda -do'z haqida bildirilgan bir fikrga e'tiborni jalb etmoqchimiz: «-do'z (-do'zi) qo'shimchasi. Fors-tojik tilidan o'zlashtirilgan qo'shimcha bo'lib, o'zbek tilida kammahsuldir» [1., 161].

Bu fikrga qo'shilish qiyin. Chunki:

1. O'TILda 17 ta, tadqiqot obyektimizda esa 9 ta -do'z affiksli so'z/termin mavjud[2.]. Do'ppido'zlikda qo'llanayotgan -do'z affiksli barcha leksemalar lug'atlarda qayd etilgan deya olmaymiz. Bundan tashqari, Respublikamizning boshqa hududlarida ham shunday lug'aviy birliklar qo'llanayotgan bo'lishi mumkin. Bularning barchasini jamuljam qilinsa, umumo'zbek tilida -do'z affiksi vositasida yasalgan so'z/terminlarning miqdori qirqtadan oshib ketishi mumkinligi ayon bo'ladi. Bularning ichida bevosita do'ppichilik bilan aloqadorlari ham anchagina.

2. O'zbek adabiy tilida, shuningdek, uning kasb-hunarmandlik terminologik sistemasida, jumladan, do'ppido'zlar tomonidan ishlab chiqariladigan qator buyumlarni ham -do'z affiksli lug'aviy birliklar bilan ifodalash yo'lidan borilganligini tasdiqlovchi dalillar mavjud. Bunda, shuni e'tiborga olish lozimki, aslida fors-tojikcha bo'lmish va buyumlar nomlarini yasovchi -i affiksi ayni shu -do'z elementiga qo'shib keladi. Mana shunday do'ppichilik terminlari jumlasiga quyidagilarni kiritish mumkin: do'ppido'zi, yo'rmado'zi, zardo'zi, guldo'zi, zamindo'zi, yo'rmado'zi, simdo'zi, tagdo'zi, nusxado'zi va b.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilida tojik tilidan o'zlashgan qator affikslar terminologik sistemalarda faollik kasb etadi. -do'z, -do'zi kabilar kasb-hunarmandlikning do'ppichilik sohasida ancha faol ekanligi bilan ajralib turadi. Kasb-hunarmandlikka aloqador so'z/terminlarni hosil qilishda so'z yasashning morfologik usulidan keng foydalaniladi. Ayrim affikslar ayni shu leksik tizimda faol ravishda so'z/terminlar yasab kelgan. Kasb-hunarmandlik leksikasida ayrim so'z/terminlarning, jumladan -do'z qo'shimchasining faol yasovchilardan biri ekanligi, o'zbek tili darslik va o'quv qo'llanmalarida ham qayd etilmagan. Albatta, bu kelajakda yaratiladigan tadqiqotlarda qayd etilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

Adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Ўзбек тилининг лексик қатламлари. –Тошкент: Фан, 1985.

2 Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Биринчи жилд.- Тошкент: "О'zbekiston" nashriyoti, 2020.

T.MUROD ASARLARIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLI METAFORALAR

U.Umurzakova, FarDU mustaqil tadqiqotchi

Bugungi kunda metaforaning paydo bo'lish tarixi va uning madaniyatni tilda namoyon etishdagi o'rnini, ya'ni lingvokulturologik ahamiyatini tadqiq etish ko'pgina tilshunos olimlarni qiziqtirmoqda. Metafora (yunoncha "metaphora" – "ko'chirish") bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir.

Ilm-fanga "metafora" atamasini olib kirgan ham, unga ilk bor ta'rif bergan ham qadimgi yunon faylasufi Aristotel (Arastu) hisoblanadi. U metaforaga quyidagicha ta'rif beradi: "Ko'chma so'z (metafora) narsaga xos bo'lmagan, jinsdan turga yoki turdan jinsga yoxud turdan turga ko'chirilgan yoinki o'xshatilgan so'zdir"⁸⁹. Shavkat Rahmatullayev metafora yo'li bilan ko'chirishning asosiy ko'rinishlari haqida quyidagi fikrlarni bildirib o'tadi:

1. Bir predmetning nomi boshqa bir predmetga shakliy o'xshashlik asosida ko'chiriladi: og'iz (odamning og'zi) – og'iz (shishaning og'zi), qo'ltiq (odamning qo'ltig'i) – qo'ltiq (dengizdagi qo'ltiq), tish (odamning tishi) – tish (arraning tishi), etak (kiyimning etagi) – etak (tog'ning etagi) kabi.

Bunday ko'chirish natijasida ba'zan zid ma'no ham tug'ilishi mumkin. Masalan, bosh leksemasining birinchi ma'nosidan metafora yo'li bilan ko'chirish asosida "ibtido", "muqaddima" ma'nolari hosil bo'lgan, *maqolaning boshi* kabi. Bundan tashqari, "oxir", "xotima" ma'nosi ham o'sib chiqqan: *boshi berk ko'cha kabi*.

2. Bir predmetga (ba'zan harakatga) xos belgining nomi boshqa bir predmetdagi belgiga ko'chiriladi: achchiq (achchiq qalampir) – achchiq (achchiq gap), to'g'ri (to'g'ri chiziq) - to'g'ri (to'g'ri gap), jonli (jonli tabiat) – jonli (jonli suhbat), tez (tez yur) – tez (tez odam) kabi.

Izoh. Bir predmet nomini boshqa bir predmetga belgi sifatida ko'chirish ham mavjud: tosh (qattiq jism) – tosh nok (qattiq), oltin (qimmatbaho ma'danning nomi) – oltin yaproqlar (sap-sariq) kabi. Bunda narsaning nomi belgini anglatib keladi. Yuqoridagi misollarda esa belgining nomi bir predmetdan boshqasiga ko'chiriladi.

3. Bir predmetga xos harakatning nomi boshqa bir predmetning harakatiga ko'chiriladi: savala (nimani) – savala (kimni), cho'k (cho'kkala) – cho'k (imoratning cho'kishi) – cho'k (odamning qariganda cho'kishi), o'l (jonlilarda hayotning tugashi) – o'l (o'simlik palagining qurishi, so'lishi) kabi⁹⁰.

Metafora abstrakt ma'nodagi belgi, alomat va sifatlarni ajratib chiqarmaydi, balki predmetning mazmun mohiyatining ma'no timsolini aniqlaydi. O.Mandelshtam royni "aqli va yoqimli uy hayvoni" deb aytganda, u predmetlarni soddagina qilib turli mantiqiy sinflardan olmaydi. Bu yerda gap real predmetlar haqida emas, balki ongda paydo bo'lgan predmetlarning timsollari

⁸⁹ Aristotel. Poetika. Toshkent. G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1980. 284-285-betlar.

⁹⁰ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili.T.: "Universitet". 2006.56-57-betlar.

haqida boradi. Shunday qilib bir butunning mohiyati vujudga keladi. Sh.Balli yozadi: “Biz abstrakt tushunchalarni hissiyot olami predmetlariga qiyoslaymiz (o‘xshatamiz), chunki bu biz uchun yagona ularni anglash usuli va boshqalarni ular bilan tanishtirish yo‘lidir. Metaforaning kelib chiqishi shundaydir. Metafora bu qiyoslashdan boshqa narsa emas, unda idrok abstrakt tushunchani va muayyan predmetni yaqinlashtirish tamoyili ta‘sirida bitta so‘zda har ikkisini mujassamlashtiradi”. Metafora o‘zida asosiy madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, chunki metafora madaniy-milliy dunyoqarashga asoslangan.

Metafora tildagi universal hodisaligi barchamizga ma‘lum. Buni V.A.Maslova shunday izohlaydi: “Metafora tildagi universal hodisa bo‘lib, u barcha tilga xosdir. Uning universalligi makonda va zamonda, til strukturasi hamda uning vazifalarida namoyon bo‘ladi. Metafora o‘zida fundamental madaniy qadriyatlarni aks ettiradi, zero, u milliy-madaniy dunyoqarashga asoslangandir”⁹¹.

Metaforalar turg‘un va individual-muallif metaforalariga ajraladi. Turg‘un metaforalarga sevgi – bu-olov, vaqt-bu-pul kabilarni misol keltirish mumkin. Individual – muallif metaforalari esa yozuvchi mahorati bilan namoyon bo‘ladi.

Tog‘ay Murod asarlarida individual- muallif metaforalari ko‘p qo‘llangan.

Masalan, quyidagi parchada insonga xos harakatlarni tabiatga ko‘chirilib, juda chiroyli tasvir yaratilgan:

Tabiatni to‘lg‘oq tutdi. To‘lg‘oqdan farzand tug‘ildi. Farzand oti Navro‘z bo‘ldi... Navro‘z olamga maysalardan gilamlar to‘shadi, boychechakdan sirg‘alar taqdi (“Oydinda yurgan odamlar” 263-bet).

Ha haqiqatdan ham, Navro‘z kelishidan oldin tabiatda o‘zgarishlar bo‘ladi, chaqmoq chaqib, yomg‘ir yog‘ishi mumkin, buni ijodkor onani to‘lg‘oq tutib qiynalganiga tenglashtirgan. Farzand tug‘ilishi oilaga katta quvonch, baxt olib keladi, xuddi shu ma‘noda Navro‘z ham xalqimizga yangi yilni, baxt, baraka, quvonchni boshlab keladi.

Qish qaridi. Yerdan ko‘klam hidi keldi (“Oydinda yurgan odamlar” 252-bet).

Bu o‘rinda esa inson qarib, bu dunyoni tark etganidek qish ham qarib, o‘z hukmronligini tugatib, o‘rnini ko‘klam, ya‘ni bahorga bo‘shatib bermoqda. Bunday metaforik birikmalar asarning qimmatini yanada oshirgan.

Metaforalar shirinsuxanlik yoki erkalash tasvirini yaratish vositasi vazifasini ham bajaradi. Masalan, o‘zbek lingvomadaniyati baayni shu maqsadda “qo‘zichog‘im”, “bo‘talog‘im”, “oppog‘im”, “do‘mbog‘im”, turk lingvomadaniyatida “shekerim”, “kuzum”, “hayatim”, “ruhum”, ruslarda “kotik”, “zayka”, “zolotoy” ingliz lingvomadaniyatida “baby”, “honey” kabi hissiy - ta‘sirchan so‘zlardan keng foydalaniladi.

Farzand – oilaning ziynati. Asli oila qurishdan maqsad ham komil insonni tarbiyalab, voyaga yetkazib, jamiyat koriga yo‘naltirishdir. O‘zbek xalqi - bolajon xalq. Buni yuqoridagi maqoldan ham bilish mumkin. O‘zbeklar har bir farzandiga alohida mehr bilan qaraydi, oilada farzandning qanchaligi hisoblanmaydi, og‘ir olinmaydi. Birini biridan ajratmaydi. Bugungi kunda chet elda kam farzandlik

⁹¹ Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.88.

rivojlanib bormoqda, farzand ko‘rishni xohlamaydiganlar ko‘paymoqda. O‘zbeklar esa o‘nta bo‘ladimi yoki undan ko‘p o‘zi yemasa ham, o‘zi kiymasa ham farzandlarini yedirib, kiydiradi, bor mehrini ularga beradi, kerak bo‘lsa, hayotini qurbon qiladi, bolalarni suyib erkalatadilar. T.Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asaridan olingan quyidagi parchada qiz bola, qizchaga nisbatan “puchug‘im” metaforasidan erkalatish ma’nosida foydalanilganligini ko‘ramiz. Boshqalar singari o‘zbeklar o‘zlarini ko‘rsatib, maqtanib, farzandlarini hammaning oldida “jonim”, “hayotim” deb erkalashdan andisha qiladilar, kamtarona, oddiygina so‘zlar bilan erkalatadilar.

-Puchug‘ingizni yuboring, picha beshik tebratib tursin. Men suvga borib kelayin, hamsoya.

- Puchug‘im maktabga ketib edi, hamsoya. Bo‘lmasa jonim bilan yuborar edim.

Aslida “puchug‘” so‘zi “yassi, yopishgan yoki shikastlangan burun” salbiy ma’nosiga ega bo‘lsa-da, bolalarga nisbatan erkalash, suyish ma’nosida qo‘llanadi.

Qimmat momolar ... yaxshilarni sassiq-sassiq gaplar bilan chimchilab-chimchilab oladi. Yaxshilarni zahar-zahar gaplar bilan o‘yib-o‘yib oladi (“Oydinda yurgan odamlar” 267-bet). Bu parchada *sassiq-sassiq gaplar* metaforasida o‘zgalarga yoqmaydigan gaplar, *zahar-zahar gaplar* metaforasi esa kishiga nayzadek botadigan, dilga ozor beradigan gaplar

Ibrohimbek hazratimiz qarorgohida turkiy lashkarboshilar mashq berdi. Ay, bir barlos jigitlar mashq olayapti, ay, bir barlos jigitlar mashq olayapti! Jigit emas – lochin, lochin! Ibrohimbek hazratimiz barloslari olsa oladi – aslo oldirmaydi! (“*Otamdan qolgan dalalar*” 34-bet)

Xalqimizda epchil, chaqqon, shijoatli yigitlarni lochinga tenglashtiradilar. Yuqoridagi misolda ham *lochin* metaforasi mashq olib, mard, jasur, shijoatli bo‘lib tarbiyalanayotgan yigitlarga nisbatan qo‘llanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, T.Murod asarlarida, asosan, individual-muallif metaforalarini uchratamiz. Ulardan foydalanib, ijodkor asarning badiiy ta’sirini kuchaytirishga erishgan. Turg‘un metaforalar orqali esa adib o‘zbek xalqiga xos madaniy xarakterni ko‘rsatgan.

PREPOSITIONS AND THEIR IMPORTANCE IN ENGLISH

H.Sotvaldieva, FerSU,

F.Umurzakova, FerSU

Prepositions are tricky little beasts. The relative shortness of the words (most are six letters or under) and their often misplaced role in the overall scheme of things (why should prepositions be less important than nouns, adjectives or verbs?) mean that we should treat them carefully and perhaps give them more time in the classroom than is usually the case.

In a list of English prepositions you will find very common words such as 'in', 'up', 'behind', 'from', and 'with'. Prepositions hold a privileged position as parts of speech in that they are a ‘closed class’. In other words, they are a select group of

words that don't accept new members to their club. This is in contrast to nouns, adjectives and verbs, which welcome new additions to their respective groups all the time.

While prepositions are limited in number, they are important because they act as vital markers to the structure of a sentence; they mark special relationships between persons, objects, and locations. For this reason, we should think carefully about how we incorporate the teaching and learning of prepositions into our classes.

It's very difficult to use prepositions correctly in English and they present a number of problems for both teachers and learners.

First, most prepositions, especially the common ones, have several different functions. The preposition 'at', for example, has as many as 18 different functions, depending on which dictionary you consult. As vocabulary items in their own right, prepositions can therefore present a major challenge and it's not unusual for learners of English to ask teachers to explain what a word such as 'at' means.

Second, there is no logical way of deciding which preposition goes with a particular noun, verb or adjective. Consider these examples: the reason *for*, arrive *at*, angry *with* somebody, *on* a train. In many instances, the correct preposition cannot be guessed, so the expression must be learned as a whole. The problem is compounded when a particular vocabulary item – again it's those commonly used ones that are often guilty – flirts with many different prepositions, making teaching and learning a longer process than we may initially account for. Consider the adjective 'available'. As a teacher, which of the following would you prioritise?

- Tickets are available *from* the box office.
- Not enough data is available *to* scientists.
- No figures are available *for* the number of goods sold.
- There are plenty of jobs available *in* the area.

All of these sentences are correct, yet in each case the adjective goes with a different preposition. We need to consider how we would deal with phrases such as 'the reason for' and the best way to teach words such as 'available', that go with multiple prepositions.

Finally, learners' native language can 'get in the way' of the learning process and interfere with correct English usage. This is perhaps never more true than in the form of prepositional errors. For example, some expressions in English do not use a preposition but the same expression in another language does, and vice versa. In my teaching context, where the majority of learners are native Turkish speakers, I constantly hear sentences like 'he married *with* her', 'I hate *from* that' and 'I accessed *to* the internet.' Another problem I regularly encounter among Turkish learners relates to the multiplicity of uses of particular prepositions. Turkish has one preposition serving the same purpose as 'in', 'on' and 'at' in English, making it difficult for my learners to distinguish between their various uses.

The game Simon Says is great for reviewing prepositions of place and movement with young learners, as you can give directions for students to move around, such

as ‘Simon Says stand on your chair’ or ‘Simon Says get under your desk.’ Learners respond well to the movement and start using the prepositions naturally.

With adult learners, a competitive timed review game can work really well. Start by dividing the class into teams, say a sentence and then have them take turns drawing it on the board. If you say ‘the dog is behind the chair’, the learners have to draw a corresponding image, which can be graded according to speed or accuracy, depending on which is more enjoyable for the class.

References:

1.Блох М. Теоретическая грамматика английского языка Учебник. Для студентов филол. фак. ун-тов и фак. англ. яз. педвузов. — М.: Высш. школа

2.Blokh M. Theoretical grammar of the English language. Moscow, High school, 1983

3. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики, 4-е изд., испр. — М.: Высшая школа, 2004.

4. Adam J. Simpson How to help learners of English understand prepositions 2014

O‘ZBEK BOLALAR FOLKLOR RAQSLARINING LINGVOMADANIY JIHATLARI

*H.Shodiyeva, O‘zDXA magistranti
Ilmiy rahbar – f.f.d.H.Hamroyeva*

Folklor san’ati ijrochilari o‘z ijodlarida estetik, ijtimoiy va kommunikativ vazifalarni birlashtirganlar. Chunonchi mavzu jihatidan xilma-xil marosimiy va mehnat qo‘shiq-lari, dostonlar, aytimlar, cholg‘u kuylari ular ijodining asosini tashkil etadi. Millat va yurt tarixiga, jamiyat va madaniyat taraqqiyotiga mos ravishda xoreografiya san’ati ham rivojlanib bordi, raqs uslublari, ijro turlari, uning o‘ziga xos janrlari shakllandi.

Xalqning betakror va ko‘hna madaniyati, bebaho ma’naviy qadriyatlari ham rivojlanib bordi. To‘g‘ri, san’atning juda ko‘p turlari davr ziddiyatlariga duch kelib, inqirozga uchradi. Ayrim raqs turlari yo‘q bo‘lib ketdi va yangi raqs-lar paydo bo‘ldi. “Raqs san’ati merosini o‘rganish, raqsning asosiy shakllarini bilish zamonaviy jamiyat turli qatlamlarining ehtiyojlarini qondiradigan axloqiy va estetik standartlar, odob-axloq qoidalari negizida yangicha qarashlarni aks ettirish bilan ularga boshqacha uslubiy tus berish, ijodiy o‘zgartirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.”⁹²

Raqs san’ati - millat milliy-madaniy mentalitetini o‘zida yaqqol namoyon etadigan san’at turlaridan biridir. O‘zbek xalqi azaldan to‘y-tomoshalarda, ommaviy marosimlarda kuy-qo‘shiq, ohang jo‘rligida raqs harakatlari orqali o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etgan, shu tariqa raqs bosqichma-bosqich san’at darajasida shakllanib borgan. Shuning uchun ham u eng ommaviy san’at turlaridan biri hisoblanadi, hamda unda xalq xarakteri ochiladi.

⁹² O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning ijodkor ziyolilar bilan uchrashuvi O‘zA, 2017 y., 3 avgust.

Ajdodlarimiz hayoti, urf-odatları, turmush tarzi, ko'ngil kechinmalarini raqs harakatlari orqali avlodan-avlodga yetkazib kelayotgan, yillar davomida sayqallanib, boyib borgan milliy raqsalarimizda zamonaviylik bilan birga milliy ruhning hamohang ifodalanishi uni xalqqa yanada yaqinlashtiradi.

Aynan musiqiy ritmlar orqali kichkintoylar yurishni, yugurishni va musiqa ohangiga mos holda chapak chalishni, oyoqlarini to'pillatishni, qo'l va barmoqlarini aylantirishni o'rganadilar. Bular – bolalar raqsining ilk harakatlari hisoblanadi. Kichkintoylarga raqs o'rgatishning o'ziga yarasha zavqi va mashaqqati bor. Sababi, bolalar ruhiyati nihoyatda beg'ubor va ta'sirchan, ular quvnoqligi bilan barchani o'ziga qaratadi.

Raqs harakatlari jarayonida bolaning deyarli barcha tana a'zolari ishtirok etadi. Bu harakatlar ularga zavq va ilhom beradi, ularda ijodiy qobiliyatni rivojlantiradi, gavdasini tik tutib, chiroyli yurishga, go'zallikni his qilishga, teran fikrlashga o'rgatadi, irodasini toblab, maqsad sari chorlaydi.

O'zbek milliy raqsalarini bolalarga o'rgatishdan maqsad – milliy raqs harakatlari orqali namoyish etiladigan milliy qadriyatlarni ular bilan bog'liq xarakterli belgilarni yaqindan tanishtirishdir.

Zamonaviy raqs ta'limida raqs harakatlari musiqa bilan bog'langan holda o'rgatiladi. Ularga raqsning oddiy harakatlarini juft-juft holda ko'rsatish maqsadga muvofiqdir. Eng avvalo musiqaning ohangdorligi, raqslardagi quvnoqlik va jo'shqinlik kichkintoylarni o'ziga tortadi. Ularning liboslari ham yorqin ranglarda bo'lishi shart, xususan, zangori, pushti, qizil, sariq, binafsha ranglar bolalarning nihoyatda beg'ubor ruhiy olamlariga mosdir.

Folklor - etnografik xalq ansambllari ajdodlarimiz qalb qo'rini berib ijro etgan qo'shiq va raqsalar orqali yosh avlodni badiiy san'atning o'ziga xos uslublari bilan tanishtiradi. Ibtidoiy odamlarning tabiat bilan bog'lab turuvchi, ular ruhiyatiga tez ta'sir qiluvchi eng muhim vositalardan biri afsungarlik qo'shiqlari bo'lgan. Odatda, bunday qo'shiqlar taqvimiy mehnat kunlari va to'y marosimlarida ijro etilgan. Afsungarlik qo'shiqlarining ma'lum maqsadga yo'naltirilganligi ularning musiqiy-she'riy mazmuni va badiiy shakllanishining asosi hisoblanadi. O'zbek xalqining taqvimiy mehnat kunlarida aytiladigan Navro'z ("Yil boshi", "Navro'z keldi", "Navro'z ayyomi", "Sumalak"), ekin ekish chog'idagi mehnat jarayonlari ("Shohmoyilar", "Qo'sh haydash", "Don sepdim"), hosil yig'ish ("Mayda", "Oblo baraka", "Yozi"), mollarni sog'ish chog'ida ularni "avrash" ("Xo'sh-xo'sh", "Turay-turay", "Chiroy-chiroy") bilan bog'liq, quyosh ("Oftob chiqdi"), yomg'ir ("Sust xotin"), qor ("Qor keldi") va shamol ("Choy mom", "Shamol chaqirish") kabi afsungarlik qo'shiqlari alohida guruhga kiradi.

Bolalar ruhan tabiatga juda yaqin bo'ladilar. Ularni fasllarning almashishi, tabiatdagi hodisalar, gullar, maysalar, daraxtlar, jonivorlar juda qiziqtiradi. Yoshi va qiziqishlariga mos raqsalar orqali ular dunyoni anglab boradilar. Qo'shiq matnlari tushunarli, quvnoq va sho'x ohangdagi musiqalar tezda o'zining ijobiy samarasini ko'rsatadi. Ayniqsa, mavsumiy qo'shiq-raqsalar ularga estetik zavq bag'ishlaydi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida yozilishicha, "Mavsum marosim qo'shiqlari - xalq og'zaki ijodining yil fasllarini belgilovchi turli marosim

hamda an'anaviy bayramlar jarayonida ijro etilgan qadimgi qo'shiq turlaridan. Kelib chiqishi *eneolit* (yangi tosh) davrida yuzaga kelgan chorvachilik va dehqonchilik mehnatlari bilan bog'liq. Qadimda mazkur mehnatlar yil fasllarining uzviy aylanib turish jarayoniga bevosita bog'liq bo'lgan"⁹³. Raqs orqali badiiy obraz yaratishni bolalar yoshlariga, dunyoqarashlariga mos holda tushunishadi. Ular uchun raqs atributlarining har biri – yangi olam. Zero, o'zbek milliy raqslari boshqa xalqlar raqslaridan juda ko'p jihatlari va xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa, liboslar, do'ppi, ro'mol, bezak va taqinchoqlar ham raqs harakatlariga mutanosib bo'lishi shart.

Xorazm, Farg'ona, Surxondaryo, Buxoro hududlaridagi bolalar raqslarining Toshkent shahridagi bolalar raqslari bilan farqi juda katta. Xorazm viloyatida zang bilan birga raqsga tushiladi. Ularning liboslaridagi bezaklari, bosh kiyimlaridagi patlari, zebigardonlari, raqslaridagi elementlari ham o'zgachadir. Raqslardagi sho'x-shodon harakatlari, oyoqlari bukilib, o'tirgan holda, ya'ni xakkalab raqsga tushiladi.

Bolalar folklor raqslari xalqning ijtimoiy-maishiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga bog'liq holda asrlar davomida shakllandi. Ularda boshqa millatlar madaniyati elementlarini singdirgan holda insonning oilaviy hayoti hamda uning xo'jalik faoliyati, dini va tabiiy hodisalarga daxldor turli vazifalarni o'zida aks ettiradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqs san'ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. O'ZA, 2020y., 4 fevral.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 fevraldagi "Milliy raqs san'atini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. O'ZA, 04.02.2020.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning ijodkor ziyolilar bilan uchrashuvi O'ZA, 2017 y., 3 avgust.
4. Musaqulov A. "O'zbek xalq lirikasi". "Fan"; T. 2010.
5. O'zbekiston xalqlari tarixi. "Fan", T. 1993.

XORIJIY TILLARDAN O'ZLASHGAN PEDAGOGIK TERMINLARNING LINGVISTIK TAHLILI

O.Husanxo'jayev, NamDU

Pedagogik terminlarning xorijiy tillardan o'zlashib, milliy pedagogikada ham faollashib borayotgani, bu terminlar orqali ta'lim va tarbiyani jahon andozalariga bog'lab olib borilayotgani milliy pedagogikamizning yutug'i hisoblanadi. So'z o'zlashish bir necha xil shaklda amalga oshishi mumkin. Bu shakllar xususida turlicha yondashuvlar mavjud. Masalan, G. Paul o'zga til ta'sirining 2 turini ajratadi: 1) o'zga til materialining o'zlashishi (so'zlar, ma'nolari butun guruhga to'laligicha dahldor bo'lgan so'z birikmalari, so'z yasovchi affikslar, juda kam miqdorda fleksiylar); 2) o'zga til shakli (qolipi) ning

⁹³ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 5-j. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat nashriyoti, T.2003,347-b.

o‘zlashishi: ya’ni “o‘z til materiallaridan foydalaniladi, biroq tushunchani ifodalash uchun shakllantirilgan va moslashtirilgan hosila o‘zga til namunasi (qolipi) asosida amalga oshiriladi”. E. Xaugen esa o‘zga tildan o‘zlashgan leksema o‘zlashayotgan tilda ham o‘zining o‘zga tildagi diaxronik andozasiga u yoki bu darajada muvofiq kelishi lozimligini ta’kidlaydi va so‘z o‘zlashishini ikki yirik guruhga ajratadi: 1) to‘liq o‘zlashgan o‘zga til leksikasi; 2) o‘zgartirishlar hisobiga o‘zlashgan leksemalar guruhi (kalka). Qolaversa, olim so‘z o‘zlashishni “o‘zga til sohibining o‘z bilimlarini boshqa bir tilga tatbiq qilishga urinishi” tarzida izohlaydi.

Zamonaviy ta’lim sistemasida tilga bo‘lgan qiziqish, til madaniyatiga ongli munosabatta bo‘lish, kommunikativ me’yor doirasida harakat qilish imkoniyatlariga ega bo‘lishni belgilaydi, shuningdek, yaratilgan zamonaviy innovatsion texnologiyalarni ta’lim tizimiga nazariy va amaliy jihatdan tatbiq etish imkonini beradi. Milliy ta’lim tizimida xorijiy terminlardan foydalanish pedagoglardan xorijiy terminlarning ma’nolarini chuqur bilishni taqozo etadi.

Bu o‘rinda zukko tilshunos N. Mahmudovning xorijiy tilshunos olimlarning olgan ilmiy natijalari asosidagi fikrlari va o‘zining ilmiy qarashlari mazkur masalaga oydinlik kiritishda e’tiborli hisoblanadi. U rus tilshunosi B. A. Serebrennikov qarashlariga e’tibor qaratadi va shunday yozadi: ”Shuni ham aytib o‘tish kerakki, ingliz tilidagi tilshunoslik terminologiyasida ko‘pincha mazkur ikki tipdagi o‘zlashtirish farqli terminlar bilan nomlanadi, ya’ni: tushuncha va uni ifodalaydigan so‘zni birgalikda o‘zlashtirish – “borrowing”, mavjud bo‘lgan “o‘z “ tushunchani ifodalash uchun boshqa tildan so‘z o‘zlashtirish – “loaning”. Anglashilib turganiday, birinchi tipning real va pirovard maqsadi yangi tushunchani o‘zlashtirishdan iborat bo‘lsa, ikkinchi tipning real va pirovard maqsadi faqat xorijiy so‘znigina o‘zlashtirishdan iborat. Buning ustiga, birinchi tip so‘z o‘zlashtirish obyektiv asoslarga egaligini, ikkinchi tip esa ko‘proq muayyan subyektiv sabablar bilan bog‘liq ekanligini sezmaslik mumkin emas”. Olimning kuzatishicha, mustaqillik davrida o‘zbek tili leksikasi va terminologiyasida so‘z o‘zlashtirishning birinchi tipi benihoya keng tarqalgan. Ular ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy, iqtisodiy, ilg‘or texnika va texnologiyalarga oid quyidagi kabi so‘z va terminlar aynan xorijiy so‘z o‘zlashtirishning birinchi tipiga oiddir:brifing, broker, barter, lizing, biznes, birja, grant, dividend, defitsit, profitsit, investitsiya, investor, marketing, internet, onlayn, kompyuter, printer, server, fayl, sayt, veb-sayt, vinchester, reyting, fleshka, imij, litsey, kollej, gimnaziya, bakalavr, magistr, test, grant, multimedia, modernizatsiya, diversifikatsiya, diagnostika va h. k. Bunday xorijiy o‘zlashmalar nafaqat tegishli sohalar doriasida, balki, umuman, keng omma nutqida ham bermalol va erkin qo‘llanmoqda. Albatta, N. Mahmudovning fikrlariga qo‘shilgan holda xorijiy o‘zlashmalar umuman keng jamoatchilik orasida tushunarli va aniq ma’lumotga egaligini ta’kidlagan holda masalaning boshqa tomoniga ham e’tibor qaratamiz. O‘zlashgan terminlarning keng jamoatchilik orasida ma’lum bo‘lganlarigina ular uchun tushunarli bo‘lishi, ularning kuzatuvi va muloqoti jarayonidagi hodisa sifatida qaraladi. Biroq ularning muloqoti jarayonida faol bo‘lmaganlari faqat mutaxassislarining kasbiy faoliyatida qo‘llanishining guvohi bo‘lamiz. Chunki termin har qanday sohaning o‘ziga xos

bo'lgan kasbiy tushunchasini ifodalaydi. Aytish mumkinki, ilm-fan bilan bog'liq soha vakillarining muayyan faoliyatini ochib beruvchi terminlarni o'zlari idrok etadilar, keng jamoatchilik tomonidan esa bu terminlarning ma'lum qismigina o'zlashtiriladi. Masalan, keyst stadi, inklyuziv ta'lim, pegagogik menejment, pedagogik sistemologiya, pedagogik konstruktologiya, pedagogik konseptologiya, pedagogik faktologiya, elektron jurnal, tyutor va hokazolar. Ana shu jihatdan ham pedagogik bilim va tajribalarning rivoji, ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy, iqtisodiy va boshqa omillarning ta'lim tizimiga ta'siri pedagogik termosistema taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, xorijiy tilni bilish, ta'lim integratsiyasi tendensiyasini, boshqa xalqlar ta'lim va tarbiyasi, madaniyati, o'sha xalqning dunyoqarashini o'rganish zamonaviy pedagogikaning muhim belgilari sifatida namoyon bo'ladi.

Tan olib aytish kerakki, pedagogik nazariya va pegagogik amaliyotda qo'llanilayotgan pegagogik terminlarning o'sib borishi xorijiy pedagogik terminlar hissasiga to'g'ri keladi. Shundan kelib chiqqan holda, pedagogik menejment, pedagogik sistemologiya, pedagogik konstruktologiya, pedagogik konseptologiya, pedagogik faktologiya, migrantlik pedagogikasi, media ta'lim, tyutor singari pedagogik terminlar ham milliy pedagogik terminlari lug'at tarkibidan joy olib, uning semantik maydonining kengaytirishga ulgurdi, deb aytishimiz mumkin.

N. U. Sadinova "O'zbek tili rasmiy ish yuritish terminologiyasi" mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida quyidagi fikrni bayon qiladi: R. Doniyorov va uning fikriga tayangan N. Usmonovning tadqiqotlarida aniqlovchi komponentning yasovchi elementi qisman o'zlashtirilgan va aniqlanmish komponenti ruscha-baynalmilal so'z bo'lgan birikma terminlar aynan o'zlashtirilgan leksemalar deb hisoblanadi. N. Usmonov "O'zbek tilining pedagogik terminologiyasi" nomli tadqiqotida 200 dan ortiq shunaqa birikma terminlar borligini ko'rsatib, studentlar kollektivi, predmet komissiyasi, biologiya kabineti birikmalarini misol tariqasida keltirib o'tadi. Bu birikmalar haqiqatan ham baynalmilal so'zlardan tarkib topgan. Lekin yuqoridagi aynan o'zlashtirilgan degan fikrga qo'shib bo'lmaydi. Chunki rus tilida bu birikmalar studencheskiy kollektiv, predmetnaya komissiya, kabinet biologii tarzida qo'llanadi. Yuqoridagi birikmalarda esa so'zlar aynan, lekin qo'shimchalari o'zgartirib o'zlashtirilgan, xolos, ya'ni bu jarayonda tilimizning ichki imkoniyatlari ham ishtirok etgan. Shunday ekan, yuqoridagi aynan o'zlashtirilgan degan fikrga qo'shib bo'lmaydi. D. Komilova o'z kuzatuvlaridan kelib chiqib pedagogik terminlarni quyidagi guruhlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

a) o'zbekcha (jumladan arabcha, forsha) +o'zbekcha (jumladan arabcha, forsha) so'zlardan tashkil topgan leksik birliklar: ta'lim mazmuni, ta'lim samaradorligi, o'quv dasturi, o'quv qo'llanma, ta'lim tizimi, vasiylik kengashi, xalqaro hamkorlik, tarmoq dasturi, tabaqalashtirilgan yondashuv, bozor iqtisodiyoti, huquqiy bilim, iqtisodiy bilim, o'rta pog'ona, umumta'lim maktabi, uzuluksiz ta'lim, malaka oshirish, qayta tayyorlash, aqliy hujum, joriy nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat, masofaviy o'qitish, namunaviy dastur, ishchi dastur, o'rta pog'ona;

b) o‘zbekcha (jumladan arabcha, forsha)+ baynalmilal so‘zlardan tashkil topgan leksik birliklar: davlat attestatsiyasi, xorijiy ekspert, hamkorlik pedagogikasi, yetuk kadr, xalqaro donorlik, davlat granti, ijtimoiy psixologiya, kasb-hunar kolleji, axborot texnologiyalari, moddiy baza;

v) baynalmilal+ o‘zbekcha (jumladan arabcha, forsha) so‘zlardan tashkil topgan leksik birliklar: elektron darslik, virtual kutubxona, reyting ishlanmasi; Bu kabi atamalar ta’lim bilan bog‘liq matnlarda faol ishlatilmoqda. Masalan, mediata’lim lesemasini olib ko‘raylik. ”Ma’rifat” gazetasida unga quyidagicha izoh beriladi: ”Mediata’lim deganda, o‘quvchilarga ta’lim berish jarayonini yangicha usullardan, mulmedia vositalari, masalan, veb-kamera, quloqchin (nauchnik), kolonka, mikrofon, elektron doska va ruchka, proyektordan foydalanib tashkil etish tushuniladi” ;

g) baynalmilal + baynalmilal so‘zlardan tashkil topgan leksik birliklar: magistrlik dissertatsiyasi, akademik litsey, texnologik karta, kompyuter texnologiyasi, interfaol ta’lim;

d) juft so‘zlar: ota-ona, aql-zakovat, sarf-xarajat, moddiy –texnikaviy, shartnoma-to‘lov, psixologik-tibbiy, biznes-maktab, ilmiy-pedagogik, ruhiy-pedagogik, ta’lim-tarbiya, axborot-kommunikatsion;

ye) birikmali terminlar: nodavlat ta’lim muassasasi, davlat ta’lim muassasasi, bitiruv malakaviy ish, axborot-resurs markazi kabi.

Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, hozirgi shitob bilan rivojlanib borayotgan ilm-fan, texnika asrida unga hamohang pedagogika ham qadam-baqadam olg‘a siljimoqda. Buning natijasida terminologik tizimda o‘shish, yangilanish yuz bermoqda. Terminologik tizim o‘z yaratuvchisi bo‘lgan tildan boshqa tilga o‘zlashib, o‘sha til boyligiga aylanmoqda. Anglashiladiki, o‘zbek tiliga o‘zlashgan pedagogik terminlar o‘zbek ta’lim tizimida faollashib o‘z mulkiga aylanib bo‘ldi, desak xato bo‘lmaydi.

Adabiyotlar:

1. Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш. -Тошкент, Маънавият. 2004.

2. Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари. Ахборот. 11 – 12-чиқарув. – Тошкент: Фан, 1996;

MIRZOLIM MUSHRIFNING “QO‘QON XONLIGI TARIXI” ASARIDA QO‘SHMA OTLAR QO‘LLANILISHI VA SEMANTIKASI

M.Usmanova, FarDU o‘qituvchisi,

Sh. Karimova, Marg‘ilon shahar 16-maktab o‘qituvchisi

XIX asr o‘zbek tilida sintaktik (kompozitsiya) usuli bilan so‘z yasaalishi ancha keng bo‘lgan. Bu usul bilan so‘z yasash – eng qadimgi va mahsuldor usul bo‘lib, tilning boyib borishini ta’minlovchi muhim faktorlardan biri sanaladi⁹⁴.

⁹⁴Е. А. Василевская. Словосложение в русском языке (Очерки и наблюдения), М., 1962, стр. 5

Kompozitsiya usuli bilan yangi soʻzlarning paydo boʻlishi boshqa turkumlarga nisbatan koʻp uchraydi.

Qoʻshma otlar ikki yoki undan ortiq soʻzlarning semantik, grammatik va intonatsion jihatdan birikib, yaxlit leksik butunlikka aylanishidan hosil boʻladi. Qoʻshma otlar tarixan turli sintaktik birikmalar (gap, soʻz birikmasi, uyushiq boʻlak)dan hosil boʻlgan. Lekin bunday birikmalarning komponentlari orasidagi grammatik aloqa butunlay uzilgan boʻladi⁹⁵. Shuning uchun kompozitsiya diaxronik (tarixiy) soʻz yasash usuli boʻlib, qoʻshma otlar uzoq tarixiy taraqqiyot mahsulidir⁹⁶.

1. **a) sifat+ot** koʻrinishidagi qoʻshma otlar:

“... *Bekmuhammad oqsoqolni fotiha berib, xonzoda oldigʻa shabona chiqardilar.*”; “*Andin nov va Qoʻshtegirmon uzasiga otlanib, Oqsuvga nuzul qilib, alarni hokimlari ham peshboz chiqib duo qildi.*”; “*Vaqtiki jamoai qipchoq musulmonquli vasvasasi birlan jamoat boʻlub, Oqtepai Shahrixonigʻa qoʻsh qilib turub yurdilar ersa...*”; “*Bir necha koʻtah andisha, nokas, benomuslar jam boʻlub, Nasriddinxongʻa va xazinagʻa qasd qilib, oʻrdagʻa yugurmoq boʻlub, Xoja Muhammad jinni Bachqiriy, Toʻxtasun yasovul Yangiqoʻrgʻoniy, kal Jabbor amin Shoʻrqishloqiy va Qalandarbek Oqqorgʻoniy xazrati shohgʻa atyin qilib, atrof va javoniblarga xat yozib, jamoat boʻlub, yakbora vaqti namoz oʻrdani ustigʻa hozir boʻlib karnay qoʻydilar.*”

b) son+ot koʻrinishidagi qoʻshma otlar, bunday turdagi qoʻshma otlar asosan geografik nomlardan iborat boʻladi:

“*Vaqtiki xon Chordara qoʻrgʻonigʻa doxil boʻlub, Chinosgʻa odam buyurub, Komil mirzogʻa eʻlon qildilar ersa...*”; “... *orqasidin Xoʻqandgʻa ravona boʻlub, Oltiariq kelib qoʻndilar.*”; “*Kal Mingboy qipchoq sheri jang boʻlub, bir necha qipchoq Beshariqda turur erdi...*”; “... *bir necha manzil yoʻl tay qilib, Toshkand ustigʻa borib, Mingoʻroqgʻa qoʻndi.*”

d) ot+ot koʻrinishidagi qoʻshma otlar, bunday turdagi qoʻshma otlarning birinchi

qismi oʻxshatish, sifatlash maʼnosini bildiradi, sifat vazifasida keladi va asosan ismlarda, joy nomlarida koʻp qoʻllaniladi:

“*Xizmatigʻa eshon soʻfi Olloyor va domlo Olim Konibodomiy va domlo vali Xoʻjandiy va Mashrabi devonai Namangoniy kelib suhbat tutar erdilar*”; “*Umaro va fuzalo va mashoyix va tamomi yurt yaxshilari ittofoqlik birla Norboʻtaxon Qoratepai Moʻyimuborakda oʻn toʻrt yoshda erdikim, olib kelib xon koʻtardilar.*”; “*Loiloj tuz konigʻa, Qamishqoʻrgʻon birlan Xoʻqand tarafgʻa daryodin oʻtub ravona boʻldi.*”; “... *muborizlarning otlrini tuyuqidin chiqqan chang va gard Dashti qipchoqni havosini zulumatgʻa aylanturu, roʻzi ravshanni qorongʻu kechadek qildi.*”

2. **Qaratuvchi+qaralmish** (turkiy izofa) turidagi qoʻshma otlar:

⁹⁵ Э.И. Севортян. Словообразование ..., стр. 325; А. Гʻulomov, Oʻzbek tilida soʻz yasash yoʻllari haqida, -- A.S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti asarlari. Birinchi kitob. Oʻzbek tili grammatikasidan materiallar. Toshkent, 1949, 52-bet.

⁹⁶ Э. А. Земская. Современный русский язык. Словообразование, М., 1973, стр. 170-171.

1) Ikkinchi qismi III shaxs egalik qo‘shimchasi qo‘llanilgan qo‘shma otlar:

a) yetakchi so‘zi **boshi** negizidan iborat bo‘ladi:

“Shodi mingboshi kal Yusufdin ibo qilur erdikim, mabodo bir fasod boshlamasa, deb.” “Vaqtikim Musulmonqul mingboshi bo‘lub, hukmronliqg‘a sa‘y va qo‘shish aylab, ...”; “Muhammad nazarbekni amiri lashkar aylab va Ko‘char beyni boturboshi aylab va yana har jamotdin xudoychi va tunqator, dasturxonchi, ponsadboshi, yuzboshi, yasovulboshi tayyor qilib, beibo daryodin o‘tub, sur‘at birlan Xo‘qndg‘a doxil bo‘lub...”; “Davronbekni bahodirboshi qilib, bir necha qipchoq va xo‘qandliklarni hamroh qildi”.

b) yetakchi so‘zi **begi** negizidan iborat bo‘ladi:

“Andog‘kim, Mirzo qushbegig‘a Namamgonni va O‘tamboyg‘a Marg‘ilonni”; “Mulla Karimquli keldi. Qushbegi, tmomi arkoni davlat muloqot qildilar.”

3. Forsiy izofalardan hosil bo‘lgan qo‘shma otlar:

a) Izofa ko‘rsatkichi **-i** saqlangan qo‘shma otlar:

Ko‘li Malik, Cho‘li Malak, Shahri Koshg‘ar, Dashti Qipchoq, Oqtepayi Shahrixon, Buxoroyi Sharif, Viloyati O‘ratepa, Xazrati Asaf ibn Barhayo, Shahri Toshkand singari.

Bir necha manzil va marohil tay qilib, Buxoro tavobegidag‘i **Ko‘li Malik** va yokim **Cho‘li Malak** degan joyga borib, daf‘atan Ubaydulloxonga muqobil bo‘ldi; **Shahri Koshg‘ar** tasarrufig‘a kirib, ko‘p siyosatlik podsho bo‘ldi; Bir necha kun Toshkandda, istiqomad qilib, atrof va javonibdin tortuq olib va yana **Dashti Qipchoq**dagi qozoqiya biylari belib, tortuq va hadya birla duo qildilar; Kampir bechora necha manzil tay qilib **Viloyati O‘ratepaga** dohil bo‘lib, saruou va muboraknomani o‘g‘liga berdi;

b) Izofa ko‘rsatkichisiz qo‘llaniladigan qo‘shma otlar: Dehobod, ro‘yxat, qozikalon singari: “Elchi yaxshi odam ekan, Dehobod xo‘jalaridan ekan.”

4. Arabcha izofiy birikmalardan hosil bo‘lgan qo‘shma otlar: shayhul-islom, Movarounnahr.

“Shayhul-islom Namangoniy, domla Xolsiyoh, domla Xo‘jamquli, Azimboy qushbegi, Tangriquli shig‘ovul, Solih sudur, ...”

5. Izohlovchili birikmalardan tashkil topgan qo‘shma otlar: Nurota, doyxotun.

Bunday qo‘shma otlar guruhiga *said*, *xo‘ja*, *mirza*, *qul* kabi izohlovchilarning qo‘shiloshidan hosil bo‘lgan kishi ismlarini ham kiritish mumkin. Kishilarning ismiga *Muhammad* so‘zini qo‘shib qo‘llash ham odat bo‘lgan. XIX asrda bunday qo‘shma ismlar ham ko‘p uchraydi: *Muhammadsolih*, *Muhammadniyoz*, *Muhammadkarim*, *Muhammadsharif*, *Eshmuhammad*. Bunday qo‘shma otlarning qismlari o‘zaro hech qanday grammatik munosabat asosida birlashmagan. Keyinchalik, dastlab og‘zaki nutqda, *Muhammad* so‘zining qisqartirilgan ko‘rinishlari, *Mamad*, *Mat*, *Mad*, *Ma* tarzida qo‘llana boshlagan⁹⁷. Hozirgi zamon o‘zbek tilida bunday ismlar ko‘p uchraydi.

⁹⁷ Qarang: Н.Г. Милицкая. Система наименования у коренного населения города Ташкента «Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников страны искусства и природы», вып. третий, Ташкент, 1928, стр. 243.

“*Karimquli xalifa degan Muhammadalixondin qolg‘om odam odam bor erdi, oni mutasaddiy qildilar.*”; “*Andoqki, Azimboy qushbegi,, Tangriquli shig‘ovul va solih sudur va Muhammadniyoz xudoychi va tandi inoq va Muhammadkarim yasovul va yana shul masallik odamlar jamoat bo‘lub keldilar.*”

6. “To‘liqsiz gap” shaklidagi qo‘shma otlar. Bunday qo‘shma otlarning birinchi qismi kishi ismlari bo‘lib, ikkinchi qismi *obod* so‘zidan iborat bo‘ladi. Semantik-logik jihatdan birinchi qism ega, ikkinchi qism hol bo‘lib, kesim tushib qolgan bo‘ladi: *Xonobod*(xon obod qilgan qishloq, shahar), *Mehnatobod*, *Mirobod*⁹⁸.

“*Go‘ro‘g‘li qipchoq jamoasi birla Shahrixong‘a kirib, Tandi Inoq sarkor erdi, ani olib Mirobodg‘a kelib qo‘shuldilar.*”

Ayrim qo‘shma otlar keyinchalik ba‘zi bir fonetik o‘zgarishlarga uchrab, soddalashadi, ularning qo‘shma so‘z ekanligini anglash qiyin bo‘ladi. Masalan: *Kalamush*<*kalon mush*; *chaharbog*<*chorbog*; *Ashiqobod*<*Ashxobod*; *chodirshab*<*choyshab*; *Chaharjoy*<*Chorjoy*, *Charjoy*; *Xoja eli*<*Xo‘jayli*; *amakkibachcha*<*amakivachcha* kabi. Bunday o‘zgarishga yuz tutgan qo‘shma otlarni prof. A.N. Kononov “Слитные имена существительные” (“yopishgan qo‘shma otlar”) deb ataydi⁹⁹.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr yozma yodgorliklaridan biri hisoblangan Mirzoolim Mushrifning “Qo‘qon xonligi tarixi” asarida qo‘shma otlarning barcha semantik guruhlari mavjud bo‘lib ularning ko‘pi arab va fors-tojik tillariga mansubdir. Shu kabi qo‘shma otlar joy nomlarida, kishilarning ismlarida, shaxs mansablarini nomlashda ko‘p qo‘llanilgan.

MIFOLOGIK DUNYOQARASHNING SHAKLLANISHI VA UNING TILDA NAMOYON BO‘LISHI MASALALARI

O.Yusupova, FarDU o‘qituvchisi

Ma‘lumki, olamning manzarasi tushunchasi insonning olam haqidagi tasavvurlarini o‘rganish asosida yaratiladi va u inson hamda olam haqidagi ma‘lumotlarni qayta ishlash natijasi hisoblanadi. Inson faoliyati davomida boshidan o‘tkazgan voqealarni, olam haqidagi fikrlarini so‘zda bayon etishi olamning lisoniy manzarasining yaqqol dalili bo‘lib xizmat qiladi. “Manzara” so‘zi deganda birinchi o‘rinda, biror narsaning tasvirini hayolimizga keltiramiz va shu o‘rinda M.Xaydeggerning qayd etishicha, “olam manzarasi dunyoning tasvirini emas, balki olamni manzaradek tushunishni ifodalaydi”.

Olamning lisoniy manzarasini shakllantirishda mifologiya, mifologik konseptlar hamda frazeologizmlar juda ham katta o‘rin tutadi. Chunki ular xalq hayotining ko‘zgusi bo‘lib xizmat qiladi. Bilamizki, xar qanday til ozida mazkur til egasining dunyoqarashini ifoda etadi va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o‘ziga xos bo‘lgan xususiyatlar tizimini mujassam etadi. Bundan tashqari,

⁹⁸ A. Matg‘oziyev. XIX asr o‘zbek tilining morfologiyasi. Toshkent 1997, 57-bet.

⁹⁹ A.N.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, стр. 131-132.

olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olamiy manzarani aks ettiradi.

Shu o'rinda aytish joizki, olamning lisoniy manzarasida mifologik dunyoqarashni aks ettirishda avvalo dunyoqarash tushunchasiga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Dunyoqarash sub'yektiv voqelikni baholovchi qarorlar to'plami bo'lib, atrof-olamni anglashga harakat qilish natijasida vujudaga keladi. Dunyoqarash diniy, falsafiy, ilmiy bo'lishi mumkin. Qolaversa, u insoniyatning tarixiy taraqqiyoti davomida rivojlanib, boyib boradi.

Dunyoqarash atrofdagi dunyo haqidagi g'oyalar, tushunchalar, qarashlar tizimi bo'lib, bu shaxsning o'z-o'zini anglashining asosi demakdir. U odamlarning dunyoni, o'zlarini va dunyodagi o'rnini yaxlit tushunish vazifasini bajarish uchun ximat qiladi. Bunga qo'shimcha tariqasida ayta olamizki, dunyoqarash bu insonning tafakkuri hamda dunyoni tushunishi bilan birga unda mavjudligini anglab yetishdir. Uning quyidagi asosiy turlari mavjud bo'lib, ular mifologik, diniy va falsafiy dunyoqarashlardir. Tarixan dunyoqarashning birinchi shakli mifologik yoki afsonalarga tayanuvchi dunyoqarash hisoblanadi. Bu kabi dunyoqarash turini chuqurroq tahlil qiladigan bo'lsak, nomidan ko'rinib turibdiki, mifologik dunyoqarash miqlarga, ya'ni odam ma'lum bir hodisa yoki jarayonlarni tushuntirishga harakat qilgan yorqin, hissiy, mantiqiy qurilgan sxemalarga asoslanadi. Bundan tashqari, mifologik dunyoqarash dunyoni va insonning dunyodagi o'rnini o'ziga xos tarzda tasvirlaydigan va tushuntiradigan dunyoqarash hisoblanadi. Buning uchun xudolar, qahramonlar, ko'p sonli hayoliy mavjudotlar ishlari ko'rsatib beriladi, tabiat va ijtimoiy hayot hodisalari o'ziga xos tarzda tasvirlanadi hamda tushuntiriladi.

Mifologik dunyoqarashga turli xil ta'riflar berilgan va ularning hammasi bu tushunchaning qanchalik muhim ahamiyat kasb etishini yanada aniqroq korsatib, dallilab bera olganlar. Quyidagi ta'rifga ko'ra, turli xalqlarning olamning yaratilishi, tabiat hodisalari, fantastik mavjudotlar, xudolar va qahramonlar va ular bilan bog'liq hodisalar haqidagi tasavvurlarini ifodalab ma'lum bir tizimga solingan shakli - mifologik dunyoqarash deb yuritiladi. Bu tizimga solishning muhim shakllari epos, ertaklar, afsonalar, rivoyatlar bo'lib, miqlar eng avvalo ular orqali ifodalanadi. Shu holatda jamlangan bilim va tajriba avloddan avlodga o'tishini ham ta'minlaydi. Aytish joizki, unda ulkan olam doirasida dunyoning cheksiz rang-barangligi vujudga keladi va biz bunda har bir dunyo o'z makoni va zamoniga ega bo'lishining guvohi bo'lamiz.

Mifologik dunyoqarash, uning paydo bo'lishi hamda rivojlanishi inson ongining rivojlanishining ma'lum bir bosqichi va atrofdagi olam haqidagi bilimlarning to'planishi bilan bog'liqdir. Bilamizki, mifologiyaning asosini inson, hayvonlar, koinot, samo jismlari, narsa va hodisalar paydo bolishi haqidagi asotirlar tashkil etadi hamda mifologiya olamni idrok etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Qolaversa, mif tushunchasiga alohida to'xtalib o'tadigan bo'lsak, unga ko'pgina tilshunoslar turlicha ta'riflar berishgan. Mif – xalq og'zaki ijodining eng

qadimgi davrlarida paydo bo'lgan va insoniyatning olam haqidagi o'sha davrlardagi tasavvurlarini nafaqat aks ettiradi balki, aniq obrozlar vositasida bo'rttiruvchi e'tiqodiy qarashlarni, to'qimalarni o'zida mujassamlashtiradi.¹⁰⁰

Mif yunoncha "mithos" so'zidan olingan bo'lib, "rivoyat, afsona, asotir, hikoya, masal" degan ma'nolarni bildiradi.

Aytish joizki, qadimgi odamning olam va borliq haqidagi ibtidoiy tasavvurlarining majmui – mif hisoblanadi va u ajdodlarimizning avloddan-avlodga o'tib kelayotgan xotiralarining yig'indisidir. Miflar xalqlarning hayotiy tajribasini saqlashning o'ziga xos usuli bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, odamlarning shaxsiy va jamoaviy hayotidan olingan bilimlar, fikrlash usullar ham miflarda saqlanib qolgan. Bularning barchasi ota-bobolarimizga qolaversa bizga ham atrofdagi dunyoni o'rganishga yordam berdi.

Italiyalik faylasuf D. Viko (1668 - 1744) miflarni aqliy lug'atning birinchi nashri deb atagan¹⁰¹. Chunki ajdodlari hayotidagi turli davrdagi afsonalar o'ziga xos "tirik xotira" edi. Bu xotira bilimlar, ko'nikmalar, tajribalar, odamlarning to'plangan avlodlarini saqlab qoldi. D.Vikoning mifga bergan ta'rifidan shu ma'lum boladiki, bizgacha ma'lum bo'lmagan ko'pgina voqealar miflarda saqlanib kelgan va u bizga aqliy jihatdan eng katta lug'at vazifasini o'taydi.

M.I.Steblyn Kamenskiyning ta'kidlashicha, "mif – bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydurma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqelik ifodasi sifatida qabul qilingan. Yaratilgan va ommalashgan joyida mif aslidareal voqelik ifodasideb tushunilgan¹⁰². Bundan kelib chiqadiki, har qaysi makon va zamonda ham miflar osha davr yoki joyda yashovchi insonlar uchun haqiqiy hisoblanib, ular shunga ishonishga hamda real voqea va hodisa sifatida tan olishgan.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, olamning lisoniy manzarasi insonni olamga bo'lgan munosabatini shakllantiradi. Har qanday til o'zida mazkur til egasining dunyoqarashini belgilaydigan va olam manzarasini shakllantiradigan milliy, o'ziga xos xususiyatlar tizimini mujassamlashtiradi. Olamning lisoniy manzarasi insonning turli olam manzaralarini izohlaydi va umumiy olam manzarasini aks ettiradi. Olamning lisoniy manzarasini shakllantirishda mifologiya, mifologik konseptlar ancha katta ro'l o'ynaydi. Ayniqsa ular tilda turli lingvistik birliklar, maqollar, iboralar va matallar tuzish vazifasini bajara oladi.

Adabiyotlar:

1. Pleخانov G.V. "Din va cherkov haqida".- M., 1957.- S.267
2. Safarov, O. (2010). *O'zbek xalq og'zaki ijodiyoti*. Toshkent.
3. Лосев, А. (1991). *Философия. Мифология*. Москва.
4. Шахнович, М. И. (1971). *Первобытная мифология и философия*. Ленинград. Наука.

¹⁰⁰ Jo'rayev, M. (2017). "Folklorshunoslikka kirish". Toshkent.

¹⁰¹Viko D. "Yangi fan asoslari"(1725)

¹⁰² Каменский, М. И. (1976). *Миф*. Ленинград.

ISSUES OF ANTHROPOCENTRIC STUDY OF MODERN LINGUISTICS

N. Ohunova, FarDU o'qituvchisi

In Uzbek linguistics researches based on the anthropocentric paradigm started from the early years of the 21st century. These researches have been mainly carried out in the directions of general theoretical issues of sociolinguistics, cognitive linguistics, linguistic pragmatics, psycholinguistics and the anthropocentric paradigm. Professor Sh. S. Safarov describes the emergence of the anthropocentric paradigm as follows: "The system-structural paradigm is the "atomistic" of the comparative historical paradigm that arose before it, it took the way to eliminate the defects that arose as a result of being analyzed the language phenomena separately from each other. The main effect of System-structural direction is to prove that language is a systematic phenomenon. But it also turns out that these two paradigms have a common drawback. In these directions, the language was separated from its owner -speaker. This defect attempts at loss pragmatic and cognitive linguistics caused the creation of paradigms". At the same time, the anthropocentric approach to language is the most of these fields as an independent paradigm, embodying the latest achievements is strengthening its status more and more. According to recognition of many researchers cognitive linguistics and linguoculturalism are the leading directions of the anthropocentric paradigm. [1,408-409]

MATERIALS AND METHODS

Cognitive linguistics (linguistics) is the study of human thinking, consciousness, mental functions and it is closely related to cognitivism, whose research object is a specific system and signals that shape the way of thinking of people, the activity they do as well as knowledge and perception. Cognitive world of any person is determined by their mental actions and life experiences. In this regard, language is the main sign of the above.

"Concept", which is considered the main category of cognitive linguistics, is a linguistic process, derives from a combination of logical models, classifies the clustered knowledge of ethnos, as well as it shows the integrity of synonymous, associative, binary and other relations of language units. For this reason, the concept is considered the main object of cognitive linguistics. Learning a concept enriches the range of meanings and that provides an opportunity to analyze the phenomenon from an anthropocentric point of view. In linguistics anthropocentric approach shows the category of meaning from a new perspective. [2,34-38]

In linguoculturology, such scientists as N. D. Arutyunova, Z. Kh. Bizheva, A. V. Vezhbetskaya, S. G. Vorkachev, V. I. Karasik, V. A. Stepanova, V. N. Telia, G. V. Tokareva, R. M. Frumkina dedicated their works to the study of concepts. Researchers consider the concept as a mental unit that is formed in the mind of a person under the influence of many factors, for example, social environment, religion, culture, and etc [3,63]

According to a number of specialists, cognitive linguistics and linguistic culturology (linguaculturology) is progressing in the frame of the collection of single general cognitive sciences. The term of “Cognitive science” includes learning processes jointly, receiving them and reworking, saving and using, organizing structure of knowledge and collection. Furthermore, it arranges collection of a certain scientific thoughts, which is combined for forming the mental activity of these structures. Cognitive science is closely connected with mathematics, logic, philosophy, anthropology and linguistics. Linguaculturology is a complex scientific science direction appeared in the basis of inter reaction of linguistics and culturology. This direction investigates interconnection between culture and language, and researches the language as a phenomenon of culture. It shows the observation of the world in the certain view by the cultural prism and by a certain nation’s mind and culture.[4,36]

According to V. Telia, culture is described as a world-conception, world perception and world-comprehension of a people. (This statement does not certainly deny the material component of culture but only puts in focus its “ideal” / mental component, which is much more significant for lingual-cultural and lingualcognitive studies.) Therefore, lingua-culture is the verbalized culture, the culture externalized in signs of language. Hence, signs of language (in the linguistic sense of this term) are regarded as the substances for signs of culture. Culture itself is not; however, simply a body of knowledge but rather a framework in which people live their lives and communicate shared meanings with each other.[5,207-208]

RESULTS AND DISCUSSIONS

Regarding the benefits of learning about culture, attending the culture class has raised cultural awareness in ELT students concerning both native and target societies. Moreover, V.Vorobyov gave a comprehensive and standard definition of linguaculturology. In his opinion, it is complex scientific discipline studying interrelation and interaction of culture and language. While, S.A.Kosharnaya defined it as the scientific discipline studying process of comprehension and reflection in national language of elements of material and spiritual culture of the people. The analysis of these and other existing definitions of linguaculturology shows establishment of the following:

– The linguaculturology is closely connected with Linguistics and Cultural science and has synthesizing character;

– The linguaculturology focuses the main attention on the cultural facts which are explicit in language;

– The linguaculturology belongs to linguistic sciences therefore results of its theoretical generalizations can find practical use in the course of training of native and foreign language;

The main directions in research of linguaculturology are:

a) language personality; b) language as system of semiotic representation of cultural values. Thus, the modern linguaculturology is the scientific discipline studying a) Ways and means of representation of objects of culture in language; b)

Features of representation in language of mentality of people; c) Regularities of reflection of valuable and semantic categories of culture in semantics of language units. Besides, conceptual researches have an important role as well in linguaculturology as cognitive linguistics. Cultural concept is considered as a subject of research of linguaculturology. In linguaculturology concept can be understood as “cultural-mental-lexical” expression. Cultural concept is considered as multifunctional mental expression. According to the opinion of Yu. S. Stepanov concept is a part of the culture in the mind of human being and with this, he includes the culture into the mental world of human being. The dyad of “language and human being” of anthropocentric paradigm changes into the construction of “language-human being-culture” in linguaculturology. As an example, the concept of “love” can be analyzed from lingua- cultural point of view. The concept “love” itself has broad sense and it can be interpreted with variety of notions and conceptions from cultural point of view. Hence, if we see it from philosophical point of view, this concept can be analyzed as traditional-social-financial level in different nation and culture. Besides, the national-cultural features of this concept explicitly shown in the literature and poetry of variety nations. For example, in Western nations this concept is devoted to human being with great passion and feelings, but in Eastern poetry mostly the great love is devoted to God from religious point of view. Linguaculturology shows the separation of cultural world image from the universal image of world from the linguistic point of view.

CONCLUSION.

Hence, following thoughtful deliberation, we might draw a conclusion on the difference in approaches to the study of concepts:

- Today, cognitive linguistics has become the main field of anthropocentric paradigm and due to such uzbek scholars as S.Safarov, D.U.Ashurova, O‘.Q.Yusupov, G‘.M.Hoshimov, M.Hakimov the cognitive and pragmatic linguistics reached to much clarification as they have done several research in these domain opening the way for further another research.

- Emergence of the anthropocentric paradigm brought a complete shift to the way how much attention is distributed to the role of human factor in linguistics. Cognitive linguistics shed light on the relationship Language — Human factor — Cognition; in turn, Linguoculturology is more concerned with how cultural input interplays with cognition and in what ways this input is presented through language.

- The majority of researchers view the concept as a construct of knowledge that accumulates the results of a nation’s evolving development. The concept is the result of the denotative meaning of the word blended and infused with individual experience and collective mentality.

References:

1. “SCIENTIFIC PROGRESS” Scientific Journal ISSN: 2181-1601 Volume: 1, ISSUE: 5 CONCEPT AND UNIVERSAL NATURE OF COGNITIVE LINGUISTICS Nursulton Zamon ugli Shaykhislamov Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region, pp. 408-409.

2. Kubryakova, E. S. Voprosy yazykoznaniya, 1994, No. 4, pp. 34–38.

3. Scientific-methodological electronic journal “Foreign Languages in Uzbekistan”, 2021, No 6 (41), 60-68 <https://journal.fledu.uz> ISSN: 2181-8215 (online) UNDERLYING DIFFERENCES BETWEEN COGNITIVE AND LINGUOCULTURAL CONCEPTS IN THE FIELD OF COGNITIVE LINGUISTICS AND LINGUOCULTUROLOGY Sanam Rustamovna FAYZIEVA Master’s degree student Faculty of Linguistics (English language) Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan, pp.63

4. Zumratkhon SHUKUROVA Senior Teacher Uzbekistan State World Languages University LINGUACULTUROLOGY AS A MODERN BRANCH OF GENERAL LINGUISTICS www.fledu.uz, pp.36

DEVELOPING A RESEARCH QUESTION

Sh.Karimova, FarDU o‘qituvchisi

A research question is the question around which you center your research. It should be:

- **clear**: it provides enough specifics that one’s audience can easily understand its purpose without needing additional explanation.
- **focused**: it is narrow enough that it can be answered thoroughly in the space the writing task allows.
- **concise**: it is expressed in the fewest possible words.
- **complex**: it is not answerable with a simple “yes” or “no,” but rather requires synthesis and analysis of ideas and sources prior to composition of an answer.
- **arguable**: its potential answers are open to debate rather than accepted facts.

You should ask a question about an issue that you are genuinely curious and/or passionate about. The question you ask should be developed for the discipline you are studying. A question appropriate for Biology, for instance, is different from an appropriate one in Political Science or Sociology. If you are developing your question for a course other than first-year composition, you may want to discuss your ideas for a research question with your professor.

Steps to developing a research question:

1. *Choose an interesting general topic.* Most professional researchers focus on topics they are genuinely interested in studying. Writers should choose a broad topic about which they genuinely would like to know more. An example of a general topic might be “Slavery in the American South” or “Films of the 1930s.”

2. *Do some preliminary research on your general topic.* Do a few quick searches in current periodicals and journals on your topic to see what’s already been done and to help you narrow your focus. What issues are scholars and researchers discussing, when it comes to your topic? What questions occur to you as you read these articles?

3. *Consider your audience.* For most college papers, your audience will be academic, but always keep your audience in mind when narrowing your topic

and developing your question. Would that particular audience be interested in the question you are developing?

4. *Start asking questions.* Taking into consideration all of the above, start asking yourself open-ended “how” and “why” questions about your general topic. For example, “Why were slave narratives effective tools in working toward the abolishment of slavery?” or “How did the films of the 1930s reflect or respond to the conditions of the Great Depression?”

5. *Evaluate your question.* After you’ve put a question or even a couple of questions down on paper, evaluate these questions to determine whether they would be effective research questions or whether they need more revising and refining.

- *Is your research question clear?* With so much research available on any given topic, research questions must be as clear as possible in order to be effective in helping the writer direct his or her research.

- *Is your research question focused?* Research questions must be specific enough to be well covered in the space available.

- *Is your research question complex?* Research questions should not be answerable with a simple “yes” or “no” or by easily-found facts. They should, instead, require both research and analysis on the part of the writer. They often begin with “How” or “Why.”

6. *Begin your research.* After you’ve come up with a question, think about the possible paths your research could take. What sources should you consult as you seek answers to your question? What research process will ensure that you find a variety of perspectives and responses to your question?

Sample Research Questions

Unclear: *How should social networking sites address the harm they cause?*

Clear: *What action should social networking sites like MySpace and Facebook take to protect users’ personal information and privacy?*

The unclear version of this question doesn’t specify which social networking sites or suggest what kind of harm the sites might be causing. It also assumes that this “harm” is proven and/or accepted. The clearer version specifies sites (MySpace and Facebook), the type of potential harm (privacy issues), and who may be experiencing that harm (users). A strong research question should never leave room for ambiguity or interpretation.

Unfocused: *What is the effect on the environment from global warming?*

Focused: *What is the most significant effect of glacial melting on the lives of penguins in Antarctica?*

The unfocused research question is so broad that it couldn’t be adequately answered in a book-length piece, let alone a standard college-level paper. The focused version narrows down to a specific effect of global warming (glacial melting), a specific place (Antarctica), and a specific animal that is affected (penguins). It also requires the writer to take a stance on which effect has the greatest impact on the affected animal. When in doubt, make a research question as narrow and focused as possible.

Too simple: *How are doctors addressing diabetes in the U.S.?*
Appropriately Complex: *What main environmental, behavioral, and genetic factors predict whether Americans will develop diabetes, and how can these commonalities be used to aid the medical community in prevention of the disease?*

The simple version of this question can be looked up online and answered in a few factual sentences; it leaves no room for analysis. The more complex version is written in two parts; it is thought provoking and requires both significant investigation and evaluation from the writer. As a general rule of thumb, if a quick Google search can answer a research question, it's likely not very effective.

Bibliography:

1. Blumer, H (1954). What is Wrong with Social Theory? *American Sociological Review*, 18: 3– 10.
2. Bruner, J (1996) *The Culture of Education*. Cambridge: Harvard University Press.
3. Egan, K (1986) *Teaching as Story Telling: An Alternative Approach to Teaching and Curriculum in the Elementary School*. Chicago: The University of Chicago Press.
4. Forster, E M (1927) *Aspects of the Novel*. San Diego, New York and London: Harcourt Inc.

OLFAKTOR PARADIGMANING LISONIY IFODASI

A.Qurbonov, FarDU magistranti

Tilning vazifasi aloqa-aralashuv vositasi sifatida quruq axborotni uzatishdan iborat bo'lmagan, butun kommunikativ aktning o'z ichiga oladi. Ya'ni so'zlovchining muloqot maqsadi uzatilayotgan axborotning sifati va adresat tomonidan qabul qilib olinishi, so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi o'zaro munosabat, muloqot amalga oshgan holat va shu kabilar. Bu o'rinda axborotning qay tarzda uzatilayotgani va tinglovchining axborotni qabul qilib olishi katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra til shakl sifatida baholanib inson hayoti faoliyatining usuli, inson tafakkuri va hayot tajribalarining verballashuvi, shaxsning ifoda vositasi va kishilar o'rtasidagi hamkorlikdagi faoliyat mahsuli deb qaralmoqda.

Muloqot — bu tilshunoslik sohasiga oid lug'atlarda berilgan ta'rifga ko'ra, aloqa qilish usuli, kishilar orasidagi fikr almashinish jarayoni.¹⁰³ Shunday qilib, muloqotni tavsiflovchi asosiy jihatlar axborot qabul qilish va uni uzatish usullaridir. Muloqot ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasida bilish yoki baholash jarayonidagi axborot almashinishda namoyon bo'luvchi o'zaro ta'sirdir. Til muloqotga kirishuvchilar o'rtasida aloqa bog'lashni ta'minlaydi. Til muloqot vositasidir.

¹⁰³ Большой Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus-big-enc-dict.slovaronline.com/31102> (дата обращения: 20.12.2020).

L.A.Karpenko taklif etgan tasnifga ko‘ra muloqotning quyidagi vazifalari ajratiladi:

- aloqa o‘rnatish vazifasi — suhbatdoshni aloqaga kirishish uchun tayyorlash;
- informatsion vazifa — suhbatdosh bilan muayyan ma’lumotlar, fikrlar va rejalarni almashish;
- faoliyatga undash — suhbatdoshni biror harakatni bajarishga stimullashtirish (rag‘batlantirish);
- koordinatsion vazifa — suhbatdosh bilan hamkorlikdagi faoliyatni tashkil etish va uni amalga oshirishdagi harakatlarni muvofiqlashtirish;
- tushunishni ta’minlash vazifasi — suhbatdoshning fikrlari va hissiyotlarini tushunish;
- amotiv vazifa — suhbatdoshda muayyan hissiyotlarni uyg‘otish hamda ularni o‘zgartirish;
- munosabat o‘rnatish vazifasi — munosabatlar tizimidagi shaxsiy o‘rinni, mavqeni aniqlash;
- ta’sir ko‘rsatish vazifasi — suhbatdoshning xulq-atvori, shaxsiy xususiyatlari, maqsadlarini o‘zgartirish¹⁰⁴.

Demak, muloqot murakkab polifunksional ya’ni ko‘p vazifali hodisadir.¹⁰⁵ Muloqot turli verbal va noverbal vositalar orqali amalga oshiriladi. Verbal muloqot so‘zlar orqali amalga oshiriladi. Noverbal muloqot jarayoniga esa “nutqsiz” ya’ni yuz ifodasi, mimika, ohang, pauza, poza (holat), ko‘z yosh, kulgi, hid va boshqalar kiradi. Noverbal kommunikatsiya tizimlari kommunikatsiya jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Ular nutqni to‘ldiradi, uning o‘rnini bosadi, kommunikativ jarayon ishtirokchilarining emotsional holatini aks ettiradi. Atrofimizdagi dunyo haqida ma'lumotlar odamga to‘g‘ridan-to‘g‘ri - hissiy shaklda beriladi - turli xil ranglar, tovushlar, ta’mlar, hidlar va boshqalar. Ushbu ma'lumotni olish uchun kanallar (ko‘rish, eshitish, teginish, hid, ta’m) inson dunyosini jismoniy idrok etishning umumiy tizimini tashkil qiladi. Idrok qilishning har bir alohida usuli ma'lum bir idrok organi yordamida axborotni qabul qilishni tartibga soluvchi o‘ziga xos mexanizmlarni yaratishi bilan ajralib turadi.

“Idrok - bu shaxsning atrof-muhit bilan, odamning dunyo bilan doimiy aloqasi bo‘lib, uni amalga oshirishda atrof-muhit, dunyo bevosita odamga yanada aniqroq ko‘rinadi”¹⁰⁶. Shunday qilib, idrok etishning kognitiv jihatini o‘rganish - ilmiy tafakkurning yangi yo‘nalishi - kognitiv psixologiyaga asos bo‘ldi, bu yerda voqelikni sensorli taqdim etish mexanizmlari va usullari faol rivojlanmoqda. Insonning kognitiv faoliyati turlaridan biri sifatida tushuniladigan idrok "fikrlash, aqliy tasavvurlar, bilim va uni olish usullari bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi, chunki idrok bu barcha masalalar uchun asosdir”. Idrokning kognitiv asoslariga urg‘u berish uni “qo‘zg‘atuvchilarning sezgi a’zolariga ta’siridan boshlab va qisqa muddatli xotirada uning mustaqil faoliyatigacha bo‘lgan ma’lumotlarning

¹⁰⁴ Л.А. Карпенко. – Издание 2-е, расширенное, исправленное и дополненное. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.

¹⁰⁵ Махсудова М. Мuloqot psixologiyasi (o‘quv qo‘llanmasi). —Toshkent “Turon-Iqbol“, 2006. 9-bet.

¹⁰⁶ Барабанщиков В.А. Восприятие и событие / В.А. Барабанщиков. - СПб.: Алетея, 2002. - 512с

o'zgarishi" sifatida taqdim etadi¹⁰⁷. Boshqacha qilib aytganda, inson idrokini o'rganishning muhim jihati - hissiy qo'zg'atuvchining ong faktiga aylanishidir. Ushbu global muammo insonning nafaqat hissiy tafakkur asosida, balki uning predmetli amaliy faoliyatida shakllangan ongi va tafakkuri "bizning idrok - tajribamiz sifati" ga ta'sir qiluvchi tuzilma ekanligini tushunish bilan bog'liq. Ya'ni, idrok insonning yagona kognitiv tizimini shakllantirishda ishtirok etadigan jarayonlardan biri sifatida qaraladi va idrok turlarining har biriga tajribani konsepsiyalashning o'ziga xos mexanizmlarini yaratishda rol beriladi. Ammo tashqi dunyo ob'ektlarining tasviri tashqi stimullarning oddiy qo'shilishi emas, bu hissiy signallarining murakkab va yaxlit o'zaro ta'sirining hodisasidir. Shuning uchun kognitiv tadqiqotlarda persektiv ma'lumotlar bizning ongimiz tomonidan qayta ishlangan birlik sifatida ko'rib chiqiladi. Axborotni uzatish usullaridan biri hid hodisasidir. Lotin tilida "hid" so'zi "hid" - "olfaktus" deb nomlanadi. Hid hissi inson hayotida muhim rol o'ynaydi. Olimlarning tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, insonning barcha his-tuyg'ulari ichida hid hissi eng sezgir va muhim vosita hisoblanadi. Atrofimizdagi deyarli barcha narsalar ma'lum hidga ega. Hid moddiy ob'ektning asosiy xususiyatlaridan biri. Hidlarni tabiiy, masalan, odamning o'ziga xos hidi va sun'iy inson tomonidan yaratilgan hid sifatida tasniflash mumkin. Hid hissi bizga jismoniy, psixologik va ijtimoiy - tomonlardan ta'sir qiladi. Hidlar bizga atrofimizdagi dunyoning sifati haqida gapirib beradi. Inson "hidlar dunyosida" bo'lgani holda, uning mazmunli va amaliy faoliyati uchun muhim bo'lgan hidlarni ajratib turadi va farqlaydi. Shu bilan birga, hid bilish organi, boshqa barcha sezgi organlari kabi, insonga bu dunyoda to'g'ri yo'nalishni ta'minlash va atrof-muhitni to'g'ri aks ettirish va ular bilan samarali o'zaro ta'sir qilish qobiliyati uchun hamma narsani yaratish uchun atrofimizdagi dunyoga "moslashadi".

Tadqiqotlarga ko'ra, ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha "kishilar orasidagi muloqot jarayonida ishtirok etuvchi verbal vositalar atigi asosiy axborotga nisbatan 7% tashkil etadi. Noverbal vositalar orqali munosabatga kirishish esa 93% ni tashkil etadi. Shulardan ovoz va ifodalar ulushi esa 38% dan iborat bo'ladi. Noverbal vositalar orqali axborot ifodalash uni tashkil etuvchi mimika, jestlar, tana holati, vizual, hidlar kabi sezgi a'zolari taqsimoti 55% ni tashkil etadi¹⁰⁸. Publitsiy aytganidek: "ovoz orqali gaplashamiz, butun tanamiz orqali suhbatlashamiz"¹⁰⁹.

Noverbal vositalar qatoriga kiruvchi paralingvistika, jestukilyatsiya, olfaktoriya kabi sohalar dunyo tilshunosligida bugungi kunda yangi yo'nalishlar sifatida o'rganib kelinmoqda. O'zbek tilshunosligida esa endigina tadqiqotlar olib borilmoqda. Bu sohalar hali o'zbek tilshunos olimlari uchun mutlaqo yangi sohalar hisoblanadi. Shu o'rinda olfaktorika terminiga lingvistik jihatdan yondashishdan oldin uning inson sezgi a'zosi sifatidagi joylashgan o'rnini va qanday vazifa

¹⁰⁷ Барабанщиков В.А. Основные тенденции развития психологии восприятия / В.А. Барабанщиков // Психология восприятия. - М.: Наука, 1986. -С. 5

¹⁰⁸ Бутовская М.Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникация человека). – Москва: научный мир, 2004. – С. 12.

¹⁰⁹ Югай А.Х., Мираширова Н.А. "Общая психология" —Ташкент 2014.

bajarishiga to'xtalib o'tamiz. Ushbu ma'lumotlar lingvistika sohasiga yondosh bo'lgan tabiiy fanlar qatorida o'rganiladi. Insonning anatomik tuzilishiga oid ilmiy adabiyotlarda quyidagi ta'riflar berib o'tilgan: "Hid sezuv a'zosi (organum olfactorium) burun bo'shlig'ining yuqori qismida yuqori burun chig'anog'i va burun to'sig'ining o'rta qismi shilliq qavatining hid sezuv qismida (pars olfactoria tunicae mucosae nasi) joylashgan alohida sezuvchi hujayralardan iborat. Bu sohani yuzasi 480 mm² bo'lib, hidlov hujayralarini soni 160 millionga yaqin, ular hidlov va qo'lib turuvchi hujayralarga bo'linadi. Hidlov hujayralari ko'p sonli kiprikchalar bilan qoplangan bo'lib, ular uni havo bilan uchrashadigan yuzasini ko'paytirib turadi va umumiy yuzasi 5-7m² yetadi. Bu hujayralarining markaziy o'siqlari 15-20 hid biluv ipchalarini hosil qiladi. Hid biluv nervi g'alvirsimon suyakning g'alvirsimon plastinkasidan o'tib kalla ichiga kiradi va hidlov so'g'onida turadi. Hidlov so'g'onida joylashgan II neyron o'siqlari hidlov yo'lini hosil qilib, hidlov uchburchagi va oldingi ilma-teshik moddada tugaydi. Bu yerdan uchinchi neyron hid sezuv markaziga (gyrus parahippocamp palis va uncus) boradi. Odamda hid sezuv a'zosi homila hayotining 4 haftasida juft hid sezish chuqurchasini qoplagan ektodermadan juft kengayma shaklida paydo bo'adi. Boshning taraqqiyoti bilan birga, hid sezish chuqurchasi chuqurlashib burun bo'shlig'ini hosil qilishda ishtirok etadi. Hid sezuv a'zosi kurtagi burun bo'shlig' i shilliq pardasiga o'sib kiradi".¹¹⁰

Demak, yuqoridagi anatomik ta'rif hid sezuv a'zosining birinchi izohlanishi hisoblanadi. Hid sezish orqali ham insonlar ma'lum bir axborotni qabul qiladi. Muloqot jarayonida biror hodisani ifodalashga yordam beradi. Bundan tashqari yana bir ilmiy manbada quyidagicha izoh berilgan: "Burun bo'shlig'ining shilliq qavatida, uning yuqorigi chig'anoq sohasidagi shilliq qavatining epetelial hujayralari tarkibida bipolar nerv hujayralari joylashadi. Bu nerv hujayralar birinchi neyron hisoblanadi. Bu hujayralarning tashqi o'simtasi retseptorlarni hosil qilsa, markaziy o'simtasi esa g'alvirsimon suyakning ilma-teshik plastinkasi — lamina cribrosa orqali kalla suyagining ichki yuzasiga, bosh miyaning asosiga chiqadi. Birinchi neyron tizimchalari bosh miya asosidagi hidlov nervi so'g'oni — bulbus olfactorius da yakunlanadi. Ikkinchi neyron hujayralari bosh miyadagi hid biluv nervi so'g'onida joylashgan bo'lib uning o'simtali hid biluv nervi tizimchasini tashkil etadi va uchinchi neyron hujayrasida yakunlanadi. Uchinchi neyron hujayralari bosh miyadagi hid biluv nervi uchburchagi — trigonum olfactorium da, oldingi g'alvirsimon sohalar substantia perforata anterior da, tiniq to'siq septum pellucidum sohada joylashadi. Bu hujayra o'simtali hid biluv markazida yakunlanadi. Hid biluv markazi bosh miya po'stlog'ining gippokamp — dengiz oti pushtasi — gyrus parahippocampalis va paragippokamp sohasining ilmog'i — uncus deb nomlangan pushtalarda joylashadi".¹¹¹

¹¹⁰ Ахмедов А., Расулов Х. Одам анатомияси: болалар анатомияси асослари билан. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2016, 621-бет.

¹¹¹ Ahmedov A.G' Odam anatomiyasi. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2007, 443-бет.

Yuqorida berilgan ta'riflar olfaktor birlikni anatomic jihatdan izohlab beradi. Insonlarning nutqiy muloqotida bu sezgi organining alohida o'rni mavjud bo'lib, so'zlashuvchilar bu sezgi yordamida ham ko'p ma'lumotlarga ega bo'ladilar. Kishilar bunday olfaktorik vositalar yordamida o'zaro muloqotga kirishadilar. Yozuvchilar badiiy adabiyotda olfaktorlik vositalar orqali o'z asar qahramonlarining xarakterini ochish maqsadida foydalanadilar. Olfaktorlik paradigma orqali ularning ichki kechinmalari, hissiyotlari, maqsadlari, o'ziga xos tomonlari yoritiladi.

Nutqiy muloqot jarayonida kommunikantlar tomonidan o'zaro fikr almashish, bir-biriga axborot uzatish, ularni qabul qilish hamda ongda tasavvur qilish, unga turli vositalar bilan o'z munosabatini ifodalash natijasida muloqotning to'laqonli bo'lishiga erishiladi. Ana shu jarayonda so'zlashuvchilar o'rtasidagi noverbal muloqotning mukammal bo'lishida hid bilish sezgisining o'rni kattadir.

Adabiyotlar:

1. Большой Энциклопедический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://rus-big-enc-dict.slovaronline.com/31102> (дата обращения: 20.12.2020).
2. Л.А. Карпенко. – Издание 2-е, расширенное, исправленное и дополненное. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
3. .Maxsudova M. Muloqot psixologiyasi (o'quv qo'llanmasi). —Toshkent “Turon-Iqbol“, 2006. 9-bet.
4. Барабанщиков В.А. Восприятие и событие / В.А. Барабанщиков. - СПб.: Алетея, 2002.-512с
5. Барабанщиков В.А. Основные тенденции развития психологии восприятия / В.А. Барабанщиков // Психология восприятия. - М.: Наука, 1986. -С. 5

«YOSH» TUSHUNCHASI LINGVISTIK TADQIQOTLARDA

*R.Axrорова, FarDU o'qituvchisi (PhD),
M.Jo'rayeva FarDU talabasi*

«Yosh» tushunchasi dastlab har bir etnos uchun milliy-madaniy o'ziga xoslikka ega, shu sababli u inson tomonidan olamni konseptuallashtirishda muhim rol o'ynaydi. Demak, «yosh» tushunchasi, umuman olganda, har qanday insoniy madaniyatning va xususan, fransuz tili madaniyatining doimiy komponentlaridan biri hisoblanadi.

«Yosh» tushunchasi o'ziga ommaviy qiziqish uyg'otgan muammolarning biri sifatida talqin qilinganligi sababli, ushbu ishda biz tushunchani o'rganishga kompleks yondashish, bir-biriga bog'langan fanlardagi uning tadqiqotlari natijalarini tushunib yetish zarur deb hisoblaymiz.

Ba'zi bir tadqiqotlarda yosh guruhlarini ajratish, umuman olganda, biologik asosga ega, chunki ushbu xronologik yoshning barcha populyatsiyasi uchun xarakterli bo'lgan rivojlanish bosqichi bilan qiyoslaganda organizmning modda almashinuvi va vazifalarining holati bilan aniqlanadi deb ta'kidlanadi va ko'p

jihatdan jamiyatning ijtimoiy tuzilishi va madaniyati, shu jumladan, til va olam til manzarasi bilan belgilanadi. Psixologiyaga oid adabiyotlarda yoshning to'rtta kichik turlari ajratiladi: xronologik, biologik, ijtimoiy va psixologik, ularning har biri tilda o'z ifodasiga ega. Xronologik yoki pasport yoshi tilda son bilan aktuallasadi (trante an – 30 yosh). Biologik yosh «hayot yoshlari» xarakteristikasiga ega va tilda inson hayot yo'lining u yoki bu davrini ifodalovchi birliklar (enfance- bolalik) bilan, shuningdek, yosh rivojining u yoki bu pog'onasida bo'lgan inson bilan (enfant - bola garcon - 'katta yoshli, balog'atga yetgan) ifodalanadi. Emotsional yosh shu bilan bog'liqlik, hayoti davomida inson ijtimoiy rollarning to'plamini dastlab o'zlashtiradi, keyin esa asta-sekin tark etadi: o'z ma'nosi doirasida yosh semasiga ega bo'lgan, tilda parent ota-ona ko'rinishidagi leksemalar bilan aks etadigan mehnat va oilaviy rollar to'plami va, nihoyat psixologik yosh deganda inson tomonidan o'zining ichki yoshini kechinmaning alohida shakli sifatida tushunib yetadigan psixologik vaqtning amalga oshishi tushuniladi. Ko'pincha psixologik yoshning tuyg'usi individning xronologik yoshi bilan mos kelmasligi mumkin.

Hayotning qat'iy va orqaga qaytarib bo'lmaydigan ketma-ketligidan farqli ravishda, «yosh» tushunchasida lingvomadaniy fenomendagi kabi uning tarkibiy qismlari chatishib ketishi, ketma-ketlik buzilishi, o'zaro o'tkazuvchanlik paydo bo'lishi, chegaralarning qo'shib ketishi mumkin. Bularning hammasi insonning lisoniy manzarasida aks etadigan mental jarayonlar, aksiologik mo'ljallarning o'zgarishi, milliy o'ziga xoslik bilan o'zaro bog'langandir.

Lingvistik ishlarda «yosh» shkala yoki yoy ko'rinishida taqdim qilinib, unda «yosh davr»lari chegaralari haqidagi tasavvurlar aralashib ketgan. Hayotning turli bosqichlari o'rtasida aniq chegarani belgilash imkoniyati yo'qligi sababli «yosh» leksikasi tadqiqotchilar tomonidan kichik guruhlariga turlicha taqsimlanadi .

«Yosh»ning nomlarini shakllangan tizim sifatida birinchi marta tadqiq qilgan G.A.Putyagin, insonni yoshi bo'yicha nomlovchi so'zlarni 12 ta kichik guruhlariga jamlaydi: yangi tug'ilgan yosh, emadigan, chaqaloq, go'dak, bolalik, o'smirlik, o'spirinlik, yigitlik, o'rta yosh, yoshi qaytgan (qariy boshlagan), qari, juda qari (keksaygan, munkillagan, munkayib qolgan) yosh.

N.V.Kryuchkova yosh tasnifini kontinium tarzida keltiradi va «yosh davr»larining 5 ta asosiy davrlarini ajratib ko'rsatadi: bolalik, o'spirinlik, yigitlik, balog'at (yetilganlik) va keksalik, unda qo'shni zonalar bir-biri bilan kesishadi va biri ikkinchisining ustiga tushadi.

Biz esa o'z tadqiqotimizda «yosh davr»larining quyidagi 6 ta nomini ajratib ko'rsatamiz: chaqaloqlik, bolalik, o'spirinlik, yigitlik, balog'at (yetilganlik), keksalik.

Quyidagi jadvalda fransuz tilida shaxsning gender-belgilangan nomlarini «yosh» belgisi bo'yicha tahlil qilishda olingan natijalar keltirilgan.

Fransuz tilida shaxsning gender-belgilangan nomlarini «yosh» belgisi bo'yicha tahlili.

“1.2-jadval.”.

LSG	masc.		fem.		Jami
	Soni	%	Soni	%	Soni
Chaqaloqlik	-	-	1	1	1
Bolalik	5	4	3	2	8
O'spirinlik	7	6	6	5	13
Yoshlik, yigitlik	19	16	32	27	51
Balog'at	12	10	15	12	27
Keksalik	10	9	9	8	19
					119

Insonning gender xarakteristikalarini insonni «yosh» belgisi bo'yicha atovchi nominativ birliklarning semantikasiga ko'pincha implitsit tarzda qo'shib ketadi. Masalan, bola, qizcha, hozirgina olamga chiqa boshlagan voyaga yetgan qiz, yosh ayol, juvon, bo'yi yetgan qiz, kichkina qiz, qizcha, qiz bola, voyaga yetgan qiz, yigit, erkak, kishi, ayol, xotin kabilar.

Til materialining tahlili shuni ko'rsatadiki, «yosh» belgisi bo'yicha gender-belgilangan shaxsning nomi leksik-semantik guruhlar bo'yicha bir tekisda taqsimlanmaydi. Ta'kidlash joizki, «chaqaloqlik» va «bolalik» mikromaydonlari amalda «jins» semasi bilan murakkablashtirilmagan. «Chaqaloqlik» va «bolalik» davrlarida faqat tashqi biologik farqlar paydo bo'la boshlaydi, bu yoshlarda ijtimoiy rol hali ahamiyat kasb etmaydi. Gender alomatlarini bo'yicha eng faol bo'linish «yoshlik, yigitlik» va «balog'at» mikromaydonlarida qayd qilingan. Aynan mana shu davrlarda ham jismoniy, ham aqliy erkaklik (maskulinlik) va ayollik (femininlik) birinchi planga chiqadi.

Adabiyotlar:

1. Ariyes F. Vozrasti jizni // *Filosofiya i metodologiya istorii*. – M.: Progress, 1977. – S. 216-245.; Foyt V. *Semiotika i folklor // Semiotika i xudojestvennoye tvorchestvo*. – M.: 1977. – S. 171-192.; Shaxmatova N. V. *Sotsiologiya pokaleniya. Pokolencheskaya organizatsiya sovremennogo rossiyskogo obshestva*. – Saratov: Izd-vo Saragovsk un-ta. 2000. – S. 99-101-116.; Karasik V.I. *Yazik sotsialnogo statusa*. – M.: 1992.

2. Akhrorova Ruzikhon Usmonovna. LEXICAL-SEMANTIC EXPRESSION OF EARLY YOUTH/JEUNESSE IN FRENCH. International scientific and practical in "MODERN PHILOLOGICAL PARADIGMS: INTERACTION OF TRADITIONS AND INNOVATIONS II". 2022/4/5. – P.166-168.

3. Akhrorova Ruzikhon Usmonovna. Naming of the "age" concept. SCIENCE AND INNOVATION INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL. 2022/10/20. –P. 178-182.

4. Akhrorova Ruzikhon Usmonovna. Essay writing terms. Texas Journal of Multidisciplinary Studies. 2022/12/22. –P. 107-109.

5. Baxmet O.V. Yazikovaya aktualizatsiya otsenki gerontologicheskix preobrazovaniy lichnosti(na materiale angliyskogo yazika). Avtoref. diss. ...kand. filol. nauk. – SPb.: 2006. – 48 s.

KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING LINGVOKOGNITIV VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

G.Uzakova, FarDU

Zamonaviy tilshunoslikda kognitiv tilshunoslik tilni tushuncha nuqtai nazaridan o'rganadigan sohasi hisoblanadi. Olimlarning aniqlashlaricha, kognitiv tilshunoslik ma'lumotlarni transformatsiyalash va kodlashda asosiy rol o'ynaydigan kognitiv mexanizm sifatida o'rganiladi. Zamonaviy kognitiv tilshunoslikning va lingvokulturologiyaning asosiy atamalaridan biri bu-konseptdir. U insonning tafakkur xususiyatlari va qurilishi bilan bog'liq bo'lgan muammolar bilan qiziquvchilarning diqqatini o'ziga tortib kelmoqda. Kontsept tabiati haqidagi turli qarashlarni tahlil qilar ekanlar, olimlar aniq bir xulosaga keldilar: konsept – bu abstrakt nomlar turi emas, xalq tomonidan asrlar mobaynida to'planib kelingan bilim va malakalarni, ularni o'rganib chiqishning asosiy rakursi. Oxirgi vaqtlarda konseptni o'rganishga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar soni o'sib bormoqda [5]. Zamonaviy tilshunoslikda konsept tabiatini tadqiq qilish birinchi darajali muhim rol o'ynaydi. Masala shundaki, konsept tushunchasi mavjud, ammo, hozirgi davrda u o'z tadqiqini kutayotgan muammolardan biridir.

“Konsept” - atamasi tilshunoslikda ham yangi ham eski atama hisoblanadi. Hozirda tilshunoslikda konsept tushunchasiga juda katta e'tibor berilib kelinmoqda. 1974-yillar atrofida an'anaviy tilshunoslikda konsept atamasi o'zgacha chuqur izohlar talab qiladigan muammo sifatida qaralardi. Kontsept tushunchasidan to'la huquqli foydalanish 80-yillarda ingliz avtorlari Cheyf, R.Jakendof, G.Lakof, R.Langaskerlarning asarlarini tarjima qilinishi bilan bog'liq. Aynan o'sha matnlarda odatda konseptualizatsiya, konseptual mohiyat atamalari uchrab turadi. Kontsept tushunchasining lug'aviy ma'nosi ustida ko'pgina avtorlar har xil fikrlarni bildirishadi. Unga mantiqiy kategoriya, amaliy falsafa tushunchasi, milliy mentalitetning asosiy birligi sifatida qaraydiganlar ham bor. Kognitiv atamalar lug'atida “konsept” atamasiga quyidagicha ta'rif beradi: Konsept- bizning tafakkurimizdagi aqliy va psixik resurslarining inson bilim va malakalarida aks etishiga xizmat qiladigan tushunchadir. “Konsept” atamasi zamonaviy tilshunoslikda u yoki bu leksik birlikning tafakkurdagi obrazini ifodalash uchun qo'llaniladi. Kundalik ilmiy ijodda tez-tez konsept atamasi tushuncha bilan sinonim sifatida qo'llaniladi. “Konsept”- lotincha “conseptus” so'zidan olingan bo'lib, tushuncha ma'nosini bildiradi. Konsept tushunchalar yig'indisidir. Masalan, biror predmet haqida aytilgan yoki bildirilgan har qanday fikrlar yig'indisi konseptni tashkil etuvchilaridir.

Kognitologiya tayanch nuqtasi bo'lgan tilshunoslikning kognitiv ko'rinish olishi nima bilan bog'liq va uning tadqiqot ob'yekti, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat? Har bir fan tarixida yuksalish, taraqqiyot, rivojlanish

davri bo'lganidek, inqiroz, tanazzul bosqichlari bo'lishi ham muqarrar. Bunday holatning yuzaga kelishi o'z-o'zidan olimlardan o'rganilayotgan ob'yektga yangicha nigoh bilan qarashni, oldingilaridan farq qiladigan nuqtai nazardan yondashuvni talab qiladi. Tabiiyki, barcha yo'nalishdagi lingvistik tadqiqotlarning o'rganish ob'yekti yagona til tizimi yoki aniqrog'i, lisoniy faoliyat va uning mahsuli. Ammo, ularning barchasida (sistem-struktur tilshunoslik, psixolingvistika, sotsiolingvistika, matn tilshunosligi va h.k) asosiy e'tibor tayyor mahsulot so'z, so'z birikmasi, gap va matn kabilarning tuzilishi va tarkibini, ma'lum hollarda ma'no xususiyatlarini o'rgatishga qaratilgan. Tayyor mahsulot tahlili bilan qiziqayotgan bu sohalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yetarli darajada emas. Buning ustiga ba'zi hollarda tadqiqotchilar orasida biror bir lingvistik hodisani qaysi soha ob'yekti bo'lishi haqida, yoki umuman bu hodisalar qay darajada til tizimiga oid bo'la olishi haqida munozarali bahs bormoqda. Asossiz tortishuvlar va natijasiz muhokamalar fanda qanday oqibatlariga olib kelishi ma'lum. N.Xomskiyning aytishicha "Bu, hatto, til tizimi ham aniq va ajratilgan tadqiqot ob'yekti bo'la olmaydi" Yuqoridagilar mana shunday fikrlar tug'ilishiga sabab bo'lishi mumkin. "Gap til birligimi yoki nutq tizimiga oidmi?" "Anafora faqatgina matn tarkibida yuzaga keladigan hodisami yoki uni gap grammatikasi o'rganilayotganda ham inobatga olish lozimmi?" qabilidagi befoyda, nazariy xatoliklarga sabab bo'luvchi munozaralar bilan mashg'ul bo'lish o'rniga yuqorida aytilgan sohalar o'rtasidagi tutash nuqtalarni izlash lozim. Sohalar o'rtasidagi hamkorlik natijasida ob'yektning, umuman, voqe'likning yangi qirralarini, ilgari ko'z ilg'amagan xususiyatlarini sezish mumkin. Bu esa fanda majmuaviy muammo va vazifalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Majmuaviy muammo sohalararo yondashuvni talab qiladi. Faylasuflarning e'tirof etishlaricha, "agarda ob'yektning alohida xususiyatini tasvirlash va o'rganish lozim bo'lsa, bunga yakka bir fan sohasining imkoniyati yetarlidir". Ob'yektning o'zgarishi, boshqa ko'rinish olishi haqida gap ketganda esa, majmuaviy (kompleks) yondashuv zarur bo'ladi. Chunki ob'yektning boshqa tomonlari, xususiyatlarini ham o'rganish ehtiyoji tug'iladi[7.]. Binobarin, gap tarkibidagi bo'laklar tartibini aniqlash uchun sintaktik tahlilning o'zi yetarli. Gap tuzilishidagi har qanday o'zgarishlar (ellipsis, inversiya va boshqa shaklan o'zgarishlar) va ma'no ko'chishlarining (sintaktik polisemiya, omonimiya kabilar) turlari, ularni yuzaga kelish sabablarini yoritish maqsadidagi tahlil, so'zsiz, matn sintaksisi va pragmatikasi darajasiga ko'tariladi. Bunday tahlil tilshunoslik sohalarining hamkorligi natijasidir.

Adabiyotlar:

1. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.
2. Mirzayevna, M. (2021). Innovative technologies in foreign language teaching methodology. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(12), 465-467.
3. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.

4. Мамajanova, М. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. Экономика и социум, (1-1), 160-163.

5. Узакoва, Г. З. (2022). КОНЦЕПТ ВА УНИНГ ЛИСОНИЙ ВОҚЕЛАНИШИ ЖАРАЁНИ. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 42-45.

JARAYON IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK TAKOMILI XUSUSIDA

U.Yokubbayeva,

Turan International University o'qituvchisi

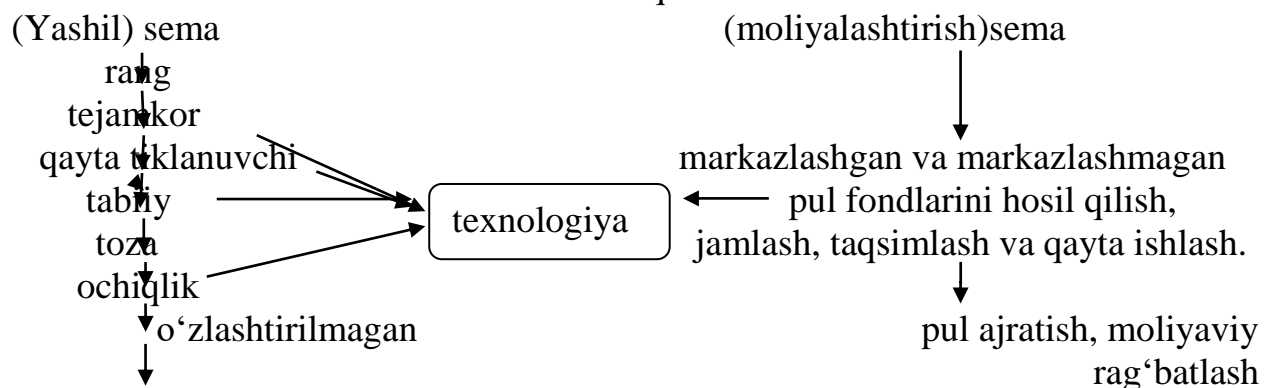
Shaxs hamda predmet faoliyatini nomlab keluvchi otlar faoliyat-jarayon otlari deyiladi. Faoliyat va jarayon – hodisalar to'plami yoki zanjiri bo'lib, ma'lum vaqt oralig'ida rivojlanuvchi jamiyat va borliq bilan bog'liq voqelik.

Noverbal vositalar tilning lug'at tarkibida yangi birliklarni shakllantiradi. Xususan, jarayon ifodalovchi “Uchinchi uyg'onish”, “yashil moliyalashtirish”, “raqamlashtirish”, “mahallabay ishlash”, ““Mehr” operatsiyasi”, “kambag'allikni qisqartirish” kabi birliklar shular jumlasidandir. Mazkur jarayon nomemalari bog'liq qurshov na'munasi bo'lib, ma'nosi birikmaviy holatdagina yuzaga chiqadi.

Tilshunoslikda leksemalarning bog'lanishiga doir turli xil nazariyalar keltirilgan bo'lib [2], unga ko'ra bog'lanishlar mazmuniy muvofiqlikka asoslanishi kerak. Valentlik qonuniyatiga ko'ra birikma komponentlari semantikasi bir xillikkka ega bo'lishi va bir-birini taqozo qilishi kerak. Masalan, *yashil o'simlik, innovatsion faoliyatni moliyalashtirish* kabi birliklar tarkibida o'simlikda yashil ranglik semasi mavjud bo'lishi, innovatsion faoliyatning iqtisodiy ta'minot asosida yo'lga qo'yilishi kerak bo'lgan harakat ekanligi birikma shakllanishiga asos bo'lgan. Agar leksik kontekst [3] tarkibidagi so'zlar zidlik xususiyatiga ega bo'lsa, mazmuniy bog'lanish yo'qoladi. *Yashil* leksemasining semantik muvofiq kelmaydigan *moliyashtirish* birligi bilan bog'lanishi semantik valentlik qonuniyatlariga mos kelmasa-da, leksik qurshov [4] mazkur birlik komponentlaridagi yangi ma'noni yuzaga chiqarib beradi. Mazkur birlik faqat umumiylikdagina jarayon nomemasiga aylanadi. Masalan, ““*Yashil*” *texnologiyalar sohasidagi ilmiy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni qo'llab-quvvatlash, sanoat korxonalarining shunday texnologiyalarga o'tishini rag'batlantirishda “yashil moliyalashtirish” tizimini rivojlantirish lozim*” [1,319].

Mazkur birlikning bugungi semantik takomili – bu investitsiya qarorlariga ekologik, ijtimoiy va boshqaruv (ESG) masalalarini kiritishni bildiruvchi keng qamrovli atama. Ushbu tushuncha tarixi 1970-yillarga borib taqalsa-da, barqaror rivojlanish harakatining burilish nuqtasi 2015-yilgacha, “Barqaror rivojlanish maqsadlari” va Parij kelishuvining boshlanishi bilan vujudga kelgan [5]. Bu atamani tabiatdagi ifloslanishlarni kamaytirish uchun sarf etiladigan mablag'larning barcha shakli deb tushunsa ham bo'ladi. Hokim bo'lakka tayangan holda *yashil* so'zining ma'nosini izohlasak, atamaning asl ma'nosi yanada oydinlashishi mumkin. Ya'ni bu yerda “*tabiiy moliyalashtirish*”, “*yosh moliyalashtirish*”, “*qayta tiklanuvchi moliyalashtirish*” yoki “*toza* (yoinki uning

sinonimlari) *moliyalashtirish*” deb tushunish to‘g‘ri emas. Chunki birikma tarixiga ko‘ra, mazkur atama dastlab Yevropa mamlakatlarida ekologik muammolarni bartaraf etishga jalb qilinadigan mablag‘ga nisbatan qo‘llangan va xuddi shu tushuncha zamiridagi faoliyatni ifodalovchi lug‘aviy birlik – “green finansing” birikmasi to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zbek tiliga o‘girildi. Demak, birikma tarkibidagi *yashil* so‘zini yakka sema emas yuqoridagi qo‘shimcha semalarga bog‘langan tushuncha ifodalovchi birlik sifatida tahlil qilish o‘rinli.

mintaqaviy dastur

“Yashil moliyalashtirish” – “*Tabiat muhofazasiga jalb etiluvchi mablag‘lar*” sifatida izohlash ham o‘rinli. Bu o‘rinda birikma ma‘nosini yanada oydinlashtiruvchi “yashil texnologiya” tushunchasi nimaga ishora qilayotganligini bilish muhim. “Yashil moliyalashtirish” jarayon nomi sifatida *yashil texnologiya, ekologik toza transport, aqlli qishloq xo‘jaligi, ijtimoiy-ekologik siyosat, elektr transporti, sanoat korxonalari, iqtisodiy o‘shish, yashil va barqaror taraqqiyot, ekologik xavfsizlik, mahsuldorlik, ekotizim xizmatlari* kabi tushunchalarini umumiy lashtirib keladi.

Xulosa qilib aytganda, ijtimoiy-siyosiylik xususiyatiga ega jarayon ifodalovchi birliklar so‘z birikmasi shakliga ega bo‘lib, mazkur birikma komponentlarini tashkil etgan qismlar bosh semaga bog‘liq holda ma‘lum kontekstdagina voqelashuvini ko‘rish mumkin. Shu bilan birga jarayon ifodalovchi birliklar hosila semasi doirasida yangi paradigmatic qatorlar shakllandi.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: О‘zbekiston, 2022. – Бет 319.
2. Қучқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т.: Фан, 1977; Нурмонов А., Шахобиддинова Ш., Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Т, 2001; Нурмонов А., Йўлдошев Б. Тилшунослик ва табиий фанлар. – Т, 2001; Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Т.: Universitet, 2006; Ҳақимова М. Семасиология. – Т, 2008.
3. Неъматов Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. —Тошкент. 1995.
4. Ҳақимова М. Семасиология. – Т, 2008.

5. Yokubbayeva U. “Yangi O‘zbekiston strategiyasi” kitobida qo‘llangan “yashil” leksemasining semantik takomili/ FarDU ilmiy axborotlar. – F, 2022.

NEMIS TILIDA “DER MOND”-“OY” LEKSEMASINING IBORALARDA ANGLATGAN MA’NOLARI VA O‘ZBEK TILIDAGI EKVIVALENTLARI

A.Mamarasulov, FarDU

Frazeologizmlar tillarni qiyosiy o‘rganishda muhim rol o‘ynaydi, chunki to‘liq muloqot qilish, so‘zlashuv nutqini tushunish va madaniyatlararo muloqot qilish qobiliyati frazeologik birliklarni bilishga asoslanadi. Shu sababli nemis tilida **der Mond** o‘zbek tilida **Oy** leksemasiga oid iboralar har ikki tilda ham halq og‘zaki nutqida qo‘llanib kelingan hamda nemis va o‘zbek tilida bildirgan ma’nolarining ekvivalentlari orqali qiyosiy o‘rganish maqsadga muvofiq.

auf den Mond schießen - mazmunan olganda “birovdan qutulmoq, so‘zmaso‘z tarjima qilinganda “Oyga otmoq” (salbiy ma’noda) deb tarjima qilinadi. “Immer muss der Kerl seine Schau abziehen... Ich konnte ihn manchmal auf den Mond schießen“ - „Yigit har doim o‘z ko‘rinishini qo‘yish kerak. Men uni ba’zan oyga otib yuboraman“.

Insonni kimnidir yoki nimanidir juda ham yoqtirmaslik, yomon ko‘rishi nazarda tutilgan. Bu ibora o‘zbek tilidagi „ko‘rgani ko‘zim yo‘q“, „qorangni o‘chir“ kabi iboralarga mazmunan to‘g‘ri keladi. Chunki o‘zbek tilida „Oy“ leksemasi bilan qo‘llaniladigan „yomon ko‘rish“ ma’nosini ifoda etadigan so‘z mavjud emas. Shu sababli bu iborada inson kimnidir, nimanidir yomon ko‘rganligidan oyga otib yuboraman degan mazmunda foydalanilgan. Chunki inson oyni juda ham uzoq masofada joylashganligini biladi, oyga otib yuborilgan narsa ma’lum muddatda qaytib tushadi lekin shu vaqt oraliq‘ida yoqtirmagan narsasini ko‘z bilan ko‘rmaslik yoki batamom voz kechib qayta ko‘rmaslikni ifodalagan.

vom Mond gefallen/gekommen sein – oydan tushmoq/oydan kelmoq.

Der Vertriebsleiter machte einen Eindruck, als käme er vom Mond - Savdo menejeri xuddi oydan kelganga o‘xshardi. „Du weist nicht, wer die Beatles waren? Du bist wohl vom Mond gefallen!“ - „Bitlez kimligini bilmayapsizmi? Oydan tushgan bo‘lsangiz kerak!“

Bu ibora o‘zbek tilida og‘zaki nutqdagi „Osmondan tushgan“, „Tog‘dan tushgan“ iboralariga ma’no jihatidan to‘g‘ri keladi. O‘zbek tilida oy leksemasi bilan bu ma’noni ifoda etadigan so‘z mavjud emas.

Bu frazeologizm insonga nisbatan ko‘pincha og‘zaki nutqda salbiy ma’noda qo‘llanib, biror ish, topshiriq, vazifani shaxsan o‘zi bajara olmagan uddalay olmagan holatda foydalaniladi. Bu ibora orqali biror hodisa, voqea, narsa va buyumlarning farqiga bormaydigan, bir-biridan ajrata olmaydigan, odatda umuman boror narsani bir-biridan ajrata olmaydigan, bilmaydigan shaxsga nisbatan qo‘llanadi.

in den Mond gucken - in den Mond gucken (ugs.): das Nachsehen haben, leer ausgehen: ich seh bloß nicht ein, warum sich nur Gerd amüsieren soll, während wir in den Mond gucken (Ott, Haie 14). - oyga qaramoq, yo‘qotmoq, hech narsa olmang: Men oyga qaraganimizda nima uchun faqat Gerd zavqlanishi kerakligini tushunmayapman.

Bu ibora halq tilida oy nuri va chiroyiga ko‘p qarab, samarasiz o‘tkazilgan yo‘qotilgan vaqtga nisbatan ishlatilgan. Vaqt bu bebaho, juda ham qadrli narsadir. Bu iborada biror ish bilan band bo‘lmasdan, foydali ish bilan shug‘ullanmagan shaxs ifodalangan. Shu bois o‘ziga juda ham qadrli bo‘lgan biror narsani yo‘qotmoq ma‘nosini tushunishimiz mumkin. O‘zbek tilidagi „Vaqtning ketdi-baxting ketdi“ iborasiga ma‘zmunan tog‘ri keladi. Bundan tashqari kimdandir biror narsa (qarz) olmaslik (qachondir vaqti soati kelganda olingan narsani qaytarib berish kerakligi ifodalanmoqda.) O‘zbek tilidagi „Olmoqni ham bermog‘i bor“ iborasiga mazmun tomonidan mos keladi.

nach dem Mond greifen - oyga erishmoq. “imkonsizlikni xohlamoq”, “oyni tutmoq”. (holatni notog‘ri baholamoq.) Z.B. “Er schätzte die Situation vollig falsch ein; versuchte, nach dem Mond zu greifen und hatte am Ende das Nachsehen” - U vaziyatni butunlay noto‘g‘ri baholadi; Oyga erishishga harakat qildi lekin u yutqazdi (vaqtni noto‘g‘ri sarflagani sababli va nihoyat oyga qaradi va yutqazganini bildi.);

Bu ibora o‘zbek tilidagi “Yaxshi niyat yarim davlat” iborasiga mos kelib, imkoniyat darajasida o‘zi uddalay oladigan, bajara oladigan, bajara olmaydigan ishni oldiga maqsad qilib qo‘ymaslikni, biror ish bilan band bo‘lmasdan, foydali ish bilan shug‘ullanmagan vaqtni behuda sarflaydigan shaxs ifodalangan.

Die erzwungene Fahrt zum Mond - Oyga majburiy sayohat qilmoq. Keyin “oyga otishni” xohlaysizmi, hozir aniqlanmasligi kerak. Aniq narsa shundaki, bizning asabimizni buzadigan odamlar bor. Biz ulardan juda g‘azablanganimizda, ba‘zida ular imkon qadar ko‘zimizdan g‘oyib bo‘lishlarini xohlaymiz. Biz ularni “oyga otishni” xohlaymiz.

Insonni kimnidir yoki nimanidir juda ham yoqtirmaslik, yomon ko‘rishi nazarda tutilgan. Bu ibora o‘zbek tilidagi „ko‘rgani ko‘zim yo‘q“, „qorangni o‘chir“ kabi iboralarga mazmunan to‘g‘ri keladi. Chunki o‘zbek tilida „Oy“ leksemasi bilan qo‘llaniladigan „yomon ko‘rish“ ma‘nosini ifoda etadigan so‘z mavjud emas. Shu sababli bu iborada inson kimnidir, nimanidir yomon ko‘rganligidan oyga otib yuboraman degan mazmunda foydalanilgan. Chunki inson oyni juda ham uzoq masofada joylashganligini biladi, oyga otib yuborilgan narsa ma‘lum muddatda qaytib tushadi lekin shu vaqt oraliq‘ida yoqtirmagan narsasini ko‘z bilan ko‘rmaslik yoki batamom voz kechib qayta ko‘rmaslikni ifodalagan.

O‘zbek tilidagi “Jinim suymaydi, jinim yoqtirmaydi” degan halq iborasiga mazmunan yaqin keladi.

Biron bir harakatsiz, loqayd, bir ishni qoyillatib bajara olmaydigan shaxslar hech bir odam tomonidan yoqtirmaslik nazarda tutilgan.

Der Mond und die Menschen dahinter - Oy va uning orqasidagi odamlar: Oy ham yetib bo'lmaydigan yulduzlar singari, har doim odamlarni hayratda qoldirgan, chunki u o'zining ko'rinadigan shaklini o'zgartiradi. Bu takrorlanish, tushlar va ongsizlikni anglatadi. Idiomalarda esa oy odatda unchalik yaxshi tushmaydi. Masalan, hech kim "oy ortida yashash" da ayblanmoqchi emas.

Oyning orqasida yashovchi kishi yer yuzidagi voqealardan uzoqda. Albatta, u yer yuzida sodir bo'layotgan voqealarni, paydo bo'lgan ko'p narsalarni - kompyuterlarning yoki boshqa narsalar haqida bo'layotgan yangiliklarni sezmaydi.

Bu o'zbek halq tilidagi "Zamondan orqada qolmoq" iborasiga mazmunan to'g'ri keladi. Bu ibora halqimiz orasida biror yangilikka, sohaga fikr bildirmaydigan, o'z ustida malakasini oshirib bormaydigan shaxslarga nisbatan juda ham keng qo'llanadi.

Yuqoridagi keltirilgan frazeologizmlarning paydo bo'lishi va nutqda ishlatilishi muammolari ona tilida so'zlashuvchilarning og'zaki tafakkurining xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi, frazeologiyada aniq obyektiv va hissiy-emotsional dunyo mavjud. Bu iboralarda shaxs haqidagi ma'lumotlar aniq ifoda ettirilgan. Frazeologik birliklar mamlakatshunoslikning bebaho manbasi ekanligi isbotlangan, chunki har qanday tilning frazeologizmlarida dunyoqarash, an'analar, urf-odatlar aks ettiruvchi, o'ziga xosligini ta'kidlaydigan milliy-madaniy komponentlar mavjud. Frazeologiyaning lingvistik birlik sifatidagi tushunchasi, uning xossalari va xususiyatlari haqida umumiy fikr mavjud emas.

Adabiyotlar:

1. Трынков Дмитрий Сергеевич семантические механизмы стереотипизации образов солнца и луны в немецкой языковой картине мира. Автореферат. Москва – 2011. Bet. 10.

2. Duden.Redewortungen. Bd.11

3. G.Drosdowski DUDEN- Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim-1989.

4. Пирманова Назира Исмековна "Культурные Коннотации Фраzeологизмов с Компонентами свет – небо – земля" Автореферат.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA O'XSHATISHLARNING O'RGANILISHI

Y.Shuxratova, FarDU tayanch doktoranti

Til sir-sinoatga boy, benihoya murakkab va mukammal bir xilqatdir. Bu ta'riflarning mazmun-mohiyati shundaki, mazkur xilqatning ichida o'zining butun mohiyati bilan inson yashaydi, millat istiqomat qiladi. Xalqning o'ziga xos saviyasi, milliy mentaliteti, madaniyati, ma'naviyati, ruhiyati, tafakkur tarzi va tamoyili, idrok-intizomi kabi muhim xususiyatlari bevosita ana shu xilqatda mujassum bo'ladi. Darhaqiqat, inson tili orqali tashqi dunyoni ko'radi, eshitadi va idrok etadi. Bunday yondashuv dastlab tilda xalq ruhi aks etishi haqidagi g'oyaga asos solgan olmon olimi V.Gumbolddan boshlangani, keyinchalik ko'plab tilshunoslar tomonidan rivojlantirilganini yaxshi bilamiz.

Xalqning tabiatini, ruhiyati va mentalitetini tildan ayri holda tasavvur qilib ham, tadqiq etib ham bo‘lmaydi. Tildagi birliklarda, ayniqsa, obrazli so‘z, ibora-ifodalarda xalqning mental o‘ziga xosligi muayyan tarzda o‘z aksini topadi. Zotan, bunday obrazli ifodalar xalkning teran dunyokarashi, obrazli nigohi, idroki va tafakkuri mahsuli o‘laroq dunyoga kelgan. Mutaxassislar ta’kidlaganidek, xalqning madaniyati va mentaliteti haqidagi ma’lumotlarning eng qimmatli manbasi frazeologizmlar, metaforalar, ramzlardir, ularda asotirlar, afsonalar, urf-odatlar go‘yoki o‘xshatishlar orqali saqlangan bo‘ladi.

Mantiq ilmida xulosa chiqarishning turli shakllari, xususan, uning maxsus shakli analogiyaga ham alohida e’tibor qaratiladi. Bu fan mutaxassislarining ta’kidlashicha, «analogiya deb o‘xshatish orqali bir belgining ikki buyumda borligini aniqlab, bu buyumlarning boshqa o‘xshash belgilarga ega ekanini ko‘rsatishga aytiladi. Birinchi narsa yoki hodisaning hamma belgilari biz uchun tanish. Ikkinchi narsa yoki hodisaning faqat ba’zi bir belgilarinigina bilamiz. Biz bunday vaqtda bu ikki narsa yoki hodisani bir-biriga o‘xshatamiz»¹¹².

Aytish mumkinki, insonning dunyoni bilishida o‘xshatish-qiyoslash benihoya katta o‘rin tutadi. O‘xshatish deb “ikki narsa yoki voqea-hodisa o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, konkretroq, bo‘rttiribroq ifodalash”ga aytiladi. O‘xshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri sifatida nutqimizni, ayniqsa, badiiy adabiyot tilini bezashda, tasvirning aniqligi va obrazlilikini ta’minlashda foydalanib kelinadi.

Ta’kidlash lozimki, o‘xshatish orqali ko‘z oldimizda mavjud bo‘lgan narsa-xususiyat vositasida ko‘z oldimizda mavjud bo‘lmagan narsa-xususiyatni osonlik bilan tasavvur qilish, bilish imkoniyatini beradi, masalan, toshning qattiqligi mavjud xususiyat bo‘lsa, endi boshqa narsalarning shu xususiyati toshga qiyosan (toshdan qattiq) yoki toshga o‘xshatish orqali (toshday qattiq) osonlik bilan idrok etiladi.

Tilshunoslikda, odatda, qiyoslashning maqsadidan kelib chiqib, uning ikki turi farqlanadi. Agar ikki predmet yoki tushuncha ular o‘rtasidagi farqni ko‘rsatish maqsadida qiyoslangan bo‘lsa, sof qiyosiy konstruksiya shakllanadi (masalan, yer toshdan qattiq), qiyoslash o‘xshatish maqsadini ko‘zda tutganda esa o‘xshatish konstruksiyasi shakllanadi (masalan, yer toshday qattiq)¹¹³

O‘zbek tilidagi o‘xshatishlar N.Mahmudov, R.Qo‘ng‘urov, M.Mukarramov, B.Umurqulov, R.Suvonova, R.Rasulov, I.Umarov, I.Yormatov, M.Yoqubbekova, M.Yo‘ldoshev va boshqa tilshunoslar tomonidan turli darajada tadqiq etilgan.

Tilda o‘xshatish munosabatini ifodalovchi lisoniy vositalar doirasi bir muncha keng bo‘lib, ular bir butun tizimni tashkil etadi:

1. Leksik vositalar. 2. Morfologik vositalar. 3. Sintaktik vositalar.

Leksik vositalar. So‘zning ma’no tomoni uning narsalar, hodisalar va shu kabilar bilan bog‘lanishidan kelib chiqadi. Bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri, bevosita bog‘lanish bo‘lmay borliqni kishi ongida aks etishi orqali yuzaga keladi. Prof.

¹¹² M. Xayrullayev, M. Haqberdiyev. Logika. Predmeti va qisqa tarixi. - Toshkent, «O‘qituvchi», 1984, 247-b.

¹¹³ N. Maxmudov. O‘zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. - Toshkent, «O‘qituvchi», 1984, 68-b.

H.Ne'matov va R.Rasulovlarning aniqlashicha: "Jamiyat a'zolari uchun tayyor , umumiy , majburiy bo'lgan , shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqealikda narsa, belgi , xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktira oladigan morfema turi leksemdir"¹¹⁴

Morfologik vositalar. Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'xshatish munosabati morfologik vositalar yordamida ham yuzaga keladi. Bunday morfologik vositalar sifatida ayrim affikslar va ko'makchi vazifasidagi so'zlarni ko'rsatishimiz mumkin.

Sintaktik vositalar. O'xshatish munosabatini yuzaga keltiruvchi sintaktik vosiyalar asosan so'z birikmasi, gap va matn tarkibida o'rganiladi.

Gap bir voqea –hodisa haqidagi xabarni , so'roqni yoki buyruqni ifodalovchi asosiy butunlikdir. Gap so'z birikmasida kesim va ega yoki faqat kesim bo'laklariga aloqador grammatik asosga egaligi bilan farq qiladi, so'z birikmasi tushunchani, gap fikrni ifodalaydi .Grammatik asosda gapning fikriy mundarijasini ifodalaydi.

Adabiyotlar:

1. M. Xayrullayev, M. Haqberdiyev. Logika. Predmeti va qisqa tarixi. - Toshkent, «O'qituvchi», 1984, 247-b.

2. N. Maxmudov. O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. - Toshkent, «O'qituvchi», 1984, 68-b.

3. Ne'matov X ., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari . - T.: O'qituvchi, 1995

SO'ZNING BADIY TALQINI HAQIDA SO'Z

A.Yuldashev, FarDU mustaqil izlanuvchisi

XXI asrda ilm-fan va texnika taraqqiyoti bilan bir vaqtda jahon hamjamiyati oldida axboratlashgan jamiyat va globallasuv muhiti sabab cheksiz-chegarasiz axborotlar oqimi hamda hayotiy jarayonlarning jadallashuvi yuzaga kelmoqda. Bu holat insonlar o'rtasidagi munosabatlarni turli shakllarda va turfa yondashuvlarda, o'ta serqirra, ziddiyatli hamda keng qamrovli ko'rinishlarda ifodalamoqda. Mazkur ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi vosita esa ijtimoiy ong mahsuli sifatida til yoki nutq birligi bo'lgan birgina so'zdir. Asrlar, zamonlar osha SO'Z o'z qudrati va ahamiyatini yo'qotmagan holda, aksincha, borliqni, fan-texnika taraqqiyoti natijalarini, so'ngi kashfiyot tortiqlarini, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlarni ifodalab, tobora yuksalib bormoqda.

Darhaqiqat, dunyoning avvali so'z bilan. Borliq so'z vositasida yaralgan va jamiyat so'z vositasida munosabatga kirishadi, tarixi, buguni, ertasini aks ettiradi va rivoj topadi. Har qanday adabiyot so'zlardan tarkib topadi, so'zlar orqaligina harakatlanadi, yashaydi, qadru qimmat kasb etadi. Shuning uchun ham so'z badiiy ijodning eng muhim tayanchi, boyligi, asosiy manbayi hisoblanadi.

¹¹⁴ Ne'matov X ., Rasulov R.O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari .-T.: O'qituvchi , 1995

So‘z amal darahatining mevasidir. Chunki u amaldan tug‘iladi. So‘zning vujudga kelishi – ilohiy. Yartuvchi olamni so‘z bilan yaratdi va “Bo‘l” deyishi bilan u ham bo‘ldi. Aynan shuning uchun ham diniy kitoblarda aytilishicha, so‘z dunyodagi barcha narsalarning asosidir. Polyak adabiyotining taniqli namoyandasi Yan Parandovskiy ta’riflaganidek: “So‘z – ulkan tilsimot. Barcha dinlar nutq qobiliyatini insonga hayot bilan birga beriladigan tovushlar, shakl-shamoyil va qonun-qoidalarning butun bir potentsialli boyligidan iborat Tangri in’omi deb hisoblashgan” [4,189.].

So‘z o‘ta serqirra va serjilo til yoki nutq birligi bo‘lishi bilan birga badiiylilikning ibtidosi hamdir. So‘z badiiy adabiyotda cheksiz qudrat va hayotni tasvirlovchi buyuk ifoda vositasi sifatida o‘rtaga chiqadi. Insondagi nozik tuyg‘ular, murakkab kechinmalar, ko‘rib, eshitib, ushlab, iforini hidlab, ta’mini tatib bo‘lmaydigan ruhiy holat tasavvurlarini birgina so‘z yordamida ifoda etish mumkin. “So‘zning sehrliligi, mo‘jizaligi va fusunkor kuchi uning tasavvurlar va obrazlarni yuzaga keltirish qobiliyatida aks etadi. U beshta sezgi orqali idrok qilinadigan narsa, voqea, hodisalarning ko‘zga ko‘rinmas vakilidir” [4,195.].

So‘z badiiy adabiyotning asosiy ish quroli, asosiy materiali, borliqni ifodalovchi manbaidir. Shuning uchun ham badiiy adabiyot so‘z san’ati deb ta’riflanadi.

Turkiy xalqlar adabiyotining ilk va noyob durdonasi hisoblangan adib Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida so‘z insonlar uchun osmondan yer yuziga tuhfa qilingan buyuk ne‘mat ekanligi tilga olinib, so‘zning sharofati bilan bashariyatning tafakkur ko‘zi nurga intilganligi e’tirof etiladi:

“Yashil ko‘dan indi bu bo‘z yerga so‘z,

So‘z bilan insonda yorug‘ bo‘ldi ko‘z”. [3,18].

O‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi hazrat Alisher Navoiyning so‘z bobidagi ta’riflari benuqson va asoslidir. So‘zni moddiylikdan ustun qo‘ygan shoir, butun nabobot va hayvonot dunyosidan birgina so‘z insonni individdan odamga, so‘z va ma’no munosabatlarini anglagani uchun odamdan insonga, tafakkur qilgani uchun komillik sarhadlariga yetaklovchi bebaho manbaa sifatida tavsiflaydi:

“So‘z durki nishon berur o‘lukka jondin,

So‘z durki berur jong‘a xabar jonondin,

Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,

Bilkim, guhare sharifroq yo‘q andin” [2.124.].

Alisher Navoiyning “Xamsa” asaridagi birinchi “Hayrat ul-abror” dostonida so‘zning ta’rif va tavsifiga butun bir bob bag‘ishlangan. Mazkur dostonning o‘n to‘rtinchi bobidagi nasriy sarlavhasidayoq shoir so‘zning inson vujudiga nurli ruh bag‘ishlovchi va uni yorituvchi yorug‘ yulduz ekanligini, inson tanasi bir ma’dan bo‘lsa, so‘z o‘sha tanadagi ma’danning qimmatbaho javohiri ekanligini ta’kidlaydi: “So‘z ta’rifidakim, bashar vujudi sipehrining kavokibi jahontobi va inson zoti ma’danining javohiri serobi durur...” [1,57.].

Shuningdek, Alisher Navoiy Yaratuvchi tomonidan insoniyatga berilgan bebaho so‘z ne‘matini tavsiflar ekan, yuqoridagi kabi so‘zni gavharga qiyoslaydi,

so‘ng o‘z fikriga o‘zi qarshi chiqib, bu fikridan qaytadi va gavhar hatto so‘z uchun sadaf – idish bo‘lishga ham qodir emas, deb so‘z sharafining naqadar baland va yuksakligini ta’kidlaydi:

*“So‘z guhariga erur oncha sharaf,
Kim bo‘la olmas anga gavhar sadaf” [1,60.]*

Badiiy adabiyotning bosh quroli bo‘lgan so‘z sharqu g‘arbda, shimolu janubda azal-azaldan insoniyat taraqqiyotining fikr ummonidagi javohirlardan terilgan durdona hisoblangan. So‘z badiiy adabiyot orqali nafaqat butun dunyoni tasvirlovchi, balki borliqni ijobiy tomonga o‘zgartiruvchi, bashariyatning orzuumidi va intilishlarini ro‘yobga chiqaruvchi qudratli qurol manbayi vazifasini bajargan. Rus adabiyotshunosi, davlat va jamoat arbobi A.F.Koni ta’riflaganidek: “So‘z – insonning buyuk qurollaridan biri. O‘rnida, sidqidildan va vaqtida aytilgan oddiygina so‘z qudratli va yengilmas kuchga aylanadi. U so‘zlovchining o‘zini qiziqtirib yuborishi, uni va atrofdagilarni o‘z nafisligi bilan mahliyo etishi mumkin” [5,165.]. Mazkur qarashlarning ifodasi sifatida so‘z ko‘zga ko‘rinmas qurol ekanligini Nobel mukofotiga loyiq topilgan fransuz yozuvchisi, shoir va adabiy tanqidchisi A.Frans ham ta’kidlaydi: “So‘zdan qudratliroq narsa yo‘q. So‘z orqali ifodalangan o‘tkir dalil va yuksak fikrlar safini yorib o‘tish mumkin emas. So‘z yovizliklarni yakson etadi, qal’alarni yiqitadi, u ko‘zga ko‘rinmas qurol. So‘z bo‘lmasa, dunyo dag‘al kuchlar qo‘lida qolar edi” [5,165.].

O‘zbek badiiy adabiyotida so‘zni anglash olamni idrok etish bilan qiyoslanadi. O‘zbekiston Xalq shoiri E.Vohidov o‘z asarlarida: “Adabiy ijod hamisha So‘z olamiga sayohatdir. Ijodkor So‘zni tirik jon deb biladi va So‘z bilan so‘zlashadi” deb yozadi [6,7.]. U so‘z ta’rifini nazmga solar ekan, uni noyob javohir kabi e’zozlaydi:

*“So‘z – zabarjad,
So‘z – gavhar, oltin,
Zargarlikning mashaqqati ko‘p.
So‘zni baytga qadashdan oldin
Kaftingga qo‘y, to‘yib qara, o‘p!” [6,9.]*

Shoir so‘zni idrok etgan insongina olamni teranroq idrok eta olishiga ishonch bildiradi. U “So‘zning ildiziga yetgan kishi dunyoning tagiga yetgandek bahra topadi. Insoniyat tarixi so‘zlar qismatida yashirinib yotar ekan” [6,5] degan xulosaga keladi. E.Vohidovning so‘z hususidagi fikrlaridan ruhlangan taniqli shoir Eshqobil Shukur “...So‘z o‘zi haqida o‘zi gapiradi. Faqat unga diqqat bilan quloq solish kerak” [7,7.] deya, “...So‘zdan uzoqlashgan odam o‘zidan uzoqlashadi. O‘zidan olislab ketayotgan odamning ma’naviyati ham, o‘zi ham zavolga moildir” [7,2.] deb yozadi.

Xulosa o‘rnida shunu aytish zarurki, nutq birligi bo‘lgan so‘zning badiiy talqini haqida fikr bildirilar ekan, uning ilohiy tilsimot sifatida buyuk ne‘mat ekanligi, insoniyat tafakkurining gulshani va fikrlar ummonidagi aql tarozusi sifatida ta’riflanishi, zakovat qudrati, borliqni tanish va tanitishdagi insoniyat quroli, insonning o‘zligi va tarixiy ildizlarini teran anglatuvchi manbaa ekanligi haqidagi qator qirralari o‘rtaga chiqadi.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yettinchi tom. Hayrat ul-abror. T.: Fan, 1991.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. O‘n beshinchi tom. Nazm ul-javohir. T.: Fan, 1991.
3. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. T.: Cho‘lpon, 2017.
4. Parandovskiy Y. So‘z kimyosi. T.: Yangi asr avlodi, 2022.
5. Voronsov V. Tafakkur gulshani. T.: G‘.G‘ulom, 1989.

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ШАРТ КОНЦЕПТУАЛ СЕМАНТИКАСИНING СИНКРЕТИК ТАБИАТИ

Д.Убайдуллаева, ФарДУ ўқитувчиси

“Зарурият” маъносини ифодаловчи ўзбек тилидаги *керак, даркор, зарур, лозим, шартлов*, каби модал маъноли сўзлар **инглиз тилидаги *condition, conditionally, conditioning, conditioned, case*** каби сўзлар “шарт” концепти орқали бирлашади ва ҳар қайсиси ўз ичида маълум белгиларга эга эканлиги билан фарқланади. Бундай хусусий белгиларга “ундаш”, “эхтиёж”, “истак” сингари фарқловчи концептуал семаларни киритиш мумкин. Синтактик сатҳда шарт ҳоли позициясида келувчи воситалар маълум ҳаракат ёки ҳолатга боғланиб *шарт* концептини ифодалаш учун хизмат қилади. Бу маънода *шарт* концептуал семантикаси ёки концепти бошқа концептлар билан қоришиб келиши мумкин.

Шарт концепти, асосан, шарт ва тўсиқсизлик субординаторлари орқали воқелантирилади. «Шарт субординаторлари *агар, агарда, агарки, агарким, гар, башарти, мабодо, гарчи, кошки, зора, шояд* шарт ва тўсиқсиз компонентли гипотаксемаларнинг бош компонентга бўлган муносабатидаги шартни, шу билан бирга, тўсиқсизлик, сабаб, мақсад, буйруқ-истак маъноларини ҳам англатади.

Бирдан ортиқ компонентлардан таркиб топган *гипертаксема, ультратаксема, супертаксемалар* шарт концептини ифодалашига кўра шарт концепти майдонида ўзига хос ўринни эгаллайди ва ***шарт+тўсиқсизлик, шарт+найт, шарт+сабаб, шарт+қиёслаш, шарт+мақсад*** каби маъноларни юзага чиқаради. Бу ҳолатда синкретик (қоришиқ) ШКГни воқелантирувчи вербализаторлар шарт концепти ва яна бошқа концептуал семантика(лар) билан қоришиб келади. Масалан:

1) “шарт+тўсиқсизлик”

Ўзбек тилида: *Гарчи Эдигей ётми олдидан тоза ҳавога чиқиб айланиб келган бўлсада, уй эгалари унга қулай иссиқ кўрна-тўшак солиб, меҳмон отангдан улуг деб махсус сақлаб қўйилган чойшаб солиб берган бўлсалар ҳам янги ўринда ҳа деганда ухлай олмади. [Ч.Айтматов .Асрга татиғулик кун. 85 б.]*

Инглиз тилида: *It was surprising the government was re-elected, given*

that they had raised taxes so much. [Oxford's advanced learner's dictionary of current English]

2) “шарт+найт”

Ўзбек тилида: Қачон Фарғона томонларга йўли тушса, албатта уни бир зиёрат қилиб, дуосини олиб ўтарди. [С.Ахмад. Уфқ. 17 б.]

Инглиз тилида: *I'll go back whenever you want. [E. Hemingway. A Farewell to Arms. p 176.]*

3) “шарт+сабаб”

Ўзбек тилида: Агар Турсунбойни сал иситма олиб қолса, эр-хотин уйқу нималигини унутишар, бошидан нари кетишолмасди. [С.Ахмад. Уфқ. 10 б.] **Инглиз тилида:** *They prepared more vegetables in case there were vegetarians among the guests. E. Hemingway. A Farewell to Arms. p 191*

4) “шарт+қиёслаш”

Ўзбек тилида: Уста қанақа бўлса, шогирд ҳам шунақа. [С.Ахмад. Уфқ. 78 б.] **Инглиз тилида:** *As is the workman, so is the work. [Collins Harry. 101 American English Proverb.]*

5) “шарт+мақсад”

Ўзбек тилида: Агар ёғий, бу томонга ўтолмасин деб, ўша кўприкни ҳозир ёндириб юборсалар, мен жон деб рози бўлур эдим! [П.Қодиров. Юлдузли тунлар. 11 б.]

Инглиз тилида: *If you will wait outside, I shall be with you in five minutes. [A.C. Doyle. The Adventures of Sherlock Holmes. p 70.]*

Шунингдек, политаксемаларда “шарт” концепти билан фарқланувчи турли типдаги бирликлар мавжуд. Улар коллотаксемалар ҳамда шарт компонентли гипотаксемалар доирасида бўлиб, **-са** аффиксал морфемаси орқали феъл кесимларига қўшилиб тубандаги маъноларни билдиради ва турли мақсадларни юзага чиқаради.

А) бош гапдаги воқеанинг бажарилишидаги шартини кўрсатади:

Ўзбек тилида: Агар Бобур унинг қўшинига бош бўлиб Шайбонийхонни енгса, кейин одамлар Маҳмудхонни эмас, Бобурни ва унинг истеъдодини улуғлайди. [П.Қодиров. Юлдузли тунлар 145 б.]

Инглиз тилида: *If I go back they'll make me get operated on and then I'll put me in the line all the time. [E. Hemingway. A Farewell to Arms. p 26.]*

Б) хаёл қилиш, орзу маъносини билдиради:

Ўзбек тилида: Йўл нишаб бўлса-ю, шамол орқадан эсса, чопқир отлар янада тезроқ учиши мумкин. [П.Қодиров. Юлдузли тунлар 135 б.]

Инглиз тилида: *I could go to Spain if there was no war. [E. Hemingway. A Farewell to Arms. p 28.]*

В) танбех қилиш, огоҳлантириш маъносини билдиради:

Ўзбек тилида: Агар шунга тегсанг сўяман, пичоқ чархлатиб келдим. [С.Ахмад. Уфқ. 22 б.]

Инглиз тилида: *You will be punished **subject to** the crimes you have committed. [The New York Times. May. 21, 2009]*

Г) сўзловчининг нутққа муносабатини ифодалаб, кириш гап холида келади:

Ўзбек тилида: *Жоиз бўлса, баъзи жойларини амирзодамга ўқиб берай.* [П.Қодиров. *Юлдузли тунлар* 131 б.]

Инглиз тилида: *If I am not mistaken, he comes here to resolve all our doubts.* [A. C. Doyle. *The Adventures of Sherlock Holmes.* p 6.]

Д) Гумон маъносини билдиради:

Ўзбек тилида: *Навоийнинг ҳузурига кирган бўлса, бошқа кўп нарсаларни ҳам айтиб берган бўлиши керак.* [П.Қодиров. *Юлдузли тунлар* 108 б.]

Инглиз тилида: *It would not finish it if one side stopped fighting.* [E. Hemingway. *A Farewell to Arms.* p 53.]

Е) Армон қилиш, ачиниш маъносини ифодалайди:

Ўзбек тилида: *Ўшда мен рози бўлсам, эҳтимол кейин Аҳмад Танбал сизга бунча ёғийлик қилмас эди.* [П.Қодиров. *Юлдузли тунлар* 127 б.]

Инглиз тилида: *I would have done it if I had had more time yesterday.* [E. Hemingway. *A Farewell to Arms.* p 58.]

Лекин **-са** аффиксал морфемаси фақатгина ўзбек тилидаги шарт компонентли гипотаксемалр таркибида мавжуд бўлиб, инглиз тилида шарт компонентли гипотаксемалар шарт субординаторлари орқалигина *шарт концептини* воқелантира олади. Бу эса турли тизимга мансуб бўлган инглиз ва ўзбек тилларидаги алломорфик хусусиятларни ўзида мужассам этади.

Адабиётлар:

1. Manfred Krifka. Biscuit Conditionals as Anticipatory Speech Acts// Workshop —Biscuit Conditionals. Universität Hamburg, 2017.
2. Richard A. Young. A classification of conditional sentences based on Speech Act Theory// Grace Theological Journal, Vol 10, Issue 1, 1989.
3. Хошимов Ғ.М. Сложноподчиненные предложения с придаточными цели в разносистемных языках. – М. 1982
4. Хошимов Ғ. М. Типология сложных предложений разносистемных языков. – Т.: Фан, 1991
5. Хошимов Ғ. М. Типология сложного предложения в разносистемных языках. – Т. 2002

ZAMONAVIY MULOQOT TILI – “EMOTIKONLAR” LISONIY TAHLILI

Z.Ubaydullayeva, FarDU tayanch doktoranti

Insonlar paydo bo‘libdiki, hissiyotlar ularning hamroxidir. Insonlar sodir bo‘lgan har bir voqeaga nisbatan ijobiy yoki salbiy tuyg‘uni his qiladi. Ilk ibtidoiy davrlarda hissiyotlar ongli ravishda farqlanmagan bo‘lsada, his qilingan. Hissiyotlar juda qadim ta’limotdir. Muloqotda so‘zlardan foydalanilmagan davrlarda ham insonlar imo-ishoralar, tana harakatlari, turli xil tovushlar

yordamida aloqa almashgan. Javob reaksiyasi sifatida, albatta, xoh ijobiy bo'lsin xoh salbiy hissiyotlar orqali fikr yetkazilgan. Davrlar o'tishi bilan insonlar taraqqiy etdi, jamiyat va ijtimoiy muhit ham tobora rivojlana bordi. Bugungi kunga kelib, insonlar o'z fikrlarini qorishiq ham so'zlar yordamida, ham imo-ishoralalar, tana va yuz harakatlari, intonatsiya va boshqalar orqali ifoda etmoqda. Bularning barchasi ham ba'zida hissiyotlarni to'liq ochib berishga xizmat qila olmaydi. Shuning uchun bugungi zamonaviy media makonda insonlar yozishma muloqotlarida asosan emotikonlardan foydalanib o'z maqsadini ifodalamoqda.

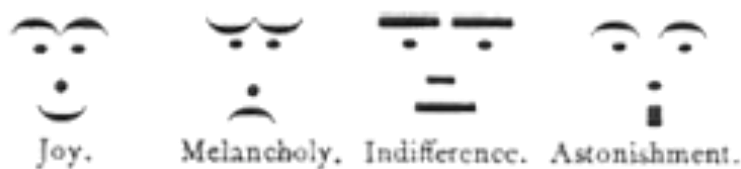
Biz deyarli har kuni foydalanadigan kulgili sariq yuzlar bilan tanishmiz. Ular bizning muloqotimizni osonlashtiradi, butun so'zlarni almashtiradi va suhbatlarimiz va elektron pochta xabarlarimizni yanada rang-barang qiladi. Lekin ular aslida nima deb ataladi? Emoji va kulgichlar atamaları asosan bir-birining o'rnida ishlatiladi. Ammo atamalar o'rtasida muhim farqlar mavjud.

Ingliz tilidagi "emotion" (hissiyot) va "icon" (belgi) so'zlari emotikon atamasini tashkil qiladi¹¹⁵.

Belgilar, harflar yoki raqamlarning qisqa qatorlari yuz ifodalarini va turli xil pozitsiyalarni aks ettiradi. Kulgichlar matnni jonlantirishi va kayfiyat yoki hissiy holatni etkazishi mumkin.

:D kulgi yoki katta tabassumni anglatadi, biz ajablanish uchun :-O dan foydalanamiz va <3 yurak va his-tuyg'ularni anglatadi.

Emotsional arxetipi - bu eskirgan kichkina odamning yuzi. 1982 yilda fiziklar o'rtasida noto'g'ri tushunilgan hazil ironiyani yozma muloqotga qanday o'tkazish mumkinligi haqidagi savolga olib keldi. Keyin Skott Folman innovatsiyani to'g'ri o'qish va tushunish uchun boshingizni egish tavsiyasi bilan :-) kombinatsiyasini taklif qildi.

Bu atama inglizcha "to smile" dan kelib chiqqan bo'lib, tabassum qilish degan ma'noni anglatadi. Smayl - bu yuz ifodalarining grafik tasviri. Yozma muloqotda yozuvchi ularga xursandligini yoki hazillashayotganini bildiradi.

1960-yillarda tijorat rassomi Xarvi Ball aylana, ikkita nuqta va egri chiziqli tabassumli yuzni chizgan. Shunday qilib, yaxshi kayfiyat ramzi tug'ildi¹¹⁶. Biroq, u ushbu belgining mualliflik huquqini unutdi va uning to'siqsiz tarqalishi natijasida u tezda mashhurlikka erishdi. Asl sarg'ish, jilmayuvchi yuz rave madaniyatining ifodasiga aylandi. Bugungi kunda turli xil his-tuyg'ularni ifodalash uchun original emotsionning ko'plab qo'shimchalari va o'zgarishlari mavjud.

¹¹⁵ DICO SMILEYS (фр.). — Alleur (Belgique); [Paris]: MARABOUT, 2002. — ISBN 9782501037532.

¹¹⁶ Piercy, Joseph. [Symbols: A Universal Language](#) (неопр.). — Michael O'Mara Books, 2013. — ISBN 9781782430735.

Yaponiyada ular sxematik yuzdan rasimga qadam tashlashdi. Buning uchun ishlatiladigan atama tasvirlarni bildiruvchi "e" harfi va ramz ma'nosini bildiruvchi "moji" harflaridan iborat. Manga olamidan ilhomlangan dastur muhandisi Shigetaka Kurita 1990-yillarda 176 ta emoji ishlab chiqdi. U yapon uyali aloqa operatorida maxsus peyjer xizmatini ishlab chiqishda ishlagan va emoji'larni joriy etish orqali yoshlar o'rtasida reklama kampaniyasini targ'ib qilmoqchi bo'lgan.

Emoji - bu rasm yoki piktogramma. Mimika va imo-ishoralar yuzlar va odamlar sifatida tasvirlangan. Ob'ektlar, oziq-ovqat, faoliyat, hayvonlar, o'simliklar, joylar va boshqa uyushmalar ham tasvirlangan bo'lishi mumkin. Bu yanada ifodali muloqot qilish imkonini beradi. Endi kulgichlar matnni qayta ishlash dasturi yoki onlayn xizmatlar orqali avtomatik ravishda kulgichlarga aylantiriladi. Emoji tasviri uchun Unicode grafikga aylantiriladi. Emoji mobil telefonlarimizda 2010-yildan beri mavjud¹¹⁷.

Emojilar bilan solishtirganda, kulgichlar yuz ifodalarida ko'proq o'zgarishlarni ta'minlaydi va soch ranglari kabi moslashuvlarni ta'minlaydi. Endi displeyni 90° ga aylantirish shart emas. Emoji juda mashhur bo'lib, Internet foydalanuvchilarining 92% tomonidan muntazam ravishda foydalaniladi.

2015-yilda kulgichlarning mashhurligi Oksford lug'atini yilning so'zi sifatida ma'lum bir kulgichni tanlashiga sabab bo'ldi. Til to'siqlarini yengib o'tib, eng ko'p ishlatiladigan emodzi sifatida quvonch ko'z yoshlari to'lgan yuz tanlandi. 17-iyul norasmiy bayram - Jahon emoji kuni.

Suhbatdoshlarimiz bilan muloqot faqat og'zaki so'zlar emas. Shuningdek, biz og'zaki bo'lmagan, ya'ni tildan foydalanmasdan muloqot qilamiz, yuz ifodalarimiz, imo-ishoralarimiz, tana tilimiz va ovozimiz balandligi orqali. Bizga noqulay bo'lganda uzoqqa qaraymiz. Biz hayratda ko'zimizni ochamiz yoki qo'rquvdan himoya sifatida qo'limizni ko'taramiz. Biz norozilik bilan burnimizni burishtiramiz yoki kinoya bilan ovozimizni pasaytiramiz.

Bizning aloqamiz tobora raqamli sohaga o'tmoqda. Biz elektron pochta xabarlarini yozamiz va WhatsApp, Facebook yoki Snapchat-da suhbatlashamiz. Haqiqiy hayotda so'z bilan yoki og'zaki bo'lmagan tarzda ifodalashimiz mumkin

¹¹⁷ [Google adds SMS to Hangouts Android app, Emoji to KitKat keyboard](#). Дата обращения: 17 апреля 2014.

bo'lgan narsalar real vaqt rejimida juda qisqa matnlar, emoji bilan muloqotda qabul qilinadi. Ular matnga hissiy daraja qo'shadi va tushunmovchiliklarning oldini oladi. Aksariyat erkaklar va ayollar his-tuyg'ularini so'zlardan ko'ra emoji orqali yaxshiroq ifodalashlarini aytishadi.

Turli xil mimika va imo-ishoralardan tashqari, ob'ektlarni tasvirlaydigan emodzi ham mavjud. Ular boshqa odamga suhbatdoshning hozirgi holatini tushunishga yordam berishi mumkin. Portfel ko'pincha ish, futbol ⚽ dam olish uchun, palma dam olish uchun ishlatiladi.

Emojilar soni ham ortib bormoqda. Biz soch rangi, professional kulgichlarda erkak va ayol o'rtasida tanlashimiz va taomni Italiya yoki yapon oshxonasi o'rtasida tanlashimiz mumkin.

Yuborilgan kulgichlarning yarmidan ko'pi yuzlar, keyin esa sevgi yoki romantik kulgichlar va qo'l imo-ishoralari. Dunyo bo'ylab ishlatiladigan kulgichlarning aksariyati ijobiydir.

Dunyo bo'ylab eng mashhur 5 ta emoji toifalari:

1. Baxtli yuzlar (jumladan, ko'z qisib, o'pish, yurak shaklidagi ko'zlar, tabassum)

2. G'amgin yuzlar (jumladan, g'amgin va g'azablangan kulgichlar)

3. Yuraklar (shu jumladan, barcha ranglar va singan yurak kulgichlari)

4. Qo'l imo-ishoralari (jumladan, bosh barmog'ini ko'tarish, qarsaklar, tinchlik belgisi va boshqalar).

5. Romantik (shu jumladan o'pish izi, sevgi maktubi, o'pish juftligi)

Ijobiy emojilar orasida quvonchdan yig'lagan yuz eng mashhuri hisoblanadi. Buning ortidan o'payotgan yuz, ko'zlari yurak shaklidagi tabassumli yuz va ko'zlari kulib turgan kulib turgan yuz¹¹⁸.

Eng ko'p uchraydigan salbiy emodzilar – umidsiz yig'layotgan yuz keyin o'ychan yuz, qo'rquvdan muzlagan yuz va g'amgin yuz.

Haqiqiy vaqtda muloqot qilishda biz qisqa bo'lishga harakat qilamiz. Yozuvda tushunmovchiliklar ko'proq uchraydi, chunki og'zaki bo'lmagan muloqot mavjud emas. Suhbatdosh istehzo bilan nazarda tutilgan narsani jiddiy qabul qiladi. Hazillar yoki so'zlar bilan o'yinlar o'tib ketmaydi yoki to'g'ri qabul qilinmaydi. Siz bir-biringizdan o'tib gaplashasiz. Ammo tuzoqlar nafaqat muloqotda topiladi.

Emoji matnlardagi og'zaki bo'lmagan muloqotni to'ldiradi. Biz ko'z yoshlari bilan kulganimizda kuluvchi ko'z yoshlar emojisidan foydalanamiz. Ko'z qisib qo'ygan kulgich bayonotning beparvoligini aks ettiradi. Biz iltifotdan qizarib ketamiz. Shunday qilib, biz xabarimizni talqin qilishda tushunmovchiliklar ehtimolini kamaytirmoqchimiz.

Emoji ma'nosi ko'plab talqinlarni taklif qiladi. Ba'zilarini tanib olish oson, boshqalari esa asl ma'nosini bilmasangiz izohlash qiyin. Bu noaniqliklar yoki tushunmovchiliklarga olib kelishi mumkin, chunki kulgichlar matndagi oddiy so'zlarni ham almashtirishi mumkin. Emojidan ortiqcha foydalanish xabarni tushunishda chalkashlikka olib kelishi mumkin.

¹¹⁸ Alex Hern. Don't know the difference between emoji and emoticons? Let me explain, The Guardian

Ifoda parametrlari ham mavjud emojilarga bog'liq. Agar to'g'ri emoji mavjud bo'lmasa, siz improvizatsiya qilishingiz kerak bo'ladi. Ba'zida kulgichlar yashirin va muallif mo'ljallanganidan butunlay boshqacha tarzda qo'llaniladi. Misol uchun, ilik yoki baqlajon bog 'yoki oziq-ovqat bilan asl aloqa o'rniga fallusning ramzi sifatida ishlatiladi.

Emoji talqin qilish uchun juda ko'p joy beradi va shuning uchun ularni turli yo'llar bilan talqin qilish mumkin. Madaniyatlardagi farqlar tufayli talqin qilish doirasi yanada kengayadi. Chunki dunyodagi kulgili yuzlar yoki imo-ishoralarning ma'nosi bir xil emas. "Yaxshi" belgisi G'arb mamlakatlarida hammasi joyida ekanligini anglatadi. Yaponiyada bu imo-ishora pulni ifodalash uchun ishlatiladi.

Burundan bug' chiqaradigan yuz yevropaliklar yoki amerikaliklar tomonidan g'azab yoki g'azabni ifodalash uchun ishlatiladi. Yaponiyada esa bu emoji g'alabani ifodalaydi.

Xulosa qilib aytganda, insonlar muloqot jarayonida doimo o'z fikrini oson, aniq va lo'nda ifodalashga urinishgan. Bu yo'lda esa, emotikonlar ayni muddaodir. Rivojlangan media makonda emotikonlarni turli madaniyatlarda qay ma'noda ishlatilishini o'rganish juda ham muhim masaladir. BU muloqotdagi ikki tomonning bir-birini yaxshiroq tushunishi uchun, o'rtadada turli xil konfliktlar tug'ilmasligi uchun yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. DICO SMILEYS (фр.). — Alleur (Belgique); [Paris]: MARABOUT, 2002. — ISBN 9782501037532.

2. Piercy, Joseph. Symbols: A Universal Language (неопр.). — Michael O'Mara Books, 2013. — ISBN 9781782430735.

3. Google adds SMS to Hangouts Android app, Emoji to KitKat keyboard. Дата обращения: 17 апреля 2014.

4. Alex Hern. Don't know the difference between emoji and emoticons? Let me explain, The Guardian.2018

5. Шаховский В.И., Жура В.В. Дейксис в сфере эмоциональной речевой деятельности.// Вопросы языкознания., 2002, №5 с.38-56.

RANG BILDIRUVCHI MILLIY-MADANIY BIRLIKLAR

G.Isomova, Qo'qon DPI doktaranti

Ranglar u yoki bu xalqning ijtimoiy-madaniy hayoti, urf-odati, marosimi, qadimiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq . Rang orqali rassom borliq yoki hayoliy dunyoni ko'rinarli shakllarda tasvirlaydi, makonning cheksizligini undagi narsalarning rang- barangligini, moddiylikni hajm va fakturasini ko'rsatishi, harakat, inson ruhiyatidagi o'zgarishlar, murakkab hissiy kechinmalar, o'y-xayollarni aks ettirishi mumkin.

Lirik asarlarda ranglarni anglatuvchi birliklar faol qo'llanilib, badiiy matnning ifodaviyligini oshirishga xizmat qiladi. Zero, badiiy nutqni ramzsiz, majozsiz tasvirlash qiyin. Bunda ranglar ana shu ramziylik va majoziylikni yaratishda

munosib ishtirok etadi. Ayniqsa, xalq qo‘shiqdarida ranglar muhim tasvir vositasi sifatida o‘z ma‘nosi (qora qosh, qora ko‘z, oq yuz) va ko‘chma ma‘noda (qora yurak, oq orzu) qo‘llaniladi va ular insonning ruhiy holatini aniqlash, his-tuyg‘ularini yorqin aks ettirish vazifasini bajaradi. Bu haqida M.Ro‘zievaning “Ranglar haqidagi xalq qarashlari” maqolasida quyidagicha fikrlar bayon etilgan:

“Ranglar ochiq yoki yopiq tusda bo‘ladi. Jumladan, oq rang – ochiq rang, qora rang esa yopiq rang hisoblanadi. Ularga xos bu xususiyat ranglarning irim bilan bog‘lanishiga sabab bo‘lgan. Zero, oq rang yo‘lni ochuvchi, yo‘ldagi to‘siqlarni bartaraf etuvchi, himoyalovchi rang bo‘lsa, qora rang aksincha, yo‘lni berkituvchi, odamlarning yo‘lini to‘suuvchi, ishlari rivojiga halaqit beruvchi rang sanaladi. Shuning uchun ertak va dostonlarda qahramonlarga oq tusdagi hayvonlar yordam bersa (masalan, oq qo‘chqor, oq ilon, oq ot, oq kiyik kabi) qora tusdagilar (masalan, qora dev, qora kampir kabi) ularga raqiblik qiladi.

Qadimda oq rang kunduz va yorug‘ kunning, sut va bug‘doy, suv va samoning mifologik ekvivalenti hisoblansa, qora rang esa tunning, yer osti dunyosining mifologik ekvivalenti sifatida qabul qilingan. Chunonchi, “Malikai Ayyor” dostonida dev va parilar yashaydigan joy nomi Torikiston, ya‘ni “qora, zulmatdan iborat joy” ma‘nosini anglatib kelishi ham shu yer ostining qora bilan aloqalantirilishining isbotidir”¹¹⁹.

Professor M.Qurbonova va tadqiqotchi M.Xirojiddinovaning “Navoiyning so‘z qo‘llash mahorati” maqolasida ham rang bildiruvchi sifatlar haqida mulohazalar beriladi:

“Har bir xalq madaniy hayoti tarixida rang bildiruvchi sifatning o‘rni va ularning ijtimoiy hayotdagi mavqei alohida ahamiyat kasb etishi ma‘lum. Rang bildiruvchi sifatning, avval, neytral va ko‘chma ma‘nolarini yaxshi ajrata bilish darkor. Shundagina rang bildiruvchi biror sifatning denotativ ma‘noda kelgani yoxud konnotativ ma‘noda istifoda qilinganini fahmlab olish imkoni yuzaga keladi. Masalan, “oq” so‘zi barcha xalqlarda ijobiy baholash ottenkasiga ega bo‘lsa, “qizil” so‘zi bir xalqda ijobiy, yana bir xalqda salbiy ma‘no bildirishi mumkin. Yoki “qora” so‘zi qadim turkiylarda rang ma‘nosida neytral ma‘noda ham, ulug‘, buzruk, beqiyos ma‘nolarida ham keng ifodalangan bo‘lsa “qora niyat”, “qora kiydi” birikmalarida yana shunday ko‘chma ma‘no ifodalab, salbiy ottenkaga ega bo‘lgan”¹²⁰.

Badiiy ijodda ranglar bilan bog‘liq milliy-madaniy birliklar yaqqol ko‘zga tashlanadi. Masalan, O‘zbekiston Xalq shoiri Oxunjon Hakim she‘rlarida ranglar orqali ifodalangan milliy ruh ustuvor ekanligiga guvohi bo‘lamiz. Shoirning “O‘rikzorimda” she‘rida rangni bildiruvchi milliy-madaniy birlik bo‘lgan “oq shohi ro‘mol”, “yashil ro‘mol” o‘ziga xos tasvirni ifodalashga xizmat qilgan:

*Yana bahor, Navro‘zi olam,
Sochpopugin silkitadi tol.*

¹¹⁹ M.Rўzievaning “Ranglar haqidagi xalq qarashlari” maqolasi. { Ÿzbek tili va adabi‘ti. Toshkent: Fan, 5/2008. –B.79-81. }

¹²⁰ M.Rўzievaning “Ranglar haqidagi xalq qarashlari” maqolasi. { Ÿzbek tili va adabi‘ti. Toshkent: Fan, 5/2008. –B.79-81. }

*O'rikzorim suluv kelinday
Yopinibdi oq shohi ro'mol.*

Ushbu she'rdagi shoir bahor kelib, tabiatda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishini ifodalagan. Ya'ni bahor kelib, tabiat go'zallashishini ta'riflagan. O'rikzorni suluv kelina, undagi daraxtlar gullashini oq shohi ro'mol o'ragan kelinchakka qiyoslamogda.

*Arazlabmi, o'rikzorlarim ,
Yashil ro'mol o'rab oldilar.
Shivirlashib ko'm-ko'k yaproqlar
Sirli suhbat qurib qoldilar.*

Endi "oq ro'mol" o'rnini "yashil ro'mol" egalladi. Chunki bu tabiat hodisasi bo'lib, daraxtlar bahor kelganda birinchi gullaydi, shoir ushbuni oq ro'molga , so'ng gullari to'kilib o'rnini barglar egallaydi, buni esa yashil ro'molga qiyoslamogda. Demak, shoir ushbu she'rdagi rang leksemalaridan unumli foydalana olgan.

Shoir Bahodir Isoning "Oq yaktak" nomli she'rida oq rang milliy libosimiz bo'lgan yaktak bilan birga qo'llanilib, poklik, milliy g'urur, umuman, o'zbeklikni ifoda etuvchi milliy libos ma'nosini ochib bergan.

Demak, oq rang ijobiylik harakterini aks etadi va she'riyatda ham pozitiv mazmunni ifoda etadi.

Xassos shoira Maqsuda Ergashevaning "Faryod" g'azalida esa "qaro ko'ylaklarim" jumlasini qo'llanilgan:

*Jon bolam, sendan judo so'ngaklarim yig'lar mening,
Egninga kiygan qaro ko'ylaklarim yig'lar mening.*

G'azalda farzandidan ayrilgan ona obrazi yoritilgan. She'rdagi qaro ko'ylak – motam libosi asnosida ishlatilgan, bunda qora rang leksemasining g'am ma'nosini anglatish xususiyati ham yaqqol ko'ringan.

Shoiraning "Qizg'aldoq" she'rida ham rangni bildiruvchi milliy -madaniy birliklarni ko'rish mumkin.

*Yashil nimcha kiyib qirmiz ko'ylakka,
Katta yo'l chetida o'sdi qizg'aldoq.
Quyoshni sharaflab, firuza ko'kka
Hinoli qo'llarin cho'zdi qizg'aldoq.*

Muallif ushbu she'rdagi "yashil nimcha" va "qirmiz ko'ylak" jumllaridan foydalanib, lolaqizg'aldoqning tasvirini chizadi. Bunda qizil lola bargi qirmiz ko'ylakka, novdasi esa yashil nimchaga o'xshatib ta'riflangan. Milliy liboslarimiz lola guli timsolida juda chiroyli aks etgan. Bu o'rinda faqat yashil va qizil ranglar tasviri ifodalangan.

Xalq qarashlarini kuzatar ekanmiz, ularda yetti xil asosiy rangning aks etganligi namoyon bo'ladi. Ular – oq, sariq, qizil, yashil, ko'k, jigarrang, qora. Bu ranglar his-tuyg'uni ifodalovchi, holatni bildiruvchi, joyni anglatuvchi xususiyatlarga ega. Yuqorida aytib o'tgan misollarimizda ham ranglar orqali fikrlardagi xilma-xillik, his-tuyg'ular, holatlardagi tasviriylik o'z ifodasini topgan.

O‘zbek she’riyatida oq rangda ezgulik, qora rangda g‘am, yashilda tiriklik, qizilda quvonch aks etishi borasida badiiy tasvirlar talaygina.

Umuman olganda, ranglar haqidagi xalq qarashlari ular bilan bog‘liq tarzda yaratilgan badiiy timsollar va obrazlarning yuzaga kelishi, ranglarning qiyosiy manbalari folklorshunosligimizda etnofolkloristik jihatdan chuqur o‘rganilishi zarur bo‘lgan dolzarb mavzulardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik, 1-jild, - T.: G‘. G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – B.804.

2. Ahmedova N. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: Filol. fan. nomzodi... diss.avtoref. –T., 2008. –B.14.

3. Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma’naviy-marifiy taraqqiyotidagi o‘rni mavzusidagi IV an’anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Navoiy-2021, 23-25 noyabr, O‘zbekiston. –B.465-467.

4. M.Ro‘zievaning “Ranglar haqidagi xalq qarashlari” maqolasi . O‘zbek tili va adabiyoti. Toshkent: Fan, 5/2008. –B.79-81.

5. Oxunjon Hakim. Malaklar surati. –Toshkent: Sharq, 2004. – B.22.

ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ КОНТРАСТОВ РУССКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

*Э.Мадаминов, студент Кокандского педагогического
Института Узбекистан*

*Научный руководитель: С.Юлдашева преподаватель
Кокандского педагогического института Узбекистан*

В условиях Узбекистана существует серьезная сложность в создании действенных учебников и пособий по данной дисциплине: в студенческих группах с русским языком обучения уровень знания русского языка зачастую бывает неровным — часть студентов владеет лексикой и нормами русского языка свободно и на достаточно высоком уровне, но в технических и гуманитарных вузах немало и студентов со слабым уровнем подготовки по русскому языку.

В таких случаях считаем необходимой модификацию учебной программы «Культура речи» и разработку системы упражнений с учетом реальной подготовки студентов и сложностей, проистекающих из типологических контрастов русского и узбекского языков[1].

Для узбекской морфемки характерны стабильность фонетического состава корней и аффиксов, четкое и относительно легкое проведение морфемных границ, стабильность семантики формантов. Для русской морфемки характерно асимметричное соотношение формы и содержания основ и формантов. Флексии русского языка — это не только грамматические морфемы, они играют большую роль в процессах словообразования, так как являются обязательной составной частью

суффиксального форманта или выступают в качестве самостоятельного форманта при субстантивации и нулевой суффиксации. Морфем такого класса в узбекском языке нет, в нем четко разграничены словоизменительные и словообразовательные морфемы. Для русского языка как флективного закономерно широкое использование словообразовательных средств для выражения стилистической оценки.

Русский и узбекский языки относятся к языкам с развитыми системами словообразования, причем наибольшее сходство проявляется в субстантивных подсистемах словообразовательных систем обоих сопоставляемых языков. Однако в плане организации способов словообразования выявляется принципиальный алломорфизм сопоставляемых языков. В «Русской грамматике» выделяются следующие способы словообразования: суффиксация, префиксация, постфиксация, префиксально-суффиксальный способ, префиксально-постфиксальный способ, суффиксально-постфиксальный способ, субстантивация, чистое сложение, сложение в сочетании с суффиксацией, сращение, аббревиация [2].

Производные имена существительные русского языка образуются всеми этими способами, за исключением постфиксального, префиксально-постфиксального и суффиксально-постфиксального способов, которые в русском языке являются способами, специфическими для глагольного словообразования [3].

В узбекском языке выделяется 4 способа словообразования: суффиксация, префиксация, сложение, аббревиация, причем термин «суффиксация», широко используемый, например, А. А. Азизовым, представляется не вполне соответствующим для агглютинативных языков. В свете типологического контраста флективных и агглютинативных языков более подходящим для посткорневых формантов последних является термин «постфикс». Такое расхождение в количестве и сущности способов словообразования в русском и узбекском языках вполне закономерно и отражает специфику детерминант сопоставляемых языков: для флективного русского языка следует отметить принципиальную множественность способов словообразования, причем тип русского словообразования можно в целом определить как флективный, поскольку система флексий входит в большинство формантов. Ограниченное число способов словообразования в узбекском языке полностью соответствует детерминанте узбекского языка, экономному и компактному использованию формантов в процессах словообразования.

Дополнительными чертами типологического контраста русской и узбекской словообразовательных систем является наличие в русском языке практически обязательных морфонологических преобразований, нулевых суффиксальных формантов, унификсов, радикасидов и унирадикасидов, множества лексем непервой степени членности, многозначность и вариантность формантов, что представляет значительные трудности для

носителей языка с практически идеальным соотношением формы и содержания [4].

Большую сложность для узбекских учащихся с недостаточной подготовкой по русскому языку представляют производные семантических и формально-семантических разрядов, отсутствующих в узбекском языке, например, существительные со значением женскости и невзрослости, приставочные глаголы (при наличии субстантивных приставок в узбекском языке полностью отсутствуют глагольные), конфиксальные производные.

Перечислим наиболее проблемные для усвоения узбекскими учащимися темы русской морфологии.

1. Грамматические категории рода и одушевленности, дающие проекцию на синтаксические нормы согласования, с чем связан высокий процент речевых ошибок узбекских учащихся.

2. Категория падежа вследствие флективного выражения, многотипности склонения существительных в русском языке на фоне строго однозначного выражения падежных значений ограниченным набором аффиксов.

3. Грамматические категории вида и залога, их семантика и формальное выражение.

4. Причастия русского языка, поскольку причастия узбекского языка более однотипны.

5. К стилистическим ресурсам морфологии относится разграничение вариантов форм простой сравнительной степени, которые образуют стилистическую парадигму: раньше — ранее, позже — поздней — позднее. Формы с суфф. -е (-ше) могут быть квалифицированы как нейтральные или разговорные, а формы на -ее — как книжные [5].

Следует уточнить, что суфф. -ее- противопоставлен разговорному варианту -ей: сильнее — сильней, правильное — правильной. Кроме того, разговорную окраску прилагательному придаёт присоединение к формам сравнительной степени приставки по-, означающей незначительное увеличение степени качества: побольше, поменьше, получше.

В узбекском языке синтетическая форма сравнительной степени стабильная и единообразна: баландроқ— выше, пастроқ— ниже. чиройлироқ— красивее и т. д. Вследствие отсутствия в узбекском языке категорий рода и одушевленности, разного устройства в русском и узбекском языках категории числа и специфики мотивационных отношений, алломорфными по отношению к узбекскому языку оказываются словообразовательные категории «женскость» (учительница, студентка, дежурная, блокадница, иностранка, принцесса, отравительница, медведица, орлица, зайчиха), «невзрослость» (совенок, щегленок, волчонок, цыпленок, турчонок, кенгуренок, негритенок, змееныш, утеныш, гаденыш), «единичность», (горошина, винограда, бусина, снежинка, карамелька, чешуйка, морковь, мелок, уголек, рельсина), «вещественность» (древесина, белковина, свинина, воловина, оленина, телятина, зайчатина, индюшати́на,

черника, голубика, кофеин, ванилин) инек. др. Закономерно, что все существительные со значением женскости относятся к женскому роду, однако отнесенность производных со значением невзрослости и совместности исключительно к мужскому рода достаточно идиоматична; причем если от существительных со значением совместности в большинстве случаев возможно образование со значением женскости (соучастница, сообщница, сожительница, разг. соавторша), то существительные невзрослости жестко ограничены обозначением молодых существ мужского пола.

И категория рода, и существительные со значением женскости и невзрослости ярко контрастивны по отношению к узбекскому языку и представляют значительные трудности для усвоения узбекскими учащимися[6].

Идиоматичным для узбекских учащихся является и словообразовательное оформление названий животных наряду с названиями лиц (голубка, индюшка, тетерка волчица, львица, тигрица, верблюдица; совенок, щегленок, волчонок, кенгуренок, змееныш, утеныш). Это не соответствует языковой картине мира узбекского языка, в котором названия животных четко разграничиваются с личными существительными и отвечают на вопрос нима? (что?).

Таким образом, обилие типологических контрастов на морфемном, словообразовательном и морфологическом уровнях (с проекцией на синтаксический уровень) связано с особыми сложностями в усвоении норм русского языка и требует особого внимания при составлении программ дисциплины «Культура речи», а также разработки продуманной, компенсирующей языковые контрасты системы упражнений.

Литературы:

1. Алимова А. Т. Словоизменение и словообразование узбекского и русского языков в свете типологического контраста // Преподавание языка и литературы. — Ташкент, 2001. — С. 21–29;

2. Кахарова, Н. Н. (2022). Морфонологические Явления В Отглагольных Словообразовательных Цепочках Современного Русского Языка. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(11), 141-150.

3. Попова, Е. И. (2021). Контекстные основания транспозиции временных форм русского глагола. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 2(5), 150-155.

ОРГАНИЗАЦИЯ РАЗВИТИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОНИМАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

*М.Ахророва, преподаватель СамГУ
И.Расулова, студентка 4-курса, СамГУ*

Современная общеобразовательная школа ориентирована на принципы развивающего обучения, обеспечивающего формирование творческой личности через учебную деятельность. Но прежде, чем вести учащихся к активной творческой деятельности на уроке, необходимо осмысление структуры творчества, творческих способностей, механизмов и способов стимулирования. Знание основных этапов, методики развития творческих способностей ученика, умение управлять процессом этого развития – одна из задач современной педагогики. [5 с.44].

Цель: исходя из общей задачи развития личности ребенка, начальная школа должна сформировать младшего школьника как сознательного читателя, проявляющего интерес к чтению, владеющего прочными навыками чтения (на уровне данного возраста), способами самостоятельной работы с читаемым текстом и детскими книгами (т.е. умениями читательскими, речевыми, учебными), обладающего определенной начитанностью, нравственно-эстетическим и гражданским развитием. [10 с.46].

Для реализации поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- развивать интерес к чтению, расширять круг чтения, его начитанность;
- воспитывать средствами чтения у ребенка гражданские чувства и активное отношение к читаемому;
- сформировать у всех учащихся навык чтения на уровне, позволяющем осваивать
 - систематические курсы в следующем (среднем) звене школы;
 - научить работать с учебной и детской книгой.

Сегодня чрезвычайно интересно взглянуть на методику чтения с исторической точки зрения, которая поможет оценить, правильно понять современные подходы к чтению, увидеть их слабые и сильные стороны. [5 с.63].

На уроках объяснительного чтения дети читали научно-познавательные и художественные тексты. Выдающиеся методисты стремились к тому, чтобы дети не только поняли поэтическое произведение, но и почувствовали его. «В поэтическом произведении, - писал К.Д.Ушинский,- многое понимается только чувством и не может быть объяснено умом». [3 с.12].

Очень современно звучат слова другого выдающегося методиста Н.Ф. Бунакова о том, что толковаться должны не слова, а образы произведения, раскрываться их смысл, идейное содержание. Однако на практике в объяснительном чтении постепенно складывался односторонний подход к

художественному произведению, как истоку конкретных знаний. Объяснение отдельных слов занимает все больше места на уроке. [4 с.45].

Основные этапы восприятия художественных произведений:

- Подготовка к восприятию (демонстрируются портрет писателя, репродукции картин, кинофильмы, главное – слово учителя, создающего эффект ожидания);

- Первичное восприятие (целостное восприятие произведения, обеспечивающее общее впечатление, сопереживание. Усилить его можно таким приемом: остановить чтение на кульминационных, проблемных моментах рассказа и предложить детям подумать, как будет разрешаться та или иная ситуация). Важно, чтобы после восприятия текста дети поделились своими впечатлениями;

- Осмысление прочитанного, его эмоциональная оценка, выражение своего отношения, а не критика прочитанного (организация диалогов: читатель- писатель, писатель- читатель). [1 с.24].

Предметом осмысления ребенком в начальной школе становятся как содержание произведения (его тематика, простейшие проблемы, нравственно-художественный смысл произведения и его оценка), так и его художественная форма, т.е. не только то, что сказано, но и как это сказано. Характеристики героев, сюжет, язык, композиция позволяют ребенку глубже представить себе тему и осознать художественный смысл произведения. [4 с.55].

Если учитель будет придерживаться той установки, что в художественном произведении важно не только то, что написано, но и как написано, с помощью каких средств, то дети обязательно будут обращать внимание на художественную форму произведения, которая более важна в художественной речи, чем в обычном общении. [9 с.21].

Ведется целенаправленная работа [7 с.169].

- На выработку умения озаглавить текст. Например, по главному событию, выбираем в качестве заглавия пословицу из предложенных вариантов.

- На выработку умения находить в тексте слова, выражения, эпизоды для ответа на заданный вопрос, а также для подтверждения определенной мысли. Соотнесение заглавия произведения и его главной мысли; составить простой план.

В конечном результате учащиеся должны давать заглавие произведению по разным признакам, сравнивать заглавия, выбирать наиболее удачные. Уметь членить произведение на части по разным признакам: по событиям, по эмоциональному тону, по наличию/отсутствию авторского отношения; составить сложный план; аргументировать свой ответ на поставленный вопрос; уметь определять отношение автора произведения к событиям и героям. [4 с.95].

Исходя из вышесказанного можно сформулировать основные требования, которые помогают на практике обучению полного восприятия текста.

1. Не может быть жесткой регламентации структуры и содержания урока чтения, так как он предполагает взаимное творчество ученика и учителя, свободное обсуждение прочитанного.

2. Одно из важнейших качеств урока чтения – эмоциональность. Если учитель не затронет эмоциональную сферу детей, урок превратится в формальные рассуждения и воспитательно-образовательной цели не достигнет.

3. Учет видожанровой специфики литературного произведения и его художественного своеобразия. Понимание учителем главной мысли произведения поможет правильно сформулировать и расположить вопросы и задания к тексту, которые и подведут детей к осознанию идеи, ради которой создано произведение.

Литературы:

1. Сухомлинский В.А. Сто советов учителю. - М.: Удмуртия, 1981-286с.
2. Антонова Е.С. «Как я воспитываю интерес к книге». // «Начальная школа плюс до и после». 2006 - № 12, С – 27-28.
3. Афанасьева М.Д. «Библиотека и юный читатель». // М. Издательство «Книжная палата». 1987, С- 72-75.
4. Бурак В.К. Самостоятельная работа учащихся.–М.: Просвещение, 1984.
5. Буткин Г. А, Володарская И. А. Формирование самостоятельной познавательной деятельности учащихся. - В кн.: Проблемы методов обучения в современной общеобразовательной школе. М., 1980, с. 148 - 150.

“ALPOMISH” DOSTONIDA “BOSH” LEKSEMASI BILAN SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIZMLAR

L.Suvonqulova, NavDPI magistranti

Yurtimizning boy tarixini, uning takrorlanmas madaniyatini va milliy qadriyatlarini keng tarzda targ‘ib qilish, jahon ilm-fani va adabiyoti yutuqlarini yetkazish maqsadida zarur muhit vas hart- sharoitlar yaratilmoqda. Texnika taraqqiy etgan bir davrda milliy qadriyatlarimiz aks etgan og‘zaki ijod namunalarini saqlash, ajdodlarimiz yaratgan nomoddiy merosni asrash, ularni inson ma’naviy kamolotidagi o‘rnini ochib berish va kelajak avlodga yetkazish, bu haqida jahonda bildirilayotgan fikrlar bilan xalqimizni tanishtirib borish oldimizda turgan muhim vazifalardandir. Shu maqsadni amalga oshirishda mamlakatimizda tilga berilayotgan e’tibor ko‘lami kengaymoqda. Xususan, prezidentimiz tomonidan 2016-yil 13-maydagi “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi PF-4794-son Farmonining ijrosini ta’minlashga qaratilgan ishlar, 2017-yil 17-fevraldagi PQ-2728-son “Fanlar akademiyasi faoliyati,ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish,

boshqarish va moliyashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmoni keyinchalik, 2017-yil 24-maydagi PQ-2995-son "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish choratadbirlari to'g'risida"gi qarori, shunidek mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirish bugungi kuni muhim vazifalaridan hisoblanadi. (shu yerda folklorshunoslik hamda lingvofolkloristika haqida to'xtaladi.)

Folklorshunoslik deganda, birinchi o'rinda dostonlar, dostonchilik maktablari, baxshilar ko'z oldimizga keladi. Albatta, dostonlardagi urf-odatlar, turmush tarzi, xususan, til xususiyati ham bizning o'zligimizni ifoda etuvchi vositadir. Dostonlarda o'sha xalqning dardlari-alamlari o'z tilida aks etgan. Ayniqsa, ularning tilida aks etgan frazeologizmlar xalqning o'ziga xos milliyligini, boyligini ifoda etadi. Ma'lumki, frazeologizm deganda, ko'chma ma'no anglatadigan, ibora yoki turg'un so'z birikmalari tushuniladi. Frazeologik birlikdan (iboradan) yaxlitligicha anglashiladigan ma'no uning tarkibidagi so'z komponentlariga xos leksik ma'nolarning oddiy yig'indisiga teng bo'lmaydi, iboraning ma'nosi umumlashgan ma'no maxraj ma'no sifatida namoyon bo'ladi¹²¹. Frazeologizmlar xalq boyligi bo'lganligi sababli ham uning manbalari u yoki bu xalqning yashayotgan joyining tabiati, iqtisodiy tuzumi, tarixi, madaniyati, hayot tarzi, og'zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san'ati, fani, urf-odati kabilar bilan chambarchas bog'lanadi.

Frazeologizmlarni keng miqyosda tadqiq etgan olimlardan biri A.Mamatovdir. Olimning "O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari" nomli doktorlik dissertatsiyasi alohida ahamiyatga egadir. Bu ishda frazeologizmlarning shakllanish tamoyili xususida gap ketadi. Bundan tashqari o'zbek tilshunosligida frazeologizmlar Sh.Rahmatullaev, M.Sodiqova, I.Qo'chqortoev, A.Rafiev, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, Q.Hakimov, K.Bozorboyev kabi olimlar ishlarida keng o'rganilgan¹²². Mazkur ishlarda frazeologizm masalalari yetarlicha tahlil qilinib, so'zlashuv nutqida faol foydalaniladigan hamda turli badiiy matnlarda qo'llanilgan frazeologik birliklarga doir misollar orqali o'rganilganligi diqqatga sazovor. Ammo shu bilan birga badiiy matnlarda yozuvchi uslubiga oid frazeologik birliklarni o'rganish bilan bog'liq tadqiqotlar juda kamchilikni tashkil etadi. Frazeologizmlarning semantik shakllanishida konnotativ ma'no va nominativ vazifa holatiga asosiy e'tiborini qaratadi. Olimning ta'kidicha, mavjud barcha frazeologizmlar konnotativ ma'noga ega bo'lmaydi. Masalan: quloq yoymoq, ma'qul topmoq, umid qilmoq, qo'l qo'yimoq kabilar faqat lug'aviy ma'noga ega bo'lib, nominativ vazifa bajaradi. Ammo aksariyat frazeologizmlar konnotativ ma'no komponentiga ega¹²³. Frazemalar leksemalardan anchagina ustun tushuncha bo'lib, ulardan anglashilgan ma'no uning shakli bilan umuman o'xshash bo'lmaydi. Quyida biz

¹²¹ Rahmatullayev. Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. 3-b.

¹²² Rahmatullayev. Sh. O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari. -Toshkent, 1966. 326-b.

¹²³ Mamatov. A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. Filol.f. doktr. diss... -Toshkent, 1999. 29-b.

xalqimizning ming yillik tarixiga oid bo‘lgan “Alpomish” dostonidagi bazi bir leksemalar va frazemalarga to‘xtalib o‘tamiz.

Ushbu statistik ma‘lumotlarga asoslanib, “bosh” komponentli frazeologizmlarning leksik-semantik xususiyatlarini matn tarkibida ma‘lum darajada tahlil qilishga intilamiz:

Boshi birikmoq – yakdil bo‘lmoq, hamjihat bo‘lmoq ma‘nolarini anglatadi. Bir yoqadan bosh chiqarmoq, bir jon-bir tan bo‘lmoq iboralari bilan sinonimik qator hosil qiladi. Masalan: Ana endi bu so‘zlarni aytishib, o‘lan oxir bo‘ldi, ertamertan tong otdi, kun choshka haddiga etdi, shibir-shibir gap bo‘p yotdi, ikki odamning boshi birikkan erda: «Shu Qultoy Alpomish», - deb yuribdi (Alp.355).

Boshi ketmoq – o‘ldirmoq ma‘nosini anglatib, boshi tanasidan judo bo‘lmoq, boshini olmoq iboralari bilan sinonim bo‘la oladi. Masalan: Qo‘ng‘irotning xoni ham zindonda yotibdi, buning bilan to‘g‘ishgan yo akasi, yo ukasi bo‘lsa, shunday odamning yo‘lda boshi ketsa ham, bir yo‘qlab kelar edi (Alp.221). Qalmoq boshin olmoq, deb, // Bahrin o‘lja qilmoq, deb, // Ot asbobin olmoq, deb, // Kelsa bizni ko‘rmoq, deb (Alp.154).

Boshiga savdo solmoq – boshidan turli hodisalarni kechirish, sababchi bo‘lmoq ma‘nolarini bildiradi. Boshiga savdo tushmoq, boshiga savdo solmoq variantlarida ham ishlatiladi. Shum falak boshiga savdo solgandi, // Borma deb bek otam yo‘ldan urgandi, // Otam menda ko‘p rahbarlik qilgandi, // Javob bermay, qaytardi menday polvondi (Alp.227). Boshga urmoq — nima iloj qilmoq, ilojini qanday topmoq, yechim izlamoq ma‘nolarini ifodalab, chora topmoq, iloj qilmoq leksemalari bilan antonimlik hosil qiladi. Bedavlatning boshga urar qiyasi (A. 132).

Boshi gangimoq — es-hushini yo‘qotib yo‘ldan ozmoq, kalovlanmoq, hayron bo‘lib qolmoq, nima qilishini bilmaslik ma‘nolarini bildiradi.

Boshi gangib, cho‘lda qolgan (A. 121).

Boshidan qorong‘i tuman ketmaslik — qayg‘uli, noxush voqealarning hayotida ketma-ket bo‘layotgani, uni qayg‘u-alamlar tark etmayotganligi ma‘nosini anglatadi.

Ketmadi boshimdan qorong‘i tuman (A. 362).

Boshini qutqarmoq – jonini saqlamoq, og‘ir ahvoldan qutqarmoq ma‘nolarini bildiradi. Hali ham qayt, ikki boshdan o‘lasan, // Bundan borsang, ko‘p pushaymon qilasan, O‘z boshingni qutqarolmay qolasan, // Qayt endi, behuda g‘arib o‘lasan (Alp.255).

Xulosa qilib aytganda, Folklor asarlari leksikasini tadqiq qilar ekanmiz, biz unda hozirda iste‘molda bo‘lgan sheva va arxaik so‘zlar bilan bir qatorda, bugungi kunda qadimiy ma‘nosi o‘zgargan yoki unutilgan so‘zlarni, yaxlitlani qolgan yangi ma‘nodagi frazeologizmlarni hamda ularning o‘ziga xos ma‘nolarini ham ko‘plab uchratamiz. Demak, adabiy til leksikasining shakllanishi, rivojlanish va o‘zgarish bosqichlarining xususiyatlarini aniqlashda epik ijod namunalari alohida o‘rin tutadi shu sababli, ulardagi qadimiy so‘z va birikmalarning lug‘atini o‘rganish nafaqat folklorshunoslik, balki tilshunoslik oldidagi eng dolzarb vazifalardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Alpomish. Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti. –T.:Sharq, 2010. –B.420.
2. Rahmatullayev. Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992.
3. Mamatov. A. O'zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. Filol.f. doktr. diss... -Toshkent, 1999.
4. Yo'ldoshev. B. O'rinboyeva. D. O'zbek xalq dostonlarining chastotali izohli frazeologik lug'ati.- Samarqand. 2013.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA OT SO'Z TURKUMI HAQIDA

*G.Jo'raboyeva, FarDU katta o'qituvchisi (PhD),
D.Rahmataliyeva, FarDU talabasi*

O'zbek tilida predmetlik ma'nosini anglatadigan so'z turkumiga nisbatan ot deyiladi. Predmetlik grammatikada juda keng tushuncha bo'lib, kishi (bobo, nabira), narsa (non, suv), hodisa (to'polon, kurash) kabilarni o'z ichiga oladi. Otlar semantik jihatdan va ifodalaydigan tushunchaning xarakteriga ko'ra atoqli va turdosh ot, aniq va mavhum ot, yakka va jamlovchi ot kabi turlarga bo'linadi. Ot so'z turkumi egalik, kelishik, son kategoriyalari va yasalish xususiyatiga ega, u gapda istalgan gap bo'lagi vazifasida kela oladi.

Shu jumladan, ingliz va o'zbek tilidagi otlarni o'zaro chog'ishtirib ko'rsak, ular o'rtasida bir qancha umumiy va farqli jihatlarni ko'rish mumkin. Ingliz tilida ham ot so'z turkumiga mansub so'zlar o'zbek tilidagi kabi eng katta sinfni tashkil etadi va bu tilda ot – **noun** termini bilan yuritiladi. Ot so'z turkumi ingliz tilida quyidagi so'zlar orqali ifodalanadi: /a thing/ – narsa nomlari (*an apple – olma*), /a person/ – shaxs nomlari (*John – ism*), /an animal/ – hayvon nomlari (*a dog – it*), /insects/ – hashorot nomlari (*a fly – pashsha*), /a place/ – joy nomlari (*Tashkent*), fikr yoki harakatga tegishli bo'lgan so'zlar jamlanmasi.

Ingliz tilida otlar dastlab 2 ta katta guruhga bo'linadi:

- 1) sanaladigan otlar /countable nouns/;
- 2) sanalmaydigan otlar /uncountable nouns/.

Countable nouns (sanaladigan otlar) – sanab bo'ladigan, birlik yoki ko'plik shakllarda kela oladigan otlarni o'z ichiga oladi. Bunda ot birlik shaklda kelsa, uning oldidan *a/an* yoki *one* so'zlari qo'yiladi. Agar ko'plik shaklda kelsa, so'z oldidan *many* yoki *few* kabi ko'plikni ifodalovchi so'zlar kelishi mumkin: *a book – kitob*, *an elephant – fil*. Bu so'zlar /countable singular nouns/ – sanaladigan birlikdagi otlarga kiradi. *Many books – ko'p kitoblar*, *few apples – bir nechta olmalar* so'zlari esa /countable plural nouns/ – sanaladigan ko'plikdagi otlarga misol bo'ladi.

Uncountable nouns (sanalmaydigan otlar) – bunday otlarni sanab bo'lmaydigan, faqatgina ma'lum o'lchov birliklari bilan o'lchanadigan otlar tashkil qiladi. Ushbu otlar so'z oldidan *some*, *a piece of*, *a bottle of* kabi birliklarni

keltirish orqali hosil qilinadi: *some money – biroz pul, a piece of cheese – pishloq bo‘lagi* kabi.

Ingliz va o‘zbek tillarida ko‘plikning lug‘aviy ma‘nosi deyarli bir xil bo‘lib, faqat shakllan ajralib turadi. Xususan, o‘zbek tilida ko‘plik hosil qilish uchun **-lar** (gul – gullar) formasidan foydalanilsa, ingliz tilida **-s (-es, -ies)** (flower – flowers) shakllari ko‘plikni hosil qilishga xizmat qiladi.

Otlarning ko‘plik /plural/ hamda birlik /singular/ shakllari turli qo‘shimchalar hamda so‘zdagi o‘zgarishlar bilan farqlanadi:

Singular nouns (birlikdagi otlar) oldidan *a/an* artikllari yoki *one* so‘zi kelib ularning bitta ekanligini bildiradi. Misol uchun: *a girl* – (bitta qiz), *an octopus* – (bitta sakkizoyoq), *one book* – (bitta kitob).

Plural nouns (ko‘plikdagi otlar)ni esa quyidagi qo‘shimchalarni qo‘shish bilan hosil qilish mumkin: **-s**: *a girl – girls, an apple – apples*; **-ies** (y bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi va bunda so‘z oxiridagi mazkur harf tushirib qoldiriladi): *puppy – puppies*; **-es** (o fonemasi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shiladi): *a potato – potatoes*. Ushbu qo‘shimchalarning barchasi so‘z oxiriga qo‘shilib, ko‘plik ma‘nosini anglatadi.

Shuningdek, ingliz tilida qo‘shma otlar 'noun+noun' (ot+ot) modelidan tashkil topadi. Mazkur holatda birinchi ot ikkinchi otning belgisini bildirishga xizmat qiladi, ya‘ni sifatga o‘xshab ishlatiladi. Qo‘shma otdagi ikkinchi ot umumiyroq ma‘noda ishlatiladi, birinchi ot esa uning qaysi tasnifga kirishini ko‘rsatadi: *milk chocolate* – sutli shokolad (shokolad turi); *chocolate milk* – shokoladli sut (sut turi); *a horse race* – ot poygasi (poyga turi); *a race horse* – poyga oti (ot turi). Bunday holatlarda birinchi ot odatda birlikda qo‘llaniladi.

Demak, o‘zbek tilidagi qo‘shma otlar bilan ingliz tilidagi qo‘shma otlar katta farqlanishga ega. Yuqoridagi misollarni o‘zbek tiliga tarjima qilish orqali esa bu farqlanish yanada oydinlashadi. Masalan: ingliz tilida qo‘shma ot sifatida qaralgan *shokoladli sut* (chocolate milk) – o‘zbek tili nuqtayi nazaridan qo‘shma ot emas, balki bitshuv usuli orqali bog‘langan so‘z birikasi sifatida, *ot poygasi* (a horse race) – moslashuv usuli orqali bog‘langan so‘z birikmasi sifatida talqin etiladi.

Ingliz tilida qo‘shma otlarning ko‘plik ma‘nosi ikkinchi otni ko‘plik shakliga aylantirish orqali yasaladi: *coal mine – coal mines, office worker – office workers, tea leaf – tea leaves*. Ko‘plik shakli **-s** qo‘shimchasisiz hosil qilinadigan otlarga oldin apostrophe (') qo‘yilib, keyin **-s** qo‘shiladi (**'s**): *the children's books* – bolalarning kitoblari, *the women's dresses* – ayollarning ko‘ylaklari, *the men's clothes* – erkaklarning kiyimi.

O‘zbek tilida esa qo‘shma otlar quyidagicha tavsiflanadi: qo‘shma otlar – ikki yoki undan ortiq o‘zak morfemaning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan va yagona struktur-semantik birlikni tashkil etgan so‘zlardir. Qo‘shma otlar qismlari orasidagi ma‘no munosabati har xil. Ular o‘xshatish, qiyoslash (karnaygul, otquloq, tuyaqush, sheryurak, qo‘yko‘z), xoslik, biror narsaga mo‘ljallanganlik (gultuvak, molqo‘ra, olovkurak, tokqaychi, qiymataxta), biror o‘rin-joyga mansublik (suvilon, tog‘olcha, cho‘lyalpiz, qo‘qonarava), biror belgiga nisbat berish (achchiqtosh,

olaqarg'a, sho'rdanak, qizilishton, Qiziltepa), miqdorga munosabat (beshbarmoq, mingoyoq, qirqog'ayni, Beshariq) va boshqa ma'nolarni anglatadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, ingliz va o'zbek tillarida ot so'z turkumining umumiy va, albatta, farqli jihatlari mavjud. Mazkur tillarni chog'ishtirib o'rganish, o'z navbatida, bu ikki til va ular mansub bo'lgan til oilalarining o'ziga xos grammatik tabiatini ochiqlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Ҳожиєв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎМЭ давлат илмий нашриєти, 2002.
2. Ҳожиєв А. Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар. – Тошкент, 1963.
3. Маматов Н. Ўзбек тилида қўшма сўзлар. – Тошкент, 1982.
4. Central Asian Journal of Theoretical and Applied Science. – 2023. – Т. 4. – №. 3.
5. Raymond Murphy. “English Grammar in USE. A self-study reference and practise book for elementary level”.

ABDULLA QODIRIY KICHIK ASARLARIDAGI LAKUNAR BIRLIKLAR

Sh.Bahodirova,

Chirchiq pedagogika universiteti tayanch doktranti

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida dunyoviy bilim va innovatsiyalarning O'zbekiston hududiga kirib kelishi hamda keng ommalashishi o'sha vaqtdan oldingi davrda qo'llanilgan ko'plab tushunchalarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishiga sabab bo'lganligi bugungi kunda ularga istorizm sifatida qaralishi madaniyatga jiddiy ta'sir etuvchi favqulodda holatlar tilda ham jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirishi mumkinligini ko'rsatadi. Hozirgi kunda hudaychi, mirzo, otaliq, devonbegi; beklik, amirzoda, vaqf kabi tushunchalar istorizm sifatida baholanadi, ularning aksariyati bugungi so'zlashuv tilida qo'llanmaydi.

Lakuna ichki va tashqi lakunaga ajratiladi. Bir til materiali asosidagi lakunalar ichki lakuna hisoblanadi. Til ichidagi lakunar birliklar kam o'rganilgan.

Shuningdek, prezidentimiz tilshunoslikning bir bo'limi bo'lgan shevashunoslik masalasiga ham e'tibor qaratib quyidagi fikrlarni keltirib o'tadilar: “Biz xalqimizning taqdiri, ertangi kuni haqida o'ylar ekanmiz, eng avvalo, millatimizning asl fazilatlarini, go'zal urf-odatlarimiz, betakror san'atimiz va adabiyotimizni, ona tilimizni ko'z qorachig'iday saqlashimiz zarur. Shuningdek, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmog'imiz zarur. Bu ishlar uchun moliyaviy resurslar va mablag'larni also ayamasligimiz kerak.

Turkiy til azal-azaldan ham boy, serqirra ekanligini A.Navoiy o'zining “Muhokamat ul lug'atayn” asari orqali isbotlab bergan edi. U fors tilidan turkiy

tilning nutqiy imkoniyatlari yuqori ekanligini ko'rsatib yuksaklarga ko'tardi. Ammo hozirgi kunda tilimiz ana shu nutqiy imkoniyatlaridan foydalanishda biroz oqsoqlanib qolganday tuyuladi. Buning isboti sifatida bizda tarjimashunoslikning yetarli darajada rivojlanmaganligi, elektron tarjimada istalgan manbani asliday tarjima qila ololmasligimizda ko'rishimiz mumkin. Bundan tashqari turli asarlarni o'qiyotganimizda ba'zi biz anglamagan so'zlar uchraydi, ammo bunday so'zlarning izohini lug'atdan ham topa olmaymiz. Natijada asarni to'liq tushunishimiz, asarda nazarda tutilgan muhitni ko'z oldimizda gavdalantirishimiz mushkul bo'lib qoladi. Shu maqsadda biz Abdulla Qodiriy asarlarini o'rganib, adabiy tilimizning lug'at boyligini oshirishni ko'zda tutdik. Bu borada biz A.Qodiriyning ba'zi kichik asarlarini asosiy manba qilib oldik.

“Shodmarg” (Diyori bakr kichik feleto'n 49-50-bet) Xatmi qutub- biror doiradagi maktabni o'qib tugatish. Shodmarg- shodlik kayfiyatidan o'lmoq **“Qimmatlilik hasrati”** (Diyori bakr hikoya 54-55 bet) Tamug'lik-do'zax, bu yerda eng yomon axvol ma'nosida. **“Bizda askarlik masalasi”** (Diyori bakr hikoya 62-bet) Farsax-(farsang) taxminan 7-8 km.ga teng masofa o'lchovi. **“Bizda teatru ishining borishi”** (Diyori bakr hikoya 64-65 bet) Ahlsiz- chet odam Qabziyat- diqqat bo'lish **“Tilanchilik yoxud yengil kasb”** (Diyori bakr hikoya 67-bet) Mazmum- ayblanilgan, yomonlanilgan **“Tinch ish”** (Diyori bakr hikoya 77-bet, 84-bet) Mertuq-sertuq-o'tmas, yaramas; bu yerda past darajadagi odamlar ma'nosida Istixroj etish-sitata chiqarish, keltirish.

Yuqorida keltirilgan juda ko'plab shu kabi so'zlar Abdulla Qodiriy asarlari tilida qo'llanilgan. So'zlarning ba'zilari rus tilidan, ba'zilari esa tojik tilidan o'zlashgan bo'lsada, yozuvchi asarlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Ularning adabiy tilimizda uchramaganligi hayratlantirmay qolmaydi. Bayon qilingalardan ko'rinib turibdiki, birgina kichik asarlarining ba'zilarida shuncha so'z jamlansa, qolgan yirik asarlaridan qanchadan qancha **“O'zbek tili izohli lug'ati”** uchun zarur bo'lgan til boyliklarimiz mavjudligi kunday ravshan qolaversa, yozuvchining asarlarini tez tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Bizning dolzarb vazifamiz ana shu sheva birliklarini yig'ib, izohlashdan iboatdir. Yuqorida keltirilgan fikrlar, Prezident qaror va farmonlari ushbu ishning dolzarbligini ko'rsatib turibdi. Yozuvchilar asarlarini lingvistik o'rganish ulardagi lakunalarni jamlash tilimiz boyligini oshirishda muhim ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar:

1. Abdulla Qodiriy **“Diyori bakr”** kichik asarlar to'plami. **“Yangi asr avlodi”**, 2007-y.
2. Qodirova Xurshida Botirovna. **Abdulla Qodiriyning efemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati”**.nom.diss., T., 2012 y.
3. Po'latova sevara mahmud qizi. **Hozirgi o'zbek adabiy me'yorida** lakunalar (vobkent tumani misolida) **“So'z san'ati”** ilmiy jurnali, 2021-y.
4. I.Qo'chqortoyev **“A.Qodiriy asarlarining tili haqida”** (O'zbek tili va stilistikasi”, T., 1972-y.

O‘ZBEK VA INGLIZ XALQ IBORALARIDA “OILA” KONSEPTINING IFODALANISHI

*E.Rajabov, Navoiy DPI mustaqil tadqiqotchisi
N.Qiyomova, Buxoro viloyati G‘ijduvon tumani
34-maktab o‘qituvchisi*

Ma’lumki, oila jamiyatning, har bir xalq turmush tarzining ajralmas bir bo‘g‘ini hisoblanadi. Shaxsning shakllanishi, ma’naviyatining tarkib topishi va rivojlanishida oilaning o‘rni beqiyosdir. Jamiyatning asosiy guruhi hisoblangan oila shu jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘liq holda rivojlanib boradi. Qadimgi sharq xalqlarida “Oila – vatan ichra vatan”, “Oila – mehr-oqibat maskani”, “Oila – baxt qo‘rg‘oni” kabi purma’no hikmatlarning mavjudligi oilaning inson va jamiyat hayotidagi mavqeyi naqadar ahamiyatli ekanligining yorqin dalilidir.

Insoniyat taraqqiyotidan ma’lumki, ibtidoiy jamiyatning ilk davrlarida shakllana boshlagan oila-qarindoshlik munosabatlari ma’lum davrlar o‘tishi bilan tobora mustahkamlanib, takomillashib borgan. Shaxs, oila va oilaviy munosabatlar masalasi bugungi kunda ham o‘zining tarixiy, madaniy, milliy va umumbashariy qadriyatlarga egaligi bilan katta ahamiyatga ega. Shunday ekan, har bir xalq, millat vakili oila muqaddas ekanligi, uni ulug‘lash, e‘zozlash zarurligi, unda umuminsoniy va milliy qadriyatlar aks etganligini his qilishi lozim. Shu o‘rinda Hazrat Navoiyning oila tayanchlari bo‘lmish ota va ona haqida bitgan purhikmat misralarini keltirish o‘rinlidir:

*Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
Tun-kuning aylagali nur fosh,
Birisin oy ayla, birisin quyosh.*

Oila tushunchasi dunyoning barcha xalqlarida ham mavjud. Ammo, tabiiyki, ulardagi oila tushunchasiga bo‘lgan qarashlar bir xil emas. Ayniqsa, oiladagi qadriyatlar, milliy urf-odatlar va an’analar, oila a‘zolari o‘rtasidagi munosabatlar masalasida turli xalqlar milliy madaniyatida o‘zaro tafovutlar yo‘q emas. Oila to‘g‘risidagi bunday qarashlar o‘z-o‘zidan tilda aksini topdi va bu tushunchalar lisoniy ifodaga ega bo‘ldi. O‘zbek va ingliz tillarida ham “oila” konseptiga ishora qiluvchi lisoniy birliklar talaygina bo‘lib, ushbu ishda frazeologik birliklarning ikki tildagi qiyosiy-tipologik tahliliga e’tibor qaratildi, o‘zbek va ingliz xalq iborolari misolida oila tushunchasining lisoniy mohiyati, uning mazmuniy xususiyatlari tahlil qilindi.

Ma’lumki, frazeologik birliklar paremiologik birliklar singari xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan, ma’lum bir ibratli fikr-xulosani o‘zida mujassam etgan barqaror birikmalar hisoblanadi. Frazeologik birliklarda milliy tafakkur, xalqona ur-odatlar va an’analar, turmush tarzi, milliy mentalitet kabi tushunchalar yaqqol aks etadi.

“Oila” konseptiga ishora qiluvchi o‘zbek va ingliz xalq iboralarini quyidagi mazmuniy guruhlariga ajratgan holda tahlil qilish mumkin:

- 1) oila a‘zolari va qarindosh-urug‘lar bilan bog‘liq iboralar;

2) oilada turmush tarzi, uy-joy, ro‘zg‘or masalalari va oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq iboralar;

3) oilali bo‘lish, turmush qurish masalalari bilan bog‘liq iboralar;

4) oilada farzandning o‘rni haqidagi iboralar.

O‘zbek va ingliz tillarida oila a‘zolari va qarindosh-urug‘ nomlari bilan bog‘liq xalq iboralari salmoqli. O‘zbek tilida oila a‘zolari, ular o‘rtasidagi qarindoshchilik munosabatlari quyidagi frazeologik birikmalarda aks etadi: *Bir mayizni teng bo‘lib yeydi* (bir-birlaridan hech narsa ayamaydigan, doimo birga yuradigan, topganlarini o‘rtaga qo‘yib, birga baham ko‘radigan yaqin qarindoshlar va do‘stlarga nisbatan ishlatiladi); *Biri qosh, biri ko‘z* (o‘ziga eng yaqin qarindosh-urug‘i yoki samimiy do‘stiga nisbatan ishlatiladi); *Bir ko‘rpada tepkilashib o‘sgan* (bir nechta oshna-og‘aynilar, do‘stlar yoshlik chog‘laridan birga o‘sadilar, birga ulfatchilik qiladilar, ularni hech kim ajrata olmaydi ma‘nosidagi ibora); *Bir-biri bilan qirq pichoq bo‘lib, urushib o‘layozishdi* (biror narsa – yer, mulk, meros ustida bir katta oilaning ikkiga bo‘linib qattiq urush qilishlarini ifoda etadi); *Oftobda qatiq ichishgan qarindosh* (bir odam yuqoriroq amalga ega bo‘lganda, unga o‘zini qarindosh qilib ko‘rsatuvchilar ko‘payadi ma‘nosida ishlatiladi); *Yaqindagini bo‘ri emas* (bir odam to‘y yoki ziyofat qilganda, o‘zining yaqindagi qarindoshi yoki do‘stini esdan chiqarib aytolmaydi, ammo uzoq-uzoq joylardan qarindosh-urug‘lari o‘z vaqtida yetib keladi. Shunday vaziyatda ushbu ibora ishlatiladi); *O‘ligimga o‘tirgan, tirigimga tik turgan, ko‘zdek qarindoshim* (hamma masalada yordam beradigan, to‘yiga qarashib turadigan, o‘lim bo‘lsa borib xizmat qiladigan qarindoshlarga nisbatan ishlatiladigan ibora); *Hozircha tirik to‘qimga yo‘lamay, sag‘risiga qo‘l tekizdirmay yuribdi* (oilada hayotidan uzoqda bo‘lgan, tirikchilikka bo‘ysunmagan, ro‘zg‘or ishlarini bo‘yniga olmagan shu oilaning a‘zosiga nisbatan ishlatiladigan ibora). Ingliz tilida esa qarindoshlik munosabatlarining madaniy jihatlarini o‘zida aks ettirgan quyidagi idiomatik birliklarni keltirib o‘tish mumkin: *to get serious* (to have a relationship with someone), *to get back together* (to turn to a relationship or marriage after separating), *to be like one of the family* (used as a way to say that someone or something is a part of the family or a member of the family), *to run in the family* (to be common quality among members of a particular family, a lot of people in the family have that characteristics), *to be at cross-purposes* (not understand each other because they are trying to do or say different things), *to live in each other’s pockets* (to do everything together), *to hit of* (to develop a friendly relationship quickly), *to start off on the wrong foot* (to have a bad start to a relationship), *to look up to someone* (to respect and admire someone, to have a very good opinion of someone), *to take after someone* (to resemble a member of your family in appearance or character), *to get round someone* (to persuade someone to let you do or have something, usually by flattering them), *to take one’s side* (to support someone), *to be close to someone* (to like someone very much), *eternal triangle* (a relationship between three people), *empty nest syndrome* (the sad feelings which parents have when their children grow up and leave home), *in and out family* (members of the same family who are regulars at the workhouse), *a close band*

(relationship or feeling of togetherness), *nearest and dearest* (someone's close relatives), *one's own flesh and blood* (someone's relatives), *a man and a brother* (one's best relatives and friends), *a long-lost relative* (is one whom you have not seen for many ears), *shoulder to shoulder* (relatives who live together), *forty second cousin* (not to be close relatives), *cousin seven times removed* (relatives who are not close), *to receive someone into one's house* (to receive someone as a relative), *to be one's kith and kin* (to be related by blood), *a man of no family* (a man who has not got family and any relatives such as wife and children).

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, qarindoshlik atamaları va tushunchasi ishtirok etadigan frazeologik birliklar har doim ham oila, qavm-qarindoshlik munosabatlariga ishora qilavermaydi. Ba'zi frazeologik birliklarda bunday atamalar qo'llansa ham, umumiy mazmun boshqa munosabatni ifodalashga xizmat qiladi. Bu kabi birliklarni o'zbek tilining ham, ingliz tilining ham lug'at boyligida uchratish mumkin. Jumladan, o'zbek tilida *Onasining qornida* (hali tug'ilgani yo'q, mutlaqo yo'q, yer yuzida topilmaydi), *Onasini ko'rsatmoq* (ta'zirini bermoq, jazolamoq), *Ona suti og'zida* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'zidan ketmagan* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'zidan anqib turgan* (hali yosh, tajribasiz ma'nosida), *Ona suti og'ziga kelmoq* (haddan tashqari qiynalmoq ma'nosida), *Onadan tug'ma bo'lib* (har qanday kasallikdan yoki balo-qazolardan xoli bo'lib, aslidagiday; sog'lom, hech narsa ko'rmaganday), *Ota go'ri qozixona* (bir kishining arzimagan aybini katta jinoyatga yo'yib ko'rsatish), *Otang temirchimi?* (Muncha ezmasan, gapni cho'zma, degan ma'noda ishlatiladigan ibora), *Otasining xunini so'ramoq* (biror narsa uchun haddan ziyod pul yoki haq so'ramoq, biror narsaga juda qimmat baho qo'ymoq), *Bu ham yo'q edi, otam bozordan keltirdi* (Bolalar biror taom, kiyim-bosh, buyumdan norozi bo'lib, xarxasha qilib, injiqlik bildirganda shunday deyiladi. Boriga, topilganiga shukur qil, shu ham aslida yo'q edi, dadang bozordan keltirdi, deya mazkur buyumning narxi oshiriladi, bahosi – qadri ko'tariladi) kabi turg'un birikmalarda; ingliz tilida esa *Am I my brother's keeper?* (Am I guilty?); *Sister Anne* (reliable friend); *Bob's your uncle* (everything is good); *It's not your uncle* (it is not easy), *Husband's tea* (cold tea); *If my aunt had been a man, she'd had been my uncle* (what if, in case); *Sister company* (branch of the company); *Father daughter dance songs* (songs of good fortune) kabi barqaror birikmalarda yuqoridagi holat ko'zga tashlanadi.

Ayniqsa, turmush tarzi, uy-ro'zg'or, oiladagi ahillik, oila a'zolari o'rtasidagi inoqlik, birlik, mehr-muhabbat, oilaviy munosabatlar masalasi qadimdan o'zbek va ingliz iboralarida asosiy o'rin tutib kelgan. Bu holatni o'zbek tilidagi *Qozonni suvga tashladi* (zo'rg'a tirikchilik ko'rayotgan oilalarda har kun ham qozon qaynamaydi, qozon qaynamagan o'sha kun ushbu ibora ishlatiladi); *Qora qozoni qaynab turibdi* (biror kishining turmushi, ro'zg'ori, tirikchiligi o'tib borayotir ma'nosida ishlatiladi); *O'choqning kulini tort* (oilalari a'zolari o'rtasida ro'zg'orini tejash maqsadida aytiladigan ibora); *Bo'yniga tuzluq to'rva tushdi* (ota-onaga yoki merosga orqa qilib tirikchilikni bo'yniga olmagan odam ota-ona o'lgach, meros tomom bo'lgach tirikchilik qilishga majbur bo'ladi); *Baland oxurdan suv ichgan* (katta yeb, katta ichib o'rgangan va og'ir mehnatga darrov bo'yin egmaydigan oila

a'zolariga nisbatan ishlatiladigan ibora); *Beli baquvvat* (puli ko'p, davlati zo'r oila kishilariga nisbatan ishlatiladigan ibora) frazeologizmlari orqali ifodalash mumkin. Ingliz tilidagi *to feel homesick* (to feel after moving away from own family), *to set up home* (to start an independent life in one's own flat or house), *to provide for one's family* (to earn enough money to support family), *on the rocks* (difficult situation in relationship), *to be born with a silver spoon in one's mouth* (to be born to a wealthy family with many advantages), *to fly the nest* (to leave to live independently), *not to see eye to eye* (you do not agree on something), *to have its ups and downs* (to have good and bad moments), *to live to a ripe old age* (living well into old age), *to be at death's door* (to be close to death), *to feel one's age* (to feel as old as they are), *a family feud* (quarrel in a family causing bad feeling for many ears), *a bumpy relationship* (up and down like a car on a road with bumps) frazeologik birliklari ham yuqoridagi masalaning yorqin bir dalilidir.

Har qanday xalqlarda bo'lgani kabi o'zbek va ingliz xalqlarida ham oilali bo'lish, turmush qurish, er va xotin munosabatlari singari dolzarb masalalar shu xalqlarning tilida turli xalqona naqlar orqali gavdalantiriladi. O'zbek tilida *oilala qurmoq, oilali bo'lmoq, turmush qurmoq, ro'zg'or boshiga tushmoq, boshini ikkita qilib qo'ymoq, bo'yniga olaxurjun tushmoq, bir yostiqa bosh qo'ymoq* kabi ko'plab iboralar mavjud. Ingliz tilida ham shu kabi "*To tie the knot*" (turmush qurmoq), "*It is good to marry late or never*" (Kech yoki hech uylanmaslik yaxshi), "*Marry your daughters betimes, lest they marry themselves*" (Qizning o'zi erga tegmasligi uchun uni tezroq erga berish kerak), "*Marry your son when you will, your daughter when you can*" (O'g'lingni xohlaganingda uylantir, qizingni esa imkoniyatin borida uzat) iboralari mavjud ekanligini ta'kidlash kerak.

Oilada farzandning tug'ilishi, uning oiladagi tarbiyasi masalasi ham o'zbek va ingliz xalqlari milliy madaniyatining o'ziga xos bir namunasidir. Bu madaniy jihatlar o'zbek va ingliz xalqlarining tilida ham o'z ifodasini topgan. Ayniqsa, o'zbek tilida *Bir palakdan necha xil qovun yetishadi* (bir ota-onadan olti-yetti bola tug'lsa, shu bolalar tashqi ko'rinishda bir-birlariga o'xshasalar ham, xulq-atvori jihatidan har xil bo'ladilar, bir-birlariga o'xshamaydilar. Mana shunday bir ota-onadan tug'ilgan bolalar fe'l-atvorining har xil bo'lishiga qarab ishlatiladi), *Burunni sassiq deb kesib tashlab bo'lmaydi* (ba'zan kishi a'zolarining hammasi baravar salomat bo'lavermagandek, bir ota-onadan bo'lgan bolalarning hammasi ham bir xil yaxshi bo'lavermaydi. Ota-ona farzandlari ichida yomon bolasini harchand yaxshi yo'lga solaman deb urinib ko'radi, lekin epga ololmaydi. Ota-ona bunga chora topolmasligini, farzandini yo'q qilolmasligini nazarga olib ishlatiladi), *Yengilini yetaklab, og'irini orqalab, bularni boqquncha ona sutim og'zimga keldi* (bolani boqish va tarbiyalash mas'uliyatli va qiyin ishdir. Shunday azob-uquqbat bilan bola boqqan ota-onaga nisbatan ishlatiladigan ibora), *Yerga qo'ysam gard bo'ladi, osmonga qo'ysam chang bo'ladi, deb bolasini yer-u ko'kka ishonmaydi* (shunday xotinlar bo'ladiki, uzoq yillar bola ko'rmaydi yoki bolasi turmaydi. Natijada eng so'ng tug'gan bolasini hech kimga ishonmaydi. Doimo asrab-avaylab, erkalab o'stiradi. Mana shunday xotinga nisbatan ishlatiladi), *Jo'javurdek jon* (tovuq jo'jalarining ko'pligiga qarab, ko'p bolali odamlarga nisbat beriladi,

ya'ni bolasi ko'p kishiga "jo'javurdek jon" deyiladi. Bu ibora ko'proq achinish, ayash ma'nosida ishlatiladi), *Yirtiqqa yamoq, dardga davo bo'ladi* (bu ibora bolaga nisbatan ota-ona tarafidan aytiladi. Ota-ona bolani qiyinchiliklar bilan boqib voyaga yetkazadi, so'ngra qo'ldan ish kelmaydigan bo'lib qolganda, ba'zi bolalar ularga qaramay qo'yadi. Mana shunday holda ishlatiladigan ibora), *Kun tug'sa ham shunga tug'sin; oy tug'sa ham shunda tug'sin* (ota-ona yaxshi ko'rgan farzandiga eng go'zal, ko'rkam, a'lo darajali narsalarni ravo ko'radi. Oy, kun va ularning tug'gan bolasi yoki ularning chiqishini yaxshi ko'rgan farzandiga munosib ko'rib shu iborani qo'llaydi), *Tobut ostida qolgan bola* (qarigan kishining xotini tug'adi, ammo chol o'lib qoladi. Tug'ilgan bolaga nisbatan shu ibora ishlatiladi) singari iboralar bunga yaqqol misol bo'ladi. Ingliz tilidagi "*As the tree, as the fruit*" (*Daraxtiga ko'ra mevasi, ota-onasiga ko'ra bolasi*), "*Each bird loves to hear himself sing*" (*Qora qo'ng'iz ham o'z bolasini oppog'im deydi*), "*Every mother thinks her own gosling a swan*" (*Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga*), "*Like father, like son; like mother, like daughter*" (*Otadan o'g'il, onadan qiz*), "*The parson always christens his own child first*" (*Har kimsa birinchi bo'lib o'z bolasini cho'qintiradi*), "*Happy is he that is happy in his children*" (*Har kishining baxti uning bolalarida ko'rinadi*), "*Many a good father has but a bad son*" (*Ko'p yaxshi otalarning yomon o'g'li bo'ladi*) iboralar ham farzand to'g'risida ekanligi bunga misol bo'la oladi.

O'zbek va ingliz tillarida oila konseptiga xos bunday frazeologik birliklar juda ko'p. Oila konseptiga ishora qiluvchi maqollar o'zbek va ingliz xalqi muloqot jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Mirzayev T, Musoqluv A, Sarimsoqov B. O'zbek xalq maqollari lug'ati. – Toshkent, "Sharq", 2013
2. Shomaqsudov Sh, Shorahmedov Sh. Hikmatnoma: O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati. – Toshkent, 1990
3. Shomaqsudov Sh, Dolimov S. Qayroqi so'zlar: xalq iboralarining izohli lug'ati. – Toshkent, "O'zME", 2011
4. Karomatova K.M, Karomatov H.S. English proverbs. Toshkent, 2005
5. Abdurauf Fitrat. Oila yoki oilani boshqarish tartiblari. Toshkent, "Ma'naviyat", 2000.

СТРАТЕГИИ СОЗДАНИЯ УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛОВ В ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОМ ИНТЕГРИРОВАННОМ ОБУЧЕНИИ (CLIL)

Г.Ташматова, ФерГУ

Применение данного метода стало историей огромного успеха, и его влияние на практику в настоящее время быстро распространяется по всей Европе и за ее пределами. Недавние исследования подтвердили, что CLIL оказывает положительное влияние на языковые навыки изучающих английский как английский язык, ставя их значительно выше своих коллег,

не использующих CLIL (Lasagabaster 2008). В то же время исследования также показывают, что усвоение содержания не страдает в этом процессе, в некоторых случаях студенты CLIL даже превзошли своих сверстников без CLIL (Heine 2008). В совокупности имеется много свидетельств того, что учащиеся CLIL в равной степени, если не более успешны в изучении предмета, чем учащиеся, изучающие предметные предметы в L1. Это означает, что CLIL можно рассматривать как подход, взаимовыгодный как для содержания, так и для языка. Несмотря на то, что существует много свидетельств того, что CLIL работает, методологические ресурсы и практические руководства, позволяющие учителям планировать и преподавать с разнонаправленным фокусом, ограничены. Технология 4C (Coyle 1999, 2006) предлагает надежную теоретическую и методологическую основу для планирования уроков CLIL и создания материалов благодаря своей интегративной природе. Он построен на следующих принципах:

- **Content** (Содержание предмета): Содержание касается не только приобретения знаний и навыков, но и создания учащимися собственных знаний, понимания и развития навыков (персонализированное обучение);

- **Cognition** (Познание): Содержание связано с обучением и мышлением (познание). Чтобы учащиеся могли создавать свою собственную интерпретацию содержания, его необходимо проанализировать на предмет его лингвистических требований; процессы мышления (познание) необходимо анализировать с точки зрения их лингвистических требований;

- **Communication** (Коммуникация): необходимо выучить язык, связанный с контекстом обучения, обучением на этом языке, реконструкцией содержания и связанными с ним когнитивными процессами. Этот язык должен быть прозрачным и доступным; взаимодействие в контексте обучения имеет основополагающее значение для обучения. Это имеет значение, когда контекст обучения работает через иностранный язык;

- **Culture** (Культура): Отношения между культурами и языками сложны. Межкультурная осведомленность имеет основополагающее значение для CLIL. Его законное место — в основе CLIL. (Coyle, 2006: 9f.)

Чтобы добиться успеха, преподавателям CLIL и составителям учебников нужны гибкие инструменты и рекомендации по разработке качественных материалов на основе 4Cs Framework. Необходимо ответить на призыв к качеству и подотчетности (Coyle 2007), поскольку недавние исследования также показывают, что в классах CLIL есть много нерешенных проблем:

- Исследование Далтона-Паффера показало, что продуктивные языковые навыки, особенно разговорная речь, не поощряются во многих классах CLIL. Кроме того, она заметила отсутствие функций академического дискурса (Dalton-Puffer, 2007).

- Одним из результатов сравнительного исследования Фоллмера стало то, что многие учащиеся CLIL демонстрируют очень плохие навыки академического письма даже в возрасте 16 лет. Чаще всего им не удавалось

надлежащим образом вербализовать вопросы, связанные с конкретным предметом (Vollmer, 2008).

Таким образом, использование подхода CLIL не приводит автоматически к успешному преподаванию и обучению. Чтобы по-настоящему осознать дополнительную ценность CLIL, учителям необходимо принять новую парадигму преподавания и обучения, а также им нужны инструменты и шаблоны, которые помогут им планировать свои уроки и создавать/адаптировать свои материалы. CLIL-Pyramid основана на 4Cs-Framework и была разработана как интегративный инструмент планирования для составителей материалов и планировщиков уроков. Он успешно используется как на курсах подготовки учителей, так и на курсах повышения квалификации в Германии и по всей Европе.

Создание учебных материалов на основе принципа обогащения (rich input). Это должно быть главным критерием выбора подходящих учебных материалов. Исследования SLA показали, что осмысленный и сложный вклад является одним из основных столпов освоения иностранного языка. Содержание занятий должно быть значимым в том смысле, что оно фокусируется на глобальных проблемах, стоящих перед человечеством, и в то же время связано с повседневной жизнью наших учеников и сферами их интересов. Гипотеза мониторинга Крашена и недавние выводы, полученные в результате нейролингвистических исследований, подчеркивают важность мотивации и ее влияние на (языковое) обучение (Dörnyei, 2006). Проще говоря, предметное обучение на иностранном языке лучше всего работает, когда новые темы представлены таким образом, что аффективные фильтры учащихся остаются широко открытыми, и когда учащиеся могут связать новый вклад с предыдущими знаниями, опытом и установками.

Принцип построения поэтапного повышения уровня сложности содержания учебных материалов (scaffolding). Чтобы убедиться, что учащиеся успешно работают с аутентичными материалами и что как можно больше информации может быть использовано, важно, чтобы учащиеся получали достаточную поддержку. Им нужны занятия с поэтапным повышением уровня сложности (scaffolding), чтобы помочь им справляться с любым языковым вводом. Количество и интенсивность данных занятий можно уменьшить по мере развития языковых навыков. Занятия с поэтапным повышением уровня сложности учащихся поддерживают языковое производство (= принудительный вывод), предоставляя фразы, предметную лексику и словосочетания, необходимые для выполнения заданий. Это помогает учащимся вербализовать свои мысли в соответствии с предметом. Другими словами, правильно разработанное преподавание повысит уровень владения когнитивным академическим языком учащихся.

Таким образом, использование подхода CLIL не приводит автоматически к успешному преподаванию и обучению. Чтобы по-настоящему осознать дополнительную ценность CLIL, учителям необходимо принять новую парадигму преподавания и обучения, а также им нужны

инструменты и шаблоны, которые помогут им планировать свои уроки и создавать/адаптировать свои материалы. Пирамида CLIL основана на структуре 4C и была разработана как интегративный инструмент планирования для составителей материалов и планировщиков уроков. Пирамида успешно используется как на курсах подготовки учителей, так и на курсах повышения квалификации по всей Европе.

Литературы:

1. Coyle, Do (2006): Content and Language Integrated Learning – Motivating Learners and Teachers. In: The Scottish Language Review 13, 1-18.
2. Coyle, Do (2007): The CLIL Quality Challenge. In: Marsh, David/Wolff, Dieter (eds.): Diverse Contexts – Converging Goals. CLIL in Europe. Frankfurt/M.: Lang, 47-60.
3. Dalton-Puffer, Christine (2007). Discourse in Content and Language Integrated Learning (CLIL) Classrooms. Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
4. Dörnyei, Zoltán (2006): Conceptualizing Motivation in Foreign-Language Learning. In: Language Learning 40(1), 45-78.
5. Lasagbaster, David (2008): Foreign Language Competence in Content and Language Integrated Courses. In: The Open Applied Linguistics Journal 1, 31-42.

BOSHLANG‘ICH BOSQICH TALABALARINING GRAMMATIK MALAKALARINI O‘STIRISH USULLARI

*Sh.Nuritdinova, FarDU o‘qituvchisi,
D.Madazimov, FarDU talabasi*

Yosh avlodni yuksak ong va bilimga ega shaxs qilib tarbiyalash uchun ularga xorijiy tillarni mukammal o‘rgatish muhim masala ekanligi bugunda barchaga ayondir. Xorijiy tillarni esa qay darajada egallanganligi har bir shaxsni qay darajada shu tilda muloqot qila olishi bilan belgilanadi. Bu o‘rinda xorijiy tillarni barcha tomonlarini (fonetik , grammatik , leksik...) birga o‘rganib borish ko‘zda tutiladi. Shu o‘rinda biz men nemis tili grammatikasimi talabalarga o‘rgatish mavzusiga to‘xtalmoqchimiz.

So‘z shaklini anglash, uni boshqa so‘zlar bilan biriktirib tugal fikr anglatadigan gaplar yasash, shuningdek, fikrni tinglab va o‘qib tushunish, fikrni yozma bayon qilish o‘rganilgan tilning grammatik tizimi to‘g‘risida zaruriy bilim va malakalarni egallashni talab qiladi. Metodik adabiyotlarda bu jarayon grammatik mexanizmni egallash, o‘zlashtirish, grammatik malakalarni shakllantirish, bilimlarni egallash, grammatik harakatni o‘zlashtirish kabi ko‘plab atamalar bilan ataladiki, ularning barchasini o‘rniga birgina grammatik ko‘nikma va malakalarni shakllantirish atamasini ishlatish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Grammatik ko‘nikma va malakalarni shakllantirish grammatik vositalardan og‘zaki va yozma nutq, jarayonida erkin foydalana olishni, shuningdek, eshitilgan va o‘qilgan nutqdagi grammatik belgilarni to‘g‘ri farqlay olish darajasini anglatadi.

Ko‘nikma va malakalarni shakllantirishning quyidagi to‘rt bosqichi mavjud:

1. Grammatik materialning taqdimot (tushuntirish) bosqichi;
2. Grammatik materialni og‘zaki nutqda qo‘llab, dastlabki grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish bosqichi. Bu bosqichda mashqlar orqali dastlabki grammatik amallar bajariladi;
3. Shakllangan dastlabki grammatik ko‘nikmalarni nutq faoliyatining boshqa turlarida (gapirish, eshtib va o‘qib tushunish, fikrni yozma bayon qilish) qo‘llashni mashq qilish va bu jarayonda ko‘nikmalarni malakalarga aylantirish bosqichi;
4. Grammatik malakalarni muloqot jarayonida erkin qo‘llash bosqichi.

Shunday qilib, grammatik ko‘nikmalar va malakalar nutq malakalariga aylantiriladi. Bunday malakalarni shakllantirish ma‘lum qonun-qoidalarga rioya qilingan tarzda, turli-tuman mashqlar, jarayonida amalga oshiriladi.¹²⁴

Hozirgi zamon chet tili o‘qitish metodikasida grammatikaga o‘rgatish, grammatik ko‘nikma va malakalarni shakllantirish quyidagi tamoyillarga binoan tashkil qilinadi:

Grammatikaga o‘rgatishning muloqotga o‘rgatish bilan bog‘liqligini taminlash tamoili faqat grammatik qoidani o‘zlashtirishni emas, undan kommunikativ vaziyatlarda foydalanish zaruriyatini, talabalarda lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirishni ko‘zda tutadi.

Masalan: „Optimal B1“ darsligida quyidagi grammatik material taqdim etiladi:

Relativpronomen im Singular.

Nominativ		Akkusativ		Dativ	
Artikel	RP	Artikel	RP	Artikel	RP
Der	<i>der</i>	den	<i>den</i>	dem	<i>den</i>

Relativpronomen im Plural:

Nominativ	Akkusativ	Dativ
die	<i>die</i>	<i>den</i>

Talabalar bu olmoshlarni qo‘shma gaplar yordamida nutqda qo‘llay olishlari lozim bo‘ladi.

Nutq vaziyatlari o‘rganilgan yangi grammatik materialni og‘zaki nutqqa ko‘chirishda, dastlabki grammatik va nutq ko‘nikmalari shakllantirishda muhim omil vazifasini bajaradi.

Grammatik materialni funksional o‘rgatish tamoyilidan grammatik ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash bosqichida turli xil rolli o‘yinlar uyushtirish jarayonida foydalaniladi. Masalan: Entscheidungen begründen:

Der erste Vorschlag gefällt ihr gut , weil

Die Leute wollen was sehen , deshalb nehmen sie

Obwohl ihmbesser gefällt, nehmen sie

Sie machen die Ausstellung , um ...zu...¹²⁵

¹²⁴ T. Z. Mirsoatov. Deutsche Gramatik. Morfologiya. Toshkent o‘qituvchi, 1974

¹²⁵ 2. Optimal B1. Lehrwerk für Deutsch als Fremdsprache. Martin Müller, PaulRusch. Wien

Berlin – München -

Grammatik materialni grammatik strukturalar tarkibida o'rgatish tamoyili nutq vaziyatlariga mos keluvchi, talabning kundalik turmush sharoitida eng ko'p ishlatiladigan nutq namunalarini o'zlashtirib olishni ko'zda tutadi.

Grammatik materialni ona tili materiali bilan qiyoslab, ongli o'zlashtirish tamoyilida esa ona tilidan egallangan grammatik ko'nikma va malakalarning nemis tili grammatik materialini o'rganishga ijobiy ta'siri namoyon bo'ladi.

Grammatik materialni differensiyalashtirib o'rgatish o'rganilishi qiyin til materialini talabalarning o'zlashtirish darajalariga moslashtirib, turlicha taqdimot o'tkazishni ko'zda tutadi. Chet tili (nemis) o'rgatish metodikasining grammatikaga doir vazifalaritalabalar nutq faoliyatining avtomatlashgan komponentlarini tashkil qiluvchi grammatik amallarni o'rgatishni eng qulay yo'llarini topishdan iborat.

Grammatik malakalarning shakllantirishning eksplisit yondashuvi ikki usulda amalga oshiriladi:

1) deduktivusul; 2) induktivusul. Nemis tili grammatikasiga o'rgatishning eng ommalash usuli deduktiv (deduksiya – ko'rilgan va eshitilgan axborotlardan umumiy xulosaga kelish) usul bo'lib, ta'lim jarayonida qoidadan amaliy xulosalar chiqarish ma'nosida ishlatiladi. Deduktiv usulda grammatik malkalarni shakllantirish yuqorida keltirilgan bosqichlardagi ishlarni tashkil qilish orqali uyushtiriladi. Masalan:

1-bosqich. Talabalarga dastlab grammatik qoida tushuntiriladi: Masalan: nemis tilida artikllardan oldin maxsus predloglar qo'llaniladi. Quyidagi predloglar akkuzativ kelishigini talab etadi.

2-bosqich. Nuqtalar o'rniga qoidaga binoan yuqorida berilgan predloglardan keraklisini qo'ying..

3-bosqich. O'zlashtirilgan grammatik materialni nutq vazitlarida qo'llash. Deduktiv usulning quyidagi ijobiy tomonlarini ko'rsatish mumkin:

1. Bu usulda ishlashda asosan onglilik tamoyiliga tayaniladi va bu grammatik materialni mustaxkam o'zlashtirilishiga yordam beradi.

2. Bu usulda tashkil qilinadigan ishlar talabalarning o'quv faoliyatini bosqichma-bosqich tashkil qilish imkoniyatini beradi.

3. Bu usuldan talabalarning uyda, o'quv laboratoriyalarda mustaqil ishlarini samarali tashkil qilish mumkin

Grammatik malakalarni shakllantirishda differensial usullardan foydalanish o'qitishning maqsadiga ko'ra, grammatik materialning oson-qiyinligaga ko'ra, talabalarning tayyorgarlik darajalariga ko'ra turli usullardan kompleks foydalanishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar:

1. T.Z.Mirsoatov. Deutsche Gramatik. Morfologiya. – Toshkent: "O'qituvchi" – 1974.

2. Optimal B1. "Lehrwerk für Deutsch als Fremdsprache". Martin Müller, PaulRusch. Berlin – München – Wien.

THE SEMANTIC MICROFIELD OF "MURDER" IN ENGLISH LANGUAGE

D. Ismoilova, Fergana State University

It should be noted that structural linguists abandoned traditional research methods and promoted field theory served for the success of new linguistic research. Because the rest of the methods promote learning the language separately, while the field method requires learning them as a whole language system, connecting language units to each other. According to the specific nature of the semantic field theory, lexemes representing some types of crimes in the language can belong to several microfields according to their semantic characteristics. In this case, these lexemes are characterized by being a core or peripheral element in a certain microfield.

Lexemes representing "murder" names are distinguished from other nominative units in the English language based on the common symbol "to kill a person", and this is a symbol that unites words belonging to the "murder" group. As a part of the micro-field of "crimes against humanity", the sub-field of "murder" consists of several interacting components. *Murder, manslaughter, homicide, suicide, transferred malice* belonging to the group of "murder" names are divided into subgroups based on their special features. For example, it is analyzed in groups of names of murders according to the symbol "intentional" or names of murders caused by an accident according to the symbol "accident". In this case, murder names the crime of intentionally killing another person as an intermediate component belonging to the group of names of murders such as "intentional" and "accidental". A *murderer* is a person who committed the crime of murder. [2. P. 984] This lexeme embodies the meaning of putting an end to another person's life or causing someone's death and not wanting the victim to live in the bright world. The lexeme *manslaughter*, which belongs exclusively to the group of "accidental" murders, conveys the meaning of unlawful but unintentional killing. Although this component belongs to the microfield of murder with the general theme of "killing someone's life", it is in opposition with other members of this field with the theme of "not planning in advance". The meaning of the word "manslaughter" also includes "killing a person in self-defense, in most cases due to loss of consciousness." This is classified as *voluntary manslaughter* in criminal discourse. It also includes acts of reckless disregard for the life of another person, resulting in death, including causing grievous bodily harm, assaulting another person, and manslaughter due to dangerous driving is nominated as *manslaughter* in English language. [1. P. 168]

In criminology, this type of murder is described using the term involuntary manslaughter. It is vehicular manslaughter that involves a vehicle, i.e., causing an accident while intoxicated or under the influence of drugs, resulting in the death of others. The "unplanned" sememe in manslaughter is clearly manifested with the words *reckless, unintentional, culpable, justifiable* in syntagmatic relationships.

Felony murder is one of the lexemes that carries meanings such as "accidental" and "caused by carelessness", and although its semantic structure reflects the theme of murder, the criminal does not intend to kill in advance. That is, the criminal kills someone during the commission of another crime or becomes the cause of his death. Felony murder usually occurs during the crime of theft, burglary, and arson. For example, during a robbery, three organized criminals killed the owner of the house. Although the murder was committed by one person, the rest of the accomplices who came for the robbery are also punished in the same way. Representatives of two different viewpoints in legal linguistics try to justify their opinions regarding this category of crime. According to him, the representatives of the first stream approve that this type of murder should be nominated as a separate type of crime since there is a pattern of careless treatment of human life. [3. P 96] Supporters of the second group believe that felony murder is just a form of murder that has undergone a phenomenon of meaning expansion, and they compare it to a wet orange. [1. P. 158] That is, a wet orange does not mean its new type, it just gives it an additional meaning.

It seems that lexeme manslaughter is the central element of the group of names of murder under the distinctive sign of "unintentional" and it is further divided into several parts.

The fact that the semantic features of the lexeme of manslaughter are not equal to the lexeme of murder also supports our opinion that the constituents of the microfield of murder have a mutual gradunomic relationship. Because one of them is committed intentionally (murder), and the other (manslaughter) is done by accident (due to grievous bodily harm) or in self-defense. In connection with the degree, murder is considered a more serious type of murder, and this "severe degree" is also considered when sentencing. The lexeme *slay* belongs to the microfield is a dialectal word (mainly characteristic of the American version of English), in which the theme "to kill barbarically" is leading, so the negative connotation is stronger than murder. [4]

In conclusion, the lexical units compromise the microfield of "murder" in English language have the general meaning of "to kill" which brings them as elements of the microfield. Furthermore, every component has its own distinctive meanings which differ from other constituents.

References:

1. Langford I. The semantics of crime. A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy. Australian national university, 2002. – P. 168
2. Macmillan English Dictionary. – Macmillan Publishers, 2007. – P. 918.
3. Mansouri A. Semantic field theory and the teaching of English vocabulary, with special reference to Iraqi secondary schools: A thesis submitted for the degree of Philosophy. –Sheffield University, 2002. – P. 56.
4. dictionary.cambridge.org.

JAMLIKNING KONTEKSTUAL IFODALANISHI

A. Muhammadov, Chirchiq DPU magistranti

Ko'plikni ifodalovchi vositalarning nutqiy xususiyati: sanaladigan o'tning o'zak, asosi birlik, ikkilik, ko'plik va umumiylikka betaraf bo'lganidan mazkur ma'nolarni qulay vosita yordamida ifodalaydi. Qulaylik so'z, birikma, gap, matn (eng kichik, katta) da hosil bo'ladi.

Qadimda jamlik ma'nosi so'z semantikasiga doimo bog'liq bo'lmay, bunday ma'no ko'proq nutq vaziyatidan kelib chiqqan, matnga bog'liq bo'lgan, ya'ni ayni bir turdosh o'tning o'zi nutqda o'rni bilan hech qanday formal belgisiz predmetlarning to'dasini bildiravergan. Davrlar o'tib, doim yoki ,asosan, to'da, to'p holda uchraydigan predmetlar bildiruvchi so'zlar ma'nosida jamlik muqumlasha borib xotirada jamlik ma'nosida saqlanishiga o'tgan. Jamlikni ifodalovchi tasviriy-sintaktik, affiksial, kopulyativ usullar shakllanganda ham ilk davrlarga xos kontekstual-situativ usul barcha boshqa usullar bilan yonma-yon qo'llanib boravergan va hozirgi davrgacha yetib kelgan.

Hozirgi zamon tillarida, demak, o'zbek tilining hozirgi taraqqiyot bosqichida ham jamlik ma'nosiga ega bo'lmagan ko'pdan ko'p turdosh otlar turli ehtiyojlar taqozosi sababli ana shunday kontekstual-situativ usul bilan nutqda jamlik ma'nosida qo'llanadi. Masalan: *Islahot o'qituvchining obro'-etiborini yangi yuksaklikka ko'tardi* gapida *o'qituvchi* so'zi jamlik ma'nosida qo'llanadi. Gapdan tashqarida (xotirada saqlanadigan formada) esa bu so'z jamlik ma'nosidagina emas, balki umuman son-miqdor ma'nosidan holidir. Buni Lyubimov K. M ham alohida ta'kidlaydi¹²⁶

Turkiy tillarga oid lingvistik adabiyotlarda jamlik ma'nosiga ega bo'lmagan ana shunday turdosh otlarni nutqda jamlik ma'nosida qo'llashning potensial imkoniyatlari mavjudligiga asoslanib, jamlik otlari sirasiga kirtish ancha keng tarqalgan. Masalan, tilshunos olim Donyorov A. D Hozirgi zamon qozoq tilida, umuman turkiy tillarda ko'plikning ifodalanishi borasida fikr yuritib *o'zbek, nayman, sigir, arslon, ko'z, quloq, etik, eng, chivin, omla* kabi otlar o'zak holidagi (-lar affiksisiz) ko'plikni ifodalayveradi, deb hisoblaydi. Hatto ko'plik, jamlik ma'nosiga mutlaqo *aloqasi yo'q non, et, qor, bulut, tuman, benzin* kabi so'zlar semasida ko'plik, jamlik bor, deb yozadi¹²⁷. Masalaga bunday yondashilsa, shubhasiz, tildagi barcha turdosh otlar jamlik ifodalovchi so'zlarga mansub bo'lib qoladi.

Fransuz tilshunosi Vandries J. so'zdagi birlik va jamlik semalarini osonlik bilan aniqlash qiyinligini bu tushunchalar uchun maxsus formalarning yo'qligida deb hisoblaydi. Bu haqida u: "Fransuz tilida jamlik va birlik tushunchalarini ifodalaydigan maxsus grammatik formalar yo'q. Tilimizda son kategoriyasining

¹²⁶ Lyubimov K. M О числовом значении нулевой формы тюркских существительных.- "Советская тюркология", 1972, 5. с. 82

¹²⁷ Донуоров А. Д Категория множественности в современном казахском языке. АКД. Алма-Ата, 1965, с. 7-8.

mazkur turlari uchun alohida grammatik ko'rsatkichlar bo'lganda edi, tez-tez sezilib turadigan noqulaylikdan holi bo'lar edik"¹²⁸, - deb yozganda juda haq edi.

Jamlik otlarini nutqdagina jamlik ma'nosida qo'llangan otlardan farqlash, bu ikki boshq-boshqa hodisani qorishtirib talqin etishdan saqlanish uchun istagan turdosh otni yakka nusxasi bor bo'lgan predmetga nisbatan qo'llab ko'rish zarur. Agar bunday otni yakka predmetga nisbatan qo'llab bo'lmasa (to'g'rirog'i, yakka predmetga nisbatan qo'llanganda ham to'da ma'nosini yo'qotmasa), shubhasiz u jamlik otiga mansub bo'ladi. Masalan, *olomon* so'zini bir kishiga nisbatan ishlatib bo'lmaydi. Shuning uchun ham bu ot gap va gapdan tashqarida jamlik otiga mansubligicha qoladi.

Bundan tashqari, so'zning semasida jamlik ma'nosi borligini ko'p hollarda shu so'zga izoh berib ko'rish orqali ham aniqlash mumkin. Agar so'zning izoh-ta'rifida jamlikni ifodalovchi biror vosita bo'lsa, bu so'z jamlik otiga taaluqli bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan *olomon* so'zi "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "Stixiyali ravishda yig'ilangan odamlar "tarzida izohlanadi. Izoh-ta'rifdagi *to'plangan* so'zi va -lar affiksi jamlik ma'nosini ifodalovchi vositadir. Demak, bu so'z jamlik otiga taalluqlidir.

OKKAZIONAL SO'ZLARNING NOMINATIV VAZIFASI

M.Qurbonova, FarDU o'qituvchisi

Okkazionalizm – nutqiy hodisa bo'lib, ma'lum bir muallif tomonidan yaratilgan, ma'nosi matn doirasida reallashadigan, g'ayritabiiylik xususiyatiga ega, muallif tomonidan o'z maqsadini ifoda etish uchun erkin yaratilgan, belgilangan normalarga bo'ysunmaydigan hodisa.

Okkazional birliklarning eng asosiy vazifasidan biri bu nominativ vazifasi hisoblanadi. Aynan ana shu vazifasi o'zbek tilshunosligida ilk bor tilshunos olim S.Mo'minov tomonidan monografik planda o'rganilgan. *Okkazional* — *nutqiy nominatsiya* termini ham ilk bor ana shu olimning tadqiqotida qo'llangan [1]. Olim tadqiqotida nominatsiyaning til va nutq nominatsiyasi kabi turlari borligini ta'kidlaydi. Nominatsiyaning bu ikki tipi, eng avvalo, nominant xarakteri jihatidan farqlanadi, ya'ni til nominatsiyasi signifikat (umumiy tushuncha) nominat hisoblansa, nutqiy nominatsiyada denotat (konkret obyekt) nominat hisoblanadi [1, 85]. Okkazional so'zlar, avvalo, nominativ vazifani bajaradi. Milliy uyg'onish davri ijodkorlari asarlarida ham okkazional birliklar dastlab nominativ, keyin boshqa ma'nolarni yasash uchun xizmat qilgan.

Behbudiy pansionat so'zini **tarbiyatxona** so'zi orqali ifodalaydi: *Bolalar uchun tarbiyatxona (pansiyon) ochmoq kerak* (Behbudiy, "A'molimiz yoinki murodimiz").

Yaxudiy larni hozirgi dorulfunun maktablari va idorai baladiyalari turklar nazoratidan ozod, na unga turk inspektor – mufattish ilmiyasi va na po'lisi qaraydur (Behbudiy "Qasdi safar").

¹²⁸ Vandries J. Язык. М., 1937, с 98

Dastlab ajratib ko'rsatilgan so'zning lug'atdagi ma'nosini ko'rib chiqamiz.

Mufattish [a. nozir, nazoratchi] Taftish qiluvchi. O'zi bo'ri bo'lsa ham, qo'y terisini yopinib olgan Marg'ilon moliya mufattishi. "Mushtum" (O'TIL, 2-jild, 655-bet). Ijodkor "mufattish ilmiyasi" atamasini **inspektor boshqarmasi** ma'nosida qo'llagan.

Shul tariqa osmondagi nimarsalarni bilmoq uchun ajib asboblar tayyorladilar, ya'ni nazariyoti ilmiyani tajriba ila badihoti amaliyag'a solishturub amalg'a kirguzgonlaridan tilgirof, tilifo'n, tilgirofi havoyi, paroxo'd, temur yo'l, bolun, telesko'p, mikrisko'p, kazolar chiqardilar (Behbudiy, "Yangi hukamolarni so'zidan namuna").

Behbudiy havo shari (aerostat) so'zini **bolun** so'zi bilan beradi.

"Uzoq masofalarga telegramma, radiotelegramma tarzida shoshilinch xabar uzatish yoki uni qabul qilib olish uchun xizmat qiladigan aloqa tizimi va uning vositalari" (O'TIL, IV, 58) ma'nosini anglatuvchi telegraf so'zi Behbudiy asarida *tilgirofi havoyi* izofa konstruksiyasi orqali berilgan bo'lib, bu okkazional hosilada xabarlarining telegrafda havo orqali jo'natilishiga ishora qilingan.

Cho'lponning „Shaharni yoritish ishlari“ nomli maqolasida neft so'zi o'rniga **yer yog'i** ishlatilgan. „*Elektirik istansiyalarida ko'b xarajat yer yog'i (neft) g'a ketadir*“, ba'zan xuddi shu so'z o'rniga qora moy so'zini ham qo'llagan. „47000 put **qora moy** yuklab keldi“.

Muallif barchaga o'xshab sayohatga chiqmoqchi bo'ladi. „*Uzoqqa borishga kuchim yetmasa ham, o'z shahrimni aylanib sayohat qilub turay*“ deb **ko'nka arabag'a** (tramvay) o'tirib yo'l oladi.

Ko'nka esk.ayn. konka. Ot bilan yurgan tramvay; umuman tramvay. Shaharda ilgari ko'nkani ot surgan edi. Mana endi ko'nka otsiz yuribdi. Oybek, Tanlangan asarlar (O'TIL, II, 461).

Yuqoridagi misolda **ko'nka araba tramvay** ma'nosida qo'llangan. Keyinchalik bu so'z o'zbek tilining izohli lug'atiga kiritilgan.

Cho'lpon asarlarida *reklama* so'zi *muqaddima*, *tryuk* so'zi *qo'rqinch* so'zlari orqali ifodalangan va o'ziga xos okkazional leksika yaratilgan. *E'londa: bir – ikki soatlik muqaddima (to'g'risi, reqlam) dan so'ng "Farg'ona fojealari"ning sahnag'a qo'yilg'usi xabari berilgan (Cho'lpon, "Tarixning zararli takarruri").*

Bu hikoyaning "avji joyi" g'alati bir "qo'rqinch" (tryuk) ni ko'rsatadi (Cho'lpon, "Yana uylanaman").

Behbudiy asarlarida *kachalka* so'zini **dengiz kursisi** deya nomlaydi: *Loiloj, xuftong'a turolmay, uch-darajaning anborig'a tushub, janobi hoji Baqo bergon amonat dengiz kursisi (kachalka) ustig'a uzandim (Behbudiy).*

Behbudiy kerosin so'zini naft, istansa so'zini mavquf nomi bilan ataydi. Bul shaharning yeridan naft (kerosin), boshqa til ila oltin chiqar (Behbudiy "Qasdi safar").

Taajjubi shulki, mavquflar (istansalar) atrofida alardan savdo qilaturg'on erkak, ayol va bola ko'rinmaydur (Behbudiy "Qasdi safar").

Fitratning tilshunosligimizga qo‘shgan eng katta hissasi shuki, u ilk bor o‘zbek tili grammatikasini mukammal holatda ishlab chiqdi. Yangi ilmiy terminlarni yaratdi.

Qo‘zg‘atish fe‘l Shart fe‘llarga «chi—chi» qo‘shilg‘anda «qo‘zg‘atish fe‘l» bo‘ladir: 1. Yozsa-chi Yozmasa-chi 2. Yozsam-chi Yozmasam-chi 3. Yozsang-chi Yozmasang-chi 4. Yozsalar-chi Yozmasalar-chi 5. Yozsoq-chi Yozmasoq-chi 6. Yozsang(iz)-chi Yozmasang(iz)-chi (Fitrat, “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf”).

Har qanday nutqiy nominatsiya dastlab okkazional nominatsiya sifatida yuzaga keladi. Ammo nutqiy nominatsiyaga o‘tganidan keyin undagi okkazionallik xususiyati yo‘qoladi [1, 88].

Abdurauf Fitrat ilmiy asarlarida kichraytirish qo‘shimchalarini olgan otlarni “**kichiklangan otlar**” termini bilan ataydi: “*Kichiklangan otlar bir narsani, yo bir kishini siylamak, yo uning kichikligini ko‘rsatmak uchun uni berilgan otg‘a «kichiklangan ot» deyiladi. Kichiklangan otlar yasamoq uchun otg‘a -cho -cha; -gina -g‘ina; -gina -kina qo‘shiladi: og‘acho, kitobcha, kelicha, qizgina, qushqina kabi. -chiq, -choq, -chak, -loq bilan yasalmish kichraygan otlar bo‘lsa ham ozdir: chaqaloq, qizaloq, kelinchak, qopchiq kabi (Fitrat, “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba. Sarf”).*

“Tayyora” so‘zi samolyotga nisbatan qo‘llangan: *Bu zamon ustimizda bir turk tayyorasi uchub, muallaq urmoqda (Behbudiy “Qasdi safar”).*

Yana bular uchun bir necha ibtidoia maktablar, shaharda musulmon arablardan ajza‘xona – aptik bor. Ajza‘xona so‘zining asosi ajza’ so‘zi “ajz” so‘zidan kelib chiqqan.

Ajz [a.zaiflik]esk.kt. Qurbi yetmaslik; ojizlik, zaiflik. Birodar, haqiqiy inson o‘z ajzini iqror qilmoqdan zavq olur. Oybek. Navoiy (O‘TIL,I, 44). Yuqoridagi misolda Behbudiy zaifxona, kasalxona ma‘nolarida aptik, ya‘ni dorixona so‘ziga nisbatan ajza‘xona so‘zini qo‘llagan.

Ba‘zilari va e‘tiroz etar, go‘yo onda yigirma-o‘ttuz nafar a‘zolik bir parlament – **majlisi millat** ochilgandur (Behbudiy “Qasdi safar”).

Behbudiy *parlament* so‘ziga nisbatan *majlisi millat* izofiy birikmasini sinonim sifatida qo‘llagan.

Okkazional so‘zlarning eng asosiy funksiyasi bu nominativ, ya‘ni nomlash vazifasidir. Muallif so‘z yaratar ekan, ana shu obyektning qaysidir bir xususiyatidan kelib chiqib yaratadi. Masalan, Fitrat asarlaridan birida *qo‘shtirnoq* tinish belgisiga nisbatan *tirnoqlar* so‘zini qo‘llagan. Chunki bu belgi shakl o‘xshashligiga ko‘ra tirnoqlarga o‘xshashdir. Xullas, okkazional birliklar, eng avvalo, nomlash vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, ikkinchi qo‘shimcha ma‘no ham mavjud bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Мўминов С. Окказионал нутқий номинацияда мотивациянинг роли: Филол. фанлари номзодидис. —Т., 1990.

JAHON VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQOTLAR XUSUSIDA

M.Asqarova, NamDU tayanch doktoranti

Tilshunoslikda XX asrning oxirlariga kelib “til madaniyat bilan bog‘liq bo‘lib qolmasdan, balki uning o‘zi madaniyatdan o‘sib chiqqan va uni ifodalaydigan vositadir” degan faraz qabul qilina boshlandi¹²⁹. Ayni paytda til madaniyatning yaratilish vositasi, rivojlanishi, saqlanishi matnlar ko‘rinishida) va uning tarkibiy qismidir. Chunki til vositasida madaniyatning moddiy va ma‘naviy asarlari yaratiladi. Ana shu g‘oya asosida ming yillar davomida shakllangan lingvokulturologiya fanning yangi, maxsus sohasi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. Lingvokulturologiya tilshunoslikdagi antroposentrik paradigmaning mahsuli bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklar davomida rivojlanib kelmoqda. XXI asrning boshlariga kelib lingvokulturologiya jahon tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylandi. Lingvokulturologiya tilda va diskursda o‘z aksini topgan va mustahkamlangan xalq madaniyatini o‘rganadi. U birinchi navbatda, muayyan madaniyatning mif, afsona, urf-odat, an‘ana, udum, taomil, ramzlarini va h.k.ni tadqiq etadi. Jahon tilshunosligida lingvokulturologiyaning negizlari Vilgelm fon Gumboltga¹³⁰ borib taqaladi. U millatning ruhi, o‘zligi, dunyoqarashi tilda aks etishini ta’kidlagan¹³¹. Tilni madaniyatning bevosita aksi sifatida tushunish amerikalik relyativistlar F.Boas, E.Sepir, B.Uorflar tomonidan yanada rivojlantirildi. Ularning fikricha, “til mutlaq va hamma narsani qamrab oluvchi kuchga ega.U tafakkur, xulq-atvor me‘yorlarini o‘rnatadi,mantiqiy kategoriyalar va yaxlit tushunchalarni shakllantirishga yo‘naltiradi,insonning ijtimoiy va individual hayotining barcha jabhalariga kirib boradi,shaxsning madaniyati shakllarini belgilaydi,har qadamda odamga hamroh bo‘ladi”¹³² “Lingvokulturologiya” atamasi V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabida olib borilgan Y.S.Stepanov, A.D.Arutyunov, V.V.Vorobyov, V.Shakleina, V. A. Maslova¹³³ va boshqa tadqiqotlarchilarning ishlari bilan bog‘liq ravishda yuzaga keldi.

Ivanova S.V¹³⁴. “Til birliklari tadqiqining lingvokulturologik aspekti” nomli doktorlik dissertatsiyasida (2003) madaniyat tushunchasi, til va madaniyatning o‘zaro ta’sir tabiati, til va tafakkur, konseptosfera va dunyoning lisoniy manzarasi, lingvokulturologiyaning kognitiv tilshunoslik bilan bog‘liqligi, til shaxsi,

¹²⁹ Xamraxonova S.J. Dunyoning lingvomadaniy manzarasi va uning tilda aks etilishi//ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES. VOLUME 1 | ISSUE 3 | 2020. ISSN: 2181-1385

¹³⁰ Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 398 с

¹³¹ Ольшанский И.Г. Лингвокультурология в конце XX в.:итоги, тенденции, перспективы//<https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologiya-v-kontse-hh-v-itogi-tendentsii-perspektivy/viewerc>

¹³² Иванова С.В.Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц. автореф. дис. доктор филологических наук. – Уфа,2003. – С.364.

¹³³ Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.; Воробьев В.В. Лингвокультурология: Теория и методы. – М.: РУДН, 2008. – С. 36.; Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие. 4-е изд. – Москва: Академия, 2010. 208 с. – С. 9.

¹³⁴ Иванова С.В.Лингвокультурологический аспект исследования языковых единиц. автореф. дис. доктор филологических наук. – Уфа,2003. – С.364 .

lingvokulturologik tadqiqot birliklari, lingvomadaniy kod tushunchasi, madaniy komponentlarning turlari, til sathlari birliklarining lingvokulturologik xususiyatlari, lingvistik va ekstralingvistik omillarning lingvokulturologik tahlillari xususida so‘z yuritgan.

O‘zbek tilshunosligida ham lingvokulturologik tadqiqotlar yildan yilga ortib bormoqda¹³⁵. O‘zbek tilshunosligida dastlab til va madaniyat munosabatiga ilmiy jihatdan yondashuv M.Mirtojiyev va N.Mahmudovlarning «**Til va madaniyat**» asarida kuzatiladi¹³⁶.

N.Mahmudov keyinchalik «Til siyosati va siyosat tili»¹³⁷ maqolasida ham ushbu mavzuni mantiqan davom ettirib, davlatning til borasidagi siyosati til taraqqiyotida juda muhim ekanligini ta’kidlaydi va mazkur masala bilan «siyosiy lingvistik» deb nomlanayotgan yangi yo‘nalish shug‘ullanishini ko‘rsatadi. Muallifning «Til» nomli kitobi¹³⁸ da til inson madaniyati, ma’naviyatining bir qismi ekanligi, shuningdek, turli millat vakillari biror axborotni qabul qilishda miyadagi turlicha markazlardan foydalanishi haqida faktlar keltiradiki, bu hozirgi antroposentrik tadqiqotlarning boshlang‘ich poydevorlaridan bo‘ldi. Olim chet tillarini o‘rganish dunyoga yangicha ko‘z bilan qarash ekanligi, biroq bu o‘z ona tiliga past nazar bilan qarashdan kelib chiqadigan mosuvolikka olib bormasligi kerakligini ta’kidlaydi. O‘zbek tilini o‘lmas obida sifatida ta’riflar ekan, N.Mahmudov oila tarbiyasi, nutq tarbiyasi, xalq og‘zaki ijodi namunalari tilning tuganmas chashmalari ekanligini ko‘rsatib beradi. Olim «Tilimizning tilla sandig‘i» asarida qayd etishicha «til orqali reallashadigan tafakkur tarzining o‘ziga xosligi borliqni ko‘rishning, idrok etishning ham mahlum mahnodagi o‘ziga xosligidir»¹³⁹.

«Til tilsimi tadqiqi» risolasidan o‘rin olgan boshqa maqolalarda ham til – jamiyat – siyosat – shaxs – idrok – mehyor – milliylik munosabatlari keng va

¹³⁵ Шарипова А. А. Стилистик синонимлар таржимасининг лингвокультуролик хусусиятлари (инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида) филология фан. фалсафа докт. диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 48 б.; Бахронова Д. Антропозооморфизмларнинг семантик ва лингвокультуролик хусусиятлари (ўзбек ва испан тиллари материаллари): Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 48 б.; Тухтаходжаева Н. Бадий таржимада лингвокультуремаларнинг ифодаланиши (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида): Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 42 б.; Насиров А. Француз, ўзбек ва рус тилларидаги провѣрбиал фразеологизмларнинг семантик-стилистик ва миллий-маданий хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 96 б.; Насруллаева Г. Антропоцентрик метафоранинг когнитив, лингвомаданий, коммуникатив, прагматик аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Қарши, 2019.; Рустамова Д. Метафорик эвфемизациянинг лингвокультуролик ва соџопрагматик аспекти: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 50 б.; Йўлдошев У. Р.Хажвий матнлар таржимасининг лингвостилистик ва лингвокультуролик хусусиятлари филология фанлари докторлик диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 50 б.; Рахматуллаева Ш.З. Ҳаракат тарзи шаклларидаги лингвокультуролик ва соџопрагматик хусусияти (ўзбек тили материаллари асосида) филология фан. фалсафа доктори диссер. автореф. – Қарши, 2018.; Тошева Д. А. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультуролик хусусиятлари филология фан. фалсафа доктори диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 50 б.

¹³⁶ Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 119 б.

¹³⁷ Маҳмудов Н. Тил сиёсати ва сиёсат тили / Тил тилсими тадқиқи. Рисола. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. – Б. 5-23.

¹³⁸ Маҳмудов Н. Тил. – Тошкент: Ёзувчи, 1998. – 40 б.

¹³⁹ Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Фафур Фулом НМИУ, 2012. – Б. 19.

batafsil yoritib berilgan. Eng muhimi, tilshunoslikka antroposentrik tadqiq tamoyillarini va asoslarini olib kirgan.

Antroposentrik tadqiq tamoyillari asosida yaratilgan ilk ishlardan biri S.Mo‘minovning «O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi hisoblanadi¹⁴⁰. Ishda muloqot xulqi va u bilan bog‘liq bo‘lgan milliy xarakter, paralingvistik vositalar, nutq shaxsi (adresant va adresat), munosabat, psixolingvistik birliklar, muloqotning hududiy jihatdan xoslanishi, sotsiolingvistik omillar, nutq uslublariga mansublik masalasi, muloqotning jins jihatdan xoslanishi kabi masalalar yoritilganki, antroposentrik yondashuvda muhim bo‘lgan til shaxsi – nutq shaxsi – olamning lisoniy manzarasi singari tushunchalar amaliy jihatdan ko‘rsatib berilgan. Olim XX asrning 2-yarmidan ijtimoiy fanlarning o‘zaro yaqinlashganligi natijasida sotsiolingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika kabi tutash fanlar yuzaga kelganligini ta’kidlar ekan, «inson nutqini fanlarning mana shu kabi tutash nuqtasida tadqiq etish» haqidagi fikrni ilgari suradi¹⁴¹. Dissertatsiya sotsiolingvistika, psixolingvistika, pragmalingvistika, etnolingvistika, gender lingvistikasi, nutq madaniyati kabi bir qancha sohalarni qamrab olganligi, o‘zbek muloqot xulqining o‘ziga xos xususiyatlarini ilmiy tarzda kashf etib berganligi bilan diqqatga sazovor. D.Xudoyberganovanning «Matnning antroposentrik tadqiqi» nomli monografiyasida o‘zbek tilidagi matnlarning kognitiv-semantik, psixolingvistik hamda lingvokul‘turologik xususiyatlari tahlil qilingan. Monografiyaning «O‘zbek tilidagi matnlarning lingvokulturologik xususiyatlari» deb nomlangan bobi aynan lingvokulturologiyaga bag‘ishlangan bo‘lib, presedent birliklar, o‘xshatishlar, metaforalar va jonlantirishning matn yaratishdagi o‘rni tahlil qilib berilgan. Tadqiqotning o‘zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida erishilgan yutuqlar, ilmiy natijalar lingvokulturologik tahlil uchun qisman bo‘lsa-da, manba qilib olinganligi, uslubiyat, lingvopoetika, pragmalingvistika, sintaksis, semasiologiyaga oid nazariy fikrlar ham tahlilga tortilganligi¹⁴² e’tiborli jihatlaridan biri hisoblanadi. Olima tomonidan ilmga tuhfa etilgan «Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati»¹⁴³ esa, o‘zbek lingvokulturologiyasi terminologiyasining nazariy asosi bo‘lib xizmat qilishi shubhadan holidir. Z.Xolmonova, O.Saidrahimova hamda O.Nurullayevalarning «Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi» kitobi¹⁴⁴da sohaga oid umumiy tushunchalar, bu borada olib borilgan tadqiqotlarning umumiy tavsifi, realiyalar, ekvivalentsiz birliklar, ularning maqol va frazeologik birliklar asosida ifodalanishi, lakunalarning o‘zbek va ingliz tillari qiyosi asosidagi tadqiqi berilgan. Bu asarda ko‘tarilgan farqli masalalardan biri Alisher Navoiyning lingvokulturologiyaga oid

¹⁴⁰ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанл. док. ... дисс. – Тошкент, 2000. – 236 б.

¹⁴¹ Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фанл. док. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – Б. 10.

¹⁴² Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2013. – 136 б.

¹⁴³ Худойберганова Д. Лингвокультуроология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Турон замин зиё, 2015. – 44 б.

¹⁴⁴ Xolmonova Z., Saidrahimova O., Nurullayeva O. Lingvokulturologiyaga oid tushunchalar tadqiqi (monografiya). – Toshkent: Navro‘z, 2018. – 94 b.

tushunchalarning ilk tadqiqotchisi sifatida talqin etilganligidir. Monografiyaning ikkinchi bobida Alisher Navoiy tillar o'rtasidagi farqlarni solishtirar ekan, ayrim sotsiolingvistik hamda lingvokulgturologik kuzatishlar olib borganligini isbotlovchi o'rinlar keltirilgan.

Z.Teshaboevaning «Boburnoma»ning inglizcha tarjimalaridagi frazeologik birliklar va ularning milliy-madaniy xususiyatlari» mavzusidagi dissertatsiyasida «Boburnoma»ning inglizcha tarjimalaridagi frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini semantik, komponent, kognitiv-kontseptual tahlillar orqali ochib berilgan¹⁴⁵. «Boburnoma»dagi frazeologik birlik, maqol, matallarning tarjimasidagi farq va o'xshashliklar, inglizcha tarjimalarda semantik, komponent, kognitiv-kontseptual qiyosiy tahlillar amalga oshirilgan, frazeologik birliklar kontsepti tasniflangan, «Boburnoma»ning tabdilida milliy-madaniy frazeologik birlik va maqol mazmunning adekvatlikka erishilmaganligi isbotlangan, milliy-madaniy xususiyatlarni tarjimada aks ettirish muammolari qiyosiy tahlillar asosida yoritib berilgan, frazeologik birlikning tarjimada miqdor ustuvorligi aniqlangan va statistika natijalari hisoblangan¹⁴⁶. Frazeologik birliklar «ko'ngul», «dunyo», «mulozamat», «fursat», «so'z», «tengri» leksik-semantik maydonlarida kognitiv-kontseptual tahlil qilingan.

Antroposentrik tilshunoslikning jadallik bilan rivojlanib kelayotgan sohasi sifatida lingvokulturologiyaga oid ko'plab tadqiqotlar olib borilishi tilning madaniy fondining rivojlanib, avlodlarga yetkazilishi uchun asos vazifasini o'taydi.

JARGONLARNING LINGVOPOETIK QIMMATI

Z.Rahimova, TerDU doktoranti

Badiiy nutq barcha til birliklari voqealana oladigan nutq shaklidir. Ayniqsa, faqat so'zlashuv nutqida uchrovchi birliklarni ham yozma tarzda uchratish mumkin. Nega so'zlashuv nutqi birliklari badiiy nutqda qo'llaniladi, ular qanday vazifa bajarishga xususiylashadi?

Badiiy asarni tilshunoslik yuzasidan tadqiq qilish XX asrning 20-yillaridan boshlangan va hozirgi kunda ko'plab tadqiqotlar manbai bo'lib xizmat qilmoqda.

Mazmunan badiiy nutq, avvalo, obrazli, ta'sirchan, emotsional-ekspressiv nutq. Badiiy nutq uchun xarakterli xususiyatlardan biri adabiy til tizimidagi tilning boshqa shakllaridan farqli ravishda obrazli – ta'sirchan vositalarga boyligidir. Bu xususiyat badiiy asarning tub mohiyati bo'lgan estetik ta'sir etish vazifasini bajarishi uchun asos bo'ladi. Ma'lumki, badiiy nutq adabiy tilga, so'zlashuv, rasmiy, ilmiy va publitsistik nutqqa xos barcha xususiyatlarni qamrab oladi. Nutq ko'rinishi sifatida muallif nutqi va personaj nutqi, monologik va dialogik nutq asosida quriladigan badiiy matn umumxalq tilidagi faol va nofaol bo'lgan lug'aviy

¹⁴⁵ Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик birliklar va ularning milliy-madaniy xususiyatlari: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. автореф. – Тошкент, 2017. – 44 б.

¹⁴⁶ **Кўрсатилган** манба. 8-б.

birliklarni cheklanmagan miqdorda qamrab olishi bois nutqning funksional turlari tizimida tutadigan o'rnini yorqin gavalantirishda murakkablik tug'diradi¹⁴⁷.

Badiiy nutqda obraz va tasvir yaratuvchi asosiy va yagona vosita so'zlardir. Biroq, badiiy adabiyotning quroli bo'lmish so'z odatiy so'z bo'lmashligi lozim. U kitobxondagi his-tuyg'ularni, holat va harakatlarni, o'y va kechinmalarni o'zgaralar qalbiga, shuuriga ta'sir etadigan darajada ifodalaydigan vositadir.

“Yozuvchi umumxalq tilining boy imkoniyatlaridan foydalanib, adabiy tilni boyitadi, mukammallashtiradi. Yozuvchining mazkur imkoniyatlardan foydalanganini o'rganish asosiy vazifalardan biridir”¹⁴⁸, – deb yozadi G'.Abdurahmonov lingvopoetik tahlilning naqadar muhimligi haqida.

Badiiy adabiyot obrazli qabul qilish va g'oyaviy estetik ta'sir etish vazifasini bajaradi¹⁴⁹.

Badiiy asar tilini o'rganish har tomonlama dolzarbdir, chunki adib asarni shunchaki yo'l yo'lakay yaratmaydi. Unga ma'lum mazmun va g'oyalar yuklaydi. Ma'lum voqelikni yaratish uchun o'zi ham shu jarayonda ishtirok etishga harakat qiladi yoki jarayon ishtirokchilari bilan suhbatlashadi. Jarayondagi faol til birliklaridan foydalanadi. Ba'zan so'zlashuv nutqida biz uchratmaydigan, lekin mavjud bo'lgan til birliklari aynan badiiy asar nutqida uchrashi mumkin. Qaysi birlikni qay o'rinda ishlatsa muvofiq bo'ladi? Bu birlik qahramonning qay xususiyatini ochib beradi? Bu jarayon yozuvchidan yuksak mahoratni talab qiladi.

Badiiy asarlarda yozuvchilar boshqa til birliklari singari jargonlarga ham murojaat qiladilar. Buning o'ziga xos sabab va asoslari bor, albatta. Chunki yozuvchi o'z asarida o'zi tasvirlayotgan davr ruhini, personajning ijtimoiy holatini, qahramon tilini, ruhiyatining o'ziga xosligini yetkazib berishda ma'lum nutqiy birlikka ehtiyoj sezadi. Bu o'rinda jargonlar yordamga keladi.

Jargonlar haqida turli xil qarashlarning mavjudligi uning badiiy adabiyotdagi vazifasiga ham qisman ta'sir qilmay qolmaydi.

Unga tilni buzuvchi, “parazit” birlik sifatida qarovchilar uchun u adabiy asarlar tilida belgilarning salbiy nutqiy xususiyatlarini ifodalash uchun cheklangan miqdorda, ba'zan esa ma'lum uslubning belgisi sifatida ishlatilishini ta'minlaydi. Jargonlar juda beqaror birliklar bo'lib, ular nisbatan tez o'zgaradi va ma'lum vaqt, avlod belgisi bo'lib, turli joylarda bir xil toifadagi odamlarning jargonlari har xil bo'lishi mumkin. Jargonlarda ma'noviy ifoda mavjud, shuning uchun ular ba'zan badiiy adabiyotda ijtimoiy guruh vakilining tasvirini yaratish vositasi sifatida ishlatiladi.

Jargon so'zlardan badiiy adabiyotda qisman foydalaniladi¹⁵⁰.

Jargon badiiy ijodda asar qahramoni xususiyati, tabiatini ochib berish uchun xizmat qiladi. Jargonlar turli tillarda so'zlashuvchi xalqlar vakillarining bir-birlari bilan aloqa qilishida yoki turli xalq vakillari yig'iladigan joylar (maye, chegara, portlar)da ham paydo bo'ladi. Jargonlar qaysi ijtimoiy guruh orasida yuzaga kelgan

¹⁴⁷ Умурқулов Б. Бадий наср жозибаси. –Тошкент, Muharrir. 2021. 299 Б. 31.

¹⁴⁸ Абдурахмонов Ф. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида.//Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. – Тошкент, 1966. 4.

¹⁴⁹ Васильева А.Н. Художественная речь. –Москва. Русский язык, 1983. – 256 с. 6.

¹⁵⁰ Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent. O'qituvchi. 2003. –B. 220. 31

bo'lsa, deyarli faqat shu guruh vakillari uchun tushunarli bo'ladi, shu toifadagilarning vaziyat, sharoit taqozasiga ko'ra boshqalardan yashirin tutiladigan maqsadlariga xizmat qiladi¹⁵¹.

Yozuvchilar odatda tasvir maqsadiga muvofiq so'z va so'z birikmalarini tanlab qo'llash bilangina kifoyalanib qolmaydilar. Uning asosiy maqsadi qahramonlar tabiati, ruhiy holati, hayot tarziga moslab o'zgartirish va qayta ishlashdir.

Badiiy adabiyot matnida jargonlar maxsus vazifa bajaradi. Uning ko'magida asar voqealari bir qadar ishonchli tasvir qilinishi yoki qahramonlar tili individuallashtirilishi mumkin.

Hamza Hakimzoda Niyoziyning "To'la asarlar to'plami" da uchrovchi quyidagi jargonlarning asar mohiyatidagi o'rnini ko'rib o'tamiz.

– *Mullado'st (o'zini ko'rsatib). Tenging yo'q, uylanishga bir chaqang, turma jahonni tor qilib, bo'l oxirat sari dakang.*

Yozuvchi bu matnda jargon orqali asar personajining yoshini ifodalashga intilgan. Ohirat sari dakang birikmasi tezroq o'lmoq ma'nosida qo'llangan. Tezroq o'lishni istash yoshi keksa insonlarda kuzatiladigan holat. Bilamizki, asardagi Mullado'st keksa yoshli personaj. Shuningdek, matn mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsak, bu jargon orqali personajning ruhiy holati ifodalanmoqda, u tushkunlikda ekanligini ko'ramiz.

– *Boymat. Bir nayrang ishlatmasak ishlar kishtimotga yetib, oyog'imiz osmondan keladi.*

Bu o'rinda kishtimotga yetib birikmasi din peshvolari nutqida uchrovchi jargondir. Matnni tahlil qilish jarayonida ko'rishimiz mumkinki, bu personaj din vakili. U jargonni o'z qing'ir ishini yashirish maqsadida qo'llamoqda. Natijada kitobxon oldida o'sha davrda qing'ir ish bilan shug'ullanuvchi shaxs namoyon bo'ladi.

– *Bizga ziyofat malhuz emas, ne'mati jannatni keltur.*

Bu matnda jargon asar personajining moddiy jihatdan boy ekanligi va ijtimoiy jihatdan buzuq xulq-atvor egasi ekanligini ifodalash maqsadida qo'llangan. Malhuz emas so'zi uning yuqori tabaqa vakili ekanligini, ne'mati jannat birikmasi esa xulqi buzuq ekanligini ko'rsatib turadi.

Nurali Qobul asarlarida uchrovchi jargonlarni tahlil qilib o'tamiz.

– *Qumrini har kuni raisning bog'ida sayrashini bilaman.*

Matnda keltirilgan bog'ida sayramoq jargoni xulq-atvori buzuq ayollarga ishlatilishiga urg'u berilmoqda. Bilamizki, jargonlar ma'no ko'chishi orqali hosil qilinadi.

Ha, shunday bo'ldi. Ota-onasining gapiga ko'nmadi, bir olqindini topib ketdi. Ota-onadan, og'a-inidan mahrum bo'ldi.

Ba'zan bir qarashda nutq sharoitida ham, matn tarkibidan jargonlarni ajratib olish qiyin. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zning asl ma'nosini aniqlab olishimiz lozim. Olqindi so'zining asl ma'nosi sovun bo'lagi, qoldig'idir. Jargon sifatida u

¹⁵¹ <https://uz.wikipedia.org/wiki/Jargon>

buzuq ayol ma'nosida qo'llangan va personajning fe'l-atvorini ochib berishda xizmat qilgan.

Parda Tursun asarlarida qo'llangan jargonlarga nazar tashlaymiz.

– *Assalomu alaykum, yaxshilar! UZR, picha hayollab qoldim. Huzuri muborakka kirib chiqdim.*

Jargonlarga diaxron yondoshilganda din ulamolari va saroy amaldorlari uchun xoslangan jargonlarni ko'rib o'tgandik. Yuqoridagi parchada keltirilgan huzuri muborak birikmasi saroy amaldori nutqidan aytilayapti va xon yoki o'zidan yuqoririq tabaqadagi shaxsning qabulida bo'lganlikni ifodalayapti. Saroy a'yonlari o'zlaridan yuqorilarni alqash, past tabaqa vakillarini kamsitish maqsadida jargonlardan foydalanganlar. Bu jargonlar asosan arab yoki fors tilidan olingan so'zlar orqali hosil qilinadi va faqat ularning nutqida qo'llanadi.

– *Menga saru nimsarlik qiyqim tashlab ketdi.*

Badiiy matnda barcha ijtimoiy guruh a'zolari qatorida savdogarlar ham faol personajlardan hisoblanadi. Savdo ahlining oldi-sotti jarayonidagi o'zaro muloqotda boshqalardan farqlanib turishiga harakat qilishadi, bu badiiy nutqda o'z aksini topmay qolmaydi. Yuqoridagi matnda ishtirok etgan *saru nimsar* bir ming besh yuz so'm ma'nosida, *qiyqim* so'zi material ma'nosida qo'llanmoqda.

Muhammad Salom asarlarida uchrovchi jargonlarni tahlilga tortamiz:

– *...Arraga kelyaptimi yoki “elchilar” nota topshiradimikan?*

– *Arraga bu paytda kelmasdi.*

– *Nechuk? Darvoqe, tulki qani?*

– *Ayiq bo'lmaganda tulkining ahvoli voy edi.*

– *Tulki, iloji bo'lsa bedanani donlatib kelsang.*

Mayda bezorilik va jinoyat bilan shug'ullanuvchu ijtimoiy guruhlar suhbatiga doir bu matnda jargon qo'llangan. Bir qarashda doimiy dialogga o'xshab ko'ringan matnda jinoiy to'da vakillarigagina tushunarli bo'lgan muqolot shakli qo'llanmoqda. O'z maqsadlarini boshqalardan sir tutish uchun ular o'z nutqlarida jargondan foydalanmoqdalar: *arra qilmoq, nota topshirmoq, elchi*. Jargonlarni anglash murakkab jarayon bo'lib, ularni faqat nutq jarayonidagi ijtimoiy sharoit va muloqot jarayonida bog'lanib kelayotgan so'zlar yordamida aniqlash mumkin. Jinoiy guruhlar o'z guruh a'zolarini egallab turgan maqomiga ko'ra atash holatlari ham mavjud. Kuch-qudrati va xulq-atvoriga ko'ra nomlanadi. Matnda jinoiy guruh a'zolarini ifodalash uchun *ayiq, tulki* jargonlari qo'llangan. Ijodkor badiiy asarning ishonarli chiqishi, personajlar nutqini individuallashtirish maqsadida badiiy matnda jargonlarni qo'llamoqda.

Shukrulloning “Kafansiz ko'milganlar” asaridan quyidagi jargonlarni lingvopoetik tadqiqqa tortamiz:

1. *Endi sen shoir yoki olim emassan – keruxasan. Bu yerda shoir olimliging bir pul, keruxa – sherik desa nimasi yomon?*

2. *Ammo bu yerda biroz qahringdan tushirib, taskin beradigan og'izdan og'izga o'tib yuradigan “parasha”, xolos (bu uzunquloq, to'qima gaplar degani).*

3. *Agar jur'ating yetib, ko'zingni ochib, nima qilayapsan, degan taqdiringda ham, "mahnyom" (o'g'rilarning shevasida almashamiz), deydi-da qonuniy qilib o'zining biror uvadasini yechib berib, senikini olib ketaveradi.*

Yuqoridagi matnda o'g'ri va bezori maxbuslar tilidan aytilgan jargonlar keltirilgan. Kitobxon ularning nutqidagi bu jargonlarni tushunmasligi inobatga olinib ularning adabiy tildagi variant ham qavs ichida keltirib o'tilgan. Yozuvchi keltirilgan jargonlar orqali o'g'rilar hayotidan keltirilgan parchani mukammallashtirgan.

Badiiy asar yaratish borliqni badiiy obrazlarda ifoda etish va yangilash, obraz va manzaralar yaratish jarayoni bo'lib, yozuvchi zimmasiga umumxalq tili boylik va imkoniyatlaridan oqilona foydalanish mas'ulyatini yuklaydi. Umumxalq tili ijodkorga o'z fikrini ma'noviy rang-baranglik va turli shakllarda ifodalash imkoniyatini beruvchi tunganmas xazinaki, uning boyliklaridan har bir yozuvchi o'z kuzatuvchanlik qobiliyati, falsafiy va ilmiy mushohadasi, badiiy mahorati doirasida foydalanadi.

Badiiy matnlardagi jargonlarni poetik jihatdan sinchiklab kuzatish shunday xulosaga olib keldiki, jargonning badiiy matndagi qimmatini, uning personaj nutqini individuallashtirish, ijtimoiy guruhlar hayoti va faoliyatiga doir tushunchalarni ifodalash, kitobxonga emotsional-ekspressiv ta'sir o'tkazishdadir.

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. Адабий асар тилини ўрганиш ҳақида.//Ўзбек тилини ўқитиш методикаси масалалари. –Тошкент, 1966. 4.
2. Васильева А.Н. Художественная речь. –М.: Русский язык, 1983. –С. 256.
3. Умурқулов Б. Бадий наср жозибаси. –Тошкент, Muharrir. 2021. –Б. 299.
5. Rahimov S., Umurqulov B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent. O'qituvchi. 2003. –B. 220.

SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUFNING “HADIS VA HAYOT” ASARIDA SINONIM SO‘ZLARINING QO‘LLANILISH IMKONIYATI

M.Chorshanbiyev, TerDU magistranti

Ma'nodosh so'zlar tilning lug'aviy jihatdan boylik darajasini ko'rsatib beruvchi o'ziga xos leksik vositadir. Tilda ularning ko'p bo'lishi nutqning estetik vazifasini yanada to'liq ifoda etish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Ayniqsa ijodkor yozuvchilar tilimizdagi ma'nodosh so'zlar orasida tasvir maqsadi va ruhiga muvofiq keladigan aniq so'zni topib o'z asarlarida qo'llashga harakat qilib, shu tariqa, tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga intiladilar. Shu bois yozuvchi ijodkorlar sinonimlardan keng foydalanishadi.

Matnlardagi sinonimlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tibor qaratish zarur. Ulardan biri muallifning ikki yoki undan ortiq ma'nodosh so'zdan ifodalanayotgan

mazmun uchun eng maqbulini tanlash bo'lsa, ikkinchisi ayni bir matn tarkibida ikki yoki undan ortiq ma'nodosh birliklarni ijodkor tasvir maqsadiga uyg'un holda qo'llashi masalasidir.¹⁵²

Sinonimlar (yun. synonymas – bir nomli) – bir-biridan uslubiy bo'yoqdorlik, ma'no nozikligi bilan farqlanuvchi, o'zaro ma'nodosh so'zlar.¹⁵³ Sinonimlar shaklan boshqa bo'lsa-da, ma'no jihatdan ayni bir tushuncha yoki tasavvurni ifodalab, birldiradi. Sinonimik qatorga kiruvchi so'zlarning umumiy ma'nosi bir xil bo'lsa-da, ammo bu so'zlarning ma'no ottenkalari ularning bir-biridan farqini ko'rsatadi. Demak, birlashtiruvchi ma'nosi bir xil, talaffuzi va yozilishi hamda qo'shimcha ma'nolari har xil bo'lgan so'zlarga sinonimlar deyiladi.¹⁵⁴

Shayx hazratlari ham o'z asarlaridagi hadislar sharhida diniy tushuncha ifodalovchi birliklarning ma'nodoshlarini keng foydalanganlar. Masalan:

Alloh taolo harom qilgan narsani yegan odam, albatta, Tangri taoloning la'natiga qolishi tabiiy bir hol. (“Hadis va hayot”, 11-juz, 139-bet). «Nabiy sollallohu alayhi vasallam: «Ey bor Xudoyo! Ummatinga ertalabki ishni barakali qilgin!» dedilar. (“Hadis va hayot”, 11-juz, 43-bet). Ushbu o'rinda Alloh, Tangri, Xudo leksemalari o'zaro ma'nodoshlikni yuzaga keltirgan. Ulardagi “butun mavjudotni yaratgan oliy ilohiy kuch” tushunchasi umumiylikni kasb etgani holda, o'ziga xos semalarga ham ega. **الله** Alloh – islom dinidagi ilohiy kuch, xudo ma'nosini bersa (O'TIL I, 73), Xudo so'zi ma'lum bir diniy ta'limotdagi yaratuvchi semasini o'zi bilan ifodalaydi. Tangri so'zi ham shunday xususiyatga ega bo'lib, ammo bu so'z turkiy xalqlar tomonidan islom dini kirib kelishidan ancha oldin qo'llanilgan. “Hadis va hayot” diniy mazmundagi asar bo'lganligi sababli Alloh so'zining qo'llanilishi ko'p uchraydi va muallif mazkur birlikni ifodalashda sinonim qatorlardan keng foydalangan. Masalan, Haq taolo, Tangri taolo, Yaratgan egam. Birgina “Hadis va hayot” asarining 11-juzida 366 ta bo'lib, muallif sinonimik qatordan ushbu so'zni salmoqli qo'llashni afzal ko'rgan.

Asli bundoq bo'lgan. Ansoriylardan Abu Mazkur roziyallohu anhu ismli kishining Ya'qub ismli qibtiy quli bo'lgan. Abu Mazkur Ya'qubga men o'lsam, sen ozodsan, degan. (“Hadis va hayot”, 11-juz, 219-bet). Biz, bu fikrga qo'shilish bilan birga, birinchisida banda Alloh taologa bevosita bog'lanishini va ikkinchi qismda boshqa **bandalar** bilan muomala qilish yo'li orqali faoliyat olib borishini ham eslab qo'ymoqni lozim topamiz. (“Hadis va hayot”, 11-juz, 2-bet). Ushbu jumalarda **banda**, **qul** leksemalari O'TILga ko'ra ayni bir ma'noni ifodalaydi. Ammo asar muallifi **banda** so'zini Allohning izmidagi kishi sifatida, **qul**ni esa bandaning itoatidagi odam tarzida qo'llagan.

Ayniqsa, musulmon kishi harom yo'l bilan mol-u dunyo kasb qilishdan xuddi cho'chqaning go'shtini yeyishdan hazar qilgandek hazar qilishi kerak. Harom yo'l bilan mol-u dunyo topgan odam ikki dunyoda sharmanda bo'ladi. Bu dunyoda azob-uqubat, turli balo-ofatlarga yo'liqib, u dunyoda jahannam ichida turib, qorniga taom o'rniga olovni yeydi. (“Hadis va hayot”, 11-juz, 22-bet). Harom

¹⁵² Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. T.: “Fan”, 2006, 45 b

¹⁵³ Maxmaraimova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili (o'quv qo'llanma) – Termiz.: Surxon-Nashr, 2021 y. – 124 b.

¹⁵⁴ Pinxasov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya. “O'qituvchi”. – T, 1969-y, 22b

yo'ldan mol topganlarga ham qo'llarini kesish va boshqa turli tan jazolari bilan birga, balo-ofatlarga yo'liqish, ibodati va duosi qabul bo'lmaslik kabi ruhiy-ma'naviy jazolar bor. Oxiratda esa do'zax azobi bo'lishi turgan gap. ("Hadis va hayot", 11-juz, 29-bet). Muallif yuqorida keltirilgan ifodalarda do'zax, jahannam so'zlarini o'zaro ma'nodoshlik asosida qo'llagan. Aslida ikkala so'z ham o'zlashma qatlamga oid bo'lib, do'zax-forscha (O'TIL I, 672), jahannam-arabcha gunohkorlarning ruhi narigi dunyoda doimiy azobda yashaydigan, din talablarini bajarmagan bandalar mavjud joy (O'TIL II, 77) ma'nosini bildiradi.

Oyati karimada halol rizqlarni yeyishga zid qilib *shaytonning izidan ergashish* sanalmoqda. Ya'ni, bu *shaytonning yo'lida yurganlarga* halol yemaydilar, deganidir. ("Hadis va hayot", 11-juz, 13-bet). Ushbu misollarda odamlarni din yo'lidan ozdiruvchi, ularni gunohga, jinoyatga, razolatga boshlovchi yovuz ruh yoki yovuz ruhlarning boshlig'i ma'nosini beruvchi *shayton* so'zi (O'TIL IV, 534) kontekstda ko'chma ma'noda qo'llanilib sinonimiyani yuzaga keltirgan.

Shuningdek, asarda muallif halol tushunchasini ifodalovchi birikmali holatdagi sinonimlardan ham foydalangan. Masalan: *Musulmon odam uchun halol narsani talab qilish, haloldan mol-u mulk topish farz hisoblanadi.* ("Hadis va hayot", 11-juz, 12-bet)

Ulamolarimiz ushbu hadisi sharif ba'zi bir johillarning dunyoda suv va nabototdan boshqa halol narsa qolmadi, deyishlariga raddiyadir, *shubha* va *haromning* doirasini kengaytirish *johillik* va *ilmsizlik* alomatidir, deganlar. ("Hadis va hayot", 11-juz, 12-bet) Mazkur jummalarda *shubha* va *harom*, *johillik* va *ilmsizlik* so'zlari kontekstda sinonim sifatida qo'llanilgan.

O'tgan dalil va hujjatlardan kelib chiqib, ulamolarimiz o'ziga haromlik sifati ilashmagan va kasb qilish sababiga *harom yoki makruh* ish aralashmagan narsani mutlaq halol, deb ta'riflaydilar. ("Hadis va hayot", 11-juz, 12-bet). Yuqoridagi jumlada harom va makruh so'zlari diniy sinonimiya tarzida qo'llanilgan. Makruh arabcha musulmonlar nazdida nopok, harom narsa (O'TIL II, 532) semasini o'zida ifodalagan.

Alloh taolo O'zi belgilab berganidan kam ishni qilish *nuqson* va *gunoh* bo'lganidek, Uning belgilab berganidan ortiqcha qilishga urinish ham tajovuzkorlik va *gunoh* hisoblanadi. ("Hadis va hayot", 11-juz, 15-bet). Bunda *nuqson* arabcha kishi nomiga nomunosib, uni salbiy jihatdan ko'rsatadigan belgi, *gunoh* forscha diniy tushuncha hisoblanib, odob-axloq doirasiga kirmaydigan ish mazmunida ma'nodoshlik yuzaga keltirilgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, og'zaki va yozma nutqda sinonimlarning katta amaliy ahamiyati bor. Sinonimlar nutqiy ta'sirchanlikka asoslanib, kitobxonning so'z boyligini oshiradi. Sinonimlar til lug'at tarkibining qanchalik boy va rang barangligini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.¹⁵⁵ Shu jumladan muallif sinonim so'zlardan keng foydalanib, nutqiy takrorlardan uzoq bo'lishga harakat qilgan. Ma'nodosh so'zlar leksemalarni o'rinsiz takror ishlatishga yo'l qo'ymaydi, boshqa uslublar singari diniy nutqda ham muallif uslubining ravonligini

¹⁵⁵ Pinxasov. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya. "O'qituvchi". – T, 1969y, 25b

ta'minlaydi, jumjalarning ixcham tuzilishiga keng yo'l ochadi, semalarni o'rganish jarayonida chuqur fikr yuritishga imkon beradi.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ И КОММУНИКАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ИНОФОНОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Н.Гончарова, КГПИ

Человеческий фактор обозначен в XXI веке как основополагающий в развитии экономики, политики, культуры, образования и воспитания подрастающих поколений.

Актуализация в условиях переживаемой сегодня мировым сообществом глобализации проблем межкультурной коммуникации, коренные изменения в политической жизни, социально – экономические реформы, проводимые в независимой республике Узбекистан, растущие требования к профессионализму на рынке труда, особая роль гуманизации и гуманитаризации в образовании – всё это является причиной сегодняшнего интереса к феномену культуры, двуединой роли языка и культуры в развитии будущих специалистов в современном обществе. Особые требования в этом плане предъявляются к педагогам.

Сегодня гуманизация и гуманитаризация, демократизация и национальная ориентированность, единство обучения и воспитания заявлены как основные принципы системы непрерывного образования в Узбекистане. В этих условиях происходит смена приоритетов в образовании, становится возможным усиление его культуuroобразующей роли, появляется новый идеал человека, обладающего умственной, этической, эстетической, духовной культурностью.

Поэтому демократическая концепция образования, разработанная в Национальной программе по подготовке кадров в Республике Узбекистан, предусматривает органическое включение в систему образования национальных, исторических и культурных традиций, нравственного опыта узбекского и других народов, проживающих на территории республики.

Средством и условием этого идеала, самой целью образования становится коммуникативная культура личности, включающая в себя как составные части эмоциональную и речевую, информационную и логическую культуру. Не случайно академик Д.С. Лихачёв подчёркивал, что нужно преподавать в школах формальную логику, так как многие люди не умеют спорить, не умеют точно выражать свои мысли, не умеют доказывать свои убеждения.

Логика – это наука не только о том, как мыслить, но и как спорить, как доказывать и как вести себя, например, в профессиональной среде. Логика важна для любой профессии. У знающего и умеющего применять основы логики установятся лучшие отношения с коллегами, он не будет грубо спорить с ними по несущественным вопросам.

Современное общество, общество информационных технологий ставит перед всеми типами учебных заведений задачу подготовки выпускников, способных: гибко адаптироваться в меняющихся жизненных ситуациях; самостоятельно критически мыслить; грамотно работать с информацией; быть коммуникабельными, контактными в различных социальных группах; самостоятельно работать над развитием собственной нравственности, интеллекта, культурного уровня.

Актуальнейшая проблема сегодня – нравственный облик, культура личности, так как в решении экономических, общенациональных и культурных вопросов важны усилия не только коллектива, но и каждого человека.

Общение – это сложный процесс, предполагающий стремление к истине; умение слышать и слушать другого человека; уважение к личности собеседника, с которым ведётся диалог, уважение его достоинства, соблюдение выработанных человечеством норм нравственности.

Культура речи – это составная часть общей культуры человека, умение точно, выразительно передать свои мысли. Язык отражает состояние нравственности в обществе. Язык – не только чуткий показатель интеллектуального, нравственного развития человека, его общей культуры, но и лучший воспитатель. Ясное выражение своей мысли, точный, продуманный подбор слов, богатство речи формируют мышление человека и его профессиональные навыки во всех областях человеческой деятельности.

Поэтому нужно уделять особое внимание формированию и развитию у студентов системы общеучебных интеллектуальных умений и навыков, то есть овладению такими базовыми мыслительными операциями как анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, обобщение и другие. Чтобы овладеть каждой из них, нужно, во-первых, её знать и понимать и, во-вторых, самостоятельно применять при решении разных типов и видов заданий, используя сначала более простые, а затем – более сложные системы действий.

С другой стороны, высокая культура речи предполагает овладение избирательными и выразительными средствами языка. «Живой язык, – подчёркивал К.И. Чуковский, замечательный знаток русского языка, – никогда и нигде не строится по указке одного только здравого смысла. В его создании участвуют и другие могучие силы». В многочисленных алогизмах, существующих в русском языке, вроде *думал думушку, делать дело, страшно рад* и др., Чуковский видел стремление говорящих к тому «чтобы речь была складной и ладной, чтобы в ней был ритм, была музыка и, главное, была выразительность».

И в этом плане ценным научно-методическим средством является приобщение нами студентов к работе с разного вида словарями (словари синонимов, антонимов, фразеологизмов, неологизмов, эпитетов, омонимов, паронимов, сочетаемости слов, словари языка писателей, иностранных слов, этимологические словари). Это расширяет словарный запас обучаемых и приучает их быть наблюдательными и внимательными к окружающему миру.

Что касается формирования навыков устно-речевого общения студентов-инофонов на русском языке, то в нашей практике положительно зарекомендовали себя организация и проведение информативных бесед о событиях из жизни студентов как основной формы проявления реально-коммуникативной коммуникации.

Основные типы упражнений:

- расспрос собеседника (в ситуации действительной нехватки информации);
- развёрнутые ответы;
- инициативное начало беседы и умение противопоставить информации собеседника свою собственную.

Очень важно в нерусской аудитории соблюдать определённую градацию в усложнении методики проведения информативных бесед: от подготовленной беседы к неподготовленной, экспромтной; от однотемной – к многотемной; от преобладания кратких монологических сообщений к диалогической форме речи, а в её рамках – от фронтальной беседы «преподаватель – аудитория» через управляемый и инициативный взаимный расспрос к безопорной беседе, от заученных реплик ко всё более свободному их варьированию; от словесных стимулов для управления беседой ко всё более широкому применению условных (паралингвистических) сигналов.

Так постепенно у будущих учителей формируется культура речи и коммуникативное поведение в современном обществе для последующей передачи подрастающим поколениям.

Литературы:

1. Адриянова В.И. Педагогические основы формирования личности в средней образовательной школе Республики Узбекистан на современном этапе». Т., «Фан», 2005г.

2. Чуковский К.И. Живой как жизнь. О русском языке. Сочинения в 2-х томах, том I, М., «Правда», 1990 г.

TOHIR MALIK ASARLARINING LINGVISTIK TAHLILI

B.To‘rayeva, Chirchiq PU talabasi

O‘zbekiston Respublikasi bundan chorak asr muqaddam mustaqil davlat sifatida shakllangandan beri ilm-fan, milliy madaniyatimizning har bir sohasida, ta‘lim-tarbiya tizimida jiddiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Istiqlol yillarida o‘zbek tilining qo‘llanish doirasi amalda nihoyatda kengaygani, uni ilmiy asosda rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar, tilimizning o‘ziga xos xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy va ommabop kitoblar, o‘quv qo‘llanmalari, yangi-yangi lug‘atlar ko‘plab chop etilayotgani jamiyat tafakkurini yuksaltirishga o‘z hissasini qo‘shmoqda.

“Falak”, “Davron”, ”Devona”, “Murdalar gapirmaydilar”, “So‘nggi o‘q”, “O‘lim uchburchagi”, “Mehmon tuyg‘ular”, “Odamiylik mulki”, “Eng kichik jinoyat”, “Ushlang o‘g‘rini”, “Husnu xulq”, “Iblis devori”, ”Umidlar dashti” kabi

qator tomli asarlari, “Alvido, bolalik”, “Shaytanat”, “Po‘rtanali ummonda suzar hayot qayig‘i”, “Mehmon tuyg‘ular”, “Odamiylik mulki” kabi qator asarlari kitobxonlarning qalbidan chuqur joy egallab, qo‘lma-qo‘l bo‘lib o‘qilmoqda.

Tilshunoslik, xususan, o‘zbek tilshunosligi hozirgi darajaga yetguncha uzoq tarixiy rivojlanishni bosib o‘tdi. Tilshunoslik fani bosib o‘tgan uzoq o‘tmishga nazar tashlasak, o‘zbek tili taraqqiyoti va takomillashuvining olis moziyga borib taqalishiga guvoh bo‘lamiz. Shu davr mobaynida boshqa sohalar singari o‘zbek tilshunosligining barcha tarmoqlarida ilmiy izlanishlar olib borildi va fandagi yangiliklar hayotda tadbiq etilmoqda. Albatta, bugungi kunga kelib ham ushbu sohadagi erishilgan yutuqlarning son-sanog‘i yo‘q deya bemalol ta‘kidlay olamiz.

O‘zbek adabiyotida betakror asarlari bilan xalqimiz ma‘naviyati xazinasiga ulkan hissa qo‘shgan ijodkorlar juda ko‘p. Asarlari kitobxonlar ko‘nglidan joy olgan, el ardog‘idagi adib Tohir Malik asarlarini o‘qir ekanmiz, ularning har biridagi muhtaram so‘z qudrati, muhtasham ma‘no kengligi, xalqchil, ommabopligi, nazariy masalalarni hayotiy misollar bilan hamohangligi, diniy va dunyoviy bilimning omuxtaligi, kitobxon qalb torlarini tebrata oladigan harorati hech bir o‘quvchini befarq qoldirmaydi.

Tohir Malikni mohir so‘z san‘atkori sifatida bilamiz ekan, uning til qo‘llay olish, kitobxonda ma‘lum ekspressiv, estetik zavq uyg‘ota olish mahoratiga tan bermay iloj yo‘qligini ushbu asar orqali ham ko‘rishimiz mumkin. Zero, so‘nggi yillarda internet manbalar va ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazilayotgan turli so‘rovnomalar, statistik ma‘lumotlar orqali “Shaytanat” asarining eng ko‘p mutolaa qilinayotgan asarlar ro‘yxatida eng oldingi saflarda turganligining yana bir sabablaridan biri sifatida - adibning o‘ziga xos tili ekanligini bemalol takidlashimiz mumkin. Tohir Malikni diniy bilimlarni puxta egallagan yozuvchi sifatida ham ko‘pchilik e‘tirof etadi. Adibning diniy mavzuga yo‘g‘rilgan bir qancha didaktik asarlari ham borligini bilamiz. “Shaytanat” asarida ham adib o‘zining diniy bilimlarini oshkor etib, voqealar tafsilotiga, qahramonlar holatiga mos ravishda Qur‘on yoki Hadisi-sharifdan ko‘plab namularni keltirib, ulardan to‘g‘ri xulosa chiqarishga undaydi. Ko‘pincha bunday namunalar diniy bilimga ega qahramonlar tilidan, ba‘zan muallif qilidan berilganining guvohi bo‘lamiz: “Johil banda... Yaratganning —Yaa bani Adama! Iza roaytal-g‘ina muqbilan a‘layka faqul zambun a‘jilatun uqubatuxu (ma‘nosi, —Ey Odam farzandi! Agar senga boylik kelayotganini sezsang, bilginki, azob-uqubati va jazosi naqd bo‘lgan gunoh kelayotir” (Qudsiy hadisdan) deb ogohlantirganini bilmasa, kim aybdor?”. Qahramonlar tilidan esa, ko‘pincha Abdurahmon tabib, Muhiddin ota, Doktor Xudoyor, Afruza kabi obrazlar tilidan Qur‘on suralari va Hadisdan namunalar keltirilgan. “Al-birru laa yublaa, vaz-zanbu laa yunsaa, ad-Dayyaanu laa yamuut. I‘mal maa shi‘ta, kamaa tadiynu tu‘danull (ma‘nosi: —Yaxshilik eskirmaydi, gunoh unutilmaydi, Alloh taolo o‘lmaydi. Endi nima qilsang qilaver. Amalingga yarasha jazo olasan” (Hadisi sharifdan).),-dedi Abdurahmon tabib ma‘noli ohangda”.

Ayniqsa, xulosa hamda so‘roq tarzida keltirgan jumla so‘ngida “vallohu a‘lam” birligini juda ko‘p o‘rinda qo‘llaganini ko‘ramiz: “Solih bandalar

savoblarinig hisobidan chiroyli mukofotga ega chiqib, quvonayotgan lahzalarda bular “Kimning gunohi o‘girroq” tarozu talashayotgan bo‘larmikinlar, vallohu a‘lam! (V kitob, 654-b.).

Adib bo‘layotgan voqea-hodisalarni shunchaki so‘zlovchi, tasvirlovchi muallif emas, shu hodisalardan xulosa qilishga undayotgan ustoz kabi ko‘rinadi asarda. Jumladan, bo‘lib o‘tayotgan hodisalarga o‘zi savol bergan holda javobni ham “begona” qilmaydi: “Keyin nima qiladi? Qayga boradi? Ishxonasiga keladi. Birov “Bilmayman”, deydi, birov “Falonchiga uchrang”, deydi. ...Xotini ishonadimi? Yo‘q ishonmaydi.” (III kitob, 795-b.). O‘zbek fantastik adabiyoti taraqqiyotiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatayotgan ijodkorlardan biri

Tohir Malik asarlarida badiiy til bobida o‘ziga xos so‘z san‘atkoridir. Uning asarlari o‘zbek adabiyotida yaratilgan adabiy meros orasida o‘zining qiziqarliligi, hayotiyiligi, ta‘sirchanligi, inson xarakterini va ruhiyatini haqqoniy gavdalandirganligi hamda turmushning murakkab muammolarini qalamga olganligi bilan ajralib turadi. Tohir Malik o‘z asarlarida o‘zbek tilining estetik vazifalarini nechog‘lik mukammal bajara olishini isbotlagan. Ijodkor asarlarida badiiy tasvir ifoda vositalarni qo‘llaganki, bu yozuvchining tilimizdagi bor imkoniyatlardan nechog‘lik foydalana olishini ko‘rsatib beradi.

Adabiyotlar:

1. E.Begmatov , H.Bozorov O. Til va nutq. –T.: O‘qituvchi, 1993.
2. Ne‘matov, R.Rasulov O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.
3. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabiyeva D. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.–T.:Yangi asr avlodi,2001. –201 b.

ОСОБЕННОСТИ ИЗОЛИРУЮЩИХ ЯЗЫКОВ

**Э.Аджеминова, преподаватель ФерГУ,
научный руководитель
Ш.Ахунова, студентка ФерГУ**

К так называемым изолирующим языкам относят китайско-тибетские, мон-кхмерские и ряд других языков Юго-Восточной Азии. Все они дислоцируются относительно компактно в Восточной и Юго-Восточной Азии. Характер их генетических связей - даже в пределах китайско-тибетской семьи - не вполне ясен. Эти языки обнаруживают очевидное типологическое сходство, зафиксированное в их определении как изолирующих языков. В настоящее время неясно, является ли их типологическое сходство отражением скрытых во времени родственных связей или же это результат "типологического сродства" [1,с.23]. Однако незнание причин типологического сходства не может препятствовать изучению самого этого сходства и выявлению общих типологических свойств. Намечающееся в последнее время стремление вскрыть общие черты в строе указанных языков [2, с.11] преследует, говоря терминами В. Скалички [3,с.54], не столько "классификационные", сколько "характерологические" цели. Стремление познать общие свойства ставится в

связь с углубленным изучением и описанием конкретных языков, относящихся к указанной группе.

Настоящее сообщение имеет целью на материалах китайского и вьетнамского языков (как наиболее типичных представителей изолирующих языков) дать обзор основных типологических свойств изолирующих языков и попытаться показать взаимосвязь и взаимообусловленность этих свойств.

Наиболее характерной чертой изолирующих языков указанных групп обычно считают моносиллабизм. Принято говорить, что в этих языках слогоделение морфологически значимо, т. е. слог всегда соответствует либо слову, либо значимой части многосложного слова. Слоги имеют строго определенную структуру и количественно ограничены. В составе слога разные классы звуков занимают фиксированные позиции. Например, во вьетнамском языке "начальнослоговой согласный всегда эксплозивный, конечнослоговой - импловзивный" [6, с.22].

Согласно высказанной в указанной статье гипотезе, такого рода особенность звукового строя обуславливает неизменяемость значимого слога, вследствие чего определенное значение базируется на неизменяемой звуковой оболочке. Такой оболочкой всегда является слог. Отдельный звук может быть носителем смысла только как частный случай слога. Поэтому можно сказать, что в этих языках в отличие, например, от европейских языков только звуки, организованные в слоги, могут быть носителями смысла.

Типологические свойства любого языка наиболее полно выявляются в сфере слова. (Для наших целей достаточно определить слово как грамматически законченную единицу языка, способную к отдельному синтаксическому употреблению.) Говоря о типологических изысканиях в XIX в., Дж Гринберг отмечал: "В качестве основы для классификации было найдено нечто, имеющее кардинальное значение для всесторонней общей характеристики языка, а именно морфологическая структура слова..." [7, с.17]. В какой мере можно говорить о морфологической структуре слова в рассматриваемых языках? Каково объективное содержание понятий "морфема", "основа", "корень", "аффикс", в общеграмматическом обиходе обозначающих величины, меньшие, чем слово? Иначе говоря, существуют ли в изолирующих языках единицы, меньшие, чем слово? Если их нет, то соответствующие термины неприменимы ни к китайскому, ни к вьетнамскому языкам. "Как можно, - спрашивал Э. Бенвенист, - пользоваться одним термином "корень" одновременно для китайского и арабского языков?"

В данной статье, разберем изолирующий тип языка. Изолирующие языки (аморфные, односложные, корневые) – это языки, которые не имеют суффиксов, приставок и являются бесформенными. Слова языков данной классификации состоят из одного корня, будучи короткими, часто односложными [8, с.61]. В основном используются служебные слова и конструкции, порядок слов, интонация и т.п. Изолирующие языки широко

распространены в Юго-Восточной Азии. Языки которые относятся к данной классификации это: 1) австроазиатские языки (вьетнамский и кхмерский языки); 2) сино-тибетские языки (классический китайский, древний тибетский, бирманский языки); 3) тай-кадайские языки (тайский и лаосский языки).

Для лучшего понимания и анализа данной классификации важно рассмотреть один из языков данного типа. Например, классический китайский язык. Китайский язык является одним из распространенных языков мира и одним из сложных. В китайском языке нет падежей, склонений, слова не изменяются, нет суффиксов и приставок. Имеются лишь набор иероглифических служебных слов. Грамматические отношения в китайском языке могут выражаться только помощью семантики, порядка расположения корней, служебными словами, интонацией.

Китайский язык относится к корнеизолирующим подтипам и к ним относятся такие языки как: вьетнамский, тайский, бирманский языки. Существуют также основоизолирующий подтип к ним относятся: кхмерский и малайско-индонезийские языки.

В изолирующих языках есть свойство морфем такие как моносиллабизм и силлабоморфема. Моносиллабизм – морфема состоящая не больше и не меньше из одного слога. Силлабоморфема – языки обладающие слоговым тоном.

Если сравним китайский язык с русским языком то нетрудно понять, что различий довольно много. Например, в отличие от русского, в китайском языке одно и тоже слово может быть и глаголом, и существительным, и даже прилагательным, все зависит от контекста. И русский язык более многогранен и свободен. А что касемо письменности, если в русском языке есть алфавит, то в китайском, письменными знаками выступают иероглифы. В русском языке грамматика точная и имеет свои правила. Так как в русском языке есть падеж, склонения, флексии, спряжения, синтаксис и т.д. Когда в китайском как упоминалось выше, все это отсутствует.

Изучив не только особенности изолирующего типа, но и на примере проанализировав язык из данной типологической классификации и сравнив ее с русским языком, мы еще больше можем понять насколько эти языки различаются или в каких аспектах присутствуют некоторые схожести.

Литературы:

1. Кузнецов, П.С «Морфологическая классификация языков» Москва Издательство МГУ 1954.

2. Аджеминова, Э. Р. Перевод и двуязычие при обучении русскому языку. ББК 81.2- 5 Т 307, 221.

3. Adjeminova, E. R. (2022, October). TRANSLATION AND BILINGUALISM IN TEACHING RUSSIAN. In INTERNATIONAL CONFERENCES (Vol. 1, No. 8, pp. 123-127).

4. Adzheminova, E. R. (2022). Phraseological Units of Culinary Vocabulary. Miasto Przyszłości, 29, 82-83.

5. Аджеминова, Э. Р. (2021). Семантика фразеологических единиц как средства образности культурных ценностей.

PHRASEOLOGICAL IMAGINATION AND FEATURES OF ITS OCCASIONAL TRANSFORMATION

*E. Adzheminova,
lecturer at FerSU, department of russian philology*

Imagery is a factor that determines occasional transformations of phraseological units (PU). Traditionally, figurativeness is understood as “the ability of language units to create visual-sensory representations of objects and phenomena of reality” [5, p. 123]. Phraseological units are just such signs.

Speaking about the figurative nature of phraseological units, first of all, they mean the core of phraseology - idioms; The originality of an idiom as a sign lies in the fact that objects, phenomena of the surrounding world are characterized or called by native speakers indirectly - through an image. N.B. Mechkovskaya, defining the image as a complex sign, identified a number of its inherent features: 1) individually subjective nature, manifested in the fact that each person creates his own images of objects, phenomena; 2) the inseparability of the content of the image from the specific form (and therefore the impossibility of combining with abstract nouns); 3) the predominance of sensory-visual content [4, p. 184]; these features are inherent in both figurative and idiom phraseological units, which has a significant impact on the processes and results of occasional transformations of phraseological units.

The imagery of a phraseological sign is a powerful incentive to use it in speech.

Imagery is able to generate expressiveness in a phraseological sign - a property due to which a phraseological unit is valuable as a sign [5; 7].

In this case, it is customary to talk about the transparency / opacity of the image. Phraseologisms with transparent figurativeness include units, the image of which can be represented, imprinted in the minds of native speakers.

There are several types of phraseological units with transparent figurativeness.

1. The clearest idea-image arises for native speakers when they perceive idioms based on figurative situations of a real nature. We are talking about those life situations that are captured as pictures or scenarios from everyday, professional spheres of human life. It is not difficult to imagine a wet chicken or a naked king, it is not difficult to imagine how you can go with the flow, throw a stone into the garden, keep your hands at your sides, tighten nuts, drop anchor, reel in fishing rods, etc.

2. However, most phraseological units are based on pictures and scenarios that capture situations that are unreal, that have not had and do not have a real embodiment. It is human nature to imagine, to fantasize - this is the quality of human thinking and manifests itself in cases of figurative representation of unreal situations [9; 17].

At the same time, the creative abilities of native speakers are updated. appear, although with a large amplitude of subjectivity, discrepancies in details, pictures-images that formed the basis of phraseological units to hang noodles on your ears, grab stars from the sky, break through an open door, search in the afternoon with fire, porridge in your head, a cat cried, throw beads in front of pigs, etc.

A feature of such phraseological units is, on the one hand, the specificity of details (the visual-sensory basis that determines the very possibility of representation), and on the other hand, the fantastic nature of the situations captured.

3. The third group includes phraseological units in which the phraseological image is visual-objective, however, there are signs that are not perceived as visual-sensory: an etched wolf, a shot sparrow, a grated roll, a stumbling block, etc.

In such phraseological units, in addition to the specific image of a wolf, sparrow, kalach, pictures-actions are "added", as a result of which and came etched - from poisoning, shot - from shooting, grated from rubbing. The "train" of images in such cases are pictures of actions unfolding in time and space [7, p. 190].

4. The fourth group of phraseological units with "transparent figurativeness" includes phraseological units with visual a sensual object, accompanied (characterized) by a sign of belonging: the sword of Damocles, the Achilles' heel, the Trojan horse, etc.

It is not difficult to imagine a sword, a heel (heel), a horse and other objects, however, it is impossible to imagine the details that are characteristic of these images, corresponding to these images, without knowing the etymology of the phraseological unit.

5. The fifth group consists of phraseological units, which are based on the mode of action, which is a combination of various actions: play hide and seek, reinvent the wheel. A feature of such figurative paintings is the mosaic nature of the parts of the image, connected in a different sequence: play - run from place to place, squat, stand up for something, catch up; to invent - to think, draw, manufacture (bend, saw out, bend, etc.) details, connect them.

The main feature of phraseological units with obscured figurativeness is the impossibility to present a visual-sensory image in the minds of native speakers, the impossibility to capture the image-"picture".

Bibliographic list:

1. Alefirenko N.F. Phraseology in the light of temporary linguistic paradigms. – M.: OOO "ELPIS Publishing House", 2008.

2. Adzheminova, E. R. Translation and bilingualism in teaching the Russian language. BBK 81.2-5 T 307, 221.

3. Adjeminova, E. R. (October 2022). TRANSLATION AND BILINGUALISM IN TEACHING RUSSIAN. In INTERNATIONAL CONFERENCES (Vol. 1, No. 8, pp. 123-127).

4. Adzheminova, E. R. (2022). Phraseological Units of Culinary Vocabulary. Miasto Przyszłości, 29, 82-83.

5. Adzheminova, E., & Davlyatova, G. (2021). PHRASEOLOGICAL UNIT IN THE SYSTEM OF LANGUAGE SIGNS. Herald pedagogics. Nauka i Praktika, 1(1).

НАЦИОНАЛЬНЫ БЛЮДА КИТАЙСКОГО И ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАК ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ

А.Мухаметшина, КФУ

Обычай стола - важнейшая часть человеческого быта, они отражают опыт людей, живших до нас, и уходят корнями в глубокую древность. Эти обычаи формировались под влиянием природных, исторических и социально-экономических условий, культурного обмена с соседями. Поэтому национальная кухня - одна из составляющих истории и материальной культуры народа.

На особенность национальных кухонь оказывали влияние религиозные обычаи, система культовых запретов, старинные обычаи, регламентировавшие образ жизни. Так, большинство мусульман не употребляют свинины, народы Индии, исповедующие индуизм, исключают из своего рациона, частично или полностью, продукты животного происхождения. Китайцы совершенно не употребляют молочных продуктов, а в Индии не едят говядины. На вкус приготовляемых продуктов влияют особенности технологии обработки продуктов, различные приемы тепловой обработки, различные сочетания продуктов.

Сколько различных народов и национальностей в мире, столько различных традиций и культур. Это естественно, потому что несмотря на то, в каком уголке Земли живет тот или иной народ, у каждого из них свои законы, свои обычаи, свои порядки. Данная особенность относится и к кулинарии. У каждой национальности есть собственные блюда, собственные методы их приготовления.

Методы готовки в основном зависят от традиций, мировоззрения, обычай и быта. Очень часто встречаются такие случаи, что схожие по внешнему виду и вкусу блюда готовятся и называются по разному, и, наоборот, блюда, которые звучат похоже имеют различные вкусы. Они отличаются использованием различных продуктов питания: специи, виды мяса, разновидность овощей и фруктов и так далее.

В данной статье рассмотрим непохожие друг на друга народы. Китайский и тюркские народы во многом отличаются. Они расположены на разных территориях, исповедуют разные религии, придерживаются разных политических режимов, у них разные взгляды на мир и разный быт, даже их языки относятся к разным семействам. Но, несмотря на это, в тюркских языках встречаются много китайских заимствований.

Здесь мы рассмотрим именно отношение к еде, названия блюд и методы их приготовления. Хотя различий у данных народов огромное

количество, тематика еды имеет много схожестей. Во-первых, нужно отметить само отношение к ней. У тюркских народов естественным считается спросил ли человек про то, поел ли еще другой человек, когда они узнают о делах друг друга. Особенно, это относится к общению между старшим и младшим поколением. Бабушки-дедушки, папы-мамы всегда спрашивают своих детей именно об этом. У китайцев же сама конструкция предложения «Как ты?», «Как дела?» переводится как «Ты еще покушал?» - «你吃饭了吗?» (*ньинин – Nǐ chīfàn le ma?*). Кроме того у этих народов схожие взгляды на «остатки еды». И китайский и тюркские народы считают, что еду оставлять нельзя, всегда нужно доедать, ее нужно ценить и дорожить ею.

Перейдем же к самим блюдам. У этих национальностей часто встречаются блюда со схожими названиями, схожим внешним видом, схожим вкусом. Например, известные в Таджикистане, Казахстане, Узбекистане, Башкортостане, Татарстане «манты» идентичны китайским 馒头 (*ньинин – mán tou*). В данном случае речь идет не только о схожем названии, но даже о схожих вкусе и способе приготовления. Слово 馒头 отдельно по иероглифам значит «наполненная голова», то есть «блюдо в форме головы, заполненная различной начинкой». И у тюркских, и у китайского народов они одинаковой формы, они готовятся на пару, только наполнение этих блюд немного отличается. У тюркских обычно используется мясо и картофель, у китайцев же часто встречается сладкая начинка (персик, сакрыра варенье из роз и т.п.), но можно найти и с соленой (грибы, доуфу, капуста). Мясо и картофель в данном блюде не встречается вообще.

Так же схожими по форме и употреблению является чак-чак. Особенно популярный у татар и башкир данное блюдо обжаривается в огромном количестве масла, а после остывания скрепляются при помощи меда. У татар название этого блюда объясняется тремя способами. Первое – что оно похоже на росу, которая в татарском языке переводится как «чык». Второе объясняется звуком, который воспроизводится при приготовления теста в масле. А также третье объяснение, что компонент «чэк» используется как синоним слова «мелкий». В китайском языке данное блюдо носит название 油条 (*ньинин – yóu tiáo*). Отдельно по иероглифам оно значит «продолговатый предмет в масле». В Китае оно так же золотистого цвета. Конечно же, мед здесь не используется, и тесто е скрепляют между собой. В большинстве случаев, тесто подслащивают различными вкусовыми добавками, но встречается и соленая вариация. Считается десертом как у тюркских, так и у китайского народов.

Есть и другие блюда, схожие по внешнему виду и наполнением. Например, долма. Название данного блюда во многих тюркских языках переводится как «заполнять», «наполнение» (азербайджанский, турецкий, туркменский, узбекский языки). Не будет ошибкой, если скажем, что популярная у тюркских народов долма, встречается и у китайцев. У тюрков

это фарш с рисом в листьях винограда. Так же используются различные специи, орехи. В Китае она носит название 春卷 (*пьянин – chūn juǎn*). Если рассмотрим отдельно по иероглифам, то 春 – «весна», «весенний», а вторая часть – 卷 – значит «свернуть», «завертка». У китайцев есть национальный праздник Весны, при проведении которой готовятся определенные блюда. 春卷 является таковым. Чаще всего его готовят в это праздник, но и в обычные дни иногда тоже встречаются. Внутри рисовой бумаги складывают рис или лапшу, куриное мясо, фасоль, различные специи.

На Земле у каждого народа, у каждой национальности есть своя собственная история, свои традиции и обычаи, свой быт, свое мировоззрение и отношение ко всему. У каждого народа есть и своя особенность. Одна из особенностей – это национальная еда. Национальное блюдо – это драгоценная часть традиций, которая создавалась, формировалась и улучшалась на протяжении веков. Каждый человек хранил его и передавал от поколения к поколению. У разных народов есть блюда, которые отличаются используемыми овощами, фруктами, мясом, специями и методом приготовления. Есть и отличия и схожие стороны у блюд различных народов (что мы проследили чуть выше). Кухня каждой национальности по-своему неповторима и богата, поэтому нужно хранить их, ценить и передать в таком виде нашим будущим потомкам.

Литературы:

1. Марушкина Н.С. Концепт «Еда» в контексте диалога культур: автореф. дис. ... канд. культурологии. – Иваново, 2014. – 25 с.
2. Похлебкин В.В. Национальные кухни наших народов. – М.: Легкая и пищевая промышленность, 1983. – 308 с.

O‘ZBEK TILIDA MUROJAAT SHAKLLARINING FONATSION VOSITALAR BILAN IFODALANISHI

V.Giyosova, rus filologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Murojaat birliklari – tilshunoslikda biroz munozarali, hali to‘liq va har tomonlama tadqiq etishni talab etuvchi grammatik kategoriyadir.

Murojaat – bu muloqotning eng ko‘p qo‘llaniluvchi birliklaridan biri bo‘lib, u nutqiy muloqot jarayonida aloqa o‘rnatishning eng muhim vazifa bajaruvchisi etib belgilanganligi bilan tadqiqotchilarning diqqatini tortib kelmoqda. Biroq bu birlikning ilmiy nuqtai nazari hozirgacha noaniq va u getrogen tabiatli unsur deya ta’riflanib kelinmoqda. Ba’zi tilshunoslar murojaat birliklarini tilning faqat sintaktik tizimining bir qismi sifatida belgilaydilar. V.V.Vinogradov, N.S.Valgina, A.A.Shaxmatov, A.M.Peshkovskiy va boshqalarning tadqiqotlarida bu o‘z ifodasini topgan. Bundan tashqari rus tilshunosligida mavjud lingvistik ensiklopedik lug‘atlarda “murojaat” atamasi “gapning grammatik jihatdan mustaqil

va intonatsion jihatdan ajratilgan a'zosi sifatida qaraladi hamda uning o'ziga xos vazifasi nutq qaratilgan shaxsni nomlashdir"¹⁵⁶ deya sharhlanadi.

Shu sababli uni o'rganish hamisha olimlar diqqat markazida bo'lib kelgan. Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, dastavval "murojaat" tushunchasini chuqur tadqiq qilish masalasi ko'ndalang bo'ldi. O'zbek tilshunosligida "murojaat" turli terminlar bilan nomlanadi va turli vositalar bilan ifolalanadi.

Murojaat shaklida fonatsion vositalar ham mavjud bo'lib, ular ekstralingvistik vositalarning ikkinchi guruhini tashkil etadi. Bunda ovozning baland - pastligi, cho'ziqliligi, shiddati, jahd bilan talaffuz qilinishi kabilar murojaatga qo'shiladi va uni to'ldiradi.

Murojaat shaklining bu ko'rinishida ham muallif - hikoyachi izohi mavjud bo'ladi va fonatsion vositalar ana shu izoh orqali ma'lum bo'ladi: ... Lekin norasta bolani och qoldirma! --- cholning ovozi gumbirlab chiqar, unga sayin ko'nglim ozib, boshim aylanar edi».

«Gumbirlagan ovozdan uyg'onib ketdim.

-- Husanboy! Ho Husanboy!

-- Gapir, ming'illamasdan! -- dedi Oqsoqol hayqirib. Ammo endi tovushda dag'dag'a emas, ingrashga o'xshash ohang ham bor edi... (O'.Hoshimov)

Fonatsion vositalar orqali murojaat shaklining tarzi muallif - hikoyachi izohisiz ham berilishi mumkin. Bunda so'zlovchi sub'ekt nutqining o'ziga xos, jumla tarkibidagi ba'zi so'zlarning yozuv ifodasi talaffuzdagidek ko'rinishda yoziladi: Dadam yaqin kelishi bilan yalindim.

—Non. Dada, no-o -on!

«Hovuchimdagi suvni oyimni yuziga sepdim. Oyim bir seskandi, ammo ko'zini ochmadi.

— O'g'li-m! — dedi ojiz ingrab. (O'.Hoshimov)

—O'rtoooqlarr! Qancha to'ying bo'lsa, ko'rsat! Opke, cho'lingniyam uylantirvoraman. Qancha kerak? Pulning hammasi Otaboy akangda! (S.Ahmad)

Eshikning taqqillashi ham uy egasiga murojaatni ifodalaydi:

Taqqillaydi eshik nogahon,

— Kimsan? -- deyman, tugab sabotim

— Ochgil, — deydi. — Men senga mehmon,

Bilmoq bo'lsang — tashvishdir otim.

(A.Oripov)

To'rtlikning birinchi misrasi mehmonning mezbonga murojaatini ifodalaydi, bu murojaatning ekstralingvistik vositasi, uchinchi va to'rtinchi misralar ham mehmonning nutqi, bunda faqat «ochgil» murojaat xolos, qolgan gaplar xabar - ma'lumotdir.

She'ning ikkinchi bandi ham tuzilish jihatdan yuqoridagi qolipga to'la tushadi:

Taqqillaydi eshik nogohon.

¹⁵⁶ Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. — М., 1990 -[электронный ресурс].- Режим доступа: <http://tapemark.narod.ru/les>.

- Kimsan? – deyman tugab sabotim.
- Ochgil, – deydi. – bu men, qadrdon,
- Bilmoq bo‘lsang – bardoshdir otim.

(A.Oripov).

Quyida keltirilgan parchada ishora-harakat-jestikulyatsion, tovush-fonatsion vositalar murojaatning qay tarzda ifodalanganini ko‘rsatadi:

U ishini xontaxta ustiga qo‘yib, ko‘zimga ta’nali qaradi. Chiroyli ko‘zlarida «shu gapni siz aytyapsizmi?» degan ma’no bor edi.

–Men-chi, oyijon? – dedi xotirjam ohangda.

–Bolam! Jon bolam, – dedim iltijo qilib. –Kimsanni sen kutsang, men kutmayapmanmi! O‘z bolamning ko‘ziga o‘zim cho‘p solgandan ko‘ra o‘lganim yaxshimasmi! Nima qilay, jon qizim, ilojim qancha!

– Oyi... – dedi pichirlab. – Axir u kishi... adam-ku...

–Nima qilay, jon qizim... – Nami qurimagan sochlaridan, oppoq tekis yuzidan o‘pa boshladim.

– Kimsan aka... – Uning bo‘g‘zidan ojiz nido otilib chiqdi. – Kimsan aka... Oyijon! Nima deyapsiz? Nima qilmoqchisiz?

(O‘.Hoshimov)

Muloqot jarayonida o‘zaro murojaat qilish asnosida ovoz va intonatsiyaning o‘zgarishi hamda fonatsion vositalarning turlicha ifodalanishi ham murojaatni mazmunan to‘ldirib keladi. Ekstralingvistik vosita hisoblangan bu kabi tovush-fonatsiya asosan murojaat mazmunini to‘ldirish uchun xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М., 1990 -[электронный ресурс].- Режим доступа: <http://tapemark.narod.ru/les>.

2. Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фанл. номз. ... дисс.. – Тошкент, 2007. – Б.23.

3. Акбарова, З. (2007). Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол. фанлари номзоди... дисс.

4. Akmaljonovna, A. Z. (2021). Methods of formation of independent reading skills in primary school students. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(3), 1425-1428.

5. Akmaljonovna, Z. A., & Usmonalievna, A. R. (2022). Analysis Of Views On The Formation Of The Linguistic Landscape Of The World. *Anglisticum. Journal Of The Association-Institute For English Language And American Studies*, 11(1), 11-18.

ОСНОВНЫЕ ВИДЫ И ТИПЫ ОТНОШЕНИЙ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

С.Юлдашева, преподаватель КГПИ

Лексика любого языка представляет собой единство взаимообусловленных элементов. Слова в языке находятся в тесной связи

друг с другом, образуя при этом построенные на различных основаниях системы: словообразовательные (словообразовательные гнезда), семантико-грамматические (части речи), семантические (антонимы, синонимы, омонимы, лексико-семантические группы, семантические поля и т.д.). Лексико-семантическая система языка – система лексики данного языка, множество элементов, находящихся в закономерных отношениях и образующих целостность. Лексическая единица – элементы языковой системы, связанные отношениями противоположности, сходства, тождества, включения и др. Каждая единица включается в определенные поля, представляющие собой множества, единицы которых между собой взаимосвязаны и взаимодействуют с единицами других полей [1]. Лексика как система включает в себя следующие компоненты: возможность распределения лексики по семантическим полям; возможность последовательного описания словарного состава языка; гипер-гипонимические отношения (иерархия); синтагматические отношения (закономерности употребления той или иной лексики в текстах); парадигматические отношения (антонимия, синонимия и т.д.); компонентный анализ. Все слова в лексической системе языка объединены двумя видами отношений – парадигматическими и синтагматическими. Парадигматические отношения характеризуют строение любых словесных группировок или классов, «выделенных в языке по принципу формальной или семантической общности их членов и в то же время противопоставленных друг другу по одному из этих оснований». Иными словами, такие отношения основаны на понятии оппозиции. Оппозиция – формальное противопоставление лексической единицы другим лексическим единицам, которые входят вместе с ней в одну парадигму (например, слова муж и жена входят в одну парадигму по признаку «член семьи», но образуют оппозицию на основе биологического пола. Как правило, в лексико-семантическую парадигму объединяются слова, которые связаны отношениями противоположности (например, антонимы: день – ночь), равнозначности (например, синонимы: ребенок – младенец), соположенности (например, эквонимы: любовь – уважение – дружба), включения (например, видовой термин: дерево – осина) и т.д. Синтагматические отношения – такие линейные отношения, которые возникают между разными членами горизонтальных рядов, соотносящимися как определяющий и определяемый. Например, группы слов по следующим типам: предмет – признак (sky – blue, snow – snowflake), целое – часть (tree – branch, house – room), предмет и выполняемое им действие (gun – shoot, water – flow) и т.д., такие отношения часто называются отношениями присущности. В отличие от парадигматических, синтагматические отношения лексических единиц основываются на понятии позиции. Позиция – положение лексической единицы в тексте, проявляющее ее отношение к другим, семантически близким ей единицам. Различают сильные и слабые позиции. Сильные позиции – позиции различения слов или их лексико-семантических вариантов (например, свежий огурец, свежий номер газеты и

свежий ветер). Слабые позиции – позиции неразличения/нейтрализации значений слов или их лексикосемантических вариантов (например, поля: тетради, шляпы, наделы крестьян) [2]. Существует четыре основных типа оппозиций и дистрибуций лексических единиц: 1. включающий тип (родо-видовой) – тип, при котором значение одной единицы включает в себя значение второй, но значение включающего слова является более содержательным, имея дополнительные дифференцирующие компоненты. Например, слова, соответствующие видовым понятиям (пудель, овчарка и т.п.) выступают как включаемые по отношению к слову, являющемуся родовым понятием (собака). Так же в пример можно привести такую дистрибуцию: дерево – береза, дуб, осина и т.п. Такой вид дистрибуции называется включающим, а тип оппозиции – приватным, или частным, так как один член оппозиции имеет какой-либо семантический признак, который не имеет другой член; 2. совпадающий тип – тип, при котором лексические единицы полностью совпадают по значению и употреблению, так как являются абсолютными синонимами (например: лингвистика – языкознание). Такие слова обладают эквивалентной, то есть совпадающей дистрибуцией и нулевой оппозицией; 3. частично-совпадающий тип (перекрещивающийся) – тип, при котором лексические единицы совпадают частично (такой тип ярче всего выражается антонимами). Например, слова брат и сестра обладают общим признаком «кровные родственники», «дети» по отношению к родителям, но различаются по родовым признакам. 4. несовпадающий тип – тип, в котором лексические единицы не совпадают ни по употреблению, ни по значению. Такие слова называются внеположенными, например: снег – ружье. Такой тип отношения обычно наблюдается у омонимов и различных лексическо-семантических вариантов многозначных слов. Некоторые ученые выделяют помимо парадигматических и синтагматических еще один вид отношений – эпидигматический, то есть отношения семантического и формального словообразования. Эпидигматические отношения являются чаще всего или отношениями равнозначности, отношениями параллельной деривации, т.е. словообразования, между производными одной и той же ступени (например, учить – ученик, учить – учитель, учить - учение), или отношениями включения, подчинённости, отношениями последовательной деривации (учить – учительство - учительствовать).

Литературы:

1. Болотнова Н.С., Болотнов А.В. Современный русский язык: Лексикология. Фразеология. Лексикография. – М.: Флинта, 2009. 224 с.
2. Вендина Т.И. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 2001. 368 с.

РАБОТА НАД ЭПИТЕТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТИЛИСТИКЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Л.Половина,

Преподаватель кафедры русского языка и литературы КГПИ

В общей системе развития навыков образной речи особую роль играет целенаправленная, методически организованная работа над тропами.

Переносное значение слова выражается обычно в расширении смыслового его объема, в появлении новых, дополнительных значений или оттенков.

В слове, употребленном в переносном смысле, существуют два значения: переносное, которое как бы «наслаивается» на основное и становится понятным лишь благодаря существованию в нем основного значения.

Тропы в художественной речи, как правило, усиливают качественные признаки, отсюда и их оценочно-эмоциональная роль в произведении.

«Эпитет – один из тропов, образное определение предмета (явления), выраженное преимущественно прилагательным, но также наречием, именем существительным, числительным, глаголом. В системе эпитета отражается стиль писателя, эпохи, данного литературного направления» [5].

Понятие «эпитет» иногда неоправданно расширяют, относят к нему любое прилагательное, выступающее в функции определения. Однако к эпитетам не следует причислять прилагательные, указывающие на отличительные признаки предметов и не дающие их образной характеристики.

«Проблематичность исследований эпитета вызвана сложностью и многоаспектностью самого понятия. Как стилистическое средство эмоционально-образного отображения конструкторов художественного текста, эпитет представляет собой сложное и многогранное явление, способное отображать авторский стиль писателя, культуру народа, специфику литературного языка» [3].

С точки зрения стилистики не каждое определение может быть названо эпитетом. Назначение эпитета - выделить характерную черту. Сосредоточить внимание на отдельном признаке, выдвинув его на первый план. Эпитет как бы «вычленяет» тот признак, который мог бы и не присутствовать. Следовательно, логическое определение подчеркивает признак с целью разграничения понятий, эпитет же придает слову особую эмоциональную, стилистическую окраску.

При работе над эпитетом необходимо соблюдать следующие методические принципы:

1. Нельзя работать над этим понятием вне контекста, т.к. эпитет, как и другие виды тропов, вне контекста нейтрален.

2. Формировать навыки правильного употребления эпитета в речи нужно в тесной связи с работой над другими видами тропов (метафорой, сравнением, олицетворением и др.).

3. При подборе материала для упражнений необходимо, чтобы отрывки, предлагаемые вниманию студентов, были взяты из хорошо усвоенных или прочитанных произведений., т.к. при выявлении стилистической функции того или иного эпитета в тексте нужно опираться на авторское отношение к изображаемому явлению. При работе над стихотворными текстами следует давать образцы полностью.

4. При работе над эпитетом необходимо прежде всего выработать у студентов навык «видеть и чувствовать» эпитеты в художественной речи, а затем в процессе работы употреблять эпитеты в собственной речи.

Для того, чтобы раскрыть и показать роль эпитета в общей системе изобразительных средств языка, необходимо на занятии сопоставить несколько отрывков:

1. «Зона игровой терапии в кабинете психолога имеет особое значение и поэтому должна быть соответствующе оснащена: мягкое покрытие полов, передвижная мебель, способствующая быстрой смене ситуации в игровом сюжете, игрушки, поделочные материалы, карандаши, альбомы. Здесь размещаются детские поделки, рисунки, уместно яркое оформление интерьера».

2. «Был прекрасный июльский день, один из тех дней, которые случаются только тогда, когда погода установилась надолго. С самого раннего утра небо ясно; утренняя заря не пылает пожаром: она разливается кротким румянцем. Солнце – не огнистое, не раскаленное, как во время знойной засухи, не тускло-багровое, как перед бурей, но светлое и приветно лучезарное – мирно всплывает под узкой и длинной тучкой, свежо просияет и погрузится в лиловый ее туман» (И.С. Тургенев).

3. Мороз и солнце, день чудесный! /Еще ты дремлешь, друг прелестный/ - Пора, красавица, проснись:/ Открой сомкнуты негой взоры/ Навстречу северной Авроры,/ Звездою севера явись!/
Вечор, ты помнишь, вьюга злилась,/ На мутном небе мгла носилась; /Луна, как бледное пятно,/ Сквозь тучи мрачные желтела,/ И ты печальная сидела -/
А нынче... погляди в окно:/ Под голубыми небесами/ Великолепными коврами,/ Блестя на солнце, снег лежит;/
Прозрачный лес один чернеет,/ И ель сквозь иней зеленеет,/ И речка подо льдом блестит» (А.С. Пушкин).

Сопоставление поможет преподавателю подвести студентов к первому выводу: перед нами три описания, причем существенная роль в этих описаниях принадлежит прилагательным. Следовательно, можно сделать вывод: прилагательные употребляются главным образом в описаниях, придавая им конкретность и определенность. Одновременно можно уточнить и само понятие описания (последовательное перечисление признаков, свойств предмета или явления при его словесном изображении).

Говоря о роли прилагательных в этих описаниях, в ходе беседы устанавливается, что в первом отрывке прилагательные, определяя предмет, лишь называют его конкретные признаки (мягкое покрытие, передвижная мебель, поделочные материалы, детские поделки). В двух последующих отрывках прилагательные, указывая на признак, придают описанию особую эмоциональность, красочность и позволяют судить об отношении автора к изображаемому явлению (прекрасный июльский день, утренняя заря, знойной засухи, светлое и лучезарное солнце; *день чудесный, друг прелестный, северной Авроры, мутном небе, бледное пятно, тучи мрачные, голубыми небесами, великолепными коврами, прозрачный лес*).

Поскольку последние два отрывка взяты из художественной литературы, то студенты легко сделают вывод, что в художественной речи прилагательные-определения придают изображаемому явлению или предмету особую красочность, поэтичность и эмоциональность.

После этого можно предложить студентам самостоятельно вывести определение эпитета, обратив внимание на то, что задача эпитета – сосредоточить внимание читателя на отдельном признаке, выдвинуть его на первый план среди ряда других признаков.

Следующий этап работы над эпитетом даёт возможность выяснить, какой признак предмета чаще всего называет эпитет. С этой целью студентам может быть предложен следующий вид работы: подобрать определения к словам «снег», «солнце» и др. Например, охарактеризовать слова по цвету, блеску, размеру, ощущениям человека. Работу можно представить в виде таблицы:

	СНЕГ	СОЛНЦЕ
По цвету	Белый, розовый, серебристый, сероватый, голубой, синеватый, жёлтый, чёрный, грязный.	Жёлтое, оранжевое, красное, алое, золотое, тускло-багровое, светлое.
По блеску	Сверкающий, искристый, слепящий, яркий, ослепительный, блестящий.	Лучезарное, яркое, неяркое, ослепительное, тусклое, сверкающее.
По размеру	Крупный, мелкий	Большое, необъятное.
По ощущениям человека	Жесткий, колючий, липкий, скрипучий, долгожданный.	Знойное, палящее, горячее, согревающее.

Далее студентам можно предложить самостоятельно подобрать предложения со словосочетанием «белая берёза», чтобы оно выступало в роли грамматического определения и эпитета. Например, «Белые берёзы являются украшением российской природы» и «Белая берёза/ Под моим окном/ Принакрылась снегом,/ Точно серебром». Студенты самостоятельно делают вывод, что в первом предложении прилагательное «белая» выступает в роли простого определения к существительному. А во втором отрывке из стихотворения С.Есенина прилагательное «белая» по отношению к

существительному «берёза» создаёт в воображении развёрнутую художественную картину. Следовательно, определение «белая берёза» во втором предложении – эпитет, который придаёт яркую эмоциональную окраску изображаемому явлению.

Таким образом, работа с эпитетами на занятиях по стилистике русского языка формирует навык распознавания эпитетов в художественной речи, умение видеть их стилистическую роль, расширяет представления студентов о грамматических категориях, приучает их анализировать факты языка, обогащать его художественно-образными средствами собственную речь.

Литературы:

1. Бабайцева В.В. Русский язык - теория. - М.: «Просвещение», 1989.
2. Введенская Л.А. и др. Русский язык и культура речи. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2004.
3. Гузова А.В., Савицкая Н. В. и др. Стилистический прием эпитета художественного текста как средство обучения студентов второму иностранному языку. Филология: научные исследования, 2020. (12), с.11-21.
4. Кожина М. И. Стилистика русского языка. - М.: Просвещение, 1977.
5. Литературный энциклопедический словарь. – М, 1987, с. 512.

РИТОРИКА И ЕЕ СВЯЗЬ С ОРАТОРСКИМ ИСКУССТВОМ

А.Рашидов, КГПИ

Первый в России предмет по риторике (1620 г.) представлял перевод латинской риторики Ф. Меланхтона в переработке Л. Лоссия (Франкфурт, 1577) с пояснениями русского переводчика и дополнениями. Книга использовалась и хранилась в московских и северорусских монастырях — Соловецком, Белозерском, в Ярославле, Новгороде. Судя по количеству сохранившихся списков (36), риторика изучалась весьма широко.

В этой книге пять разделов: инвенция, диспозиция, элокуция, мемория, акция (каноны).

Значительным шагом в развитии ораторского искусства был «Духовный регламент» Петра I, который устанавливал правила, как держать себя на кафедре. Регламент требовал от оратора определенных внутренних качеств: честности, объективности и скромности. Большое внимание уделялось ораторским приемам: мимике, жестам, позе. Оратор должен обладать чувством меры, не терять собственного достоинства. Умение владеть собой — залог успеха.

Указ Петра I от 1724 г. весьма резко выступает против манеры читать речи по бумажке:

«Господам сенаторам в присутствии запретить речь читать по бумажке, токмо своими словами, чтобы дурь каждого всем явна была».

Подлинный расцвет и всеобщее признание риторики в России началось с выхода в 1747 г. «Краткого руководства к красноречию». Этот

труд М. В. Ломоносова сразу получил признание, несколько раз переиздавался при жизни автора.

Его риторика обращена к античному миру — Сократу, Платону, Аристотелю, она имеет философские обоснования. В ней рассматриваются педагогические проблемы: о природных дарованиях тех лиц, которые отбираются для риторического обучения, решается вопрос о правилах, о корнях ораторского мастерства. Функцию убеждения М. В. Ломоносов дает в смягченном варианте: «красно говорить и писать и тем склонять других к своему мнению». Предметом науки риторики автор считает не только ораторию, но и жизнь, допускает подражание и постоянное упражнение, приглашает учиться на опыте прославленных художников, превозносит мастерство Цицерона, речи которого казались божественными, ибо были выше сил человеческих.

Он отстаивал научную истину в речах, учил находить главное в содержании и выделять его. МВ. Ломоносов советовал, во-первых, в совершенстве знать предмет своей речи, во-вторых, уметь сказать о нем, передать другим знание, т. е. построить свою речь так, чтобы слушатель понял и принял.

Заслуга М. В. Ломоносова и в том, что он впервые построил риторическую систему на основе русского языка и предназначил свой труд для светского образования.

Труд Ломоносова имел колоссальное значение для развития риторической науки в целом. Риторика стала самостоятельной и более доступной, более приспособленной к нуждам времени и потребностям учебных заведений России.

В первой половине XIX в. действовали учебники А. С. Никольского, А. И. Галича, А. Ф. Мерзлякова, И. С. Рижского, К. П. Зеленецкого. Высоко ценился труд М. М. Сперанского «Правила высшего красноречия», написанный в 1792 г., изданный в 1844 г., а также общая и частная риторика Н. Ф. Кошанского — профессора Царскосельского лицея, одного из учителей юного Пушкина.

Некоторые функции риторики взяли на себя старые и новые отрасли языкознания. Интенсивное развитие функциональной стилистики, возникновение практической стилистики обеспечили выбор адекватных средств языка; культура речи стала отраслью языкознания; были созданы многочисленные словари и справочники трудностей русского языка в областях лексики, грамматики и произношения; в рамках образовательных систем в конце XIX — начале XX вв. успешно осваивались теория и методика школьного сочинения и развития речи учащихся.

Следует отметить, что в большинстве развитых стран мира кризисные явления не привели к гонениям на риторику, в тех или иных вариантах она преподавалась в образовательных системах США, Великобритании, Германии, Франции, других странах Европы.

Между тем, XX в. стал веком рождения наук о речи, ее механизмы изучали лингвисты Ф. де Соссюр, А. А. Потебня, Л. В. Щерба и психологи Л. С. Выготский, Н. И. Жинкин, А. Р. Лурия. Сложилась система наук о речи, в какой-то степени компенсирующих утрату риторики и, в общем, обогативших ее, когда наступило время ее ренессанса.

Наиболее близка к традиционной риторике культура речи, исследующая труднейшие моменты выбора, использования языковых форм, отвечающих литературной норме.

В середине XX в. начинается ренессанс риторики, поднимается волна интереса к ней. В России это конец 70-х гг. Сила этой волны определялась тем, что интерес к забытой науке возник и разгорелся в молодежной среде.

Не менее важно и то, что в научной среде даже в самые трудные годы мысль не угасала: назовем имена А. Ф. Лосева — философа, знатока античной эстетики, лингвиста; В. В. Виноградова — крупнейшего лингвиста XX в., М. М. Бахтина — философа, литературоведа, эстетика, С. С. Аверинцева, С. Ф. Ивановой, Ю. В. Рождественского и др.

Были переведены на русский язык «Общая риторика» под ред. Ж. Дюбуа (с французского), «Основы искусства речи» П.Л. Сопера (с английского), книги Д. Карнеги. Традиции высокой культуры, несомненно, стали одной из важнейших причин пробуждения интереса к риторике среди аспирантов, преподавателей; возникала тревога молодых об утраченных ценностях, росло влечение к ретро, к античной культуре, к «гонимым» областям знания. Возможно, что это — первый важнейший фактор возрождения риторики.

Второй фактор — успехи наук о речи, возникших на рубеже языкознания и психологии. К сожалению, некоторые лингвисты XX в. отстранились от проблем речевой деятельности, исследовали структуру языка (что, разумеется, тоже необходимо). Тем не менее, во второй половине века появились крупные исследования в области функциональной грамматики, стилистики, теории речевых актов, грамматики слушающего, теории механизмов речи и пр.

Причины психологического характера: с конца XIX в. меняется концепция человека в обществе. Если ранее считалось, что человек примитивен, ленив, ему нужны кнут и пряник, и этим можно обеспечить его адекватное «функционирование» в обществе, то теперь представление о человеке меняется. Развитие культуры, литературы и искусства, возникновение научной психологии — все это привело к смене концепции человека. Человек оказался сложным, разносторонним в психологическом плане, требующим дифференцированного подхода — словом, личностью. При этом личностью, как выяснилось, является каждый человек, а не только представители элиты, просвещенная часть общества, представители господствующих классов.

Кроме того, XX в. — век персонификации личности, т.е. роста индивидуальной неповторимости личности, увеличения непохожести

каждого отдельного человека на других. Увеличение непохожести людей друг на друга ведет к затруднениям в общении между ними, что и обуславливает потребность в науке об общении, в обучении общению.

В середине XX в. появляется еще одно направление риторики — так называемая филологическая риторика. Она возникла на базе развития такого лингвистического направления, как лингвистика текста, прагматика. Ее еще называют «новой риторикой». Она имеет мало общего с классической риторикой, основывается на понятии текста и связана в основном с анализом текстов. В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» риторика определяется как «филологическая дисциплина, изучающая способы построения художественной выразительной речи, прежде всего поэтической и устной», а предметом риторики признается прозаическая «украшенная» речь и правила ее построения.

Практическая риторика противостоит теоретической, а также межличностному речевому воздействию.

Практическая риторика имеет следующую структуру.

1. Оратор и текст (подготовка к выступлению, конспекты, сбор материала, плат и т. д.).

2. Поведение оратора в аудитории (выработка уверенности, личность оратора, первое впечатление, реакция оратора на помехи, движение оратора в аудитории и др.).

3. Техника аргументации (вступление, захват внимания, поддержание внимания, стратегия выступления, приемы аргументации, язык выступления, донесение главной мысли, регламент, завершение выступления, ответы на вопросы, особенности разных типов выступлений и др.).

4. Оратор и аудитория (учет особенностей и интересов аудитории, эффективность публичного выступления).

В целом можно сделать вывод, что в настоящее время в мире наблюдается настоящий риторический бум — выходит множество книг по риторике, риторике начали широко обучать во всех странах.

Литературы:

1. Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика. — В кн.: Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1994.

2. Зарецкая Е.Н. Риторика. Теория и практика языковой коммуникации. — М., 1998.

3. Аннушкин В.И. История русской риторики: Хрестоматия. — М., 1998.

4. Клюев Е.В. Риторика (Инвенция. Диспозиция. Элокуция). — М., 1999.

5. Рождественский Ю.В. Теория риторики. — М., 1999.

КУЛЬТУРА РЕЧИ И КУЛЬТУРА ЯЗЫКА, ИХ РАЗЛИЧИЯ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

З.Мирзаюнусова, КГПИ

Словосочетание «культура речи» (синоним – «речевая культура») применяется в настоящее время в русскоязычной литературе в трех значениях:

1. Культура речи – это прежде всего какие-то ее признаки и свойства, совокупность и система которых говорят о ее коммуникативном совершенстве;

2. Культура речи – это совокупность навыков и знаний человека, обеспечивающих целесообразное и незатрудненное применение языка в целях общения;

3. Культура речи - это область лингвистических знаний о культуре речи, как совокупности и системе ее коммуникативных качеств.

Нетрудно усмотреть внутреннюю зависимость между культурой речи в первом значении (назовем его объективным) и культурой речи во втором значении (назовем его субъективным): для того, чтобы структура речи приобрела необходимое коммуникативное совершенство, автор речи должен обладать совокупностью нужных навыков и знаний; вместе с тем для того, чтобы получить эти навыки и знания, нужно иметь образцы коммуникативно совершенной речи, нужно знать ее признаки и закономерности ее построения.

Стилистика – это учение о языковых и речевых стилях как функциональных вариантах языках и речи. Прежде всего, полезно выяснить, имеем ли мы в виду именно речь в отличие от языка в тех случаях, когда говорим о культуре речи. Это тем более необходимо, так как осуществляются попытки различать культуру речи и культуру языка, и эти попытки не беспочвенно.

Термины и понятия «речь» и «язык» тесно связаны и взаимодействуют с терминами и понятиями «речевая деятельность», «текст», «содержание текста». Поэтому желательно рассматривать язык и речь не только в соотношении друг с другом, но и в соотношении с речевой действительностью, текстом и смыслом текста.

Культура речи – это система и совокупность его коммуникативных качеств, а совершенство каждого из них будет находиться в зависимости от различных условий, в число которых войдут и культура языка, и не затрудненность речевой деятельности, и смысловые задания, и возможности текста. Чем богаче система языка, тем больше возможности варьировать речевые структуры, обеспечивая наилучшие условия коммуникативного речевого воздействия. Чем обширнее и свободнее речевые навыки человека, тем лучше, при прочих равных условиях, он «отделяет» свою речь, ее качества – правильность, точность и т.д. Чем богаче и сложнее смысловые задания текста, тем большие требования он предъявляет к речи, и, откликаясь на эти требования, речь приобретает большую сложность, гибкость и

многообразие. По принятому нами определению, речь – это последовательность языковых знаков, организованная по «правилам» языка и в соответствии с потребностями выражаемой информации. Такую последовательность создает говорящий (или пишущий), такую последовательность воспринимает и «расшифровывает», т.е. так или иначе понимает, слушатель (или читатель). В общем случае задача заключается в том, чтобы в сознании слушателя (или читателя) возникла такая информация, которую выражал говорящий(или пишущий); правда, это случай идеальный и, как всякий идеал, едва ли достижимый; практически между информацией выраженной и информацией, возникшей в сознании слушателей или читателей, устанавливается большее или меньшее сходство. И чем больше это сходство, тем полнее и лучше осуществлены коммуникативные задачи. Более полному и лучшему осуществлению этих задач и служат коммуникативные качества речи, совокупность и система которых образует речевую культуру общества и отдельного человека.

Речь – это внешняя, формальная сторона текста; она всегда имеет не только языковую структуру и ее организацию, но и выражаемый ею, по существу, неязыковой (или внеязыковой) смысл, ради которого и во многом подчиняясь которому она строится. Речь оказывается явлением не только лингвистическим, но и психологическим и эстетическим. Именно по - этому люди давно заметили хорошие стороны речи и давно делают попытки объяснить их, в частности, прибегая к таким словам, как «точная», «правильная», «красивая», правда, эти слова применяются обычно без точного и однозначного их логического содержания и определения.

Важнее для верного понимания и успешного описания речевой культуры, качеств хорошей речи оказывает умение увидеть системные отношения речи, ее языковой культуры к чему-то, что находится за ее пределами, к другим неречевым структурам (язык, мышление, сознание, действительность и т.д.).

Наверно самым главным качеством речи является правильность речи. Нет правильности – не могут срабатывать другие коммуникативные качества: точность, логичность, уместность и т.д. правильность речи всегда ведет к соблюдению норм языка, неправильность – к отступлению от них. Правильность речи – это соответствие ее языковой структуры действующим языковым нормам. Одни нормы усваиваются легко и при минимальном участии школы. Другие – укрепляются влиянием школы. Третьи – остаются полу освоенными, и после окончания человеком средней школы.

Слова и их формы в речи объединяются в словосочетания и предложения – основные единицы синтаксиса. Умение пользоваться различными правилами соединения слов в словосочетаниях – один из показателей уровня владения речью. Учащиеся национальных школ при употреблении некоторых словосочетаний допускают ошибки. Эти ошибки в русской речи нерусских школьников обусловлены влиянием их родного

языка, незнанием норм сочетаемости русских слов. В любом случае учитель должен знать истоки всех ошибок.

Ведущие лингвисты, психологи и методисты считают, что «нельзя добиться существенного улучшения существующей методики, не зная ее «слабых мест», как раз и проявляющихся в ошибках».

Для примера возьмем речь учащихся узбекских школ. Русский и узбекский языки принадлежат к типологически различным группам, хотя такие синтаксические категории, как подлежащее, сказуемое, определение, дополнение, обстоятельство, являются общими и для русского, и для узбекского языков. Грамматические же их связи и морфологические выражения в русском и узбекском языках проявляется по-разному. Эти различия для учащихся узбекских школ и создают затруднения при изучении русского языка, становясь причиной появления так называемых типичных ошибок. К последним можно отнести ошибки интерферирующего и методического характера. Рассмотрим ошибки при употреблении лишь глагольных словосочетаний со слабым управлением, в которых зависимая часть выражает лишь временное значение.

Ошибки интерферирующего характера возникают в русской речи нерусских школьников из-за расхождения синтаксической структуры словосочетаний в русском и тюркских языках. Школьники, подчиняясь закономерностям родного языка, переносят их в русскую речь.

1. В беспредложных глагольных словосочетаниях типа «стоять одна минута» вместо стоять одну минуту, «ждать одна неделя» вместо ждать одну неделю, ошибки появились в результате переноса в русский язык зависимых слов одна минута и неделя без изменений их форм, т.е. так, как они стоят в аналогичных сочетаниях родного языка: в основном падеже;

В сочетаниях с отрицанием НЕ типа «не было весна» вместо не было весны, «не прошло день и ночь» вместо не прошло дня и ночи они появляются потому, что в тюркских языках отрицательные и утвердительные формы связаны с одной падежной формой и отрицание не влияет на управление слов.

2. В предложных глагольных словосочетаниях типа «смотреть в течение минута» вместо смотреть в течение минуты, ошибки порождены тем, что многие послелогии в тюркских языках связаны с основным падежом и русские словосочетания учащиеся строят по тому же принципу: (глагол+ сущ в им. п. без предлога вместо глагол+ предлог+ сущ в р.п.) Пропуск предлога в словосочетаниях типа «заходить пятница» вместо заходить в пятницу объясняется тем, что в узбекском языке данные словосочетания образуются без послелога; В словосочетаниях типа «начинать субботы» вместо начинать с субботы, «сходить воскресенье» вместо сходить в воскресенье учащиеся опускают предлоги С и В потому, что существительные, к которым они относятся, начинаются с однозвучного с предлогами согласного;

Смешение предлогов в сочетаниях слов типа «перенести в третий день» вместо перенести на третий день, «выйти в рассвете» вместо выйти на

рассвете возникает потому, что школьников затрудняет выбор синонимичных предлогов (В или НА) для выражения временного отношения в винительном и предложном падежах. Не всегда дифференцируется учащимися значение русских предлогов ИЗ, С, ОТ: в тюркских языках значение этих предлогов передается существительными в исходном падеже с одним аффиксом - ДАН.

Нарушение порядка слов в глагольных словосочетаниях типа «суббота идти» - довольно распространенный тип ошибок в русской речи учащихся узбекских школ: в глагольных словосочетаниях тюркских языков установлен строгий порядок слов (зависимое слово+ главное).

Смешение типов склонения: «прийти во вторник», «кончать к четверге» (существительные 2-го склонения изменяются по 1-му) – появление подобных ошибок в зависимом компоненте словосочетания – существительном объясняется тем, что в тюркских языках отсутствует грамматическая категория рода, характерная для русского языка. Ошибки методического характера возникают в результате недостаточного закрепления вводимого лексико-грамматического материала или из-за неполного объяснения нового материала учителем. Все они связаны с нарушением требований методики. Учитель должен хорошо продумать и осознать пути исправления ошибок разного рода, постоянно держать в поле зрения и специально планировать работу по их исправлению. Обилие ошибок методического характера может служить основанием для корректировки программы с учетом особенностей работы учащихся узбекских школ. Следует помнить, что нарушение требований методики со стороны педагога неизбежно приводит к переходу интерферирующих ошибок в методические. Следует отметить, что научно обоснованная, продуманная система упражнений, методически правильная ее постановка в условиях национальной школы – залог успеха в выполнении главной задачи обучения русскому языку: развитие устной и письменной речи нерусских школьников.

Литературы:

1. Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. – М.,1990.
2. Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. – М.,1980.

BAG‘DOD SHEVASIGA OID FONETIK XUSUSIYATLAR TO‘G‘RISIDA

R.Odiljonova, FarDU talabasi

Ma'lumki, dialektologiya shevalar va ularning fonetik, leksik, morfologik tadqiqi va areal xoslanishi, shuningdek, transkripsion belgilarni o'rganadigan sohadir. Shevalar adabiy tildan o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy tilning kichik hududga oid ko'rinishidir. Bugungi kungacha o'zbek tilshunosligida bir qancha dialektologik tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lib, ular O'zbekistondagi barcha hududlarni qamrab olgan deb bo'lmaydi. Xususan, Farg'ona viloyatidagi Bag'dod tumani shevasi to'liq o'rganilmagan hududlar sirasiga kiradi. Bu hudud shevasining

fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini tadqiq qilish va ajdodlarimiz tomonidan saqlanib kelayotgan sof milliy til unsurlarini kelajak avlod uchun bor holicha yetkazib berish uchun xizmat qiladi.

O'zbek tilshunosigida shevashunoslik bo'yicha ko'pgina ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Bu soha bo'yicha taniqli olimlar K.K.Yudaxin, E.D.Polivanov, A.K.Barovkov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, S.Ashirboyev, A.Ishayev, I.Darveshovlar¹⁵⁷ tomonidan tadqiqotlar olib borilgan. Ular o'zbek shevalarining tasnifi, areal xoslanishi, fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari, o'zbek tilining qardosh tillar bilan o'xshash va farqli tomonlari kabi masalalarga to'xtalib o'tishgan va bu jihatlarni ayrim hududning shevalari misolida ochib berishgan.

O'zbek tili tabaqalanish (shevalarning ajralishi) yo'li bilan emas, balki uyg'unlashish (shevalarning qo'shilishi) yo'li bilan tashkil topgan. Hozirgi o'zbek tili uch guruh Lahjalarining (qipchoq, o'g'uz, qarluq) qo'shilishidan tashkil topgan. Shuning uchun o'zbek tilining dialekt va shevalari Markaziy Osiyodagi boshqa turkiy tillarga nisbatan xilma-xil guruhlarga bo'lingan. O'zbek tilining tarkibida boshqa turkiy tillarga nisbatan sheva ko'p. Tadqiqotchi olimlarning fikriga ko'ra, adabiy tilimiz shevalar orqali tez sayqallanib boyib bormoqda ekan. Biz o'rganmoqchi bo'lgan Farg'ona viloyatining Bag'dod shevasi ham boshqa shevalarga nisbatan o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Mazkur hudud shevasining aksariyat so'zlari asosan fonetik hodisalarga uchragan. Masalan, "*b(i)tirdi*" so'zining birinchi bo'g'inidagi "i" unlisi qolgan tovushlarga nisbatan kuchsiz talaffuz qilinishi natijasida bu so'z dialektologik tahlil jihatidan reduksiya hodisasiga uchragan hisoblanadi. Bundan tashqari, "*Yalat(i)*", "*Jolyonč(i)*" so'zlarining oxirgi bo'g'inidagi "i" unlisining kuchsiz talaffuz qilinishi natijasida reduksiya hodisasi yuz bergan. Bag'dod shevasida yana bir fonetik hodisa hisoblangan spirantizatsiya hodisasi ham uchraydi. Avvalo, spirantizatsiya qanday hodisa ekanligini aniqlashtirib olsak, spirantizatsiya hodisasi nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg'aluvchi variantiga ega bo'lishi hisoblanadi¹⁵⁸. Demak, spirantizatsiya hodisasi ham asosan nutq jarayonida hosil bo'ladi. Bag'dod shevasida so'zlashuvchi insonlar "sabzi" so'zini "*sōvzi*" tarzida, "tabarruk" so'zini "*tävärrük*" tarzida talaffuz qilishadi. Ular nutq jarayonida "b" portlovchi undosh o'rniga "v" sirg'aluvchi undoshdan foydalanishadilar, shu jihatdan spirantizatsiya hodisasi yuz bermoqda. Bundan tashqari, Bag'dod shevasida eliziya hodisasi ham uchraydi. Eliziya - bu tovush tushish hodisasi¹⁵⁹. Bag'dod shevasida "*höziräm*", adabiy tilda esa "hozir ham", shevada "*etōmimän*" tarzida, adabiy tilda esa "ayta olmayman", shevada "*ōp kirib*" tarzida qo'llanilsa, adabiy tilda esa bu so'z "olib kirib", "*qī:bōsāk*" shevada uchrasa, adabiy tilda esa "qilib bo'lsak" tarzida uchraydi. Eliziya hodisasiga uchragan bunday so'zlarni Bag'dod shevasida ko'plab uchratish mumkin.

¹⁵⁷ Enazov T. Dialektologiya metodologiyasi. – Toshkent: Innavatsiya-Ziyo, 2020. 10-bet; Reshetov.V, Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 1962; Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016; Ishayev A. O'zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.

¹⁵⁸ Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016. – B. 23.

¹⁵⁹ Ashirboyev.S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Navro'z, 2016. 23-bet

Yuqoridagi misollardan ko‘rinib turibdiki, Bag‘dod shevasi adabiy tildan fonetikasi jihatidan farq qiladi. Bu farqlanish asosan murakkab tarixiy jarayonda turli xalqlarga mansub bo‘lgan qabila va elatlarning aralashib, qo‘shilib ketishi natijasida hosil bo‘lgan. Demak yuqoridagi fikrlarni umumlashtiradigan bo‘lsak, Bag‘dod shevasida fonetik hodisalardan hisoblangan: reduksiya, eliziya, spirantizatsiya kabilar ko‘plab uchraydi. Tilshunoslikning hamma bo‘limlarini bir-biriga bog‘lab o‘rgandagina ularning taraqqiyot qonunlarini to‘g‘ri tushunish mumkin. Morfologiyadagi egalik kategoriyalari, ularning turlanish, so‘z yasaliş, leksikasida esa so‘zlarning turli-tuman shakllarini aniqlash kabi masalalarni fonetik qonunlarini hisobga olmasdan turib tasavvur etish qiyin. Bu hol, ayniqsa shevalar uchun muhimdir.

ОМОН МУХТОР АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН УНДАЛМАЛАР ХУСУСИДА

Д.Пирматова, ФарДУ талабаси

Ҳозирги замон тилшунослиги экстралингвистика, интралингвистика ва компаративистика каби уч тармоққа бўлинади. Интралингвистика бошқа икки тармоққа нисбатан тилшунослар томонидан анча муфассал ўрганилган. Ундалма категорияси ана шу тармоқ таркибига кириши ҳеч кимга сир эмас. Замонавий тилшуносликнинг дарслик, академ грамматика ва луғатларидан ундалманинг лингвистик табиати етарлича маълумот олиш мумкин. Бу категория ҳақида лингвистик луғатларда “ундалма сўзловчининг нутқи қаратилган бошқа бир шахс ёки предметни билдирадиган сўз ёки сўз бирикмаси. У гап бўлаклари билан грамматик алоқада бўлмайди”¹⁶⁰, деб таъкидланади. Ундалма бош келишиқдаги от ёки от маъносидаги сўзлар орқали ифодаланиб, гапнинг умумий мазмунини тўлдиради, гапнинг кимга қарашли эканини кўрсатиб беради¹⁶¹.

Тилшунос А.М.Пешковскийнинг фикрига кўра, ундалма сўз ёки сўз бирикмаси кўринишида бўлиб, гапнинг асосий структурасига кирмайди ва гапнинг таркибий қисми сифатида ажратилмайди. А.А.Шахматов қарашларига кўра эса, ундалма ўзининг грамматик ва функционал табиатига кўра гапнинг синтактик бутунлигини таъминлашга хизмат қилади¹⁶².

Синтаксисда содда гапларларнинг дарак, сўроқ, буйруқ каби кўринишлари мавжуд. Ўзбек тилшунослигида дарак ва сўроқ гаплар интонацияси¹⁶³ экспериментал жиҳатдан батафсил ўрганилган. Буйруқ гаплар интонацияси хусусида М.Миртожиевнинг қарашлари мавжуд, лекин бундай гапларнинг экспериментал жиҳатдан батафсил ўрганилган деб бўлмайди. Худди буйруқ гаплар каби ўзбек тилшунослигида мураккаблашган содда

¹⁶⁰ Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. Б. – 97.

¹⁶¹ Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

¹⁶² Чжен Ин. Семантические компоненты вежливости, категоричности, смягченности в русском и китайском языках. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2007.

¹⁶³ Ниёзов Д.М. Интонация повествования в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969; Юлдашева Х. Интонация вопросительных фраз современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988.

гапларнинг интонацион хусусиятлари ўрганилиши лозим бўлган муаммоли масалалар қаторига киради. Уюшиқ бўлакли гаплар, ундалмали гаплар, кириш ва киритма конструкцияли гапларнинг фонетик табиатини тадқиқ қилиш, улардаги мелодика, пауза, темп ҳақида асосли фикрларни билдириш жуда муҳимдир. Ундалманинг интонацияон хусусиятларини ўрганиш содда гаплар синтаксисидаги ана шу бўшлиқни бир қадар тўлдиришга хизмат қилади.

Одатда, ундалма гапда турли ўринларда кузатилиши мумкин. Гапнинг бошида, ўртасида ва охирида келади. Омон Мухторнинг “ Суратдаги йулбарс ” сайланмаси асосида қўлланган ундалмаларнинг статистик текширувларини олиб бордик. Натижада эса йукоридаги сайланмасидаги 15 та хикоясини танлаб олдик. Статистик текширув куйидагича :

- "Зарифа " хикоясида 6 та
- " Кахратон " хикоясида 16 та
- " Оддий вокеа " хикоясида 2 та
- " Икки вампир " хикоясида 2 та
- " Маржон " хикоясида 23 та
- "Мухаббат " хикоясида 12та
- " Ахмад аканинг кизлари " хикоясида 8 та
- "Шахарлик келинчак " хикоясида 6 та
- " Сехргар " хикоясида 8 та
- " Мастон бува " хикоясида 7 та
- " Мурод дурадгор " хикоясида 5 та
- " Гариплар " хикоясида 23 та
- "Уйин " хикоясида 13 та
- " Омадсиз одам " хикоясида 45 та
- " Уруш ва бола " хикоясида 9та

Ундалмаларнинг ўз интонацион тузилиши мавжуддир. Ундалма интонацияси ҳақида “...ундалма ҳозирги ўзбек адабий тилида чақириш, санаш, сўроқ, ундов ва кириш интонациялари билан талаффуз қилинади”¹⁶⁴ каби қарашлар мавжудлигини ҳисобга олиб, уларни экспериментал жиҳатдан текшириш ва мавжуд фикрларга аниқлик киритиш лозим. Ундалманинг интонацион тузилиши унинг мелодик ҳаракат тасвири, интенсив ҳаракат тасвири, талаффуз учун сарфланган вақт миқдори ҳамда ўрнига кўра пауза миқдорининг ўзгариши кабиларда намоён бўлади. Юқоридаги уч хусусият (паузадан ташқари) ўзига хос акустик параметрларда намоён бўлади. Мана шу акстик параметрлар ундалмаларнинг фонетик-синтактик табиатини визуал акс эттиришга хизмат қилувчи бирликлар саналади.

М.Миртожиевнинг “Ўзбек тили фонетикаси” дарслигида мураккаблашган содда гаплар интонацияси хусусида бир қатор лисоний далиллар орқали фикрлар келтириб ўтилади. Хусусан ундалма интонацияси ҳақида ҳам олим ўз фикрларини экспериментал жиҳатдан рақамлар ёрдамида тасдиқлашга уринади. Дарсликда ундалманинг уч позицияси хусусидаги

¹⁶⁴ Сайфуллаев А. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундалма. – Тошкент: Фан, 1968.

куйидаги фикрларни кузатамиз : “Ундалма гап таркибида препозицияни эгаллаб, оҳанги кўтарилувчи характерда бўлганидай, постпозицияни эгаллаганида ҳам кўтарилувчи характерда кўзга ташланади”¹⁶⁵

“...Ундалма сўзловчининг эмоциясини ифодалайди. Бу эмоция орқали ғазаб, нафрат, мазах, кесатиш, илтимос, ачиниш, эркалаш, ҳурмат, шодлик, табрик, чақириш, мамнунлик каби ҳислар англашилади”¹⁶⁶. Бунда, асосан, ундов сўзларнинг ундалма билан бирга қўлланилиши ҳам кузатилади. Омон Мухторнинг " Зарифа " хикоясидан олинган ушбу парчада ундалмаларнинг “Э, урток , икков бир шеър ёзмаймизми! " деди Хафизга Косим деган бошка синфдоши ” каби шакллари кўришимиз мумкин.

Ундалманинг якка ҳолда қўлланганда ҳам юқоридаги каби маъно ва оттенкаларни ифодалаш ҳам мумкин. Бу ҳолат нутқ вазияти ва сўзловчининг руҳий ҳолатига боғлиқ бўлиб, бир хил ундалма турлича эмоционал бўёққа эга бўлиши мумкин.

Омон Мухторнинг “ Маржон ” хикоясида кулланган йигик ундалмалар куйидагича “ - Кампир хар келганида уйни супуриб кетадими , дейман .. Сенам , Малохат , худди отамдай бепарво ” , “ - Опа , юринг энди ... Почча , юринг ... деди Малохат ” , “ - Амма , юринг , озгина утириб келасиз ” .

“ Омадсиз одам ” хикоясида эса ёйик ундалма иштирок этган.

“ -Болам! Жоним болам ! - деб пичирлади сартарош ” .

“ Кахратон ” хикоясида ҳам ёйик ундалма кулланган . “ Кози ойм , мархамат , сиз ҳам олинг , кузингиз туйсин ” .

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ундалма гап таркибида қўлланилиб, ҳам эмоционал муносабат билдиради. Ҳам сўзловчининг эмоционал ҳолатини ҳам ифодалашга хизмат қилади. Айниқса, ОМОН МУХТОР асарларида ҳам аксиологик муносабат ифодалашга хизмат қилган.

Адабиётлар:

1. Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. Б. – 97.

2. Ўзбек тили грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.

3. Чжен Ин. Семантические компоненты вежливости, категоричности, смягченности в русском и китайском языках. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Москва, 2007.

4. Ниёзов Д.М. Интонация повествования в современном узбекском литературном языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969;

5. Юлдашева Х. Интонация вопросительных фраз современного узбекского литературного языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988.

¹⁶⁵ Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013, 410-бет.

¹⁶⁶ Ўзбек тили грамматикаси. Синтаксис. II том. – Тошкент: Фан, 1976, 263-бет.

BOTIR ERGASHEV SHE'RIYATIDA YURT TASVIRINING IN'IKOSI

Z.O'roqov, O'zDXA talabasi
Sh.Qodirov, O'zDXA talabasi
Ilmiy rahbar-f.f.d. H.Hamroyeva

Vatan – taniqli shoir Botir Ergashev uchun yorug' dunyodagi eng mo'tabar va ulug', tabarruk tushuncha. Istiqlol tufayli yuragi qa'ridagi eng oliy maqsadlari, ezgu orzulari ushalgan, buyuk ajdodlaridan faxrlangan shoir mashhur «Vatandormiz» she'rida ona tilimizning ichki imkoniyatlaridan, jozibasidan unumli foydalanadi, yurtni yangi, ohorli tashbehlar bilan ulug'laydi:

Haqqa qasamyod qildim, turib onam qoshida,
Yurtim, tuprog'ingda sher, osmoningda biz sormiz.
Bayroqlarni tutganlar bayroqdor deb atalsa,
Bizlar seni bosh uzra tutguvchi Vatandormiz!

Shoir vatandorlik hissi bilan o'z qalbidagi farzandlik tuyg'ularini, sadoqat va muhabbatini, fuqarolik burchi va mas'uliyatini nihoyatda tabiiy, ishonarli va jonli ifodalaydi. Uning she'riyatining asosini vatanparvarlik mavzusidagi asarlar tashkil etadi. Yurt haqida she'r yozishning o'ziga xos murakkab tomonlari bor. Binobarin, vatan mehri, tarixi, ulug' ajdodlar mavzusida yangi gap aytish nihoyatda qiyin. Shoirida milliy g'urur tuyg'usi juda kuchli, u yurt mavzusini tilga olganda umumiy tavsiflardan, hissiz bayonlardan, hamma o'rgangan o'xshatishlardan qochishga urinadi. Uning «Bizning bayroq» she'rida mustaqil O'zbekistonning ramzi bo'lmish bayrog'imiz madh etiladi. She'r shunday boshlanadi :

Hilpiratar doim hurlik shabodasi,
Istarasi jannatlarga teng, chiroyli.
Bu so'zlarim g'ururimning ifodasi –
Bizning bayroq yer yuzida eng chiroyli.

Bizning o'zbek xalqimiz o'zi yaxshi ko'rgan insonlarni “istarasi issiq, istarasi chiroyli” deb suyadi, e'zozlaydi. Shoir nihoyatda go'zal tashbeh ko'llaydi, millat bayrog'ini insondek yaxshi ko'rish va asrash kerakligini, u milliy o'zlik va milliy g'urning ifodasi ekanligini aytadi. “Hurlik shabodasi ” bu xalqimiz orziqib kutgan istiqlol va erkdir.

Baxtimiz qomusi - Konstitusiyamizning 1-bob, 5-moddasida O'zbekiston Respublikasining davlat ramzlari – bayroq, gerb va madhiya qonun bilan tasdiqlangani belgilangan. Muhtaram Prezidentimiz to'g'ri ta'kidlaganlaridek: «Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab – avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir»¹⁶⁷.

She'rning xulosasida mustaqillik timsoli bo'lgan yurt bayrog'i haqidagi o'y – mushohadalar, manzara va holatlar quyuq bo'yoqdorlik kasb etadi, hayajon va

¹⁶⁷Sh.Mirziyoyev Yoshlarga donolar o'giti. G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi . Toshkent-2018. B-13.

qalb zarblarining mohiyati kuchayib boradi. Bayroq obrazi davr ruhi va inson umri hamda istiqbolining mohiyati bilan uyg'unlikda talqin etiladi:

Boshimizda mangu tursin tinchlikka shay,
Unga qo'ngan changni yuzim bilan artay,
Botir bo'lib bor ovozdada qo'rqmay aytay,
Bizning bayroq yer yuzida eng chiroyli.

Atoqli adabiyotshunos olim Ozod Sharafiddinovning fikricha, «Ijod muttasil kashfiyotlar silsilasidir. Doimo harakatlanib, o'zgarib, yangilanib turuvchi ko'hna dunyo jumboqlarini chaqmoq uchun, inson qalbi, xarakteri, ruhiy olamining yangi –yangi qatlamlarini kashf etmoq uchun ijodkor tinimsiz izlanmog'i darkor»¹⁶⁸.

Botir Ergashev she'riyatida fikr va hissiyotning o'zaro munosabati xilma-xil ko'rinishda namoyon bo'ladi, falsafiylik publitsistik ruh bilan uyg'unlashib ketadi. U davr voqea – hodisalari jarayoniga yangicha dunyoqarash bilan teran nazar tashlaydi. Vatanga muhabbat va sadoqatni yorqin, tiniq ifodalanishi kitobxonni mushohadaga undaydi. Vatan haqidagi bu go'zal asarlar ma'lum kayfiyat va masuliyat tuyg'usini uyg'otishidan tashqari she'rning bosh tamoyilini yanada yorug'roq aks ettirishga bo'ysundirilgan. Uning «Ey, ona yerim», «Ona – Vatan», «Vatan», «Yolg'onchi onam», «Vatandormiz», «Vatanfurush bolam», «Bizni buyuk ishlar kutmoqda!», «Yoshlar ittifoqi madhiyasi», «Bizning bayroq» kabi she'rlarida Vatan va xalqning porloq kelajagini o'tmishi va buguni bilan vobastalikda ifodalash shoir ijodining bosh estetik kredosi hisoblanadi. «Ona Vatan» she'rida u yurak qa'ridagi muhabbat va ixlosni shunday ta'riflaydi:

Onamizni Vatan deylik, yurtni onam,
Dilimizga ikkisining mehri yuqqan!
Onalar der, elga xizmat qilsin bolam,
Demak, ular bizni Vatan uchun tuqqan!

«Yoshlar Ittifoqi madhiyasi» she'rida Vatanga sadoqat va fidoyilik inson umrining mazmuniga aylanishini, o'sib kelayotgan yosh avlod ulug' ajdodlar nomiga munosib bo'lishlarini orzu qiladi:

Bolalikdan asov otni egarlab,
Doim zafar quchgan Temur bobomiz!
O'n ikki yoshida taxtni egallab,
Yurt boshqargan bizning Bobur bobomiz!
Ajdodlardek yorug' yuz bo'lmoq uchun,
Nurlashaylik, O'zbekiston yoshlari!
Dunyo ko'rib qo'ysin biz yoshlar kuchin,
Birlashaylik, O'zbekiston yoshlari!

Botir Ergashev she'riyatining eng muhim fazilatlaridan biri, unda yangilanayotgan O'zbekistonning bugungi jo'shqin hayoti, bunyodkorlik islohotlari, jahonga yuz tutayotgan ezgu g'oyalari keng ko'lamda, barcha ranglari va jilolari, mustahkam nufuzi bilan aks etgan. U yosh kitobxonga bugungi globallashayotgan, tezkorlik bilan o'zgarayotgan dunyoning sirli jumboqlarini,

¹⁶⁸ Sharafiddinov O. Hayot bilan hamnafas .Toshkent.: “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1983. B.145.

umr mazmunini, jahon tan olgan buyuk mutafakkir bobolarimiz yaratgan kashfiyotlarning tarixiy mohiyatini aniq voyea-hodisalar misolida ochib beradi, quvchi qalbida, ongu shuurida ertangi yorug' kunga ishonch uyg'otadi, uni ezgu amallarga da'vat etadi:

Ajdodlardan meros bardoshlar,
Ezguliklar tomon yo'l boshlar,
To'xtab qolmang, ey vatandoshlar,
Bizni buyuk ishlar kutmoqda!
Har lahzaga berib oro, zeb,
Ertamizning yashang g'amin yeb,
O'zbekiston buyuk bo'lsin deb,
Bizni buyuk ishlar kutmoqda!

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni. O'zA, 2020 y, 20 oktabr.
2. Mirziyoyev Sh. Yoshlarga donolar o'giti. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.
3. Sharafiddinov O. Hayot bilan hamnafas. T.: "Yosh gvardiya" nashriyoti, 1983.

TERMINLARNING O'ZIGA XOS STILISTIK XUSUSIYATLARI

D.Pirmatova, FarDU talabasi

Hozirgi davrda dunyo tilshunosligining diqqat markazida turli xil mavzular ko'zga tashlanib turibdi. Bularndan biri esa terminlarning o'ziga xos stilistikasidir.

O'zbek tilining izohli lug'atida termin haqida shunday ta'rif berilgan: "*termin* – (lotincha terminus – *chek*-chegara) fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z yoki so'z birikmasi".¹⁶⁹

Demak, atamalar fan, texnika, san'at va madaniyatga oid tushunchalarni ifoda qilibgina qolmay, balki ular bir ma'noda ham ishlatiladi. Lekin ko'pincha so'zlar ko'p ma'noli bo'ladi. Tilimizning leksikasida ko'p ma'noli so'zlar bir necha qismni, bir ma'noli so'zlar esa lug'at boyligimizda ko'pchilikni tashkil qilmaydi. Shu bois, terminlar hamda konnotativ so'zlarni bir-biridan farqlab olaylik. Misol uchun: "Xudoyorxon g'a 1283-nci yilda uch martaba taxtga chiqish nasib bo'ldi. Uning oxirgi saltanati xonliq ibtidodining achchig' zulm va ta'adidlarning jo'nso'z qora sahifalarini tashkil etadir".¹⁷⁰ Mazkur jumladagi konnotativ ma'noni "achchig' zulm" ifodalab kelishi bilan birga ma'no kuchaytirish vazifasini ham bajarmoqda.

Terminlarni misollar bilan ko'rib chiqsak: paradigma, kategoriya, semema, parabola, ra'noguldoshlar, shimol, mexanik ish, antropologiya, kabi terminlar bir ma'noni ifodalab, faqat ma'lum bir fan doirasidagina qo'llanadi. Ya'ni sohalarda qo'llanilish doirasi torroq.

¹⁶⁹ Xojiyev A . O'zbek tilining izohli lu'o'ati, Toshkent, 2006.

¹⁷⁰ Qodiriy A . Mehrobdan chayon .Toshkent , 2013, Zulm o'choo'I , 117-bet

“Terminlar fandagi tushunchalar bilan bog‘liq bo‘lib, ularning ma‘nosi qaysi fan va texnika sohasida qo‘llanilishi orqali aniqlanadi”¹⁷¹

Filologiya fanlari doktori, professor Abduvali Berdialiyev termin haqida o‘z fikrlarini bildirganlar. “Har bir til leksikasining alohida bir qatlamini terminlar (atamalar) tashkil qiladi. Shuning uchun terminlar til jamoasining barchasi uchun emas, balki uning muayyan bir guruhiga qarashli bo‘ladi. Terminning odatdagi so‘zdan farqi ham, eng avvalo, ana shunda. Termin ham so‘zdir. Termin ham tovushlardan, ularning kompleksidan tashkil bo‘ladi. Biroq termin va so‘z o‘zaro farq qiladi. So‘z – bu umumxalq mulki. Uni til jamoasining hammasi bir xil ma‘noda ishlatadi, mushtarak ma‘noda tushunadi. Termin esa, yuqorida ham aytilganidek, umumxalq lisoniy mulki emas. U til jamoasining muayyan bir qatlami uchun, uning kasbiy faoliyati uchun xizmat qiluvchi nafaol “so‘z”dir. Termin bir ma‘noda qo‘llanuvchi monosemantik lug‘aviy birlikdir”.¹⁷²

"Termin so‘zini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin – aniq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig‘indisini nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so‘z hisoblanadi. Har qanday tilda istagan so‘z termin bo‘lishi mumkin".¹⁷³

Terminlarning o‘ziga xos xususiyatlarini sanab chiqsak:

1. Terminlar – monosemantik so‘zlar;
2. Fan va texnikaga oid ilmiy asarlarda qo‘llanadi;
3. Alohida emotsional - ekspressiv bo‘yoqqa ega emasligi;
4. Biror fan yoki sohaga tegishli ekanligi;
5. Sohalarda qo‘llanilish doirasi torroq;

"Ba‘zan terminlar badiiy asarlarda stilistik talabga ko‘ra ishlatilishi mumkin. Bunday terminlarning ishlatilishi kontekst bilan bog‘lanadi. Masalan, astronomiyaga tegishli ikar termini badiiy jihatdan odam bilan tenglashtiriladi:

Fazoga ilk bora qanot qoqqanni

Ikar deb atamish xayolan inson. (A.Oripov.)

Termin uchun kontekstning bo‘lishi shart emas. U kontekstsiz ham alohida bir tushunchani ifoda qila oladi. Masalan, kislota, fosfor, perpendikulyar kabi. Ba‘zi terminlar bir qancha fanlar uchun umumiy bo‘lib qolgan. Masalan, avtomat so‘zi. Biroq avtomat mashinalarning har bir turi o‘z nomiga ega. Ko‘pincha, avtomat mashinalarning uzundan uzoq nomi aytilmay, avtomat termini qo‘llaniladi".¹⁷⁴

Har bir fanning o‘z terminlar sistemalari, kategoriyalari bo‘ladi. Ular predmetlarning nomini, ba‘zi jarayon yoki protsesslarni, holat, belgi, o‘lchov, ishlash tartibi, fan va texnikaning sohalari va shoxobchalari hamda kasb va mashg‘ulotni ifodalaydi. Masalan: *andava, goniya, quroq, verbosentrik nazariya, izonit, Pifagor teoremasi, Mendeleyev jadvali, tonometr, sintaktik qolip*;

Terminlar tuzilishiga ko‘ra bir, ikki so‘zdan va so‘zlar birikmasi tarzida ham bo‘lishi mumkin:

¹⁷¹ Sodiqov A, Abduazizov A, Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. O‘qituvchi, 1981, 106-bet

¹⁷² Berdialiyev A. O‘zbek sinxron sotsiolingvistikasi. Xo‘jand, 2015, 119-bet

¹⁷³ Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent, 2019, 6- bet

¹⁷⁴ Sodiqov A, Abduazizov A, Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. Toshkent. O‘qituvchi. 1981, 107- bet

a) bir soʻzdan iborat matematika faniga doir terminlar: *piramida, kub, perimetr, kvadrat, radius, diametr, aylana, nuqta, nur, kesma, gorizontal, vertikal, funksiya, grafik, sinus, kosinus, burchak, tomon, yoy, parabola, diagonal, kasr, maxraj, surat, qavs, qoʻshish, ayirish, koʻpaytirish, boʻlish, tenglama, koʻpaytma, yigʻindi, ayirma, boʻlinma;*

b) ikki soʻzdan iborat texnologiya faniga doir terminlar: *goʻsht mahsulotlari, sut mahsulotlari, charvi yogʻlari, muzlatilgan goʻsht, servis xizmati, suyaksiz file, parhez taom, qurilish asboblari, duradgorlik dastgohi, interyer dizayner, langet goʻsht, gazlama qoldigʻi;*

c) soʻzlar birikmasidan iborat terminlar: *uzun patli gilamlar, tabiiy tolali iplar, yangi modalar yaratish, gazlamadagi iplar chalishuvi, toʻgʻri bichimli yupka, etagiga kengaygan yupka, koketkali koʻylak bichish, biskvit tayyorlash texnologiyasi, yangi modalar yaratish;*

Terminlarning etimologiyasi ham ikki guruhga ajraladi;

1) tilning oʻz imkoniyatlari natijasida paydo boʻlgan terminlar;

1.1. Matematika faniga doir terminlar: *qoʻshish, ayirish, boʻlish;*

1.2. Tilshunoslik faniga doir terminlar: *hol, kesim, toʻldiruvchi, ega;*

2) boshqa tillardan oʻzlashgan terminlar;

2.1. Kimyo faniga doir terminlar: *ekivalent, reaksiya, kislorod, vodorod, kislota;*

2.2. Shifokorlik kasbiga doir terminlar: *tonometr, shpris, spirt, bint;*

2.3. Duradgorlik kasbiga doir terminlar: *metr, shtang sirkul, ruletmetr;*

2.4. Iqtisod sohasiga doir terminlar: *bank, kredit, birja, biznes, import, eksport, menejer, marketolog, aksiya, mikro, makro;*

2.5. Madaniyatga doir terminlar: *teatr, spektakl, pionino, konsert, drama, tragediya, intermediya, radio, televizor, televideniya, studiya, sirk, opera, balet;*

Terminologiya zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning aktual yoʻnalishlaridan biridir. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining oʻsib borishi, bir tomondan, ilm – fanning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning koʻpayib borishi sababli deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni, rivojlanishi va funksiyasi deb masalalarning yetarli darajada oʻrganilmaganligi bilan bogʻliq hodisa deb izohlanadi.

Terminologiya har bir til soʻz boyligining juda katta qismini tashkil etadi. Uning juda tez rivojlanishi ham bejiz emas, albatta. Chunki u yangi soʻzlar yasash imkonini beradi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida terminologiya alohida oʻrin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib aytadigan boʻlsak, terminlar biz bilan hamnafas ekan, yaʼniki ularga murojaat qilishimiz kun sayin oshib bormoqda. Terminlarning stilistikasini, qoʻllanilishini oʻz oʻrniga qoʻyishimiz darkor.

"BOBURNOMA "ASARIDA QO'LLANGAN MAQOLLARNING LINGVOPOETIK TAHLILI

D.Abdurahimova, FarDU talabasi

Millatning o'zligini ko'rsatuvchi milliy qadriyatlarni, xalqning madaniyatini ifodalovchi omillardan biri bu xalq og'zaki ijodidir. Xalqlar boy ma'naviy merosining ajralmas bir bo'lagi sifatida yashab kelayotgan maqol, matal va iboralarni o'rganish, ularda aks etgan xalq hayotini, insoniy tuyg'ular tasvirini ko'rsatish har doim dolzarblik kasb etib kelgan. Xalq og'zaki ijodining dolzarb janrlaridan bo'lmish maqollar tilshunoslik va folklorshunoslikda o'rganilayotgan muhim mavzulardan biridir. Folklorning eng muhim janrlaridan biri bo'lgan maqollarni, umuman, xalq ijodiyotini o'rganish, tadqiq qilish, bugungi kunda juda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Maqol va matallar, aforizmlar kishilarning, ayniqsa, yoshlarning ongini o'stiradi, ularni to'g'ri so'z, rostgo'y, mehnatsevar, mard, jasur, sabotli va matonatli bo'lishiga o'rgatadi, kishidagi eng insoniy fazilatlarni targ'ib etadi. O'zbek tilshunosligida ularni to'plash, nashrga tayyorlash, tadqiq etishda avval Hodi Zarifov, Buyuk Karimov, G'ozi Olim Yunusov, G'ulom Zafariy; keyinchalik Mansur Afzalov, Oxunjon Sobirov, Zubayda Husainova, G'ani Jahongirov, Rajab Jumaniyozov, To'ra Mirzayev, Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov, Ibrohim Haqqulov, Asqar Musaqulov, R. Zarifov kabi olimlar munosib hissa qo'shdilar. M.Abdurahimov, X.Abdurahmonov, M.Sodiqova kabi olimlarning tilshunoslik va tarjimashunoslik yo'nalishidagi to'plamlari yuzaga keldi. Shuningdek, Ye.Chernyavskiy, V.Ro'zimatov (1959), N.Gatsunayev (1983, 1988), A.Naumov (1985) kabi tarjimonlarning mehnati bilan o'zbek xalq maqollari rus tilida ham ayrim-ayrim to'plamlar sifatida bosilib chiqdi.¹⁷⁵ Bobur Mirzo adabiyotni teran tushungan, xalq maqollarini juda yaxshi bilgan, shu sababdan ularni o'z o'rnida to'g'ri ishlata bilgan. "Boburnoma"da juda ko'p maqollar, hikmatli so'zlar ishlatilgan. Ushbu maqolada biz "Boburnoma"da ishlatilgan maqollar ustida to'xtalmoqchimiz. "Boburnoma"da tasvirlangan Koson yaqinida janglarning birida, qo'li baland bo'lishiga yaxshi sharoit bo'lganda, Ahmad Tanbal qo'shini ustiga Bobur yurish qilmoqchi bo'ladi. Ammo Vays Log'ariy va boshqalar bugun kun kech bo'ldi, ertaga ertalab jang boshlaylik, deb maslahat beradilar. Bobur ularning so'zlariga amal qiladi. Lekin ertalab Ahmad Tanbalning qo'shini g'oyib bo'lganini ko'rib afsuslanadi va Bobur bu haqida shunday yozadi: "Ushmundoq qopuda kelgan g'anim hech nav' mutazarrir bo'lmay ajrashti. Masal borkim, "Qopudag'ini qopmasa, qariguncha qayg'urur". Bayt:

Korhoro bevaqt boyad just,

Kori be vaqt sust boshad sust!¹⁷⁶

Ma'nosi: Ishlar o'z vaqtida bajarilishi kerak; vaqtida bajarilmagan ish sust bo'ladi, sust! Demak, Bobur xalq maqollariga amal qilmoqlik foydadan xoli bo'lmasdi, degan xulosaga kelganini yuqoridagi so'zlaridan bilsak bo'ladi. Boburni ovqatga og'u solib, zaharlashgandagi holati "Boburnoma"da shunday tasvirlanadi:

¹⁷⁵ Murodova M. Folklor va etnografiya. –T.: «Aloqachi», 2008. – 66-b.

¹⁷⁶ Z.M.Bobur. "Boburnoma". Toshkent: Yulduzcha, 1989. 67-bet

Rasida bud baloye, vale baxayr guzasht.¹⁷⁷ (Ma'nosi: Bir balo eshitgan edi, biroq yaxshilik bilan kechdi).Tengi mangga boshdin jon berdi. Ul dunyodini keladurmen onadin emdi tug'dum. Men xasta o'lub edim, tirildim. Jon qadrini, billoh emdi bildim.Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim,ul misra borkim:

"Kim o'lar holatqa yetsa, ul bilur jon qadrini"¹⁷⁸ Boburning Samarqandni tashlab chiqib, Andijonga kira olmay yurgan vaqtlari "Boburnoma "da shunday tasvirlanadi: " har tarafda kuchluk g'animlar Andijong'a evrushub, tole hech madad qilmadi. Samarqandg'a ilik qo yub, hech ish ochilmadi. Zarurattin sulh guna qilib Pashog'ardin murojaat qilildi".Ana shunday ovoragarchilik va sayoqlik holatini tasvirlab Bobur quyidagi baytni keltiradi:

Bormoqqa ne maskan muyassar,
Turmoqqa ne davlat muqarrar.

Shuningdek,Bobur Alido'st va Muhammaddo'st birgalikda Tanbal tomoniga o'tib ketishganda Muhammaddo'stning o'zbeklar qo'liga tushib ko'r bo'lishi voqeasiga "Ko'zlarini tuz tutti"deya munosabat bildiradi.Masalan, tuz so'zi bugungi kunda mineral moddani bildiradi. Tarixan bu so'z to'g'ri, odobli; dala, tekislik ma'nolarini anglatgan va faqat maqollardagina saqlanib qolgan: Qiz saqlasang, tuz saqla. Tuzdagi bilan emas, uydagi bilan bo'l. Shuningdek, mehnat so'zining azob-uqubat, baxtsizlik ma'nosini ham faqat maqollarda yoki ayrim shevalardagina uchratish mumkin:

Mehnat ham egiz-egiz, Davlat ham egiz-egiz.¹⁷⁹

"Boburnoma "da xalq maqollaridan juda unumli foydalanganini asar mutolaasida ko'rib guvohi bo'lamiz. Jumladan, "Inonmag'il do'stingga, somon tiqar po'stingga ", "Dushman ne demas , tushga ne kirmas ", "Teng bo'lmaguncha to'sh ", "On guzarro ob burd ", ("U kechuvni suv olib ketdi "), " Uzrash badtar az gunoh " (" Tavbasi gunohidan yomonroq "), "Qochg'on yog'i ko'p bo'lsa ham oz qovg'unchi bila chehra bo'la olmas nechukkim debturlar: "Safi mag'lubro xus basandast " ("Yengilgan safga bir joy kifoyadir") "Xotirg'a kechtikim, ul masal borkim, "gah yozdah beh, gah nuh " ("Goh o'n bir yaxshi, goh to'qquz").

Xulosa qilib aytganimzda, "Boburnoma "dagi maqollarni o'rganish jarayonida biz xalqimiz ma'naviyati sarchashmasidan yana bir bora bahramand bo'lamiz.

Adabiyotlar:

- 1.Z.M.Bobur. "Boburnoma". Toshkent. 1960. 25-bet.
- 2.Imomov K., Mirzayev T., Sarimsoqov B., Safarov O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. -T.: O'qituvchi, 1990. 93-b.
3. Madayev O., Sobitova T. Xalq og'zaki poetik ijodi. – T.: Sharq, 2010. 40-b.
4. Murodova M. Folklor va etnografiya. –T.: «Aloqachi», 2008. – 66-b.

¹⁷⁷ Z.M.Bobur. "Boburnoma".-Toshkent: Yulduzcha. 1989.

¹⁷⁸ Z.M.Bobur. "Boburnoma".-Toshkent: Yulduzcha. 1989. 282-bet.

¹⁷⁹ Murodova M. Folklor va etnografiya. –T.: «Aloqachi», 2008. – 66-b.

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ КОНЦЕПТОСФЕРЫ

*Л.Ахмедшина,
докторант II курса Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека*

Совокупность концептов имеет чрезвычайную актуальность в современной лингвистической науке в последние несколько десятков лет.

Абстрактный характер концептов позволяет исследователям выдвигать достаточно широкий спектр классификаций в зависимости от их содержания, степени значимости, степени абстрактности, а также формам выражения. Условная составляющая концепта хранится в словесной форме.

Концепт имеет определенную структуру, не являющуюся жесткой; это необходимое условие существования концепта и его вступления в концептуальную сферу. Концепт включает в себя все психические характеристики явления и обеспечивает понимание реальности. Упорядоченный набор концептов в сознании человека формирует его концептуальную сферу. Язык является одним из средств доступа к уму людей, их концептуальному царству, содержанию и структуре концептов как единиц мышления.

Исследование концептов можно провести на уровне единиц слов. Слово не просто средство доступ к концептуальному значению, а необходимое условие существования концепта. Поэтому с нашей точки зрения, концептами можно называть только те ментальные образования, которые называются устойчивыми концептами, т.е. имеющие закреплённые за ними средства вербализации. [1, с.300]

В ином случае слово не вызывает никаких художественных образов, но при этом может создавать художественное впечатление, которое имеет своим результатом обогащение духовного мира. В проблеме познания это «нечто» имеет название «концепта», под которым следует понимать два его вида: «понятие» и «общее представление». [2, с. 267].

Концепты могут быть выделены как макроконцепты-универсалии и микроконцепты-универсалии, так и художественные макроконцепты и художественные микроконцепты. Помимо этого, концепты-универсалии по преобладающей содержательной составляющей могут быть подразделены на:

1) Эмотивные концепты, в содержании которых наиболее значим эмоциональный слой («Радость», «Скука», «Тоска», «Страх»);

2) Аксиологические концепты, в содержании которых особенно очевидны ценностные смыслы («Добро», «Зло», «Ложь», «Правда»);

3) Логически конструируемые концепты являются концептами в ассоциативно-семантическом поле, которых явно преобладает предметно-логическая рациональная информация («Жизнь», «Смерть», «Время»);

4) Культурные, или культурно-обусловленные концепты, в ассоциативно-семантическом поле которых наиболее важны

содержательные компоненты, неразрывно связанные с культурной и «цивилизационной спецификой» общества. («Государство», «Деньги», «Человек»);

5) Мифологические концепты – в ассоциативно-семантическом поле они занимают фантастические элементы, связанные с мифологией какой-либо народности. Фантастические элементы могут быть включены и в языковую картину мира другой народности («Домовой», «Русалка», «Призрак»), тем самым определяя сходства и различия;

6) Образные, или эстетические концепты, в содержании которых принципиальное значение для языковой картины мира всех носителей языка в целом имеют содержательные компоненты, связанные с переносными и (или) эстетическими значениями вербализационных их слов («Огонь», «Вода»). [3, с. 115]

Совместно с существованием термина «концепт» в аппарате современной лингвистики стала разрабатываться и методика исследования концептов, называемая концептуальным анализом и касающаяся исследований, объект анализа которых представляет собой концепт.

Концепт в качестве единицы структурированного знания обнаруживает определенную организацию, т.е. является совокупностью упорядоченных дискретных элементов, могущих классифицироваться по различным критериям: по своей значимости, степени абстрактности, форме, функции и т.д. Такие элементы концепта называем концептуальными признаками.

Весьма информативными для исследования концепта становится контекстуальный анализ различных типов дискурса (публицистического, научного, художественного, рекламного и т.д.). Изучение фрагментов современных публицистических и рекламных текстов дают представление о ценностной составляющей концепта на современном этапе.

Литературы:

1. Алефиренко Н.Ф.: Проблема вербализации концепта: Теоретическое исследование. – Волгоград: Перемена, 2003. – С. 300.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология / Под ред. В. Н. Нерознак. – М.: Academia, 1997. – С. 267-280.
3. Сергеева Е. В. Избранное: Сборник статей, Концепт-универсалия и художественный концепт: проблема классификация – М.: Изд-во «Директ-медиа», 2013. – С. 115.
4. Телия, В.Н.: Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологические аспекты. – М.: «Языки русской культуры», 1996. – С. 97.

“AVESTO”DA TIL VA NUTQ ODOBI TALQINI

F.Davronova, M.Yakubjanova,

O‘zDXA talabalari

Ilmiy rahbar – f.f.d. H.Hamroyeva

Avloddan-avlodga og‘zaki va yozma tarzda o‘tib, asrlar sinoviga bardosh berib, bizgacha yetib kelgan nodir yodgorliklar orasida afsonaviy Xorazmda yaratilgan “Avesto” kitobi alohida ahamiyat kasb etadi. Unda ma’naviyat, tabiatshunoslik, tibbiyot, san’at, madaniyatshunoslik, chorvachilik, axloq – odob kabi muhim sohalar qamrab olgan. Hamda barcha davrlar uchun dolzarb bo‘lgan tarixiy, falsafiy, lisoniy masalalar haqida keng fikr yuritilgan. Aynan shu xususiyatlari bilan u muhtasham ma’naviy – madaniy yodgorlik hisoblanadi.

Har bir ijodiy kashfiyot zamirida ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash mujassam. Eng ibtidoiy davrlardan boshlab, odamlar ezgulikni ardoqlaydi, yovuzlikdan nafratlanadi. Miloddan avval birinchi ming yillikning birinchi yarmida Xorazm o‘lkasida yaratilgan qomusiy asar “Avesto”da o‘tmish ajdodlarimizning tarixi va milliy qadriyatlariga oid juda ko‘p qimmatli ma’lumotlar o‘z aksini topgan. Xususan, til va nutqqa munosabatda ularni odob hamda axloq talablari jihatdan baholash tamoyili mavjud bo‘lgan. “Avesto”ning Xorazmda yaratilganligi haqida akademik S.P.Tolstov shunday deydi: “Avesto”da Ardaxushmiton, Arda-Xiva, Kat, Xodoros, Muzdakxon, Xodorkant kabi qadim Xorazm shaharlarining nomlari keltirilganligi fikrimizning dalilidir”¹⁸⁰.

Hamma zamonlarda ham odamlar ezgulikni ardoqlaydi, yovuzlikni la’natlaydi. YA’ni, “..Ezgu andisha, ezgu kalom, ezgu amal bilan bosh urib kelgan xonadonda yaxshiliklar bilan kutib olingiz. Men madh etaman ezgu fikrat, ezgu amal ila ezgu kalom, ezgu amalni. Ezgu fikr, ezgu kalom va ezgu amalkim, bu yerda va har yerda ulug‘lanadi va ulug‘langusi, madh etaman. O‘zim ham jonu dilim bilan yaxshilikka intilaman. Men ezgu so‘z so‘zlaganga ishonaman. Men ezgu amalning amaliga inonaman. Ezgu niyat, ezgu so‘z va ezgu amal haqidagi so‘zlarni olqishlamoq istayman.”¹⁸¹

Insoniyatning ilk davri - ibtidoiy jamoa tuzumida paydo bo‘lib, diniy e’tiqodlar bilan yashab kelayotgan marosim va bayramlar zardushtiylik g‘oyasi bilan qo‘shilib, birgalikda ado etish jarayonida yaxlit san’at sifatida shakllandi. “Avesto” bilan bog‘liq urf-odatlar, motivlar, obrazlar avloddan-avlodga o‘tib, ularning hozirgacha eng ko‘p tarqalgan xalq qo‘shiqlari, xilma-xil mazmunli raqslar, folklor o‘yinlar sifatida kashf etilishi tariximizda katta voqea bo‘ldi.

“Avesto” - xalq ijodiyotining mahsuli sifatida ham qadrlidir. Unda bayon etilgan qadimiy ajdodlarimizning urf-odatlarini, udumlari, tomoshalaridagi o‘yinlari dastlab ibtidoiy ko‘rinishda bo‘lsa, keyinchalik maxsus tayyorgarlik ko‘rib ijro etila boshlagan. Ijro etilgan qo‘shiq, marsiyalar, alqovlar, gohlar va raqslarning ko‘pchiligi xalqimiz tafakkuri yaratgan asar sifatida o‘z qimmatini saqlab bizgacha yetib kelgan.

¹⁸⁰ Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: изд.МГУ, 1948. –С.185.

¹⁸¹ Avesto. Asqar Mahkam tarjimasini. T.: “Sharq” matbaa-nashriyot konserni. 1998. 49-b.

Musiqashunoslar necha asrlardan buyon yashab kelayotgan “Segoh”, “Dugoh”, “Chorgoh” kabi mumtoz asarlarni aynan “Avesto”dagi gohlar bilan bog‘lashadi. Professor N. Jo‘rayevning fikricha, “She‘r va qo‘shiq ijro etish, diniy marosimlarni badiiy tashkil etish hamda sahna harakatlari eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillik o‘rtalarida mavjud bo‘lgan va ular yaxlit holda milliy san‘atning ilk kurtaklari hisoblanadi”¹⁸².

Uning axloqiy-falsafiy mohiyati “ezgu fikr”, “ezgu so‘z”, “ezgu amal” kabi muqaddas uchlikda ifodalangan: “Ezgu o‘y, ezgu so‘z va savob ishlarni alqayman. O‘zimni bari ezgu o‘ylarga, ezgu so‘zlar(aytish)ga, yaxshilik ishlar amaliga baxshida qilaman, barcha yomon o‘ylardan, yomon so‘zu yomon ishlardan yuz o‘giranman”¹⁸³.

Darhaqiqat, buyuk “Avesto” asarida nutq odobi va nutq madaniyatiga oid muhim fikrlar aytilgan. Bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan mazkur qarashlar qadimda o‘tgan ajdodlarimizning til va nutqqa qanchalik mas‘uliyat bilan yondashgani, tilni, uning qadri, qimmatini va nafosatini qay darajada ulug‘laganligini bildiradi. Zardushtiylar yaxshi niyat bilan aytilgan so‘zni, imon bilan irod qilingan nutqni, o‘ylab, aql bilan izhor qilingan gapni, gap bilan amal birligini, insonga baxt keltiruvchi to‘g‘ri va rost fikrni qadrlaganlar, ularning ta‘limotiga ko‘ra, nutq samimiy va oshkora bo‘lmog‘i kerak. Eng asosiysi, “Avesto”da nutq odobi va nutq madaniyati kabi tushunchalarga insonni tarbiyalovchi muhim vosita sifatida qaralgan.

Tarixning turli davrlarida bunday munosabatlar jamiyat ehtiyojiga ko‘ra umumiy va juz‘iy mezonlarga bo‘linadi. Zero, har doim insonning tili, ya‘ni nutqi, uning odobi, ichki madaniyatini namoyon qiluvchi vosita deb qaralgan. Ajdodlarimiz har bir shaxsning tiliga, uning tilga munosabatiga, nutqining qay tarzda namoyon bo‘lishiga alohida e‘tibor berishgan. Shunday qarashlar tufayli zamonlar o‘tishi bilan nutq odobini, muloqot madaniyatini belgilovchi ma‘lum mezonlar vujudga kelgan.

“Avesto”da qayd etilgan til odobi haqidagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, xalqimizning tilni e‘zozlash, nutq madaniyati va notiqlik san‘atiga oid qarashlari, uning etnik - estetik, ma‘naviy va madaniy tamoyillari juda qadim davrlardayoq yuksak did hamda farosat ruhi bilan sug‘orilgan. Demak, barcha madaniy - ma‘rifiy soha vakillari kabi san‘atshunosning nutqi jonli, go‘zal, ta‘sirchan, sermazmun va jozibador, notiqlikning barcha unsurlarini to‘g‘ri voqelantirish ko‘nikmasi va malakalariga ega bo‘lishi shart. “Avesto” asaridagi til, so‘z va nutq odobi haqidagi fikrlar pragmatik jihatdan tadqiq qilinishi dolzarb masalalardan biridir.

Adabiyotlar:

1. Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: изд.МГУ, 1948.
2. Avesto. Asqar Mahkam tarjimasi. T.: “Sharq” matbaa-nashriyot konserni. 1998.
3. Jo‘rayev N. Vaqt va fazo. T.: “Ma‘naviyat”, 2020.– B.750.
4. Avesto. Asqar Mahkam tarjimasi. T. “Sharq” matbaa-nashriyot konserni. 1998.

¹⁸² Jo‘rayev N. Vaqt va fazo. T.: “Ma‘naviyat”, 2020.– B.750.

¹⁸³ Avesto. Asqar Mahkam tarjimasi. T. “Sharq” matbaa-nashriyot konserni. 1998. 56-b.

MINHOJIDDIN MIRZONING “ANDIJON POLKASI” SHE’RINING LINGVODIDAKTIK XUSUSIYATLARI

*P.Ҳоҗиев, Ж.Мирсолиев,
ЎзДХА талабалари
Илмий раҳбар – ф.ф.д.Н.Ҳамроева*

O‘zbekiston milliy ensiklopediyasining 1-jildida ma’lumot berilishicha: “Andijon polkasi” – o‘zbek xalq cholg‘u kuyi va aynan shu nomdagi raqs. 20-y.lardan boshlab andijonlik sozanda va akter Orif Garmon Toshmatov talqinida ommaviylashgan. “Andijon polkasi” 2/4 (yoki 4/4) musiqa o‘lchovi, odatda sof major tonalligi, sho‘x siyrati bilan ajralib turadi. U, bir tomondan o‘zbek mumtoz kuylari (mas. “Navo charxi”)ga, ikkinchi tomondan esa boshqa xalqlar (jumladan rus) folklari namunalariga ohangdosh “Andijon polkasi” surnay, qo‘shnay, shuningdek, garmon tovushqatoriga xos diatonik tuzilmalari, odat tusidagi kuy yo‘nalishlarini o‘zida uyg‘unlashtirgan”¹⁸⁴.

Mutaxassislarning fikricha, “1959 yilda M.Turg‘unboyeva «Andijon polka»sini sayqallab, yangi usullar bilan to‘ldirib, qayta sahnalashtirdi. O‘shanda “Hosil bayrami”da asakalik otaxonlar “Andijon polka”sini o‘zgacha bir shavq bilan ijro etishgan. Ularning raqsida o‘zbek erkaklariga xos bosiqlik, bag‘rikenglik, jasorat, chaqqonlik bor edi. M.Turg‘unboyeva “Polka”ni qayta sahnalashtirar ekan, uning milliy obraz sifatida namoyon bo‘lishiga alohida e’tibor berdi”¹⁸⁵.

Taniqli shoir va tarjimon Minhojiddin Mirzoning mashhur “Andijon polkasi” she’rida davr va inson, san’at va jamiyat haqida fikr yuritiladi. Musiqa va raqs san’ati haqidagi nozik tug‘yonlar, so‘zlardagi harorat, xalqning ezgu tilaklari, intilish va orzulari yorqin obrazlarda badiiy ifodasini topgan. Unda ohanglar og‘ushidagi murakkab o‘tmish va hayot butun go‘zalligi hamda ziddiyatlari bilan namoyon bo‘ladi.

Raqs san’atining madaniy-ma’naviy, semiotik-kommunikativ xususiyatlarini o‘rganishda, muayyan raqs xarakterini ochib berishda asarning lingvodidaktik, badiiy-estetik mazmun-mohiyatini tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega. She’r mashhur san’atkor Orif Garmon xotirasiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda madaniyatimiz va ma’naviyatimizning qadim ildizlari yangicha talqin qilinadi Satrlardagi tantanavor ohang, hayotbaxsh g‘oya ruhni ko‘taradi, insonga kuch bag‘ishlaydi, hayratga soladi:

Dunyoda har elning o‘z qo‘shig‘i bor,
O‘z kuyi, yallasi, lapar-o‘lani.
Har navo ohangi, ruhi, cho‘g‘i bor,
Unda yashab kelar millat or-sha’ni.

Davralarga jon kiritadigan, qalblarga nur bag‘ishlaydigan musiqa ruhiyat suratlariga aylanib, sirli olam yaratadi. Ko‘ngilning “mayin sabo”, “sho‘x

¹⁸⁴ O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.1-j. T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. - B.335.

¹⁸⁵ Hamroyeva H. O‘zbek milliy raqs san’ati: terminlar tavsifi va tadqiqi. T.: “Lesson Press”? 2021. -B.397.

nasim”lari tilsimot to‘la otashin va jo‘shqin harakatlarga ko‘chayotgandek taassurot qoldiradi:

“Dilxiroj”, sho‘x “Lazgi” va yo “Tanovar”,
Bularsiz hayotning o‘tmog‘i dushvor.
Biri mayin sabo, biri sho‘x nasim,
Ohanglar bag‘rida qancha sir, tilsim.

Vatanga bo‘lgan cheksiz muhabbat - ohanglar bag‘ridagi sir va tilsim – o‘zbek xalqining zukko falsafasi, havasni keltiradigan, zavqni uyg‘otadigan qudrat, xalqchillik kitobxonni o‘ziga tortadi. Judayam o‘zbekona, nihoyatda sho‘xchan kuylar go‘zallik va ezgulikka oshiq, ishqparast qalblarning o‘tidan kuch oladi. Bu kuchning tafti shiddatli yurak zarblariga aylanadi:

Deydilar, sho‘x kuylar oshiq yurakning
Taftidan zarb olib yaralar emish.
Dillarga o‘t solib, ko‘zlarga yashin,
Uchqunday so‘ng har yon taralar emish.

Shoir dillarga o‘t solgan sho‘x kuy uchqunday har yonga taralishini qiyoslar, istiora, jonlantirish va obrazli ifodalar vositasida nihoyatda ishonarli tasvirlaydi. Zero, burgut kabi ko‘kni, ya‘ni erkni sevadigan xalqlarning yuragida g‘ururi baland bo‘ladi.

Olima H.Hamroyevaning fikricha, “Sarmish tog‘ oldi qazilmalaridan topilgan qoyatoshlarga o‘yib ishlangan, mil.av. 4-1 ming yillikka mansub rasmlar 1958 yilda H.Muhamedov tomonidan topilgan bo‘lib, ular O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi 7-jildidagi ma‘lumotga qaraganda, “yovvoyi hayvonlarni ov itlari yordamida ovlash, hayvonlarning o‘zaro urushi, chorvachilik, raqs tushayotgan odamlar, diniy marosimlarning ijro etilishi bilan bog‘liq manzaralar tasvirlangan ... ibtidoiy san‘atning nodir yodgorligi” dir. Ushbu devoriy suratlar orasida to‘rt raqqosning o‘yin harakatlari ifodalangan kompozitsiyalar ham bor. Ular jang holatlarining tasviriga juda yaqin. U ulug‘ ajdodlarimizning jangovarlik, mardlik, g‘alabaga ishonch ruhi tasvirlangan qahramonlik raqsi hisoblanadi. Suratdagi raqqoslarning qo‘l, oyoq, tana harakatlari, qo‘lni keskin yuqori ko‘tarib, tizzani biroz bukibroq o‘ynashi, shiddat bilan sakrashi, aynan, “Surnay Lazgisi”da aks etadi”¹⁸⁶. Bizning nazarimizda, “Andijon polkasi” ham xuddi “Surnay Lazgisi” kabi qadim ildizlarga ega.Unda ham o‘zbek yigitlariga xos bo‘lgan o‘ktamlik, mardlik va jangovarlik ruhi, qo‘lni keskin yuqoriga ko‘tarish holatlari mavjud.

Ellar bor, xalqlar bor masrur, shodumon,
Gurjiyu moldavan, tog‘li avarlar.
G‘ammi tan olmaslar, yurakda g‘urur,
Ular burgut kabi ko‘kni sevarlar.

She‘r adabiyot va san‘at ixlosmandlari qalbida ona yurtning surati yanglig‘ muhrlanib qoladi.Minhojiddin Mirzoning olam va odam, o‘tmish va kelajak haqidagi goh yorqin, goh hazin ichki kechinmalari shu mo‘jaz asarda o‘z aksini topgan.

¹⁸⁶ Hamroyeva H. “Surnay Lazgisi”: tarixi va tavsifi.Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy hamkorlik istiqbollari.1 Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. T.: 2020. -B.397.

Davrada chalinsa gurji kuylari,
Yuraklar dukurlab urib ketarkan.
Hattoki to'shakka mixlangan bemor,
Kuyning qudratidan turib ketarkan.

Ijodkorning ruhiy-ma'naviy dunyosida, ongu shuurida sodir bo'layotgan ilhom zavqi kuy sehriga uyg'unlashib ketadi. Mashhur "Andijon polkasi"ning ehtirosli olami, harakatlarda jo tuyg'ular to'lqini, g'urur va muhabbat sehri, biroz armonli xayollar iskanjasi o'quvchini befarq qoldirmaydi. Kuyning qudrati, kishini hayratlantiradigan poetik kayfiyat, iftixor hissi uning qalbiga ham ko'chadi:

Balkim, shunday bir kuy yaratmoq o'yi
Olov yuragiga bergandir farmon.
"Andijon polkasi"n tinglagan ko'yi,
Sizni o'ylab ketdim, ey Orif Garmon.

Qalbida yolqini bor insonlarga "Andijon polkasi" kabi buyuk kashfiyotlar yaratishga qodir. Shodlik va g'am, muhabbat va xiyonat – she'riyatning abadiy mavzularidir. Insoniyat qalbidagi qarama-qarshi manzillar ham aynan shu muammolar bilan bog'liq. Mardlar o'lkasini quvonchga to'ldirmoq oson emas.

Musiq va raqs insonning ruhiy ehtiyoji mahsulidir. Milliy kuylar va laparlarga xos ohangdorlikdan hamda ona tilining ichki ma'no tovlanishlaridan ijodiy foydalangan taniqli shoir Minhojiddin Mirzo "Andijon polkasi" she'rida xalqimizning yoshlarni yagona maqsad sari birlashtirish, ularni jismoniy va ma'naviy barkamol insonlar etib tarbiyalash uchun muhim poydevor bo'ladigan ma'rifiy-axloqiy qadriyatlarini, urf-odat va an'alarini, o'zbek yigitlarining o'ktamligi, epchilligi kabi olijanob fazilatlarini yorqin bo'yoqlarda obrazli tasvirlaydi.

Adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.: "Fan", 2018.
2. Mirzo M. Yulduzim. T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2009.
3. Озеров Л. Работа поэта. М.: "Прогресс", 1968.
4. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-j. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2000.
5. Hamroyeva H. "Surnay Lazgisi": tarixi va tavsifi. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy hamkorlik istiqbollari. 1 Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. T.: 2020.

BOBUR RUBOIYLARIDA AYRIM SO'ZLARNING MA'NO QIRRALARIGA DOIR

S.Tohirjonova, NamDU talabasi
R.Mamasoliyeva, NamDU talabasi

She'riyat nafaqat ko'ngil izhori, his-tuyg'ular ifodachisi, balki ijodkordan til ilmini va tilning lug'at boyligini chuqur bilish va so'z sehrini teran anglash qobiliyatini talab qiladigan san'at tri sifatida ahamiyatli sanalishi sir emas. Adabiyot bop'stonida ichra gul ko'p, chechak ko'p. Lekin har bir ijodkorning

o'ziga xos so'z qo'llash mahorati va so'zlarning ma'no jilolaridan san'atkorona foydalanish usuli mavjud. Biz mazkur maqolada xalqimizning buyuk farzandi Zahiriddin Muhammadf Bobur ijodida qo'llangan ayrim sinonim so'zlarning ma'no qirralarini yoritishga harakat qilamiz.

Bobur she'riyatimizdagi an'anaviy badiiy obrazlar qatoriga yangi obrazlar qo'shdiki, uning ijodidagi ana shu jihatlarni yoritish hammavaqt dolzarblik kasb etadi. Shoh va qul, vatan va sog'inch, saltanat va faqirlik, g'oliblik va mag'lublik, yaxshilik va xurramlik kabi poetik obrazlarni tasvirlashda Bobur tilning ifoda imkoniyatlaridan mohirona foydalanadi:

*Yod etmas emish kishini g'urbatta kishi,
Shod etmas emish ko'ngulni mehnatta kishi.
Ko'nglum bu g'ariblikda shod o'lmadi, oh,
G'urbatta sevunmas emish, albatta, kishi.*

Boburning bu mashhur ruboiysi falak bedodidan, bemehr odamlar jabridan shoirning chekkan nolasi bo'lib necha asrlar osha devondan devonga ko'chirilib, og'izdan og'izga o'tib, ham kitob varaqlarida, ham qo'shiqlar qanotida bizgacha yetib keldi. Bugun biz ulug' bobomizning olis nabiralari beqiyos iste'dod qalamidan to'kilgan mana shunday satrlarni o'qib, eshitib ongimiz va yuragimiz bilan bahramandlik topamiz, uzoq-uzoq zamonlarning sadosini tinglaganday bo'lamiz.

Ushbu ruboiyda **g'urbat** va **mehnat** so'zlari kontekstual sinonimlikni hosil qilmoqda. Bu so'zlarning ma'nosi va etimologiyasiga to'xtalib o'tsak:

G'urbat – bu arabcha so'z g'urbat(un) shakliga ega; ko'p ma'noli g'araba fe'lining “notanish bo'ldi” ma'nosi bilan hosil qilingan, arab tilida “begona yurt”, “begona yurtdagi hayot” ma'nolarini anglatadi; o'zbek tilida bu so'z, yuqoridagi ma'nolaridan tashqari “g'am-g'ussa”, “xafalik” ma'nosini ham anglatadi.¹⁸⁷

Mehnat – bu arabcha so'z mihnat(un) shakliga ega; asli “tekshirdi”, “sinadi” ma'nosini anglatuvchi mahana fe'lidan yasalgan ot bo'lib, arab tilida “sinov”, “kulfat” ma'nolarini anglatadi, o'zbek tilida esa jismoniy yoki aqliy ish, faoliyat ma'nosini anglatish uchun ishlatiladi.¹⁸⁸ Demak, bu o'rinda mehnat bu g'ariblik oqibatida yuzaga kelgan ayriliq azobi, mashaqqatini ifodalamoqda. G'urbat esa ayriliq, mashaqqat, musofirlik ma'nolarini anglatib, mehnat so'zi bilan bir ma'no doirasiga mansub bo'lmoqda.

Shoirning quyidagi ruboiysida yaxshilikning sharofati, yomonlikning kasofati, vafoga vafoning, jafoga jafoning qaytajagi haqida so'z ketadi:

*Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur,
Har kimki jafu qilsa, jafu topqusidur.
Yaxshi kishi ko'r magay yomonlik hargiz,
Har kimki yomon bo'lsa, jazo topqusidur.*

Satrlardagi takror, zidlantirish san'atlari orqali so'zning ta'sir kuchi ortadi, vafo va jafu so'zlariga asosiy diqqat jalb qilinadi.

¹⁸⁷ Шавкат Рахматуллаев. Узбек тилининг этимологик лугати.—Тошкент:»Университет».2003.—Б.556.

¹⁸⁸ Шавкат Рахматуллаев. Узбек тилининг этимологик лугати.—Тошкент:»Университет».2003.—Б.266.

Chindan ham bu uning hayotdagi shiori edi. Zamon haqsizliklari ichida yurgan shoir o‘z hukmdorligi davrida yaxshiga – yaxshi, yomonga – yomon bo‘lishga harakat qildi. Vafoga – vafo, jafoga jafoga qaytaradi.

Quyida Boburning yana bir ruboiysini tahlil qilamiz:

*Yo ‘qturur yor – yo ‘qtur toqatu, sabru, shikeb,
Yor agar bordur jafoyu, javru mehnat yordur.
Necha ko ‘rsatsam vafoyu mehr, etar javru jafu,
Nechakim men zormen, mendin ul oy bezordur.*

Buyuk qalam ustasi Bobur ushbu ruboiysida ham bir qator ma‘nodosh, zid ma‘noli so‘zlardan foydalangan. Ushbu baytlardagi so‘zlar bir qadar o‘ziga xos jilva taratmoqda. Ular orqali shoir o‘z ijodi namunasini yanada ta‘sirchanroq, yorqinroq, ohangdor ko‘rinishga keltira olgan. Baytlardagi ma‘nodosh so‘zlar ma‘noni yanada kuchaytirishga, tasvirni boyitishga xizmat qilgan. Baytlarda toqat, sabr, shikeb so‘zlari alohida ma‘nodoshlik hosil qilayotgan bo‘lsa, jafu, javr, mehnat so‘zlari o‘z o‘rnida yana bir ma‘nodosh juftliklarni vujudga keltirmoqda. Ushbu so‘zlarning ma‘nosiga e‘tibor berishimiz kerak, albatta.

Jafu bu arabcha so‘z jafa(un) shakliga ega; bu so‘z asli qo‘pol, dag‘al muomala qildi ma‘nosini anglatuvchi jafa fe‘lining masdari bo‘lib, arab tilida “qo‘pollik”, “dag‘allik”, “sovuq muomala qilish” kabi ma‘nolarni anglatadi. Jafu ko‘p ma‘noli so‘z sifatida tasvirlanib, birinchi ma‘nosi azob, uqubat, ezilish deb, ikkinchi ma‘nosi berahmlik, zug‘m deb, uchinchi ma‘nosi “xafalik” deya ta‘riflangan. Bu so‘zning ma‘nosi ma‘naviy, ruhiy va jismoniy ezilish, azob-uqubat, kulfat deb ham ta‘riflangan. Ko‘rinadiki, bu so‘zning ma‘nosi o‘ta darajada bo‘rttirib yuborilgan. Asli bu so‘zning birinchi ma‘nosi “berahmlik”, “zug‘um” deb ta‘kidlash to‘g‘riroq, “azob”, “ezilish” kabi ma‘no keyinchalik yuzaga kelgan.

Jabr bu arabcha so‘z jabr(un) shakliga ega; asli ko‘p ma‘noli “jabara” fe‘lining majbur qildi ma‘nosi bilan hosil qilingan, “majbur qilish”, “zo‘ravonlik” ma‘nosini anglatadi. Jismoniy yoki ruhiy azob, zulm, adolatsizlik ma‘nosini anglatadi deyilgani aniq emas: jabr boshqa, zulm boshqa. O‘zbek tilida “qil” yordamchisi bilan “jabr qil” qo‘shma fe‘li tuzilgan. Demak jabr asli “qiydash”, “qiyin ahvolga tushish” ma‘nosini anglatadi.

Mehnat so‘zini yuqorida ham keltirib o‘tdik. Mazkur leksema mashaqqat, jabr, azob kabi so‘zlari bilan ham ma‘nodoshlik hosil qilmoqda va shu so‘zlarning ketma-ket qo‘llanishi gradatsiyani hosil qilmoqda.

Sabr bu arabcha so‘z sabr(un) shakliga ega. Sabr so‘zi ko‘p ma‘noli “sabara” fe‘lining “toqatli bo‘ldi” ma‘nosi bilan hosil qilingan bo‘lib “toqat” ma‘nosini anglatadi. Bu so‘z bilan o‘zbek tilida sabrli, sabrsiz sifatlari, sabrsizlik oti, sabsizlan fe‘li yasalgan, sabr-bardosh, sabr-toqat, sabr-qanoat juft so‘zlari tuzilgan.

Toqat bu arabcha so‘z taqat(un) shakligab ega; “chidamli bo‘ldi” ma‘nosini anglatuvchi taqa fe‘lidan yasalgan ot bo‘lib, arab tilida “kuch-quvvat”, “layoqat”, “sabr-chidam” ma‘nolarini anglatadi. Bu so‘z bilan o‘zbek tilida toqatli,

toqatsiz sifatlari, toqatsizlik oti, toqatsizlan fe'li yasalgan, sabr-toqat juft so'zi tuzilgan.

So'zlarni o'rni-o'rnida qo'llay bilish ham yuksak mahoratdir. Bu so'zlar orqali yuzaga chiqqan ma'no shoirning qay darajada badiiy mahorat sohibi ekanligini yana bir karra isbotlab turibdi. Demak sulton va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi ulkan e'tiborga loyiq. Uning hali ochilmagan qirralarini tadqiq qilishda davom etishimiz darkor.

Adabiyotlar:

1. Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент, 2008.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.(I,II,III) – Тошкент, 2003.

ADABIYOTSHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI

“ҚОЗЫ КӨРПЕШ -БАЯН СҰЛУ ЖЫРЫ”

*Д.Миралиева,
Шырыштық мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әдебиеті бағытының 1-курс студенті
Ғылыми жетекшісі: Ж.Байзақов*

“KOZY KORPESH -BAYAN IS BEAUTIFUL”

Abstract: Kozy Korpesh Bayan beautiful poem, which is a type of oral literature of the Kazakh people, and which has a special place among the lyrical-epic poems in terms of theme, story, artistic distinction, meaning and structure, is the most popular among the people. The article describes the life of two young people who fell in love with each other, as well as the research, collection, versions, and collection of this song.

Key words: Song versions, song samples, research scientists, record what you hear, collected biography, collected song.

“Қазақтың Қозы Көрпеш Баян сұлу жырын орыстың В. Радлов, М.Путинцев сынды академик ғалымдары халық арасынан жиып, орыс тіліне аударып өздерінің жинақтарына 1865-1870 жылдарда енгізді”.

(М. Ғабдуллин)

Кіріспе бөлім: Қозы Көрпеш Баян сұлу жыры ежелден бір-бірімен қарым-қатынас жасаған, қонып-көшіп көршілес болған, тұрмыс тіршілігі, әдет-ғұрпы, ұстанымдары ұқсас болған түркі халықтарының, соның ішінде, қазақ, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт, барабан, татар, ұйғыр, алтай халықтарында жырланып, айтылып жүрген жыр. Бұл халықтардың қайсысы болса да бұл жырды өздерінің төл шығармасы деп біледі. Бұл жыр бір-біріне ғашық болған екі жастың өмірін ғана баяндап шектелген дастан емес, Ол сонымен қатар, өз ішіне қоғамдық мәні бар әңгімелерді, халықтың сол кезеңдегі, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін көрсете алатын өлең жырларды қамтыған.

Негізгі бөлім: Бұл дастан ерте замандарда ауыздан ауызға көшіп, жыршы жыраулардың жырлауымен, ұрпақтан ұрпаққа жетіп жүрген. Сол себептіде, түп нұсқасы сақталмай, өзгеріске ұшырап отырған. Ал бізге келіп

жеткен нұсқаларын академик ғалымдар хылықтың аузынан жиып, өз жинақтарына қосқан. Сол кісілердің арқасында жыр баспа бетіне түскен. Бұл жыр өткен ғасырдың өзінде-ақ талай ғалымдардың назарын өзіне тартқан, солайша талай ғалымдар пікір білдірген. Олар жырдың өзін ғана сөз етіп қоймай, сонымен қатар, Қозы Көрпеш пен Баянның бейітін ескі дүниенің ескерткіш белгісі ретінде зерттеген еді. Мысалға, Г. Н. Потанин бұл жырды аса жоғары бағалап дүние жүзілік эпостық шығармалардың қатарына қосқан. Қозы Көрпеш-Баян сұлу жыры жайында пікір айтқан орыс ғалымдары Н. Амбаров, Н. Пантусов, И. Кастанье т.б. Осылайша, Октябрь революциясына дейін бұл жырды зертеуге көптеген ғалымдар ат салысқан. Советтік дәуірде бұл туындыға үлкен, көлемді зерттеу жұмыстары алып барылған жоқ. Бертін келе ғылыми еңбектер жазылды. Бұл кезекте М. Әуезов пен Ы. Дүйсенбаевтің еңбектерін айтуға болады. Осылайша көптеген ғалымдарды қызықтырған бұл дастанның жалпы 16 нұсқасы бар. Бұлар өткен ғасырдың бірінші кезеңінен бастап жинала бастаған. Мәселен, 1830 жылы орыс ғалымы Саблуков Семей губерниясында Көкпектілік жыраудан жазып алған. 1834 жылы Ғ. Дәрбісәлин бір үлгісін хатқа түсірген. 1841 жылы Андрей Фролов қазақ ақындарына жүгініп бір нұсқасын жазған. 1856 жылы Шоқан Уәлиханов атақты Жанақ ақынға жүгініп жазған. 1865 жылы М. Путинцев жырдың бір нұсқасын жазып алып, орыс тіліне аударған. 1870 жылы В. Радлов қазақ арасында жүріп жырдың тағыда бір нұсқасын жазып алып өз шығармашылығына қосқан. Тағыда, 1876 жылы И. Н. Брезин, 1898 жылы Н. Патунсов, 1910 жылы И. А. Кастанье секілді ғалымдар жазып алған. Ал, жырдың баспа бетіне шығуы дәл осылай жалғасын таппасада бірнеше нұсқада шыққан. Мәселен 1877 жылда Ақмола облыстық ведомасында “Нива” журналында. 1889 жылда Е. З. Баранов “Дала уалаяты” газетінде. 1894-1899 жылда “Торғай газетінде”. 1900 жылы Васелиев нұсқасы. 1916 жылы Сейітов қолжазбасы бойынша “Орыс география қоғамының батыс-сибирьлік бөлімінің еңбектерінде” баспасында. 1878 жылы Қазанда Ш. Хұсайновтар баспасында “Хисса Қозы Көрпеш” қайта басылым 1890, 1894, 1896, 1905 жылдарда. 1925 жылы Мәскеу қаласында. 1936 жылы Жанақ ақынның айтқан нұсқасымен М. Әуезов Алматы қаласында. 1939 жылы “Батырлар жыры” жинағында. 1928, 1941, 1949 жылдарда орыстың Г. Твертин ғалымы орыс тілінде “Песни степей” жинағында. 1959 жылы Қазақ ССР Ғылыми академиясы жырдың алты нұсқасын құрастырып жариялады, құрастырушы Ы. Дүйсенбаев. Мұнымен қатар, жырдың сюжетін пайдалана отырып, жазушы Ғ. Мүсрепов пьеса жазды. Жырдың кино-фильміде шығарылды. Ал енді Қозы Көрпеш Баян сұлу жырының Жанақ ақынның айтуымен жазылған нұсқасына тоқтала өтсек, бұл нұсқа 1936 жылы М. Әуезовтың бастыруымен жарық көрген. Мұхтар Әуезовтың айтуына қарағанда, Жанақ ақын жырлаған Қозы Көрпеш Баян сұлу жыры негізінде халықтық жыр. Сюжет құрылысы, оқиғаны шеберлі жағынан болсын, көркемдік- шеберлігі, образ жасау жағынан болсын, бұл күрделі шығарма. Мұнда жырдың басты тақырыбы ескі әдет-ғұрып, тұрмыс салттан алынады.

Жырдың бас кейіпкері Қозы Көрпеш кіршіксіз таза махаббат иесі ретінде бейнеленеді. Баян үшін өз жанын қиюға дайын болған нағыз ер.

Қозы Көрпеш: Сенен басқа хор қызы Болсадағы алмаспын
 Болсада көңіл салмаспын Сені алмасам осы жолы
 Шышы күміс басы алтын Тірі де жүріп оңбаспын.

Жырдағы Баян сұлу өте сүйкімді, ақ жарқын, ақ ниетті, кіршіксіз махаббат иесі, Қозыға ессіз ғашық болған қыз бейнесінде бейнеленеді.

Баян сұлу: Сәлемде ініңізгі іздеп келсін,
 Келмесе, сорлы Баян дегені өлсін.
 Көңілім кетті Қозығы жаным мұнда,
 Айтқан сөзді ініңіз қабыл көрсін.

Қорытынды бөлім: Қозы Көрпеш Баян сұлу жыры белгілі Г.Н. Потаниннің “Бұл жыр дүние жүзіндегі ең керемет, қымбат әдебиет мұраларына жататын шығарма” дегеніндей-ақ қазақ ауыз әдебиетінің лиро-эпостық жырларының ішінде ең еркшесі . Оқырманды өзіне ессіз баурап алатын жыр. Сол себептіде, көптеген ғалымдар бұл жырдың тарихына үңгіле қарап зертеп, жазып шығуға құмар болған сынды. Қазақ ауыз әдебиетінің осындай қымбат бағалары мұралары бар екен. Қазақ ұлты, әдебиеті әрқашан әркезде бағаланады. Өз орнына ие болып отырады, ешқашан ұмыт болмайды.

Әдебиеттер:

1. М. Ғабдуллин “Қазақ халқының ауыз әдебиеті” Алматы қаласы, 1974 жыл.
2. М. Әуезов “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” жинағы Алматы қаласы, 1936 жыл.
3. Ы. Дүйсебаев “Жырдың алты нұсқасының құралуы” Қазақ ССР академиясы 1959 жыл.

PERSONAJLI LIRIKA XUSUSIYATLARI

G.Oripova, FarDU katta o'qituvchisi (PhD)

XX asr boshlarida o'zbek she'riyatida badiiy idrokning va ifoda imkoniyatlarining kengayganligi personajli lirikaning go'zal namunalari yaralishiga sabab bo'ldi. Mustaqillik davri o'zbek lirikasida ham personajli lirikaning o'ziga xos ifoda yo'sinlarini mazkur davr shoirlari ijodida uchratamiz. Abdulla Oripovning “Alisher va talaba” she'ri personajli lirikaga mansub bo'lib, she'rda lirik personaj – vaziri arkon Mir Alisher Navoiy Hirot shaharlarini aylanib, ulusning dardi, beva-bechoralarning ahvolidan xabardor bo'lishni istaydi. Jami fuqaro Hazratga ta'zinga chiqadi. Peshvoz chiqqan yuzlab talabalar orasidan bir talabaga nogoh boqadi va otdan tushib, borib talabani quchadi. Bu holat barchani hayratga solgan edi.

... Oxir bir mulozim sabri tugab lol,
Alisherga shundoq tashladi savol.
Kimga shu asnodda baxt kuldi ekan,

Ayting, ul talaba kim bo‘ldi ekan?
O‘ychan bir tabassum qildiyo janob,
Mulozimga sekin ayladi javob:
Esimda, yosh chog‘im, ko‘p yillar nari,
Menga saboq bergan uning padari...¹⁸⁹

She‘rdagi personajning xatti-harakati va nutqi (mulozimga aytgan javobi) orqali o‘quvchi Hazrat Alisher Navoiy shaxsiga xos bo‘lgan insoniylik fazilatlarini ko‘rishga muvassar bo‘ladi. Shoir mahorati shundaki, ulug‘ Hazrat Mir Alisher Navoiy siymosini yaratishda personajli lirika imkoniyatlaridan keng foydalangan. She‘r masnaviy tarzida yozilgan bo‘lib, dramaga xos xususiyatlar ham kuzatiladi. Professor Ulug‘bek Hamdamov personajli lirika haqida fikr yuritar ekan, teatr san‘atining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog‘liq adabiy hodisa sifatida talqin etadi¹⁹⁰. Darhaqiqat, she‘r o‘quvchi ko‘z o‘ngida sahnada ijro etilayotgandek taassurot uyg‘otadi. Abdulla Oripovning personajli lirikaga xos bo‘lgan “Pahlavon” she‘ri hadislar ta‘sirida yaratilgan. She‘rda lirik personajlar uchta: Hazrati payg‘ambar, Sahobalar va Rasululloh bo‘lib, she‘r polifoniklik xususiyatiga egadir. She‘r quyidagi misralar bilan boshlanadi: “Bir suhbat chog‘ida Hazrat Payg‘ambar O‘rtaga tashladi savol nogahon. Aytdilar: – Zarurat tug‘ilsa magar Kimni atardingiz asl pahlavon?” Keyingi bandda Sahobalar nutqi orqali asl pahlavon kurash maydonida g‘olib bo‘lganda bilinishi aytilsa, she‘rning uchinchi xulosaviy bandida hissiy-falsafiy fikr hukmron bo‘lib, Rasululloh tilidan aytilgan fikr shoir poetik g‘oyasini, falsafiy qarashlarini ifodalaydi:

Rasululloh dedi: – Ko‘hnadir jahon,
Turfa xil kuch-qudrat bordir odamda.
Lekin o‘z jahlini yengolgan inson
Haqiqiy pahlavon erur olamda¹⁹¹

Abdulla Oripovning hadislar ta‘sirida yozilgan “Ezgulik” she‘ri ham personajli lirika namunasidir. She‘r uch banddan iborat bo‘lib, lirik subyekt sifatida lirik personaj ham bo‘y ko‘rsatadi va uning nutqi orqali she‘rning hissiy-falsafiy pafosi namoyon bo‘ladi: “Axir Rasululloh demishku ul dam: – Hamisha saxovat yo‘lidan yurgil. Mayizday qop-qora boshli habash ham Yaxshi ish qilganda yonida turgil!”

– Abdulla Oripovning “Ranglar va ohanglar” turkumiga kiruvchi “Millat” hamda “E‘tiqod” she‘rlari ham personajli lirikaga mansub bo‘lib, lirik personajlar nutqi mustaqil g‘oyaviy-badiiy qimmatga ega. Masalan, “Millat” she‘rida bashariyat tuproq va obihayotdan yaralganligi bois Yerning zuryodi va shu zamin barchaga Ona ekanligi ifodalanar ekan, o‘zga yurtida safarda yurgan chog‘ida koreyalik nuroniy onaxon bilan uchrashib qolgan lirik qahramon uchrashuvi quyidagicha tasvirlangan:

- Bir zum qisiq ko‘zlarini tikkancha kampir,
- Jilmaydiyo shama qildi aftimga qarab:

¹⁸⁹ Абдулла Орипов. Савоб. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б.24.

¹⁹⁰ Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърляти. – Тошкент: ADIB, 2012. – Б.270.

¹⁹¹ Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: F.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б.213.

– O‘z tilingni unutibsan yaxshimas, bolam¹⁹².

She’rda koreyalik onaxon lirik qahramon bilan birga lirik personaj sifatida bo‘y ko‘rsatadi. Shoir insoniyatni “Insoniyat – ildizi bir yaxlit chinordir” qiyosi orqali tasvirlaydi. “Ellar va millatlar yashnab turgan barglar”, deya ta’kidlaydi. Shoir poetik g‘oyasi koreyalik kampir nutqi bilan bir nuqtada kesishib, lirik personajning she’rdagi ahamiyatini oshirishga xizmat qilgan.

Erkin Vohidovning 1991-yilda yozilgan “Shum bola” she’ri G‘afur G‘ulomning shu nomli asaridan ta’sirlanib yozilgan bo‘lib, she’r diologiklik xususiyatiga ega. She’r yangi zamon Shum bolasi yangi zamon Boy otasi oldiga ish so‘rab borishi bayoni orqali boshlanib, shu asnodagi suhbatlari asosiga qurilgan.

Shundoq dedi, qulluq qilib,
Gapni qo‘yib joyiga
Yangi zamon shum bolasi
Yangi zamon Boyiga:
“Qoshingizga yana keldim,
Quloq soling, Boy ota.
Sidqi dildan xizmat qilay,
Ishga oling, Boy ota”¹⁹³.

She’r davomida Yangi zamon Shum bolasi o‘z aybini – gohida rost so‘zlab qo‘yishini aytadi. Boy otaning esa rost so‘zga toqati yo‘q. Chunki yolg‘onlar hukmron bo‘lgan muhitda haqiqatga o‘rin bo‘lishi mumkin emas. Shu tariqa yangi zamon Boy otasi yangi zamon Shum bolasini ishga olmay quvib soladi.

Boy otaning jahli chiqdi,
Dedi, ko‘nglim zormidi?
Yolg‘oningga chidab edim,
Rost gaping ham bormidi?

Yo‘qol, seni ishga olsam
Xonavayron bo‘laman.
Yolg‘oningdan omon qoldim,
Rost gapingdan o‘laman!

She’rda Boy otaning xarakteriga xos bo‘lgan jihatlar “Innaykeyin demay turing, Quloq soling Boy ota” misrasi orqali ifodalansa, Shum bolaning ba’zan yolg‘on so‘zlab qo‘yish ayblari “Fazilatim ko‘pdir, yana Aybimni ham aytganman” tarzidagi ifodada o‘z aksini topadi. Lekin endi Yangi zamon Shum bolasi o‘z fazilatlarini haqida ham aytadi “Men yolg‘ondan qaytganman”. Shoir XX asr 80-yillar oxiri 90-yillar boshi voqeligini ana shu tariqa yengil yumor vositasida ifodalaydi. Davrning dolzarb masalalarini ifodalovchi mazkur personajli lirikaga mansub she’r hozirgi lirikamizning ma’no va shakl jihatdan yangilanishida o‘ziga xos ta’sir manbai vazifasini bajardi.

¹⁹² Абдулла Орипов. Ранглар ва оҳанглар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2012. – Б.30.

¹⁹³ Эркин Воҳидов. Тўла асарлар тўплами. 3-жилд. – Тошкент: SHARQ, 2016. – Б. 88.

Usmon Azimning “Chavandoz uloqdan qaydi piyoda” deb boshlanuvchi she’rida chavandozning otidan ayrilgan holati lirik kechinma tasvirida ifodalangan:

Chavandoz uloqdan qaydi piyoda,
Ranglaringiz bir ol, ayting, ne bo’ldi?
Onasi, dardimni qilma ziyoda,
Onasi otginam...otginam o’ldi¹⁹⁴.

She’rda shamolday uchib borayotgan oti qoqilib, undan ajralgan chavandoz ruhiy holatlari tasvirlanadi. So’nggi bandda tuni bilan xo’rsinib chiqqan chavandozga xotining shivirlab aytgan gapi she’rning g’oyaviy-badiiy qimmatini yarq etib ko’rsatadi: “Chavandoz xo’rsinar...Tong otar edi, Eng so’nggi yulduzlar Borardi botib, Xotini shivirlar: “Hech xafa bo’lmang, Sizga ot olamiz uy-joyni sotib...”.

Usmon Azimning “Xamsaga tatabbu” turkumidagi “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Sab’ai sayyor” she’rlari personajli lirikaga mansub bo’lib, bular orasida “Sab’ai sayyor” polifoniklik xususiyatiga egadir. Chunki she’rda yettita sayyoh tilidan dunyo haqida aytilgan fikr keltirilgan. She’r quyidagicha boshlanadi: “Bir sayyoh aytdikim, Dunyoni ko’rdim, Nolasi yo’q erur Qo’shiqdan o’zga”. She’rning keyingi misralarida ikkinchi sayyoh dunyo asl jamolini ko’zdan yashirganligini, uchinchi sayyoh dunyo qadami jon farog’ati ekanligini, to’rtinchi sayyoh dunyoning mag’zi do’stning do’stga raqobatdan iboratligini, beshinchi sayyoh kaftida qum bo’lib oqqanligini, oltinchi sayyoh malak suratligini, yettinchi sayyoh esa ichida odamzot bo’lgan chala imoratligini aytadi. She’rning so’nggi bandida g’oyibdan kelgan nido orqali dunyoni anglash falsafasi hissiy tarzda ifodalanadi va bu xulosaviy yechim tarzida aks etadi: “G’oyib nido aytadi: – Yaxshilab qarang... Hayotu mamotdan Dunyo iborat”.

Agar yuqoridagi personajli lirikaga xos she’rlarga e’tibor qaratsak, ularda, asosan, dialogiklik xususiyatini kuzatamiz. “Sab’ai sayyor” she’rida esa yetti sayyohning fikrini keltirish orqali polifoniklik xususiyati personajli lirikada ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga zamin bo’lgan.

Adabiyotlar:

1. Абдулла Орипов. Савоб. – Тошкент: Маънавият, 1997. – Б.24.
2. Улуғбек Ҳамдам. Янги ўзбек шеърляти. – Тошкент: ADIB, 2012. – Б.270.
3. Абдулла Орипов. Танланган асарлар. Тўрт жилдлик. Иккинчи жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. - Б.213.
4. Абдулла Орипов. Ранглар ва оҳанглар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2012. – Б.30.
5. Эркин Воҳидов. Тўла асарлар тўплами. 3-жилд. – Тошкент: SHARQ, 2016. – Б. 88.

¹⁹⁴ Усмон Азим. Сайланма. Тошкент: Шарқ, 1995. – Б.35.

THE HISTORICAL NOVEL GENRE IN ENGLISH LITERATURE AND POPULAR HISTORICAL NOVELS

S.Usmonova, FerSU teacher (PhD),

H.Obidjonov, FerSU student,

M.R.Mamajonova, FerSU student

Novel is a genre of prose work, a work that describes the process of formation and maturation of a certain person or several persons in artistic space and time. The novel analyzes and interprets the life of an individual and society as independent worlds that do not negate each other. The same thing determines the originality of the content of the novel genre. The description of the fate of a certain person in a harmonious relationship with the family-domestic, national, social, cultural and historical environment demonstrates the scope and ideological-artistic value of the novel genre [1]. At the center of the novel genre is the character of the main character. The fate of this main character does not always coincide with his position in society. On the contrary, a person can be big compared to his destiny or small according to his human qualities an important element of historical fiction is that it is set in the past and focuses on the manners, social conditions, and other details of the period depicted. Authors also often choose to study prominent historical figures in these environments, allowing readers to better understand how these individuals interacted with their environments. Definitions of what constitutes a historical novel vary some of the Historical Novel Society defines this genre as works "written at least fifty years after the events depicted". Critic Sarah Johnson says that "it describes the novels of the past, up to the middle of the 20th century, and the author writes based on research rather than personal experience" and as Linda Adamson notes in her foreword to the bibliographic reference "World Historical Fiction", the "generally accepted definition" for a historical novel is that the novel should be "set at least 25 years before it was written." a historical novel is a novel that has its own historical period and tries to convey the spirit, manners and social conditions of the past period with realistic detail and fidelity to historical fact[2]. The history of the development of English language and literature is divided into several periods. It is typical for the English enlightenment literature of the 18th century to support the interests of the democratic classes of society and promote advanced ideas. During this period, poetry and drama developed, and the novel became the leading genre. Swift satirized the vices of bourgeois society ("Gulliver's Travels"), D. Defoe praised man's strength, great will, and work that subdues nature ("Robinson Crusoe"). English novels are mainly Daniel Defoe's Robinson Crusoe. "The Journey of the Pilgrims" by John Buyan also claims to be the foundation of this genre. In addition to these writers; Agatha Christie, Samuel Richardson (1689–1761), Henry Fielding (1707–54). The main literary directions in the literature of the United Kingdom of the 19th century are romanticism and critical realism. The past, traditions and political struggles of the working people were expressed in novels such as "Puritans", "RobRoy", "Ivengo" by W. Scott. Ch. Dickens ("Oliver Twist", "Dombey and his son"), V. Thackeray

("The Book of Snobs", "The Ambitious Fair") exposed the prejudices in society. The first historical novel was Sir Walter Scott's *Waverley* (1814), which continued the tradition of novels in English literature³] In the 20th century, George Lucas Scott noted that he was the first fiction writer who saw history not only as a convenient framework for staging a modern story, but also as a unique social and cultural setting.[4] Scott's Scottish novels such as *Waverley* (1814) and *Rob Roy* (1817) focused on a middle-class protagonist sitting at the crossroads of various social groups to explore the progress of society through conflict. *Ivenhoe* (1820) is credited with renewing interest in the Middle Ages. For almost a century, they were among the most famous and most read novels in Europe. Since Scott did not publicly acknowledge authorship until 1827, the novel took its name from *Waverley* (the main character of the novel), the first book of the novel published in 1814. Later books had the words "By the Author of *Waverley*" on their title pages [5].

The novels were originally published by James Ballantyne at Canongate, Edinburgh. James Ballantyne was the brother of one of Scott's close friends, John Ballantyne. There are two distinct editions. one of which was the 48-volume *Magnum Opus* published by Robert Cadell between 1829 and 1833, based on earlier editions, with new introductions and notes by Scott. this became the basis for almost all subsequent editions until the standard modern edition of *Waverley's* novels, published by Edinburgh University Press in 1993 and 2012, was published by Edinburgh University Press in 30 volumes, based mainly on the text of the first edition, corrected from the surviving manuscript [6]. British writer Robert Graves wrote several popular historical novels, including *Claudius*, *King Jesus*, *The Golden Fleece*, and *Count Belisarius*. John Cowper Powys wrote two historical novels set in Wales: *Owen Glendower* (1941) and *Porius* (1951) while the first novel deals with the rebellion of Owen Glendower, Prince of Wales (1400–16 CE), *Porius* is set in the Dark Ages, in 499 CE, before the Anglo-Saxon invasion of Britain. Powys noted the similarity between these historical periods and the situation in Britain in the late 1930s and during the Second World War.[7] Other notable British writers include Georgette Heyer, Naomi Mitchison and Mary Renault. Hayer is primarily a historical romance genre and, inspired by Jane Austen, created the Regency romance subgenre. To ensure accuracy, Heyer collected references and kept detailed notes on all aspects of Regency life. Some critics thought the novels were too detailed, while others believed that Heyer's greatest asset was the accumulated detail; Naomi Mitchison's best novel, *The Corn King and the Spring Queen* (1931), is considered by some to be the best historical novel of the 20th century. Mary Renault is best known for her historical novels set in ancient Greece. in addition to fictional depictions of Theseus, Socrates, Plato, Simonides of Ceos, and Alexander the Great, he also wrote a nonfiction biography of Alexander. J. G. Farrell's *The Siege of Krishnapur* (1973) has been described as "A wonderful novel". Inspired by events such as the Sieges of Cawnpore and Lucknow, the book depicts the siege of the fictional Indian city of Krishnapur during the Indian Mutiny of 1857, from the perspective of the city's British residents [8]. The protagonists are subjected to increasing austerity and

deprivation, and the absurdity of maintaining the English class system in a town where no one can leave is a source of comic invention, even though the text is serious in intent and tone remains. Nobel laureate William Golding wrote a number of historical novels. "The Scorpion God" (1971) consists of three novels, the first set in a group of prehistoric African hunter-gatherers (Clonk, Clonk), the second in an ancient Egyptian court ("Scorpion God") and the third in the court of a Roman emperor. The Land's End trilogy includes Rites of Passage (1980), Loved Ones (1987) and Down Under the Fire (1989), depicting sea voyages in the early 19th century.[9] Anthony Burgess also wrote a number of historical novels; his latest novel, Dead Man in Deptford, is about the sixteenth-century murder of Christopher Marlowe. The Walter Scott Prize for Historical Novels is a British literary award established in 2010[10]. Worth £25,000, it is one of the largest literary awards in the UK.[11] The award was founded by the Duke and Duchess of Buccleuch, whose ancestors are closely related to Scottish author Sir Walter Scott in any place with a great history, which is a center of culture, any field: whether material or spiritual, including literature, is not excluded from development. It is no exaggeration to say that English literature is the source of this development. As long as there are such works, history will not be forgotten.

Reference:

- [1]. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Roman>
- [2],[6],[7],[8],[9]. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Historical_fiction
- [3]. <https://www.britannica.com/art/historical-novel#ref1279852>
- [4]. https://uz.wikisko.ru/wiki/English_novel
- [5]. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Waverley_Novels
- [10],[11]. https://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Scott_Prize

SAYF FARG‘ONIYNING IJODIY MEROSI VA UNING AHAMIYATI

P.Ahmadjonov, FarDU o‘qituvchisi

Jahon adabiyoti tarixida fors-tojik adabiyoti alohida o‘rin tutadi. Bu adabiyot namoyandalari yaratgan asarlar yuksak mazmuni, sof tasavvufiy ma‘nolari bilan jahon xalqlari adabiyoti xazinalaridan joy olgan. Fors-tojik adabiyoti tarixida sohibdevon shoirlar safi juda ko‘p bo‘lib, ularning ijodiy merosini o‘rganish bugungi kungacha davom etmoqda. Biroq shu paytgacha adabiyotshunoslarimiz tomonidan XIII-asrning birinchi yarmida Farg‘ona vodiysida tug‘ilib, shu yerda ilm o‘rgangan buyuk shoirlarimizdan biri, Sayf Farg‘oniy nomi bilan mashhur Sayfiddin Muhammad Farg‘oniyning ijodiga unchalik ahamiyat berishmagan. Uning hayoti va ijodiga oid bir qancha maqolalar davriy matbuot va gazetalarda e‘lon qilingan. Lekin ijodining ayrim jihatlarigina ko‘rib chiqilgan xolos. 1954-yilga kelib turk olimi Ahmad Otash Turkiya kitobxonalaridan Sayf Farg‘oniy devoni nusxalarini topib, uning hayoti va ijodiga bag‘ishlangan maqolasida shoirning devoni mavjudligini ma‘lum qiladi. Eronning taniqli adabiyotshunos olimi, doktor Zabehulloh Safo fors-tojik adabiyotining eng qimmatli asarlaridan biri hisoblangan bu devon nusxalarini qo‘lga kiritib, Tehronda uch jildda nashr

ettiradi. Darhaqiqat, Sayf Farg‘oniy to tuzgan devoni ma‘lum bulgunga qadar, tojik she‘riyati minbarlarida boshqa buyuk namoyandalar kabi mashhur bo‘lmagan va alohida o‘rin tutmagan. Shuning uchun Sayf Farg‘oniy merosini o‘rganish va tadqiq etish e‘tiborga loyiq masalalardan biridir. Aytish mumkinki, shoirning she‘rlari o‘z davrining ijtimoiy, siyosiy, adabiy ahvolini ifodalaydi va uning o‘z davridagi voqealarning eng og‘ir damlarida yashab ijod qilganligi ash‘orini yanada katta ahamiyat kasb etishiga olib keladi.

Juda og‘ir hayot yo‘lini bosib o‘tgan va o‘z davrining eng buyuk shoirlaridan biri sifatida tushunilgan Sayf Farg‘oniyning devonidan boshqa hech bir asar bugungi kungacha yetib kelmaganligi va manbalarda shoir haqida boshqa ma‘lumotlar yo‘qligini hisobga olsak, uni faqat she‘riyat sohasida ishlagan, deyish mumkin. Darhaqiqat, shoirning o‘zi faqat she‘r yozganligini ta‘kidlab, she‘riyatiga urg‘u beradi va o‘zidan faqat she‘rlari meros qolishini devonida ta‘kidlaydi:

من شاعری بدم ز من اشعار باز ماند¹⁹⁵

(**Ma‘nosi:** Men shoir edim, mendan faqat she‘riyat qoldi).

از جهان رفت سیف فرغانی

ماند اشعار ازو نشان در وی¹⁹⁶

(**Ma‘nosi:** Sayf Farg‘oniy jahondan ketdi, undan she‘rlari yodgorlik qoldi).

Sayf Farg‘oniyning devoni 573 g‘azal (6798 bayt), 116 qasida (3300 bayt), 4 qit‘a (19 bayt) va 23 ruboiydan (92 bayt) iborat. Ko‘rib turganimizdek Sayf Farg‘oniy ijodiy merosining asosiy qismini g‘azal va qasidalar tashkil etadi va bu janrlar ijodida u Sanoiy G‘aznaviy, Hoqoniy Shervoniy va ayniqsa, Sa‘diy Sheroziyga ergashgan, ularning ijodlariga e‘tiqod qilgan. Shoirning “Sa‘diy g‘azallariga to‘qsondan ortiq javobiyalar yozganligi bu da‘voning inkor etib bo‘lmas dalilidir”.¹⁹⁷ Shuningdek, Sayfiddin Muhammad Farg‘oniy Sa‘diy Sheroziy g‘azallariga yozgan tatabbu‘laridan unga ergashganligini kuzatish mumkin. Sharq mumtoz she‘riyatida tatabbu‘ shoirning biror she‘rdan ta‘sirlanib, ma‘qul ko‘rib, undagi vazn, qofiyani (radif bo‘lsa, uni ham) saqlagan holda she‘r yaratishdir. Bunday she‘rlarni javobiya, nazira ham deydilar. Sayf Farg‘oniyning Sa‘diy Sheroziy g‘azallariga yozgan tatabbu‘laridan biri quyidagicha:

Азизи Миср нашносад, ки ўро кист дар хона,

Камоли ҳусни Юсуфро надонад чуз Зулайхое.

Чу Саъдӣ Сайфи Фарғонӣ чаҳонро узр мегӯяд:

“На ман танҳо гирифторам ба доми зулфи зебое”.¹⁹⁸

Sayf Farg‘oniy ijodining eng muhim xususiyati shundaki, u maqtovchi shoir emas. Shoir saroy shoirlaridan farqli ravishda daromad va foyda olish maqsadida shohlarni, sultonlarni, vazirlarni yoki boshqa zotlarni maqtashdan qochadi. Orif shoiri sifatida e‘tiborni tortgan Sayf juda cheklangan miqdorda maqtov she‘rlari yozgan, lekin u maqtovchi shoir emasligini ta‘kidlagan va boshqa shoirlarga madh yozmaslikni maslahat bergan. Sayfning bu hassosligi she‘rda quyidagicha aks etgan:

¹⁹⁵ ذبیح الله صفا. دیوان سیف فرغانی. به تصحیح و مقدمه ذبیح الله صفا. I. انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۶۱، صحیفه 101

¹⁹⁶ ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات فردوسی، 1369. صحیفه 241

¹⁹⁷ Расул Ҳодизода. Таърихи адабиёти асрҳои 12-14. Душанбе: “Дониш”, 1975. 318 саҳ. (Умумӣ 346 саҳ)

¹⁹⁸ [МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҶОНӢ \(donish.org\)](http://donish.org) 21.02.2023 соати 11:40 мурочиат карда шуд.

خیر و شر کس نگفتم از هوای طبع و نفس
مدح و ذم کس نکردم از برای سیم و زر

ما که اندر پایگاه فقر دستی یافتیم
گاو از مابه که گردون را فرود آریم سر¹⁹⁹

Shoir ijodining yana bir muhim xususiyati shundaki, u o‘z she‘rlarida ijtimoiy tanqidni juda aniq ifodalar bilan qamrab olganligi bilan birga davrning ijtimoiy tuzilishi haqida aniq ma‘lumotlar beradi. Devonda davr ahvoliga oid tanqidlar, uning hokimiyat va jamoatchilikka maslahatlari diqqatni tortadi. Bunday munosabatni uning devonining ko‘p joylarida ko‘rish mumkin:

تا زمان باشد رهی را بر صلاحیت بدار
چون اجل آید بمیران بر مسلمانی مرا²⁰⁰

Sayf Farg‘oniy o‘z she‘rlarida o‘zi tanqid qilgan, maslahat bergan kishilarning nomini tilga olmaydi. Bu shaxslarning kimligi ma‘lum bo‘lmasada, o‘sha davrning yuqori martabali davlat xizmatchilari ekanligi aniq. Bu yerda bir necha she‘r namunalarini tadqiq qilishdan ko‘rinib turibdiki, shoirning tanqid va nasihatda so‘zini ayamaydigan qalami borligini ko‘rish mumkin. Shoir hatto sultonlarni ham tanqid qilishdan tortinmagan:

ملک شمشیرزن باید چو تو تن می زنی ناید
ز تیغی بر میان بستن مرادی در کنار تو...
عیلان رعیت را بحسبت کدخدایی کن
چو کدبانوی دنیا شد بر غبت خواستار تو
مروت کن یتیمی را بچشم مردمی بنگر
که مروارید اشک اوست در گوشوار تو²⁰¹

Sayf Farg‘oniy devonini boshqa devonlardan ajratib turadigan asosiy xususiyati, uning keskin va ochiq tanqidga boy ekanligidir. U o‘sha davrdagi amirlarni bo‘ri, tulki, ko‘ppak, telba, bironi haqqini yeyuvchi, vazirlarni va ularni yordamchilarini eshshak va ularga xizmat qiluvchi olimlarni quruqmiya deb ta‘riflaydi. U insonlarga zulm qiluvchilarni zamonning shayton yuzli odamlari sifatida eslaydi. Ushbu qo‘llanishlarga misol sifatida quyidagi bayt e‘tiborni tortadi:

چون صید که در پیش سگانند
چون کلب که در پی کسانست

Sayf Farg‘oniy qoldirgan badiiy meros hajm va janrlar jihatidan hanuzgacha to‘liq aniqlangan emas. Ammo bizga hozircha ma‘lum bo‘lgan devonining o‘zi ham Sayf Farg‘oniyning favqulodda noyob iste‘dod egasi ekanligidan dalolat beradi.

Davlatimizning ilm sohalariga bo‘lgan e‘tibori yangi bosqichga ko‘tarilayotgan bugungi kunda Sayf Farg‘oniy singari ulug‘ allomalarning o‘lmas merosini o‘raganish, tadqiq etish yanada muhim ma‘no va ahamiyat kasb etadi.

¹⁹⁹ ذبیح الله صفا. دیوان سیف فرغانی. به تصحیح و مقدمه ذبیح الله صفا. I انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۶۱، صحیفه 186

²⁰⁰ (Умумий 705 сая). ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات فردوسی، 1369. صحیفه 106

²⁰¹ Shu asar 8 bet

Adabiyotlar:

1. ذبیح الله صفا. دیوان سیف فرغانی. به تصحیح و مقدمه ذبیح الله صفا. I انتشارات 101 دانشگاه تهران ۱۳۶۱، صحیفه
2. ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات در ایران. -تهران: انتشارات فردوسی، 1369. صحیفه 241
3. Расул Ҳодизода. Таърихи адабиёти асрҳои 12-14. Душанбе: “Дониш”, 1975. 318 саҳ.
4. МЕРОСИ АДАБИИ САЙФИ ФАРҶОНӢ (donish.org)
5. ذبیح الله صفا. دیوان سیف فرغانی. به تصحیح و مقدمه ذبیح الله صفا. I انتشارات 186 دانشگاه تهران ۱۳۶۱، صحیفه

“MAHBUB UL-QULUB” NASRIY ASARINING JAHON VA O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI

I.Karimov, FarDU tayanch doktoranti

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq ajdodlarimiz tomonidan ko‘p asrlar mobaynida yaratib kelingan g‘oyat ulkan, bebaho ma‘naviy va madaniy merosni tiklash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan nihoyatda muhim vazifa”[Karimov. I.A. 1:524.] ga aylandi. Zero Birinchi yurtboshimiz ta‘kidlaganidek, “Xalqning ma‘naviyati va madaniyati, uning haqiqiy tarixi va o‘ziga xosligi qayta tiklanayotganligi jamiyatimizni yangilash va taraqqiy ettirish yo‘lida muvaffaqiyatli ravishda olg‘a siljitishda hal qiluvchi, tab‘ir joiz bo‘lsa, belgilovchi ahamiyatga egadir”. [Karimov. I.A. 2:39.] Millat ma‘naviy kamolotining asosiy omillaridan biri bu badiiy ijod durdonalariga munosabat, unga oshuftalik, buyuk bobokalonlarimiz qoldirgan bebaho ijod namunalaridan bahramand bo‘lish, ularni har tomonlama tahlil, tadqiq va tadbiiq etishdir. Bu borada “avliyolar avliyosi, mutafakkirlar mutafakkiri va shoirlar sultoni” Alisher Navoiy adabiy merosi alohida ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy “G‘azal mulkingning sultoni” (M.Shayxzoda) hamda “Xamsa”ni takmil etgan” (B.Valixo‘jayev) buyuk so‘z san‘atkori bo‘lish bilan birga, ilm va madaniyatning turli sohalariga oid bebaho nasriy asarlar ham yaratgan mutafakkirdir. Navoiy dahosi Sharqda avvalambor benazir lirik merosi, devonlari hamda “nazirayi benazir” “Xamsa”si tufayli shuhrat taratgan bo‘lsa, g‘arb madaniyati uni ilk marotaba aynan nasriy asarlari vositasida tanidi. Aniqroq qilib aytadigan bo‘lsak, Alisher Navoiyning g‘arb ilmiy jamoatchiligiga ma‘lum qilingan ilk asarlari ingliz olimi Katrmer tomonidan 1841-yilda aslyatda nashr ettirilgan "Tarixi mulki Ajam" va "Muhokamat ul-lug‘atayn" asarlari hamda fransuz sharqshunosi M.Belen tomonidan nashr ettirilgan "Xamsat ul-mutahayyirin" (1861-yilda) va "Mahbub-ul-qulub" (1866-yilda) dan parchalardir. Bu haqida rus navoiyshunos olimi Y.E.Bertelsning “Navoiy” monografiyasida [Y.E.Bertels. 3:97] hamda akad. B.Valixo‘jayevning “Mumtoz siymolar” kitoblarida [B.Valixo‘jayev. 4:62] ancha batafsil ma‘lumot berilgan. Buning natijasida, Alisher Navoiyning nasriy asarlarini til va adabiy manba sifatida tadqiq etish g‘arb adabiyotshunosligida XIX asrning oxirlaridayoq jadal rivojlandi.

Yuqorida tilga olingan olim Y.E.Bertels o‘zining “Navoiy” monografiyasida buyuk shoir va mutafakkir hayoti va adabiy merosini tavsif va tahlil etish asnosida uning nasriy asarlari, xususan, “Mahbub ul-qulub” asariga ham alohida to‘xtaladi [Y.E.Bertels. 3:307-313]. Olim asar mazmuni va ayrim fasllarini Navoiy hayotining so‘nggi oylaridagi voqeliklar bilan birga talqin etishi muhim ahamiyat kasb etadi.

XX asr o‘zbek adabiyotshunosligining tamal toshini qo‘ygan Abdurauf Fitrat 1928-yilda nashr ettirilgan “Aybatul haqoyiq” nomli maqolasi hamda “O‘zbek adabiyoti namunalari” xrestomatiyasida Alisher Navoiyning nasriy merosi, xususan, “Mahbub ul-qulub” va “Nasoyim ul-muhabbat” asarlariga ham murojaat etadi. Asr o‘rtalariga kelib “Mahbub ul-qulub” asarini turli nuqtayi nazardan tadqiq va tahlil etish, nashr ettirish va sharhlash ishlari ancha jadallashdi.

Mashhur adabiyotshunos va navoiyshunos A.Hayitmetov 1959-yilda nashr ettirilgan “Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari” nomli monografiyasida “Mahbub ul qulub” asariga ham murojaat etib, unda ifodalangan adabiy-tanqidiy fikrlarni sharhlaydi [A.Hayitmetov. 5. 66-68].

Olim asarning eng muhim fasllaridan biri “Nazm gulistonining xushnag‘ma qushlari zikrida” [Xusayniy Atoullloh. 6. 24-26] haqida mulohaza yuritib yozadi: “Bu kitobning o‘n oltinchi faslida Navoiy o‘zigacha o‘tgan va o‘z zamonida yashagan yirik shoirlarni, asosan, g‘oyaviy yo‘nalishlariga qarab, to‘rt katta guruh – “jamoat”ga bo‘ladi. Avvalgi guruhga u diniy mavzularda asar yaratgan mistik shoirlardan birinchi galda Fariduddin Attor (“Mantiq ut-tayr” avtor) hamda Jaloliddin Rumiy (“Masnaviyi ma’naviy” avtor)ni kiritgan. Ikkinchi guruhga esa, u “haqiqat asroriga majoz tariqin maxlut” qilgan, “kalomlarin bu uslubda marbut” etgan shoirlarni kiritgan. Bu guruhga u birinchi galda “Maoni ahlining nukta pardozi Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy va ishq guruhining pokbozi va pokravi Amir Xusrav Dehlaviy”, “maoni adosiga lofiz hoja Shamsiddin Muhammad al-Hofiz” va boshqalarni kiritadi. Uchinchi guruhga Navoiy “Majoz tariqi adosi” “nazmig‘a g‘olib!” va “bu shevag‘a ko‘proq rog‘ib” shoirlarni kiritadi. Navoiyning fikricha, Hoqoniy Shirvoniy, Zohir, Savoiji va boshqalar shu guruhga oiddirlar. Xarakterli tomoni shundaki, Navoiy o‘sha vaqtlardayoq o‘z ustoz Jomiy ijodining har turli, g‘oyaviy jihatdan hatto qarama-qarshi tomonlari borligini bilgan va uni bu guruhlarining birigagina kiritib qolmasdan, uning boy ijodining yuqorida zikr etilgan uch yo‘nalishning hammasiga ham mansub ekanini ochiq uqtiradi.

Eng so‘nggi (adno) guruhiga Navoiy maqtanchoq, tuturuqsiz, yozgan asarlari na g‘oyaviy jihatdan, na badiiy jihatdan talabga javob beradigan, o‘ziga mag‘rur, no‘noq, she‘r yozib elga xizmat qilish emas, balki quruq nom chiqarishni mo‘ljallagan, adabiyotni bulg‘atuvchi “shoir”larni kiritadi. “Mahbub ul-qulub”ning bu o‘rni o‘sha davr adabiy hayotini xarakterlashda hamda o‘z davrining eng ulug‘ kishisi – Navoiyning o‘sha adabiy hayot a‘zolariga munosabatini ochishga ayniqsa muhim ahamiyatga ega.

Navoiy adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligi haqida shu paytgacha asar yozgan kishilar “Mahbub ul-qulub”ning bu o‘rinlariga e‘tibor qilmay kelganlar.

Navoiyning o‘z zamondoshlariga keskin munosabati ayniqsa bu asarda yaxshi ifodalangan” [A.Hayitmetov. 5. 68].

1982-yilda nashr ettirilgan “O‘zbek nasri tarixidan” kollektiv monografiyasiga kiritilgan T.G‘afurjonovanning “Alisher Navoiy ijodiyoti va nasr problemalari” nomli yirik maqolasi [T.G‘afurjonova. 7: 36-59] ham Navoiy nasri, shu jumladan “Mahbub ul-qulub” asarini o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etdi:

“Mahbub ul-qulub” asari Alisher Navoiy yaratgan adabiy tilning xususiyatlarini aks ettiruvchi qimmatli manba sifatida ham XX asrda ilmiy jamoatchilik e‘tiborida bo‘ldi. Rus olimi A.K.Borovkov, o‘zbek olimlaridan S.Mutallibov, E.Umarov, X.Doniyorov, J.Hamdamiyov, B.Yo‘ldoshev kabilarning til tarixiga oid ko‘plab ilmiy maqola va risolalarida “Mahbub ul-qulub” asaridagi matnlar asosida fikr yuritilganligiga guvoh bo‘lamiz. Jumladan frazeologiyaga oid ko‘plab tadqiqotlar yaratgan ustozimiz B.Yo‘ldoshevning 1981-yilda chop etilgan “Alisher Navoiy prozasida frazeologizmlar” nomli maqolalarida quyidagilarni o‘qishimiz mumkin: “Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida qo‘llangan quyidagi ayrim maqol tipidagi frazeologizmlar hozirgi kunda ham ishlatilib kelinmoqda: “Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz”, “So‘zi hisobsiz – o‘zi ihtibossiz”, “Oz demak hikmatga bois va oz yemak sihatqa bois”, “Og‘izga kelganin demak nodon ishi va olliga kelganni yemak hayvon ishi”, “Bilmaganin so‘rab o‘rgangan olim va orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim...” [8:97].

“Mahbub ul-qulub” asarini matnshunoslik, adabiyotshunoslik, tilshunoslik va boshqa sohalarga oid manba nuqtayi nazardan tadqiq etish ishlari istiqloldan keyin yanada jonlandi, yangi-yangi yo‘nalish va usullar bilan boyidi, hatto butkul yangicha mohiyat kasb etdi, deb aytish ham mumkin.

Bu borada, ayniqsa, Navoiyning tasavvufiy qarashlarini tadqiq etishga kirishgan deyarli barcha olimlar (N.Komilov, I.Haqqul, S.Olimov, R.Vohidov, Sh.Hayitov va boshq.) “Mahbub ul-qulub”ga, undagi “Ishq” hamda ijod ahli haqidagi fasllarga murojaat etishdi. Jumladan, tasavvufshunos olimlarning ustozlari N.Komilov “Farhod va Shirin” va “Layli va Majnun” asarlarining tasavvufiy mohiyati mamlakatimizda ilk marotaba alohida tadqiq etilgan “Suqrot – komil inson timsoli” [9:203-214] hamda “Ishq otashining samandari” [10:214-229] nomli maqolalarida Navoiyning “Ishq” konsepsiyasini asosan yuqoridagi manba – “Mahbub ul-qulub”dagi maxsus fasl asosida sharhlaydi.

Bu borada, ayniqsa, Sh.Hayitovning ilmiy ishlari e‘tiborga molik. Olimning “Mahbub ul-qulub”da tasavvuf jilolari” [11] hamda “Barkamol inson orzusi” [12] nomli monografiyalarida “Mahbub ul-qulub”dagi hikmatlarning irfoniy mohiyatiga oid e‘tiborli fikr-mulohazalar bildirilgan.

“Mahbub ul-qulub” asari tadqiqiga bag‘ishlangan barcha ilmiy ishlarda asar tarkibidagi she‘riy matnlar yoki parchalarga ham u yoki bu darajada murojaat etiladi. Biroq bu murojaatlar, asosan, misol keltirish shaklida namoyon bo‘ladi. Akad. B.Valixojayevning “O‘zbek adabiyoti tarixi” o‘quv qo‘llanmalari I kitobida ilk marotaba “Navoiyning nasriy asarlaridagi she‘riy parchalar” [12:127-140] nomida alohida mavzu kiritilgan. Unda “Mahbub ul-qulub” asari tarkibidagi ayrim

she'riy matnlarning janr va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari haqida qimmatli ma'lumotlar va fikr-mulohazalar ham bildirilgan.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I.A. Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor. – Toshkent: O'zbekiston, 2009.
3. Бертельс. Е.Э. Навоий (Рус тилидан И.Мирзаев таржимаси). – Т: Тафаккур қаноти, 2015.
4. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. 1-китоб. -Т.: А.Қодирий, 2002.
5. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. - Т.: Фан, 1993.

NEMIS UYG'ONISH DAVRI ADABIYOTINING RIVOJLANISHI

Sh.Nuritdinova, FDU o'qituvchisi

Barcha xalqlar adabiyoti kabi nemis adabiyoti ham bir qator davrlarni boshdan kechirdi. XV asrning ikkinchi yarmidan boshlab nemis adabiyoti ko'tarilish, ilgari siljish davriga kirdi. Bu davr vakillari sanalgan gumanistlar johillik, soxtalik kabi illatlarga qarshi chiqdilar va bunga qarshi kurashdilar. Nemis uyg'onish davri namoyondalari yorqin yozuvchilar bo'lib, ular asosan diniy masalalarni hal qilish bilan mashg'ul bo'lgan shaxslar edilar. Faqat keyinroq Reformatsiya va Dehqonlar urushi davrida inqilobiy ko'tarinkilik umumiy qadriyatlarni himoya qilish boshlandi. Bunday yozuvlarga misol qilib M.Lyuter, U.Gutten, R.Erazmlarni aytish mumkin edi. Nemis gumanistlarining ijodi asosan mafkuraviy sohada bo'ldi. Ular o'z ijodlarida monax, pop va knyazlarning chirkin hayotini fosh yetishga harakat qildilar. Gumanistlarning G.Vebel, E.Rotterdamskiy kabi bir guruhi soxtalik va johillikni aql va gumanizm nuqtayi-nazaridan turib tanqid qildilar. M. Lyuter va boshqalar kabi ikkinchi bir guruhi esa islohotchilik harakatlari bilan bog'liq ish olib bordilar.²⁰²

Nemis uyg'onish davrida byurgerlik adabiyoti alohida o'rin tutadi. Bu davrning vakillari sanalgan V.Brant, G.Saks kabilar asosan meshchanlik hayotini tasvirlaydilar va ularning manfaatlari nuqtahyi – nazaridan hayotni baholaydilar.

XVIII asrning 70-80-yillarida nemis adabiyoti taraqqiyoti yangi davrga qadam qo'ydi. Biz bu davrda Gyote, Shiller, Gerder, Lens, Shubert, Byurger va boshqalarning ijodi boshlangani va kamol topganligining guvohi bo'lamiz. Ularning ijodida feodal tizimga qarshi tanqid kuchaydi. Bu tanqidda ijtimoiylik, tarixiylik g'oyalari hamda zolimlarga qarshi, ozodlikka intilish his-tuyg'ulariga to'lib toshgan kurash tasvirlanadi. Bu adabiy harakat Klimgerning shu nomdagi asari bo'yicha „Bo'ron va shiddat“ (Sturm und Drang) deb nom oldi, uning ishtirokchilari esa „shtyurmerlar“ yoki „Bo'ron dohiylari“ deb nomlandilar.

²⁰² Nemis adabiyoti tarixi. Shavkat Karimov. Toshkent, "Mumtoz so'z" 2010

Bularning asarlarida shaxsning o'tkir his-tuyg'usi muhim rol o'ynaydi. Asarlar qahramonlari ham o'ziga xos va takrorlanmasdir. Bunday qahramonlar sirasiga Verter, Karl Moor, Fiyesko kabilarni kiritish mumkin.

Bu harakatning nazariyotchisi I.T.Gerder edi. Bu davrda Germaniyada poeziya gullab yashnadi. Buni Y.V.Gyote ijodida ko'rish mumkin edi. Gyotening lirik qo'shiq va balladlari XVIII asr jahon she'riyatining yuqori cho'qqisini egallagan edi. Bu harakat sentimentalizm (ta'sirchanlik)ning nemischa o'ziga xos ko'rinishi edi. Bu davrning yozuvchilari ijtimoiy-siyosiy ozodlik uchun kurashchilarga aylandilar. Ular nafaqat so'z bilan, balki zolim tartib-qoidalarga qarshi qurolli hujum qilishgacha yetib bordilar. Norozilikning bunday shaklini nemis adabiyoti o'zining butun tarixi davomida ko'rmagan edi. "Nemis gumanizmi, birinchi navbatda, ilmiy xususiyatga ega bo'lib, ziyolilarning tor doirasiga yopiq edi. Demak, bu yerda insonning har tomonlama rivojlanishi ideali va yangi dunyoviy madaniyat asoslari keng aks etmagan. Filologiya fanlarining rivojlanishi, qadimiy matnlar va voqeliklarni o'rganish, ilohiyotshunoslik masalalari nemis gumanistlarining qiziqishi markazida edi. Nemis gumanizmi Muqaddas Bitik matnlarini tanqidiy qayta ko'rib chiqdi va shu bilan cherkov e'tiqodlarini buzdi"²⁰³.

Birinchi nemis gumanistlari P.Luder, R.Agrikola va boshqalar Italiyani ziyorat qilib qaytib, o'z bilimlarini targ'ib qila boshladilar. Ular universitetlarda turli gumanistik to'garaklar ochdilar. Erfurt universitetida gumanistlar partiyasi tuzildi. Tyubingen universitetida Genrix Bebelning tutgan o'rni ulkan bo'lib, u mafkuraviy kurashdan tashqari ijod ham qildi. U o'zining latifasimon kichik hikoyalarda knyazlar va ularning qo'polliklari, xalqni talash hisobiga kun ko'rishlari, manax va papa tarafdorlarini fosh etish haqida yozar edi. Uning hikoyalari demokratik his-tuyg'ularga to'liq edi.

Bu davrning vakillaridan yana biri Ulrix fon Gutten bo'lib, u talantli publitsist edi. U o'zining butun ijodini va so'z san'atini Rim papasiga qarshi qaratdi va knyazlikka qarshi kurashdi. Uning barcha asarlariga siyosiy ruh singib ketgan bo'lib, asarlari tanqidiy yo'nalishga ega edi. Bu asarlar papa hokimiyati va knyazlikka qarshi kurashga chaqirar edi. U.Gutten monastirda ta'lim oldi, lekin monaxlik hayotidan nafratlandi va nihoyat monastirdan qochib ketdi. Uning birinchi poemasi "She'r yozish san'ati haqida" deb nomlanib 1511-yilda nashr etildi.

Gutten Italiyaga safar qilib u yerdagi ruxoniylarning chirkin va buzuq hayotining, ochko'zliklarining guvoxi bo'ldi, ularga nisbatan o'zida nafrat hissini tuydi va o'z ijodi uchun katta manbaa bilan qaytdi. U asarlarida nemislarni Rim papasiga qarshi kurashga chaqirdi, knyazliklarni bekor qilishga undadi. Uning keyingi asarlari "Dialoglar", "Kuzatuvchilar", "Qaroqchilar" kabilarda ham papalikka qarshi yo'nalish aniq ko'rinib turadi.

Shu davrning vakillaridan yana biri sanalgan Erazm Rotterdamskiy Gollandiyada tavallud topgan bo'lib, lekin G'arbiy Yevropada -Germaniyada o'sib ulg'aygan. U qadimgi tillarni va antik adabiyotni yaxshi o'rgangan edi. U ham o'z

²⁰³ Istoriya zarubejnoj literaturi. i.kanta nomidagi Baltika federal universitetining imtihon materiallari.

asarlarida joxillikka, knyazlarning bedodligiga qarshi chiqdi va gumanistik g'oyalarni targ'ib qildi. U bir necha yillar davomida monastirda bo'ldi, so'ngra Parijga ketib u yerda filologiyani o'qidi. U 1500 yilda lotin tilida antik yozuvchilar va "Cherkovning otalari" qalamiga mansub bo'lgan maqol va matallarni to'plab, ularni to'plam qilib chop ettirdi. U 1505 yilda Italiyaga bordi va u yerda kutubxonalarda ishlab qadimiy qo'lyozmalarni qidirdi. Unga cherkovda yaxshi lavozimdagi ish va'da qilindi, ammo u erkin ijodni afzal ko'rdi. U 1509 yilda Angliyaga bordi va u "Ahmoqlikka atalgan maqtov so'zi" nomli asarini yoza boshladi. Bu asar unga keyinchalik ulkan shuhrat keltirdi. Erazmning asarlari tez tarqala boshladi. Ular insonlarda sevgi-muhabbatni, ilmga, erkga intilishni, turli salbiy illatlarga nisbatan murosasizlikni tarbiyalar edi. U M.Lyuterning papaga va uning tarafdorlariga qarshi kurashini yoqlasa-da, o'ta qattiqqo'lligini, erkin tanqidiy fikrni yoqtirmasligini o'ziga singdira olmadi. Erazm ijodi ko'p qirrali bo'lib, u yozgan xatlar uning ijtimoiy – siyosiy tutgan o'rnini, uning dunyosini, ideallarining xarakterini ancha yoritib berdi. U kelgusi avlodlar hayotiga ikki asari: "Axmoqlikka atalgan maqtov so'zi" va "Shunchaki suxbatlar" bilan kirib keldi. Bu asarlarda asar qahramonlari sifatida turli kasbdagi, turli yoshdagi insonlarni uchratish mumkin, ammo ularning olib borayotgan ishlarini oqilona deb bo'lmas edi.

Adabiyotlar:

1. Nemis adabiyoti tarixi. Shavkat Karimov. Toshkent,"Mumtoz so'z"2010.
2. "Istoriya zarubejnoj literature". I.Kanta nomidagi Baltika federal universitetining imtihon materiallari.
3. Louise Ward. "Uyg'onish davri adabiyoti xususiyati, mavzulari va asarlari".
4. Sulaymonova F. "Sharq va G'arb". T.: "O'zbekiston". 1997 yil.
5. 6. Sh. Normatova. Jahon adabiyoti. T., Cho'lpon, 2008.

IJODKORNING IFODA USULI

D.Haydarov, FarDU tadqiqotchisi

Hurmatli Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev adabiyotni xalqaro miqyosda o'rganish masalalariga to'xtalar ekan, "Adabiyot , san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bazavol **yashaydi**"¹,-deya fikr bildirgan edi.

Darhaqiqat, adabiyot butun insoniyat ruhiyati, ongi, madaniyatini o'zida aks ettirgan betakror xazinadir. Shu bilan birgalikda, biror tilning adabiy til darajasiga ko'tarilishi, rivojlanishi, dunyoqarashi va taraqqiy etishida adabiyotning o'rni beqiyos. Adabiy tilning rivoji uchun badiiy adabiyot tili eng boy xazina bo'lib xizmat qiladi. Adabiy tilning serqirra imkoniyatlarini yanada kengroq ochishda so'z san'atkorlarining xizmatlari asosiy o'rin tutadi.

Yozuvchi va shoirlarning asarlari tilini o'rganish, ularning ijodiy uslubining o'ziga xos jihatlarini lingvistik tahlil qilish behad ahamiyatli. Xalqimizning sevimli shoirasi , Farg'ona farzandi, "O'zbekiston xalq shoiri" Enaxon Siddiqova ijodiga nazar tashlar ekanmiz, shoira uslubining asar yaratishda qo'llaydigan o'ziga xos,

boshqalarga o‘xshamaydigan lisoniy usul va vositalarning murakkab tizimini kuzatish mumkin.

Ijodkorning poetik individualligi, tilning cheksiz ifoda imkoniyatlaridan foydalanish mahorati badiiy ifodada lisoniy vositalarni o‘rinli tanlash, ma’no tovlanishlarining nozik tabiatini ilg‘ay olish, shakl va mazmun uyg‘unlashuvini ta’minlash, ma’no ottenkalarining ekspressivligini oshirishga yo‘naltirilgan til bilish salohiyati ko‘rinadi.

Keyingi yillarda lingvostilistika va lingvopoetika yo‘nalishlarida **“idiostil”** atamasi keng qo‘llanila boshladi. “Idiostil” lingvistik atama sifatida individual uslub (stil) birikmasining qisqartirilgan shakli bo‘lib, biror bir ijodkorning tildan foydalanish xususiyatlarini o‘z ichiga olgan o‘ziga xos kompleksi ma’nosini ifoda etadi.

“Mazkur atama badiiy asar tahliliga bag‘ishlangan ilmiy ishlarda qo‘llanilib, nutq muallifining betakror va noyob uslubi ma’nosida ishlatilib, boshqa mualliflar uslubidan keskin farq qiluvchi so‘z tanlash mahorati va fikrni yetkazish uslubi ma’nosini o‘z **ichiga oladi.**”²

“Idiostil – badiiy matn mazmunini shakllantirish, til birliklari va uni ifodalash uchun majoziy vositalarni tanlash, lisoniy shaxs ongining o‘ziga xos xususiyatlari, uning voqelik haqidagi fikrlaridan kelib chiqqan holda, dunyoning individual muallif tasvirini modellashtirish tamoyil **tizimidir.**”³

Enaxon Siddiqova o‘z she‘rlarida “ bayon qilinayotgan voqelikka nisbatan adresantning subyektiv munosabatini ifodalashda badiiy mazmunning o‘ziga xos bo‘lishiga erishish uchun yangicha usullarni topishga **intiladi.**”⁴

Shoira ijodida tabiat tasviri yetakchi xususiyatlardan biri hisoblanadi. Ruhiy kechinmalar, ko‘ngil evrilashlari, lirik qahramonning voqelikka munosabati ham turli usullarda, peyzaj fonlarida ochib berilgan. Bunday usullar uning juda ko‘plab she‘rlarida uchraydi. Xususan, shunday usullarni shoiraaning “Daraxtlarga qasida” she‘rida ham kuzatish mumkin.

Olloh, deb gullaydi, ko‘taradi tug‘,
Hikmat so‘ylar hatto bukchaygan qaddi.
Hech kim erkdan saboq berolmaga, yo‘q,
Donishmand muallim daraxtlar kabi.

Bular oddiygina tasvirlar emas. Har bir detalning o‘z vazifasi, o‘z ma’nosiga qo‘shimcha tarzda ifodalovchi pragmatik mazmuni bor.

1. Olloh, deb gullaydi, ko‘taradi tug‘ – daraxtlar insonlar kabi Yaratganga tavallolar qilguvchi.

2. Hikmat so‘ylar hatto bukchaygan qaddi – daraxtlarning ham inson kabi hayoti hikmatlarga to‘la.

3. Hech kim erkdan saboq berolmaga, yo‘q – daraxtlarning ham insonlar kabi o‘z erkiga egaligi.

4. Donishmand muallim daraxtlar kabi – daraxtlar- hayotning donishmand muallimlari.

Tabiatdagi ayrim elementlar bilan shoirning xis - tuyg'ulari va kechinmalarining uyg'unlashi ketishi she'rni o'quvchi kitobxon kayfiyatiga emotiv ta'sir ko'rsatadi.

Shoiraning ushbu she'rida **geminatsiya** (tovushlarni ikkilantirish) hodisasini kuzatish mumkin.

So'ylab berar yulduz,osmon haqida,
Qushlar uchun ko'kka parvoz oshyoni.
Boltalar zulmiga tutlardan boshqa,
O'rgatolmas hech kim go'zal isyonni.

Muallif tomonidan tovushlarning ikkilantirilishi tasodif emas, puxta o'ylangan va ongli ravishda qo'llanilgan stilistik usul hisoblanadi.

She'rning keyingi misralarida shoir o'z tuyg'ularini baralla Vatan timsoliga bahshida qiladi va donishmandlik, erk bobida ona diyorga yetguvchi tilsim yo'qligini ta'kidlaydi.

Vatan, senga agar sevgim beqiyos,
Jonfidolik jo'shib tursa qalbimda.
Dars bermagay hech kim chinorday xassos,
Matonat-u mardlik, g'urur haqida.

Chiroyli ifodalarni topa olgan ijodkorning yutug'i shundan iboratki, ayrim leksemalarni poetik ko'chim sifatida erkin qo'llagan. **“Dars bermagay hech kim chinorday xassos”** deya yozar ekan, metafora,jonlantirish, sifatlash kabi usullardan qo'llagan. Chinor qancha yuz yillab yashab, ne zamonlarni ko'rgan bo'lmasin, Vatan sevgisi haqidagi “darsga hech narsa teng kela olmasligini ta'kidlamoqchi bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh. “O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilishning dolzarb masalalari” xalqaro konferensiya qatnashchilariga tabrik (07.08.2018)
2. Abdupattayev M. Idiostil-muallifning okkozional o'ziga hosligi. T:2021
3. Starkova Ye.V. Проблема понимания феномена идиостиля в лингвистических исследованиях .M.: 2006
4. Butunbayeva T.A. Zamonaviy nazmiy diskursda individuallikni ta'minlovchi lisoniy vositalar. T:2020

“ALPOMISH” DOSTONINING BADIY ADABIYOTIMIZDAGI O'RNI

B.To'rayeva,

Chirchiq pedagogika universiteti talabasi

“Alpomish” dostoni xususida qariyb bir asrdan buyon turli darajada fikr-mulohazalar bildirilib kelinmoqda. Ularda dostonning har xil jihatlari atroflicha tadqiqqa tortilgan. Jahon ma'naviyati va madaniyatiga munosib hissa qo'shgan, o'tmishi yuqori saviyada o'tgan xalqlar og'zaki ijodiga butun dunyo folklorshunos olimlari muttasil o'rganayotgan asarlar bor. “Alpomish” ham ana shunday asarlar qatorida munosib o'ringa ega. Shuning uchun ham folklorshunoslikda

“Alpomish”ning xalq qahramonlik eposi sifatidagi tarixiy ahamiyatini atroflicha o‘rganganlar. Hamid Olimjon, Hodi Zaripov, To‘ra Mirzayev, Malik Murodov, Bahodir Sarimsoqov, Mamatqul Jo‘rayev kabi o‘zbek olimlari mazkur asarni ijtimoiy hayotning badiiy ijoddagi ifodasi yo‘nalishida tadqiq etganlar. Doston haqidagi yangi fikr B.Sarimsoqovning “Alpomish” eposi haqida uch etyud” hamda “Alpomish” klassik epos namunasi” maqolalarida qayd etildi. Xususan, bu maqolada, avvalo, turkiy xalqlar, jumladan, o‘zbek xalqining mustaqil xalq sifatidagi o‘ziga xos belgilari birinchi navbatda qahramonlik eposida aks etishi qonuniyati kashf etildi. Natijada olimlar tomonidan doston o‘rganilar ekan, “Alpomish” o‘zbek xalqi tarixining badiiy ifodasi san’atda aks etgan va og‘zaki ijodda muhrlangan hujjat ekani to‘liq isbotlandi. Badiiy san’atda shunday asarlar borki, ularni o‘rganish ijod samaralarini tahlil qilish bir necha avlodlar sa’y-harakatlari bilan ham o‘z nihoyasiga yetmaydi. Millatni anglash uchun uning ruhiyatini bilish lozim. Millatning o‘ziga xosligini tayin etadigan eng katta va asosiy belgi til bo‘lsa, uni unutilgan odamda millat tuyg‘usi bo‘lmaydi. “Alpomish” dostoni o‘zbekning ruhiy olamini anglatish jihatidan tengsiz badiiy obidadir. Chunki asarda o‘zbekka xos o‘ylash tarzi, ta’sirlanish yo‘sini ifoda topgan. Til butun xalqning ko‘p asrlar davomida to‘plagan tunganmas xazinasi. Tildagi har bir so‘z o‘zining milliyliги va serqatlamligi bilan ham ahamiyat kasb etadi. “Alpomish” dostonidagi har bir ibora, maqol, matalda yashash tarzimiz, qadriyatlarimiz, ma’naviyatimiz, xalqimiz, adabiyotimiz, og‘zaki adabiy tilimiz tarixidan dalolat beradi. Dostonning bu serjilo tili, o‘z navbatida, xalq tili ta’minlaganida ko‘rinadi. Xalq tili esa tunganmas boyliklar bulog‘i, misli bir xazina. “Alpomish” dostonida qadimda ota-bobolarimiz amal qilgan urf-odatlar, udumlar, go‘zal til, jozibali nutq, betakror tasviriy ifodalar bilan yetkazib berilganki, bugungi yoshlarimizga uni singdirish, ularni bu udumlar bilan tanishtirish o‘zlikni anglashga undash bilan birga, xalq tili qudratini ham his etishga xizmat qiladi. Milliy ruh yaqqol aks etgan asarlarda personajlarning xatti-harakatlari, o‘ylari faqat muayyan millat vakiliga mansub ekanligi o‘zi-o‘zidan anglashilib turadi. “Alpomish”da bu holatlar har bir qahramon suvrati-yu siyratiga singdirilgan. Ana shu kabi masalalarni o‘rganish mavzuning dolzabligini ko‘rsatadi. Xalq ijodini o‘rganish – xalqning tarixi, urf-odati, an’analari, o‘y-kechinmalari, buguni va kelajagini tadqiq etish demakdir. Unda millatning o‘zini anglashi, o‘zligini namoyon qilish xislatlari, intilishlari, hayot tarzi, dunyoqarashi aks etgan. Ammo dostonning o‘qimishligini ta’minlagan, xalqimiz qalbidan chuqur o‘rin olgan jihati uning milliy ruhiyatimiz bilan chambarchas bog‘liqligidir. Holbuki, “Alpomish” millat uchun faqat o‘tmish emas, hozir va kelajak hamdir. U barcha badiiy buyuk asarlar singari abadiyatga daxldor. Shuning uchun asarda milliy o‘zlik masalasi, qahramonlar ruhiyatida milliylik masalalarini tekshirish adabiyotshunosligimizning kechiktirib bo‘lmas masalalaridan biridir. Xulosa qilib aytganda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan ma’naviy qadriyatlar silsilasini o‘rganish va uning qadimiy an’analarini qayta tiklashga bo‘lgan ehtiyoj folklor merosini targ‘ib va tadqiq qilishga undaydi. Mamlakatimizda olib borilayotgan yangilanish va o‘zgarishlar adabiyot va san’at ahli oldiga bir qator

muhim talab va vazifalar qo‘yimoqda. Zero, ma’naviyat borasida olib borilayotgan ezgu ishlarning yechimi bevosita zamondoshlarimizning ma’naviy olamini tubdan yangilash, boyitish va ularni komil insonlar qilib tarbiyalashdek dolzarb masalalar bilan chambarchas bog‘langandir. Folklor asarlarida o‘z ifodasini topgan milliy qadriyatlar yosh avlodni har tomonlama kuchli, ma’naviy jihatdan yetuk va barkamol qilib tarbiyalashning muhim omillaridan biridir.

Adabiyotlar

1. Iso Jabborov. O‘zbek xalq etnografiyasi. -Toshkent, 2001-yil, 18-bet.
2. Jabbor Eshonqul. “Alpomish”dostonida ayollar obrazi. // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. –Toshkent, 4/1999. 16-17-betlar.
3. Yormatov I. O‘zbek xalq eposi badiiyati (“Alpomish”dostoni asosida). - Toshkent, 1993.
4. Jabbor Eshonqul. Folklor: obraz va talqin. -Qarshi: “Nasaf”, 1999-yil.
5. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фольклори. – Т.: “Фан”, 2004. – 120 б.

**NOAN'ANAVIY ONA TILI DARSLARIDA O'QUVCHILARNING
IFODALI NUTQ KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH
(O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid
she'rlari misolida)**

*Sh.Naraliyeva,
Qozog'iston Respublikasi J.Tashenev nomli
universitet dotsenti, pedagogika fanlari
bo'yicha falsafa doktori (PhD)
H.Hamroyeva, O'zDXA dotsenti (DSc)*

Yosh avlodni ma'naviy barkamol insonlar qilib ulg'aytirishda ona tili darslarining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Chunki, ona tili fani o'quvchilarni milliy til va uning tarixi, boy madaniy o'tmishi bilan tanishtiradi, milliy an'nalarni, urf-odatlarini qadrlashga o'rganadi. Noan'anaviy darslar uchun mavzu tanlashda O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning Vatan tarixiga oid she'rlari katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Uning asarlari o'quvchilarni hayot sinovlariga bardosh bera oluvchi, mashaqqatlarni yengib o'tishga qodir, har tomonlama barkamol, rivojlangan yetuk shaxs sifatida shakllanishiga ijobiy ta'sir o'tkazadi.

Qozog'istondagi o'zbek tilida ta'lim beruvchi maktablarning noan'anaviy ona tili darsi debochasida shoir hayoti va ijodiga oid slayd taqdim etiladi. Undan quyidagi ma'lumotlar o'rin oladi:

“1. O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid 1958 yil 30 oktabrda Surxondaryo viloyati, Sariosiyo tumanidagi Kundajuvozi qishlog'ida tug'ildi. O'rta maktabni bitirgach, O'zbekiston Milliy universitetining jurnalistika fakultetida tahsil oldi.

2. Uning bolalik havaslari afsona va rivoyatlar olamida shakllandi – dostonxon, ertakchi, matalgo'y tabarruk insonlar – Oybibi momo, Abduvahob bobo, Saidumar bobo, Isomiddin bobo hamda Xolbibinilar ta'sirida buyuk muhabbatga aylandi.

3. Bo'lajak shoirning ilk hikoyasi “Xayrullaning komandasi” 1972 yilda O'zbekistonda chop etiladigan bolalar nashri – hozirgi “Tong yulduzi” gazetasida bosilgan.

4. Ilk she'riy turkumlari “Orzu va istak” sarlavhasi ostida 1975 yilda respublika matbuotida chop etiladi.

5. Birinchi kitobi “Ruhim xaritasi” 1985 yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida bosiladi hamda taniqli adabiyotshunos olimlarning e'tiboriga tushadi.

6. O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid – “Ruhim xaritasi” (1975), “Salqin xarsanglar kaftida” (1986), “Sevgi mamlakati” (1987), “Asragul” (1990), “Mehr qolur, muhabbat qolur” (badiialar, maqolalar 1992), “Kuydim” (1994), “Uyingdagi beshiklar” (1996), “Vatanni o'rganish” (1996), “Egasi bor yurt”

(2001), “Qaldirg‘ochlarga ber ayvonlaringni” (2005), “Dil fasli” (2007), “Yashasin yomg‘irlar” (badialar, suhbatlar, adabiy maqolalar, 2007), “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” (doston, 2011), “Bug‘doybo‘y Vatan” (she‘rlar, badialar, maqolalar, 2011), “Ochil ey gul, ki bo‘ston vaqti bo‘ldi” (2014), “Onamning kulchalari” (2018), “Matonat”(2019), “Eldoshlarim, dildoshlarim” (2021) singari kitoblar muallifi.

7. Respublika Davlat mukofoti sovrindori, O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid – O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining raisi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy majlisi Senati a‘zosi”.

Bu metod o‘quv va til o‘rganish jarayonini rang - barang qilishga imkon yaratib, o‘quvchilarning intellektual faolligini, pirovardida, darsning samaradorligini oshirishga yordam beradi. Darsning noan‘anaviy shakli o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida erkinlik muhitini yaratadi, o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Aslida ona tiliga hurmat – har bir insonning vatanparvarlik va farzandlik burchi. Zero, milliy til milliy ongini shakllantiradi. Ona tilida ajdodlarimizning hayotiy tajribasi, dunyoqarashi, xulq-atvori, o‘ziga xosligi namoyon bo‘ladi. Tilga munosabatda inson qalbidagi milliy o‘zlik tuyg‘usi yanada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

O‘zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning “Ota va ona”, “Ustoz Erkin Vohidov nomidagi ijod maktabida”, “O‘z bolangni o‘zing asra”, “Talabalar bahori”, “Kim tilni bilur – elni bilur”, “Navoiyning nabiralari”, “Buyuk muallim”, “Vatan uchun, Millat uchun, Xalq uchun”, “Yangi tong, Yangi kun”, “Obodlik”, “Matonat manzili”, “Buyuk ipak yo‘li”, “Mardi maydon o‘g‘lonlar”, “Til va maqom”, “Ma‘rifat qasri. Milliy kutubxon”, “Turonzamin”, “Bu kunlar talqini”, “Eldoshlarim, dildoshlarim”, “Sadoqat”, “G‘alaba va iftixor”, “Davlat ketmagay”, “Umummilliy, umumbashariy”, “Shu kunlar g‘azali”, “Yangi hayot qasidasi”, “Jonim Vatan”, “Ozod, obod, gul Vatan”, “Olamga nur sochgan ostonamdirsan”, “Prezident kitobi”, “Yangi tong. Yangi kun”, “Sohibqiron abadiyati”, “O‘zbekning nurlu bolasi”, “Adabiyot”, “Birni ko‘rib fikr qil” kabi o‘tli she‘rlarida yurt tarixi, buyuk turkiy tilga sadoqat, ulug‘ ajdodlarga muhabbat asnosida tuyg‘u va tafakkurning nurafshon uyg‘unligini ko‘rish mumkin. O‘quvchilar ularni ifodali o‘qish orqali she‘rning badiiy-estetik zavqini yanada chuqurroq his qiladilar. Professor B.To‘xliyevning fikricha, “She‘riy asarni anglash, undagi muallif ko‘zda tutgan niyatni, maqsad va vazifalarni tushunib yetish, she‘r g‘oyasining mag‘zini chaqish uni uqishdan, yanada aniqrog‘i, ifodali o‘qishdan boshlanadi”²⁰⁴. “Vatan uchun. Millat uchun. Xalq uchun” she‘ri monologik murojaat uslubida yozilgan:

Bu dunyoda kurash ketar tun-u kun,
Har qarich ong, har bir qarich qalb uchun.
Uyg‘on, bolam, eng bebaho baxt uchun –
Vatan uchun, millat uchun, xalq uchun.

Binobarin, har bir inson o‘z yurtini va o‘z ona tilini farzandlik mehru muhabbati bilan sevadi, uni ulug‘lashni istaydi. Sirojiddin Sayyid buyuk

²⁰⁴ To‘xliyev B. Adabiyot o‘qitish metodikasi:(Oliy o‘quv yurtlari filologiya yo‘nalishlari talabalri uchun qo‘llanma) T.: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2006. -B.80.

mutafakkir Avaz O‘tarning mashhur g‘azaliga bog‘lagan muxammasini “Kim tilni bilur – elni bilur”, deya nomlaydi:

Gar ushbu Vatan bizga azal ota makondur,
Sultonlaridin sha’ni aning ro‘yi jahondur.
Kim tilni bilur – elni bilur, shoniga shondur,
Har tilni biluv emdi bani odamijondur,
Til vositai, robitai, olamiyondur.

Shoir haq, o‘sib kelayotgan yosh avlod til o‘rganish orqali el taniydi, umuminsoniy qadriyatlarni, bag‘rikenglikni o‘rganadi.

Haq sizga beribmish suvingiz ham dalangizni,
O‘z bog‘ingiz-u, qir-adringiz, lolangizni,
Teng aylab jahon ahliga kuch - hafsalangizni,
Ilmu fan uyiga yuboringlar bolangizni,
Onda o‘qig‘onlar bori yaktoyi zamondur.

Til haqidagi bu satrlar yasama ko‘tarinkilikdan xoli. Shoir yoshlarga aql o‘rgatmoqchi emas, aksincha, u yoshlarni yaxshi ko‘radi, yaxshi ko‘rganligi uchun ham ularni til bilish orqali el bilish saodatiga, komillik va ezguliklarga ruhlantiradi. Ona tilini sevishga, qadrlashga, o‘zga tillarning go‘zalligini his qilishga undaydi. Shoirning eng samimiy va ta’sirchan ko‘ngil bitiklari Ota makon haqidagi o‘tli satrlarda bo‘y ko‘rsatadi. “Turonzamin” she’rida vatanning tabarruk tuproqqa tutashib ketgan qadim ildizlari, bir osmon ostida asrlardan beri qon-qarindosh yashayotgan qardosh xalqlarning birodarligi ulug‘lanadi:

Qirg‘iz, qozog‘imsan, sen – qiyiq ko‘zim,
Turkona boqsang gar lovullar yuzim,
Ko‘rku kamolingdan jonim jimirlab,
Erka g‘izolingdan aylanay o‘zim.
Ozariy aytsam gar, nazli jiyronim,
Sarviravonimsan, buyuk Turonim!

Insonni ma’naviy kamolot yo‘liga chorlagan eng kuchli ta’limot – Vatan ishqidir! Bashariyatning katta-kichik haqiqatlari ham shu ishq bilan o‘lchanadi. Uning qudrati va harorati tufayli mardu-maydon qardosh xalqlar buyuk Turon bilan faxrlanadilar.

Istiqlol baxsh etgan ozod ruh Sirojiddin Sayyidning she’rlariga o‘zgacha surur bag‘ishlaydi. Ona tilining inja tovlanishlari, ichki imkoniyatlari bilan kitobxonni yaqindan tanishtiradi. Uning she’rlariga hamisha xalq maqolu hikmatlari, uchqur iboralari ko‘rk bag‘ishlaydi:

Oq fotiha so‘rab bordim qoshlariga,
Oq tog‘larim o‘xshar bobom Qoshg‘ariyga,
Kim dunyoga kelib faqat dunyo buzgan,
Bobolarim mening so‘zdan dunyo tuzgan,
Dunyolarga dalolatim, tilxatimsan,
Ona tilim, toju taxtim, davlatimsan.

Shoir tanlagan mavzular, yaratgan badiiy timsollar, tashbehtar o‘quvchining murg‘ak diliga, qalbiga yaqin. U xalqini e‘zozlash va ulug‘lash uchun eng

munavvar soʻzlarni tanlaydi. Millatimizning tarixini, buyuk qudratini, asrlardan asrlarga bezavol oʻtib kelayotgan eng pokiza insoniy fazilatlarini xalqona ohanglarda tarannum etadi:

Yoddan chiqmas Qodiriy va Choʻlponlaring,
Jonlar berib toʻlab ketgan oʻlponlaring.
Adabiyot yashasa gar – millat yashar,
Millat yashar – Adabiyot yashasa gar.
Avloniysan, Behbudiysan, Fitratimsan,
Davlatimsan, ona tilim, millatimsan.

Bu kabi taʼsirchan sheʼrlarni tahlil etish jarayonida ilgʻor pedagogik texnologiyalardan foydalanish oʻquvchilar oʻrtasida ijobiy raqobat muhitini vujudga kelishi hamda ularni tashabbuskorlikka chorlab, ruhan va maʼnan yuksalishiga sabab boʻladi. S.Sayyid sheʼrlarini oʻqish va uqish orqali ham oʻquvchining lugʻat boyligi oshadi, ham uning dunyoqarashida oʻzaro bilimlar, gʻoyalar, fikrlar almashish jarayoni roʻy beradi. Sheʼrni anglash orqali vatan tarixi haqida yangi bilimlar olish, uni oʻzlashtirishga havas ortadi, shu jarayonda bir-birlarini qoʻllab-quvvatlash, oʻzaro doʻstona munosabatlar vujudga keladi.

Ona tili darslarida Oʻzbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid kabi yuksak salohiyatli ijodkorlarning asarlarini ham nazariy, ham badiiy jihatdan lingvistik tahlil etish va talqin qilish, soʻzlarning lugʻaviy maʼnosini oʻrganish oʻquvchilarning nutqini oʻstirishda katta samara beradi.

Zero, shoir asarlarining bosh tamoyili – milliy oʻzlik tuygʻusi. U har bir misrasida oʻz xalqi qadrini, mavqeini, oʻtmishdagi ulugʻ ajdodlarining moʻtabar nomlarini sharaflaydi. Ona tilining muhim vazifalaridan biri goʻzallik va ezgulikni ifodalash ekanligini yaxshi biladi, tilning badiiy- estetik imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanadi. Aynan shu jihatlarni hisobga olgan holda, turkiy tillar platformalarini yaratishda Oʻzbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid sheʼriyatining lingvistik xususiyatlarini tadqiq qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

1. Toʻxliyev B. Adabiyot oʻqitish metodikasi:(Oliy oʻquv yurtlari filologiya yoʻnalishlari talabalari uchun qoʻllanma) T.: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2006.
2. Sayyid S.Matonat. T. “Mashhur-Press”, 2018.
3. Sayyid S. Eldoshlarim, dildoshlarim. T., “Adabiyot”, 2021.
4. Sayyid S. Onamning kulchalari. T. “Sharq”, 2019.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ МЕТОДЫ КАК СПОСОБ ОПТИМИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

*М.Вахобова, старший преподаватель кафедры
современного русского языка и общего
языкознания факультета русской филологии
Государственного образовательного учреждения
«ХГУ имени академика Б.Гафурова»*

Сегодня невозможно представить себе обучение в вузе без интерактивных методов обучения. Широкое внедрение интерактивных форм обучения — одно из важнейших направлений улучшения подготовки обучающихся в современной школе и вузе. В настоящее время интерактивные методы обучения наполняются новым содержанием с коммуникативной направленностью. Интерактивный («inter» — это взаимный, «act» — действовать) — означает взаимодействовать, находиться в режиме беседы, диалога с кем-либо. [2, 1069].

Интерактивные методы ориентированы на широкое взаимодействие обучающихся не только с преподавателем, но и друг с другом и на доминирование активности обучающихся в процессе обучения. Цель интерактивного метода состоит в создании комфортных условий обучения, при которых студент чувствует свою успешность, свою интеллектуальную состоятельность, что делает продуктивным сам процесс обучения, расширяет возможности преподавателя для передачи знаний и выработки навыков у студентов, а также создания базы для работы в дальнейшем.

Место преподавателя в интерактивных занятиях сводится к направлению деятельности студентов на достижение целей занятия. Преподаватель также разрабатывает план занятия из интерактивных упражнений и заданий, в ходе выполнения которых студент изучает и осваивает материал. Согласно стандартам нового поколения преподаватель-словесник должен быть компетентным в своей области и передавать огромное количество сообщений аудитории студентов, а также заинтересовать их учебной информацией, вовлекая их в учебный процесс. Интерактивные технологии помогают не только внешнему диалогу, но в большей степени возбуждают диалог внутренний. Таким образом, можно констатировать, что интерактивный метод обучения - один из основных помощников для языковеда в новых условиях, а сам интерактивный режим способствуют проявлению творческой личности, которая активно взаимодействует со средой, формируя вокруг себя креативное пространство, ориентированное на профессиональную деятельность. [2, 1071]

Некоторые исследователи [5, 240; 8, 22] подчёркивают, что самой общей задачей преподавателя в интерактивном режиме является фасилитация (в переводе с англ. – облегчение чего-л., содействие чему-л.) – направление и помощь процессу обмена информацией. Фасилитация в группе – это процесс, в котором человек, ведущий его и приемлемый для

всей группы, абсолютно нейтрален и не давит своим авторитетом на принятие группой решений, но старается помочь в продвижении группы по пути решения проблем и принятия решений, способствуя достижению эффективной работы группы [7, 7-10]. При обучении в вузе функции фасилитатора, как правило, выполняет преподаватель, но в процессе обучения студентам могут быть предложены такие задания, где будет уместно фасилитирование самими студентами. Процесс фасилитирования предполагает и поощрение творчества, и выявление многообразия точек зрения, и взаимообогащение опыта всех участников интерактивного процесса, и соединение теории и практики. [5, 239–242].

К интерактивным методам обучения относят групповое взаимодействие, которое включает в себя учебные дискуссии, кейс-стади, выполнение творческих заданий, написание эссе, ролевые и деловые игры, круглый стол, составление папки-накопителя «Портфолио», использование вербальной и визуальной презентации в формате Power Point — это далеко не полный список, способствующий оптимальному эффективному обучению (МИКО). Данные методы преподавания повышают способность обучающихся выявлять и структурировать проблемы, собирать и анализировать информацию, готовить, при необходимости, альтернативные решения и выбирать наиболее оптимальный вариант из ряда альтернатив, как в процессе индивидуальной работы, так и в групповом взаимодействии. [1, 897].

Остановимся подробнее на специфике использования некоторых из этих методов в преподавании курсов современного русского языка в вузе на факультете русской филологии.

Ролевая игра — методический прием обучения речи по коммуникативной методике, может использоваться на всех курсах в преподавании любого предмета. Состоит из таких ситуаций, при которых каждый участник педагогического процесса получает вымышленную роль, т. е. проекция знаний в жизнь. [7, 44]. Например, в курсе «Межкультурная коммуникация» (МКК) задание: как будет общаться выпускник факультета при устройстве на работу в России? Роли: директор российской школы, секретарь директора школы, выпускник факультета русской филологии ХГУ. Остальные студенты являются наблюдателями за процессом взаимодействия «актёров» и затем дают свои пожелания, советы и рекомендации по развитию и улучшению данной ситуации. Также в курсе МКК можно проводить такие ролевые игры, как: «Неофициальные контакты», «Телефонное общение», «Международная научно-исследовательская конференция», «Деловая встреча» и др. Это очень полезные игры для студентов 4-го курса. Или, напр., задание в курсе «Синтаксис»: студентам предлагается выбрать роль одного из членов предложения. Первым начинает игру студент с ролью подлежащего. Он предлагает любое подлежащее, а остальные студенты с ролями сказуемого, определения, дополнения, обстоятельства по очереди дополняют подлежащее. Таким образом, обучающиеся наглядно могут

увидеть, как создаётся предложение, как его члены внутри взаимодействуют друг с другом, можно ли менять их местами и др.

Для **групповой дискуссии, обсуждения** продуктивным является прием «Как вы думаете?», благодаря которому студенты могут высказать свое мнение, научиться грамотно строить свою речь. [2, 1070] Обсуждение является одним из основных методов обучения, поскольку вовлекает на занятиях всех студентов в активный обмен информацией и опытом. При обсуждении максимально усиливается взаимодействие как между самими студентами, так и между студентами и преподавателем. Данный вид взаимодействия включает в себя элементы дискуссии, так как мнения студентов по тому или иному вопросу будут отличаться друг от друга. К примеру, можно предложить студентам ответить на вопрос: Меняется ли лексическое значение слова, если поменять в нем аффикс или добавить новый? Но не всегда стоит начинать беседу с вопроса «Как вы думаете?». Студентов надо плавно подвести к этому вопросу. Успешность применения этого метода более всего зависит от умения преподавателя формулировать вопросы для достижения определенной цели. То, как преподаватель реагирует на вопрос и комментарии, является решающим в создании конструктивной атмосферы. Также следует помнить, что эффективное обсуждение возможно только при наличии открытых вопросов.

Остановимся подробнее на одном из видов групповой дискуссии - **Методе Сфокусированной Беседы (дискуссии - ОРИП)**. Этот метод используется для фасилитирования бесед и обсуждений в группе, которые позволяют членам группы получать знания, информацию, а также обмениваться мнениями, взглядами, творческими замыслами по определённым заданиям, вопросам, проблемам, поставленным преподавателем в ходе занятия. Этот метод создает для участников возможность глубже понять определённый вопрос, расширить свои взгляды. Такая беседа всегда имеет рациональную и эмоциональную цели. Рациональная цель заключается в расширенном и углубленном понимании определённой темы занятия, а эмоциональная - в возможности студентов общаться друг с другом и получать знания и информацию в креативной форме. Данный метод состоит из вопросов 4-х уровней, соответствующих уровням человеческого восприятия, не раздельным в повседневной жизни, ведущих группу к пониманию и принятию решения. [4, 52] Например, в курсе ЛАХТ тема: анализ языка «Песни о Буревестнике» М. Горького. Вначале обсуждение произведения по картинке, рисунку с изображением буревестника: 1. Что вы видите? Что это вам напоминает? (объективный уровень - О) 2. Что Вам нравится/не нравится на этой картинке? С какой музыкой ассоциируется у Вас этот рисунок/картинка? (рефлекторный уровень - Р); 3. Что это означает, по Вашему мнению? Какова основная мысль, идея этой картинке/рисунка? (интерпретивный уровень - И) 4. Как вы его/её назовёте? (уровень принятия решений - П). После этого группового обсуждения главного «героя» «Песни...», своеобразного введения в тему

занятия, можно уже перейти непосредственно к анализу языка произведения. В курсе «Лингвострановедение» на занятии по теме «Русская кухня» студент представляет свою презентацию на данную тему, и после начинается её обсуждение с использованием метода ОРИП. Преподаватель задаёт вопросы: 1. Что Вы сейчас видели? Что Вам больше всего запомнилось? (О); 2. Что Вам понравилось/не понравилось? Что показалось наиболее/наименее интересным (Р); 3. Что Вам показалось или какая часть презентации показалась Вам наиболее важной, необходимой для раскрытия темы занятия? (И); 4. Что бы Вы изменили в данной презентации: добавили, убрали, скорректировали и др.? Как, в чём конкретно данный материал помог Вам в раскрытии темы занятия? (П). Метод ОРИП можно использовать практически для раскрытия любой темы в курсах современного русского языка.

«Мозговой штурм» — один из наиболее популярных методов стимулирования творческой активности. Для проведения «мозгового штурма» выработаны особые приемы. Во вступительной фазе (3 мин.) преподаватель «настраивает» на тему, четко формулирует задание, которое необходимо выполнить. Как правило, оно формулируется и записывается на доске или выводится на экране мультимедийного проектора в виде фокусного вопроса. На втором этапе (10-15 мин.) группа студентов на практическом занятии обменивается идеями, являющимися ответом на фокусный вопрос и направленными на решение задачи, поставленной преподавателем. При этом приветствуются всякие, даже абсурдные идеи, не допускается критика или оценка предложений студентов, поощряется развитие идей, высказанных ими. Существует запрет прерывать другого. Все идеи и предложения, высказываемые в ходе проведения «мозгового штурма», фиксируются преподавателем на доске или экране мультимедийного проектора без оценки и указания авторства предложений и ранжирования, то есть подчёркивается мысль, что все идеи равны и ничья не является лучшей. [7, 36]. В заключительной фазе происходит анализ и отбор предложений, наиболее подходящих, эффективных для решения исходного задания, выяснение дальнейших действий: например, дальнейшая обработка в малых группах (РМГ) или групповое обсуждение (10-15 мин.). Например, в курсе ИРЯ при изучении темы «Значение А. С. Пушкина в развитии русского литературного языка» перед студентами можно поставить фокусный вопрос: Что Вы знаете о роли А. С. Пушкина в развитии рус. лит. яз.? Вариантами ответа могут быть: великий поэт, великий писатель, продолжатель идей декабристов, ученик и последователь Державина и Жуковского, учёный, филолог, основоположник русского литературного языка и др. В курсе МКК после изучения тем вербальная и невербальная коммуникация преподаватель на практическом занятии может задать студентам следующий фокусный вопрос: Как Вы думаете, какие навыки в области вербальной и невербальной коммуникации необходимы учителю? Ответы могут быть: хорошая речь, знания языков, контакт глазами, интонации, выражение лица и др. Ответы

могут быть правильными и неправильными, но преподаватель фиксирует все ответы. Затем, обращаясь к студентам, преподаватель интересуется, кто разделяет ту или иную точку зрения, отмечает значками (галочками, птичками и проч.). Когда все студенты высказали своё мнение, начинается обсуждение, какое из высказанных мнений является наиболее точным ответом на фокусный вопрос. Преимущества данного метода в том, что вся группа вовлекается в беседу, каждый студент высказывает своё мнение, либо отдаёт свой голос за то или иное мнение, все уважительно относятся к каждой высказанной идее, а в конце после их фильтрации и в результате обсуждения уже самими студентами при фасилитировании преподавателя подводится итог. Как уже было указано выше, обработка идей может проходить в малых группах (МГ), а работа в малых группах является одним из наиболее распространённых и продуктивных интерактивных методов обучения.

Работа в малых группах (РМГ) – это род деятельности, который позволяет участникам поделиться собственным опытом, идеями или решить проблему. Этот метод улучшает навыки решения проблем, даёт возможность участникам группы и разным группам учиться друг у друга, вырабатывает у участников чувство ответственности при обучении, способствует командной работе, позволяет усилить усвоение и разъяснение нового материала посредством дискуссии. [7, 31]. Например, с использованием разноцветных карточек можно разделить группу из 12 чел. студентов на 3 группы, по 4 человека в каждой. Можно каждой группе дать разные задания, а можно дать одно, время на его выполнение (как правило, не более 10-15 мин), а затем каждая группа презентует свои наработки. Группы для своих презентаций могут подготовить слайды с использованием мультимедийного проектора, либо флипчарты или ватманы. От каждой группы выступает один презентующий, который освещает итоги работы (не более 3-5 мин. на каждую презентацию). А затем преподавателем проводится групповое обсуждение, например, с использованием метода ОРИП, описанного выше. На практическом занятии по ЛАХТу студентам может быть предложен для работы в МГ текст басни И. А. Крылова «Осёл и соловей». Каждая группа должна подготовить 10 открытых вопросов к тексту. Либо одной группе даётся задание подготовить эти вопросы, другой группе – выписать из басни ключевые слова, найти, если есть, синонимы и антонимы, третьей группе – выписать из текста все глаголы и провести полный морфологический разбор одного из них. Задания могут варьироваться в зависимости от темы и цели занятия. Предлагаемые для работы в МГ разные задания часто делают работу на практическом занятии более эффективной, экономя время и давая хорошие результаты. При этом, как правило, все студенты вовлекаются в работу малых групп. И хорошо, если в каждой группе есть студент лидер, который может организовать работу группы, чётко и вовремя выполнив задание преподавателя. Такой лидер тоже является фасилитатором, в данном случае в какой-то степени выполняя функции преподавателя. Метод РМГ

также может использоваться в процессе преподавания на практических занятиях всех курсов современного русского языка.

Кейс-технология или кейс-метод позволяет развивать познавательные интересы обучающихся посредством их включения в активный сбор, обработку и анализ информации, характеризующей различные ситуации. Кейс-технология позволяет предоставить свободу выбора, что способствует развитию активности учеников на протяжении учебного процесса, формирует познавательный интерес, креативные способности, умения оценивать свои индивидуальные возможности и способности, также развивает самостоятельность, инициативность. Кейс – пример, взятый из жизни и представляющий собой не просто правдоподобное отображение реальной ситуации, а единый информационный комплекс, с помощью которого анализируется данная ситуация. Как правило, кейсы строятся на фактическом материале или же максимально близки к реальной ситуации. Обычно кейс в своём составе имеет три части: 1) описание конкретной ситуации; 2) вспомогательная информация, которая нужна для изучения кейса; 3) задания к кейсу. Для эффективной организации обучения используемые кейсы должны отвечать следующим требованиям: а) провоцировать дискуссию; б) соответствовать чётко поставленной цели создания; в) развивать аналитическое мышление; г) отображать несколько аспектов жизни; д) иметь определённый уровень трудности; е) иллюстрировать типичные ситуации; ж) иметь несколько вариантов решений; з) не устаревать слишком быстро, то есть быть актуальным на день применения. [6, 69].

Кейс-метод (англ. case method, case-study – кейс-метод, кейс-стади) – способ обучения, основанный на анализе ситуаций, в котором используются описания реальных событий, проявляющихся в конкретной ситуации, «взятой из жизни». Обучающиеся должны исследовать ситуацию, проанализировать суть проблемы, предложить возможные пути решения и выбрать наиболее подходящие из них. Кейс-метод исходит из идеи, что в некоторых научных дисциплинах не существует только одного правильного решения. Студенты предлагают варианты решения, опираясь на имеющиеся у них знания, практический опыт и интуицию. Важно, что для одного одна и та же деталь будет играть важную роль, а для другого напротив – незначительную. Кейс-технология обучения включает в себя следующие этапы: 1) ознакомление студентов с материалом кейса; 2) анализ кейса; 3) организацию обсуждения кейса (наиболее распространены такие формы обсуждения, как презентация с использованием слайд-шоу и дискуссия); 4) оценивание участников обсуждения; 5) подведение итогов. Обсуждение небольших по объёму кейсов может входить в образовательный процесс, и у обучающихся в этом случае есть возможность знакомиться с ними прямо на занятиях. [6, 71]. Особенно важным в данном случае является то, чтобы ученики обладали теоретическими знаниями, на которых строится кейс. Упражнения типа «case study» могут использоваться для формирования

речевых умений у студентов. Сюда можно отнести ряд упражнений, которые тренируют речевую активность студентов. Специфика упражнений данного типа: работа с документами, с бланками документов. Такой вид работы можно использовать, изучая официально-деловой стиль речи в рамках предметов Стилистика, ЛАХТ. Например, 3-м МГ раздаются варианты некоторых заявлений студентов ректору института, университета – с ошибками, которые необходимо найти, исправить в соответствии с нормами деловой коммуникации. Студенты, работая в группе (можно индивидуально), должны самостоятельно найти решение своего речевого поведения в конкретной ситуации. Для этого они должны проанализировать, разобраться в сути проблемы, предложить все возможные решения, но выбрать лучшее из них. Как уже отмечалось выше, кейсы базируются на реальном фактическом материале или приближены к реальной ситуации. Например, можно предложить студентам в МГ определённые ситуации речевого поведения в другой стране (в частности, в России), и студенты, находясь в рамках условно-коммуникативной ролевой деятельности, анализируют данные ситуации (кейсы). Использование подобных игровых технологий позволяет изучить особенности русского речевого этикета и правила делового письма и имеет практическое преломление в виде моделирования вариантов речевой коммуникации и выполнения разнообразных заданий, связанных с основной темой занятий в процессе преподавания, например, таких предметов, как «Лингвострановедение», МКК.

Таким образом, при использовании интенсивных технологий обучения наибольшее внимание должно быть уделено именно внутренней мотивации обучающихся. Важнейшими признаками современных интенсивных методик и технологий обучения, как мы пытались продемонстрировать выше на примере использования конкретных методов в процессе преподавания курсов современного русского языка, являются результативность (высокий уровень достижения целей каждым участником образовательного процесса), экономичность (за единицу времени усваивается больший объём учебного материала при наименьшей затрате усилий на овладение им), развитие коммуникативных навыков и толерантности (обучение происходит в обстановке сотрудничества), высокая мотивация обучающихся в изучении предмета.

Литература:

1. Белькова А. Е. Методика организации и проведения учебно-ознакомительной практики бакалавра-филолога // Научный журнал «Молодой учёный». — 2015. — № 12. — С. 896–898.
2. Белькова А. Е., Лесниченко Л. П. Интерактивный метод обучения на уроках русского языка как способ повышения познавательной активности учеников // Молодой ученый. — 2015. — № 23. — С. 1068-1071.
3. Битехтина Н. Б. Игровые задания на занятиях по русскому языку как иностранному. – М., 2009.

4. Искусство сфокусированной беседы. – Международный Институт культурных отношений (МИКО). - Канада, 2000 – 223 с.

5. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. – Т.1. – М.: НИИ школьные технологии, 2006. – 816 с.

TEST SINOVLARINI QO‘LLASHNING NAZARIY ASOSLARI

M.Kaxarova, FarDU professori
M.Akbarova, FarDU magistranti

Ma'lumki, test sinovlari dastlab psixologiya fanlari doirasida rivojlangan. XX asr boshlariga kelib test sinovlarini ishlab chiqishda psixologik va pedagogik yo'nalishlar bir- biridan mustaqil ajrala boshladi. Pedagogik test sinovlari birinchi marta amerikalik psixolog E. Toridayk tomonidan ishlab chiqildi²⁰⁵.

Psixologiya va pedagogikada test sinovlarining rivojlanishi bilan matematik metodlar ham chet tillarni o'qitishga joriy qillina boshlandi

Bunday metodlar o'z navbatida testlarni ishlab chiqishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida test sinovlariga talabalarning o'quv qobiliyatlarini baholash vositasi sifatida qarash ancha kuchaya boshladi. Aynan shu davrdan boshlab test sinovlari ikki asosiy yo'nalish: aqliy (intellektual) rivojlanish darajasini aniqlash testlarini yaratish va qo'llash hamda o'quvchilarning o'qish qobiliyatlarini va bilimlarini baholashga mo'ljallangan pedagogik testlarni qo'llash sohalari rivojlanganligini kuzatishimiz mumkin²⁰⁶.

Test tuzuvchilar turli odamlarda reaksiya vaqti bir xil emasligini aniqladilar, bu esa odamlarning aqliy (intellektual) qobiliyatlarini o'rganish zarurligi va turli darajadagi testlar yaratish usulida amaliy ishlar olib borish lozimligi to'g'risida xulosa chiqarishga olib keldi. Test sinovlarining asosiy maqsadi ham o'tilgan darslarni o'zlashtirish darajasi to'g'risida, ham navbatda o'rganilishi lozim bo'lgan dars hajmi to'g'risida o'qituvchiga axborot berish, o'qituvchiga o'qitish metodini tanlashda yordam berishdan iborat deb hisoblangan. O'quvchilarning bilimlarini baholashning turli usullarini tahlil etib, testlarni guruhlarga ajratib o'rganib ko'rilgan. Rus metodist olimi Ch. Grin (1926) o'zining "Test novogo tipa" (Yangi turdagi test) nomli monografiyasida ilgari yaratilgan va ishlatib ko'rilgan testlarning afzalliklari va kamchiliklarini tahlil qilib quyidagi tavsiyalarni beradi:

- test sinovlari uchun mo'ljallangan material hajmini aniq belgilash va uning tarkibidagi eng muhim qismlarini ajratib olish;
- mazkur material uchun test sinovlarining eng maqbul shaklini tajriba yo'li bilan aniqlash;

²⁰⁵ Grotjahn, Rüdiger/Kleppin, Karin: Prüfen, Testen, Evaluieren. DLL. Band 7. München: Klett- Langenscheidt- 2015

²⁰⁶ Zilboeva N. Mahoratli pedagog. 2018. № 6-20 b

- o'quvchilarning test sinovlari vaqtida javob berishlari o'rtacha tezligi to'g'risida amaliy ma'lumotlarni e'tiborga olgan holda, test sinovlarining davom etish vaqtini belgilash;
- test sinovlaridagi fikrlar bayon qilinishi tilining to'g'riligini va mantiqqa muvofiqligini tekshirish;
- topshiriqlarni murakkabligi ortib borish tartibida joylashtirish, to'g'ri va noto'g'ri javoblarning doim bir navbatda almashinishiga yo'l qo'ymaslik²⁰⁷.

Nemis metodist olimi K. Keppin test sinovlarining natijalarini o'rganishni davom ettirib, test sinovlarining maqsadi to'g'risidagi savolga javob berishga erishdi. Rasselning fikricha, test sinovlarining maqsadi o'quvchilarning bilimlarini baholash yoki ularning aqliy rivojlanishi darajasini aniqlash bilan cheklanmaydi va testlarni quyidagi hollarda ya'ni, qaysi materialdan boshlab o'rganish zarurligini ta'minlash, o'quvchilarni guruhlariga bo'lish, o'qitish jarayonida sodir bo'ladigan qiyinchiliklarni oldindan aniqlash, shuningdek, mamlakatning turli hududlaridagi o'quv yurtlarida ma'lum yoshdagi o'quvchilarning yutuqlarini taqqoslashda qo'llash mumkin²⁰⁸.

Shuni ta'kidlash lozimki, Amerika maktab direktorlari assosiyatsining test sinovi o'tkazmasdan ta'lim berish mantiqsizdir, faqat testni qo'llash natijasidagina nazoratdan ta'limga yo'naltirilgan aloqa haqida fikr yuritish va qanday yo'nalishda harakat qilishni bilish mumkin, degan fikrlarini keltirish mumkin²⁰⁹.

Fransiya parlamenti 1989-yilda ta'limni rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari haqida qonun qabul qildi. Unda, xususan, o'quvchilar bilimni xolisona baholash usuli bo'yicha o'qituvchilar majburiy suratda tayyorgarlikdan o'tishlari ko'zda tutiladi. Busiz 1992- yildan boshlab Fransiyada o'qituvchilik qilishga ruxsat etilmaydi. Shunisi qiziqki, Fransiya to'qson yillik test an'analari ega bo'lgan davlatdir.

Qobiliyatni aniqlash va baholash bo'yicha, ayniqsa, iqtidorli- iste'dodli bolalarni aniqlash bo'yicha psixologik testlar, shuningdek, kasbga yo'naltirish maqsadida, xodimlarning tayyorgarlik darajasini belgilash va ularni saralash maqsadida testlar rivojlangan mamlakatlarda qo'llana boshlandi.

ФОРМИРОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЙ САМОСТОЯТЕЛЬНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

*Нарынский государственный университет
Общая педагогика и образования
Аспирант Б.Султанова*

Основная задача будущих специалистов для развития их профессиональных способностей и знаний при изучении иноязычного языка является развитие навыков и умений самостоятельного применять

²⁰⁷ Ch. Grin. Test novogo tipa. Moskva: Pedagog -1926

²⁰⁸ K. Keppin. Test-Taking Strategien. Frankfurt am Main: Lang. 2012. S. 95-112

²⁰⁹ Grotjahn, Rüdiger/Kleppin, Karin: Prüfen, Testen, Evaluieren. DLL. Band 7. München: Klett- Langenscheidt-2015

полученные знания в своей деятельности. Развитие самостоятельно познавательных компетенций позволяет молодым специалистам применить приобретенные знания и навыки в профессиональной деятельности, добиваться определенных целей и быть востребованными в современном мире.

Для того чтобы стать профессионалом, выпускник вуза должен иметь не только специальные знания и навыки (hard skills), но и социально-психологические навыки (soft skills). Они требуются человеку во многих жизненных ситуациях, таких как эффективное взаимодействие с другими людьми, управление личным развитием, умение убеждать, умение решать проблемы и выходить из трудных ситуаций. Работодатели отмечают важность обладания сотрудниками обширным набором социально-поведенческих и когнитивных навыков для успешной работы компании [3]. Таким образом, необходимо развивать самостоятельно-познавательные навыки в процессе изучения иностранного языка в вузе, что определяет **актуальность данного исследования.**

Среди первоочередных задач системы образования в вузе находится формирование у студентов умения самостоятельно мыслить, решать профессиональные проблемы, практически применяя полученные знания, осуществлять анализ, синтез, сравнение, обобщение, то есть, развитие навыков критического мышления. Это означает, что обучение студентов самостоятельно приобретать необходимые им знания является неотъемлемой частью профессионального образования. Однако на практике это осуществить не всегда просто, поскольку учебные дисциплины подчиняются учебному плану, и предусмотреть достаточное количество времени для развития познавательных стратегий во время изучения основных дисциплин не всегда представляется возможным [4].

Цель данной работы является описать возможности развития социально-психологических навыков и самостоятельно-познавательной стратегий в процессе изучения иностранного языка студентов в вузе. В изучении иностранного языка вузах студентов в группы не проводя тесты по уровням, получается так что в группе есть студенты начальным, средним и продвинутыми уровнями. Часто происходит что, обучающиеся со слабой языковой подготовкой не могут полноценно заниматься, потому что им не хватает знаний, а обучающиеся с хорошей языковой подготовкой теряют интерес к занятиям, находя учебный материал слишком простым. [4].

Согласно с поставленной целью, в работе необходимо решить следующие задачи: проанализировать понятие «индивидуальные стратегии», «самостоятельно-познавательная деятельность» и особенности формирования стратегий в процессе изучения иностранного языка; описать известные стратегии; выявить преимущества применения данных стратегий.

Как Беляев Б.В. образно и довольно оптимистично писал следующее: «Задатки подобны почве, способности – растению, а педагог – садовнику. Как умелый садовник может хорошо выращивать растение и на плохой

почве, так и хороший преподаватель может добиться высоких показателей по усвоению иностранного языка даже в том случае, когда у учащихся нет благоприятных задатков» [1]. Педагог как ключевое звено направляет и показывает дорогу для обучающему и как источник информации дает мотивацию для развития. В первую очередь надо понять насколько учащийся намерен к изучению иностранного языка и понять индивидуальные характеристики студента, которые необходимы для успешного освоения иностранного языка, и это давно в центре внимания преподавателя. При этом учитываются такие объективные факторы как интеллектуальный уровень, возраст, пол, психологические особенности, способность к изучению языков и т. д. Однако особенно важны мотивация и готовность работать. При составлении программы обучения преподавателю необходимо учитывать так называемый тип изучающего иностранный язык [4]. Исследователи выделяют 4 основных типа: рационалист (converger), консерватор (conformist), практик (concrete learner), коммуникант (communicative learner) [5]. Рационалисты предпочитают индивидуальные задания, обладают аналитическим умом и уверенно демонстрируют свои способности. Консерваторы предпочитают делать то, что считает нужным преподаватель, им сложно творчески мыслить и самостоятельно работать, коммуникативные задания не входят в список их предпочтений. Практики, как и консерваторы, также лучше работают, следуя точным указаниям, но для них изучение системы и структуры языка – это, прежде всего, возможность общения на иностранном языке. Они прекрасно работают в группах и выполняют творческие, игровые задания. Коммуниканты ориентированы на практическое применение знаний в процессе общения на иностранном языке. Они максимально заинтересованы в социальном взаимодействии с носителями языка, легко и с удовольствием работают в группах и менее всех нуждаются в руководстве со стороны преподавателя. Преподаватели, обладая разными особенностями, также распределяются по группам: руководитель (controller), организатор (organizer), эксперт (assessor), подсказчик (prompter), участник (participant), источник информации (resource), репетитор (tutor), наблюдатель (observer) [7]. В отличие от студента, преподаватель выполняет все эти роли, но в разное время и для достижения определенного результата. Как руководитель, преподаватель составляет программу, подбирает необходимые задания, управляет учебным процессом. Роль организатора – одна из основных. Преподавателю необходимо предоставить студентам достаточно информации для выполнения задания, дать необходимые инструкции и обеспечить эффективную работу. Важно не только инициировать выполнение задания, но и способствовать ответной реакции студентов с целью обсудить результаты работы. Как эксперт, преподаватель четко излагает критерии оценивания и оценивает работу студентов, анализирует их успехи и ошибки. Важно помнить о психологических особенностях студентов и на этом этапе. Оценка должна быть справедливой, но если оценка плохая, стоит проявить понимание проблемы и предложить

способы улучшения ситуации. В роли подсказчика преподаватель не должен вмешиваться и тем более подсказывать правильные ответы. В этом случае преподаватель скорее модератор, т.е. тот, кто в нужное время задает наводящие вопросы, чтобы помочь студенту самому найти правильное решение. Преподаватель становится участником, например, дискуссии, чтобы спровоцировать ее развитие, но не управлять ею, доминируя и навязывая свою точку зрения. Студенты должны уметь сами искать ответы, нужно научить их как это делать правильно. Учебный процесс предполагает индивидуальные консультации студентов. Как репетитор преподаватель имеет возможность установить необходимый личный контакт со студентами и помогать выполнить конкретное индивидуальное задание. Преподаватель всегда наблюдает за студентами, их работой и успехами. Наблюдение за работой группы также позволяет критически относиться к предлагаемым заданиям и вносить необходимые изменения [2].

Принимая во внимание в процессе обучения преподаватель мотивирует студентов к использованию целого ряда стратегий: 1. стратегия планирования – личностный подход к обучению или стратегия позитивного отношения к обучению; 2. активная стратегия – активный подход к процессу обучения; 3. эмфатическая стратегия – терпимое и дружелюбное отношение к изучаемому языку и его носителям; 4. формальная стратегия – технологический подход с применением известных приемов для решения проблем, связанных с освоением языка; 5. экспериментальная стратегия – методический, но гибкий подход, позволяющий развивать изучаемый язык и приводить знания в упорядоченную систему, постоянно повторяя пройденное; 6. семантическая стратегия – постоянный поиск наиболее подходящего значения слова; 7. стратегия практики – готовность к практическому применению знаний; 8. коммуникативная стратегия – готовность использовать язык в режиме реального общения; 9. стратегия мониторинга – самоконтроль и критическое отношение к адекватному использованию средств языка; 10. стратегия интернализации – развитие уровня владения иностранным языком с целью использовать его в качестве отдельной системы хранения информации и научиться думать на изучаемом языке [8, 9]. Предлагается множество направлений языкового образования. А. Коэн и С. Уивер разработали и описали методику обучения иностранному языку, основанную на образовательных стилях и стратегиях. Согласно их подходу, учитель реализует следующие модели поведения в образовательной среде: специалист по диагностике (*diagnostician*), изучающий язык (*language learner*), обучающий языку (*learner trainer*), координатор (*coordinator*), наставник (*coach*). Согласно этому подходу, учитель, прежде всего, помогает обучающемуся сориентироваться в многообразии подходов к изучению языка и определить наиболее подходящие в каждом конкретном случае способы изучения материала. У преподавателя иностранного языка есть одна особенность – преподавая, он продолжает учить язык, что позволяет ему делиться своим опытом изучения иностранного языка, запоминания моделей

и формирования стратегий обучения. Как обучающий языку, преподаватель обладает навыками и умениями эффективного тренинга для закрепления материала. Однако объем материала, необходимого к изучению, очень обширен и неоднороден. Задача учителя – координировать процесс обучения, структурировать и систематизировать материал, выделять наиболее сложные аспекты и помогать в их освоении. И, наконец, как наставник учитель вдохновляет студента, способствует его саморазвитию и прогрессивному формированию языковых навыков. Когнитивный подход в обучении иностранному языку берется за основу в методике поэтапного обучения А. Шамо: подготовительный этап (Preparation), предъявление материала (Presentation), тренировка (Practice), самооценивание (Selfevaluation), развитие (Expansion), оценивание (Assessment) [5]. На подготовительном этапе преподаватель определяет уровень знаний студентов, степень их умения пользоваться определенными познавательными стратегиями в процессе выполнения простых заданий. Далее преподавателем предлагается новая стратегия. Если она уже знакома студентам, то обсуждается, как и для чего она использовалась. На этапе тренировки использования новой стратегии преподаватель постепенно снижает свое участие в процессе и количество опорного материала, что повышает уровень самостоятельности студентов. Важно, что сразу по завершении тренировочного этапа, студенты оценивают уровень освоения данной стратегией и степень эффективности своей работы. Вновь приобретенные навыки позволяют студентам развивать свои способности и использовать новые стратегии в изучении другого материала и решения других задач. Новые стратегии комбинируются с ранее изученными, формируется определенный набор наиболее эффективных познавательных стратегий. И, наконец, важный и ответственный этап – оценивание учителем уровня владения студентом определенными стратегиями. Аналогичные этапы в процессе изучения иностранного языка предлагают в своей методике М. Гренфел и В. Харрис: определение уровня владения языком (Awareness raising), когда студенты выполняют задание с целью определиться с набором уже имеющихся стратегий обучения. Далее на этапе моделирования (Modeling) преподаватель предлагает новую стратегию, объясняет ее необходимость и составляет список стратегий для дальнейшего изучения. Авторы разбивают этап практического освоения материалом на три этапа: общая тренировка (General practice), планирование дальнейшей работы (Action planning) и тренировка конкретной стратегии (Focused practice). Таким образом, студенты сначала тренируют определенную стратегию, затем формируют список задач, отбирают необходимые стратегии для их решения и разрабатывают схему применения определенных стратегий. На финальном этапе тренировки учитель постепенно снижает степень своего участия в процессе, что мотивирует студентов к большей самостоятельности, и навыки по использованию разных стратегий в обучении становятся автоматическими. Оценивание результатов работы (Evaluation) производится преподавателем и студентами совместно, оценивается степень

эффективности плана действий, определяются новые цели и задачи. Финальный этап становится отправной точкой для следующего этапа обучения [6].

Таким образом, изучая иностранный язык необходимо включать приобретение информации на уровне подсознания, осознанное применение нужных стратегий, активное участие в процессе изучения языка. Для эффективного изучения иностранного языка влияют некоторые факторы. Во-первых, личностные характеристики изучающего иностранный язык: общий интеллектуальный уровень, возраст, пол, психологические особенности личности, способность к изучению языков, тип обучающегося (рационалист, консерватор, практик или коммуникант), предшествующий опыт в изучении языков, мотивация и желание изучать язык. Во-вторых, окружающая среда, т.е. доступность других образовательных ресурсов, возможность общения с носителями изучаемого языка, возможность использования изучаемого языка вне учебной аудитории. В-третьих, методика преподавания: образовательный материал, образовательные стратегии, методы обучения, квалификация и мастерство преподавателя. Разумное применение и понимание данных факторов позволяет добиться желаемого результата – профессионального уровня владения иностранным языком.

Литература:

1. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранному языку. М.: Просвещение, 1965.
2. И.Г. Серова. Стратегии обучения иностранному языку для совершенствования уровня профессионального владения.// Мир науки, культуры, образования. № 5 (66) 2017. с. 97-99. – URL: <file:///C:/Users/Admin/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F/strategii-obucheniya-inostrannomu-yazyku-dlya-sovershenstvovaniya-urovnya-professionalnogo-vladieniya.pdf>
3. Иванова Г.Н. Развитие навыков и компетенций будущих специалистов в процессе изучения иностранного языка в вузе /– Текст: электронный // Евразийский гуманитарный журнал. 2019. №S4 (2) – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-navykov-i-kompetentsiy-buduschihspetsialistov-v-protssesse-izucheniya-inostrannogo-yazyka-v-vuze> (дата обращения: 08.05.2021).
4. Куликова Е. В. Развитие познавательных стратегий студентов при обучении иностранному языку в разноуровневых группах. – Санкт-Петербургский политехнический университет имени Петра Великого Санкт-Петербург // Статья в сборнике трудов конференции. 2021. Страницы: 596-607 – URL: elibrary_46549546_26569802.pdf
5. Chamot A.U., O'Malley J.M. Learning Strategies in Second Language Acquisition// Cambridge University Press, 1995.

ERTAKLARNI O‘QITISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH USULLARI

N.Kobilov, SamDU AL (PhD)

Ta’lim – pedagogik jarayonning muhim tarkibi bo‘lib, o‘quvchi bilan o‘qituvchining shaxsga yo‘naltirilgan o‘zaro munosabatlari hisoblanadi. Hozirgi kunda ta’limning samaradorligini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish, e’tibor kundan kunga kuchayib bormoqda. Barchamizga ma’lumki, ta’lim berishning ikki turi ajratiladi: an’anaviy va noan’anaviy. Bugungi kunda O‘zbekiston jahon ta’lim maydoniga jadal sur’atlar bilan kirib borar ekan, yangicha, zamonaviy ta’lim tizimiga ehtiyoj ortib bormoqda. Bu jarayon bilan bir vaqtda pedagogik o‘quvtarbiya jarayonining nazariyasi va amaliyotida sezilarli o‘zgarishlar yuz beryapti. Zerikarli darslar o‘rniga zamonaviy darslarni tashkil etishga mas’uliyat bilan yondashadigan, kasbiy bilimdon, metodik mahoratga ega, mas’uliyatli, interfaol pedagogik texnologiyani mukammal o‘zlashtirib olgan, innovatsiyalar asosida ta’limni tashkil eta oladigan o‘qituvchilarga bo‘lgan talab muammosi o‘z yechimini topyapti, desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Xalqimizning tarixi, uning hech bir xalqnikiga o‘xshamaydigan urf-odatlarini, moddiy va ma’naviy boyliklari barcha orzu-istaklari ming yillar davomida yaratilgan ertaklarda saqlanib kelmoqda. Ertak o‘qigan bola qiyinchilikni yengishga, botir, jasur bo‘lishga intiladi. Ertak – bu mo‘jiza. Har doim yaxshilik yomonlik ustidan g‘alaba qozonadigan ajoyib dunyo. “Uch og‘aini botirlar”, “Zumrad va Qimmat”, “Egri va to‘g‘ri”, “Uchar gilam”, “Malikai Husnobod” kabi bir qator o‘zbek xalq og‘aki ijodi mahsullari o‘quvchilarning sevimli ertaklariga aylangan. O‘quvchilar bu ertaklardan kishi o‘z mehnatiga ishonib yashashi lozimligini, bironing boyligiga hasad bilan qaramaslik kerak degan hayotiy xulosalarni o‘qituvchi yordamida tushunib yetadilar, to‘g‘rilik, halollik g‘alaba qilganidan, kambag‘al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya’ni yaxshilik, ezgulik yovuzlikni mahkumlikka uchratganidan quvonadilar, hayotda ham doimo shunday bo‘lishini istaydilar. Bugungi kunda umumta’lim maktablari adabiyot darsligi (5-sinf) da ertaklarni shartli ravishda hayvonlar haqidagi, sehrli, hayotiy-maishiy, hajviy ertaklarga bo‘linishi qayd etilgan 5-sinf adabiyot darsida barchaga tanish bo‘lgan «Uch og‘a-ini botirlar» ertagini o‘rganish uchun 2 soat ajratilgan. Ertak turiga ko‘ra maishiy ertaklarga kiradi. Qadim zamonda o‘rtahol bir kishi bo‘ladi. Uning uch o‘g‘li bo‘ladi. o‘g‘illarini safarga kuzatib qo‘yishdan oldin ularga shunday pand-nasihatlar qiladiki, biz bu pand-nasihatlardan ushbu kishining qanday inson ekanligini osongina bilib olamiz. “O‘zimdan keyin baxtsiz bo‘lib qolmanglar deb, sizlarni o‘qitdim”, – deydi u. Haqiqatan ham o‘qigan odam dunyoni taniydi, oq-qoraning farqiga boradi. Ilmli va hunarli odam hech qachon xor bo‘lmaydi[1.,16]. Demak, ertak yordamida yuksak ma’naviyatli shaxs tarbiyasida uning ma’naviy olami, dunyoqarashini boyitishni amalga oshiramiz. Ertakni o‘qitish jarayonida esa o‘qituvchi zamonaviy pedogogik texnologiyalardan ijodkorona foydalanishi dars mashg‘ulotidan kutilgan natijaga tezroq erishishni kafolatlaydi. Dars mashg‘ulotini tashkil eishda yana bir muhim jihatga e’tibor qaratish lozimki, bu pedagogni o‘z

ustida muntazam ishlashi va izlanuvchanligini talab qiladi. Yana ham aniqroq aytadigan bo'lsak, sinf o'uvchilarining hammasi ham bir xil o'zlashtirish qobiliyatiga ega emas. Bu jarayonda o'quvchilarni quyidagi uch guruhga tasniflashimiz mumkin: - o'zlashtirishi past; - o'zlashtirishi o'rtacha; - o'zlashtirishi yuqori bo'lgan o'quvchilar. Endi ta'lim sifati mohiyatidan kelib chiqib mulohaza qiladigan bo'lsak, daqiqalik dars mashg'uloti davomida barchasini bir xil topshiriq va vazifalar bilan darsga qiziqтира olish mushkul. Shu maqsadda darsni samarali zamonaviy pedagogik usular yordamida guruhlab tashkil etsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'quvchilarda ertak o'qish jarayonida olingan ma'lumotlar ularning xotirasida qanchalik saqlanganligini aniqlash mumkin. Bundan tashqari, pedagogik texnologiyalar darslarda o'quvchini mustaqil fikrlashiga doir topshiriqlardan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, "Agar muallifi o'rnida bo'lsam...", "Men ... ertak qahramoni bo'lib qolsam...", "Asar qahramonlari taqdirini o'zgartirishga qodir bo'lsam", "Mening sevimli ertagim" mavzusida og'zaki va yozma matnlar tuzish, bahs va munozaralar uyushtirish kabilar shu topshiriqlar sirasidandir. Mana shunday "Interfaol metodlardan foydalanish o'quv mashg'ulotlarini qiziqarli qiladi". Lekin ta'lim jarayoni uchun qiziqarlilikning o'z maqsadi bo'lmaydi. U vosita, xolos. Interfaol usullar barcha ilg'or metodlar kabi kamroq kuch va resurs sarflab, kattaroq didaktik natijaga erishishga qaratiladi. Interfaol metodlar orasida eng ko'p qo'llaniladigan va katta samara berishi mumkin bo'lgani "Aqliy hujum" usulidir. Bu usul biror sinf yoki o'quvchilar jamoasi oldiga qo'yilgan muammoni yechishning eng samarali va demokratik yo'lidir. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, hozir fikriy hujum usulidan foydalanish amaliyotida o'qituvchilar o'tgan mavzular yuzasidan o'quvchilarga turli-tuman savollar bilan hujum qilishlari keng tarqalgan. Holbuki, fikriy hujumning butun mohiyati o'quvchilarning o'zlari yangi mavzuni o'zlashtirishi yoki qo'yilgan biror didaktik muammoni hal etishi uchun fikrlarini zo'riqtirib, tinimsiz "hujum" qilish va shunday qizg'in va qiziq faoliyat natijasida o'quv topshirig'ini bajarishlaridadir. Bu usulning diqqatga loyiq jihati shundaki, unda kichik guruhlardagi o'quvchilar – o'zaro birgalikda ishlashga, yaxshi yoki yomon o'qishidan qat'i nazar har bir bolaning fikrini eshitishga o'rganishadi. Guruh a'zolariga bir xil baho qo'yilishi esa bolalarda jamoatchilik ruhini shakllantiradi. "Aqliy hujum" da o'qituvchi boshqaruvchi emas, balki yordam beruvchi sifatida ish ko'radi. U o'quvchilar faoliyatini muammoga yo'naltirib turadi, ularning asosiy maqsaddan chalg'ib ketmasliklarini ta'minlaydi. "Aqliy hujum" metodini qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi ko'proq samara berishi mumkin: Tayyorgarlik. "Aqliy hujum" usulida o'tiladigan dars boshlanganga qadar unda yechilishi kerak bo'lgan muammo yoki bajarilishi zarur bo'lgan topshiriqdan o'quvchilar xabardor qilinishlari lozim. Bolalar bu muammo yoki vazifa to'g'risida muayyan vaqt davomida bosh qotirishlari, o'ylab ko'rishlari kerak. Shuningdek, sinfdagi o'quvchilar muayyan kichik guruhlariga bo'linib, guruhdagi har bir bola aniq vazifa bilan ta'minlanishi zarur. Chunonchi, kim guruhga yetakchi bo'lishi, kimlar aytilgan fikrlarni yozib olishi, kimlar hakamlar safida bo'lishi belgilab

qo'yilishi lozim. Dalillar topish. Darsda o'quvchilar hal etishlari lozim bo'lgan muammo aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Berilayotgan topshiriq xattaxtaga yozib qo'yilib, o'quvchilar bilan muhokama qilinishi lozim. Muammo yuzasidan o'quvchilarning dastlabki fikrlari eshitib ko'rilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Dastlabki mashq. "Aqliy hujum" yordamida hal qilinishi zarur bo'lgan muammoni yechishga o'quvchilarni ruhan va aqlan tayyorlash uchun dastlabki mashq o'tkazish foydalidir. U qo'yilayotgan muammoga bevosita tegishli bo'lmasligi ham mumkin. O'quvchilarda fikriy hujum usuli qanday bo'lishi haqida tasavvur uyg'otish uchun ham dastlabki mashqni o'tkazish zarurdir. Fikrlarni hisobga olish. Bu bosqich yechilishi kerak bo'lgan muammo yuzasidan o'quvchilarning fikriy hujumi bilan boshlanadi. Istagan o'quvchi, istagan fikrini, istagan vaqtda aytishi mumkin. Aytilgan har bir fikr kotiblar tomonidan yozib olinishi zarur. O'quvchilar har qanday to'g'ri-noto'g'ri, yaxshiyomon fikrlarni bildirishdan cho'chimasliklari uchun quyidagi qoidalar xattaxtaga yozib qo'yilib, ularga hammaning so'zsiz amal qilishi ta'minlanishi kerak: Aytilayotgan fikrlar qandayligidan qat'iy nazar tanqid qilmaslik, baholamaslik, munosabat bildirmaslik; "Aqliy hujum" da noto'g'ri fikr bo'lmaydi. Esga kelgan har qanday fikr o'ylab o'tirmay, aytilishi kerak. Ba'zan aynan bo'lmag'ur, "axmoqona", aqlga to'g'ri kelmaydigan fikrlar foydali g'oyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin; Fikrlarning miqdori muhim. O'quvchilar imkon qadar ko'p fikr bildirishlari kerak. Chunki ortiqcha fikrlarni qisqartirish yetmay qolgan fikrlarni ko'paytirishdan osonroq; Fikrlarni almashtirish, qo'shish, yaxshilash lozim. Hammaning fikri yozib olinib, ular maqsadga muvofiq tarzda joylashtirilishi, tahrir qilinishi, tahlil etilishi kerak; Bemalol bo'lish, zavqlanish kerak. Fikriy hujum kechimida o'quvchilar asabiylashmasliklari, jarayon zavqli o'yin ruhidi o'tishi kerak. Fikriy hujum qancha qiziqarli bo'lsa, shuncha ko'p samara keltiradi; Yechimni topish. O'quvchilar fikriy hujumga kirishganlaridan keyin belgilangan vaqt o'tgach, o'qituvchi hujumni to'xtatib, muammoni yechishga o'tish kerakligini esga soladi. Bu vaqtda guruhlardagi kotiblar barcha fikrlarni yozib olgan, o'quvchilar bu fikrlarning qaysilari yaroqli ekani to'g'risida o'ylay boshlagan bo'ladi. O'quvchilar o'zaro maslahatlashib, aytilgan fikrlarni muhokama qilib, keraksizlarini o'chirib, yaroqli fikrlar miqdorini qisqartirib boradi. Oxirida bir necha juda muhim qarashlarga qoladi. Guruh ana shularga tayanib, ta'limiy masalaning yechilishi bo'yicha o'z xulosasini beradi. Xullas, ertak darslarida turli xil noan'anaviy metodlardan foydalanish mumkin bo'lib, ular o'quvchilarda mantiqiy, aqliy, ijodiy, tanqidiy, mustaqil fikrlashni shakllantirishga, qobiliyatlarini rivojlantirishga, raqobatbardosh, yetuk mutaxassis bo'lishlariga hamda kasbiy fazilatlarini tarbiyalashda yordam beradi. Tavsiya etilayotgan metodlardan har bir o'qituvchi ijodiy foydalangan holda o'z dars ishlanmalarini yaratishlari mumkin. Davlat boshqaruvidagi keyingi yillardagi ijobiy o'zgarishlar barcha sohalaridagi kabi xalq og'zaki ijodi namunalari o'rganishda ham yangicha yondashuv va yangicha qarashlar shakllanishiga sabab bo'lmoqda. XXI asr folklorshunosligi xalq og'zaki ijodi namunalari chuqur o'rganib, tahlil etish, hozirgi davr ijtimoiy munosabatlari bilan bog'lab o'rganish, ularni dunyo xalqlari o'rtasida keng targ'ib

etish kabi muhim yo'nalishlarni qamrab olmoqda. Bugungi kunda ta'lim jarayonida yangi axborot texnologiyalarning kirib kelishi jadallashmoqda va bu ta'lim jarayonini yanada sifatli tashkil etishga ta'sir ko'rsatayotgani ko'zga tashlanmoqda. Bolaning ongi va tafakkuri endi shakllanib kelayotgan yoshdagi o'quvchilar bilan ishlashda o'qituvchining mahorati, uning zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbiiq eta olishi, ta'limning yangi-yangi yo'l va usullarini izlashi, ilg'or pedagogik tajribalardan ijobiiy foydalana olishi bugungi kunning ehtiyojiga aylandi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishda, ongini o'stirishda, dunyoqarashini shakllantirishda, nutqni boyitishda bilimga ishtiyoq va qiziqishini oshirishda adabiiyot darslari oldiga qo'yilgan talablar o'quvchining faolligini oshirishga yordam beradigan yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish orqali bajariladi, xalq og'zaki ijodi, xususan, ertaklar yordamida kelajak avlod vatanga muhabbat, xalqqa mehr tuyg'ulari ruhida kamolga yetadi.

Adabiiyot:

1. S.Ahmedov, B.Qosimov, R.Qo'chqorov, Sh.Rizayev. Adabiiyot. Umumiiy o'rta ta'lim maktablarning 5-sinfi uchun darslik. Toshkent – 2020.

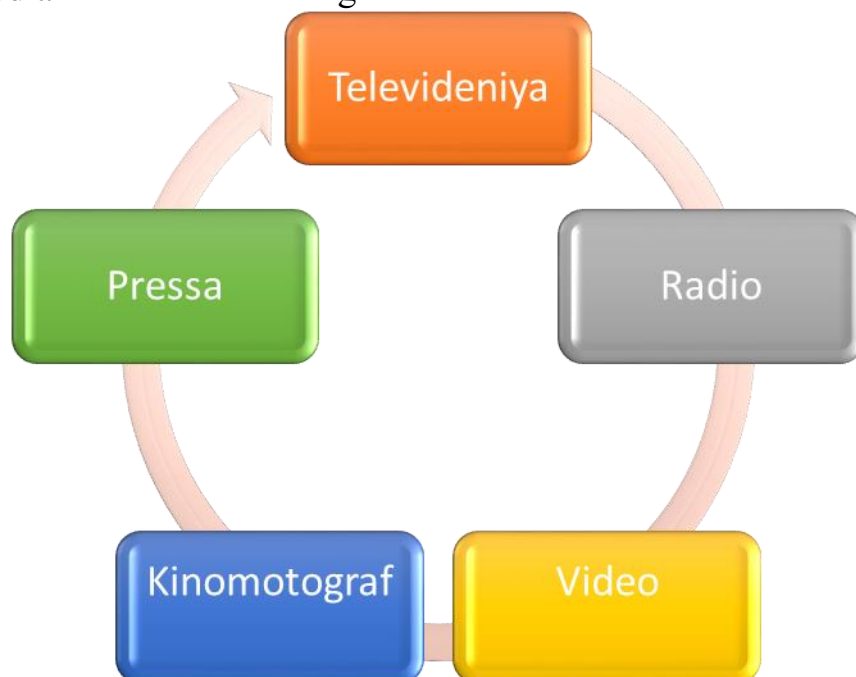
MEDIA VA AN'ANAVIIY MATNLARNI O'QISHNING USUL VA IMKONIIYATLARI

A. Pardayev, O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti

Ma'lumki, keying paytlarda respublikamiz ta'lim tizimida jiddiiy islohatlar olib borilmoqda. Tizimga zamonaviy texnologiyalar bilan bir qatorda mediya –ta'limi yo'lga qo'yilmoqda. Bu jarayon umumta'lim maktablari uchun kadr tayyorlaydigan yo'nalishlar o'quv rejasiga bu fan kiritilganligi quvonchli holdir.

. Media-ta'lim hozirgi davrda shaxsning ommaviiy axborot vositalari orqali rivojlanish jarayonini anglatadi. [1., 19].

Media-savodxonlik insonga ekranli san'atni:

Matbuot internet va boshqalarni taqdim etadi. Manbalardan kelayotgan axborot oqimidan to'g'ri foydalanib, o'zining rivojlanishi uchun kerakli bo'lgan axborotlarni o'rganish. Hozirgi axborotlashgan jamiyatda barcha media-resurslarini tahlil qilish muhim rol o'ynaydi. Xorijiy media-ta'limning tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalar o'zining o'qish jarayonida asosan internet, televideniya manbalaridan foydalanishadi. Jahon mediapedagogikasida medianing tarbiyaviy ijodiy usullaridan foydalanish yo'lga qo'yilgan. Media-ta'lim usullari asosan kiyingi muhim bosqichlarga bo'linadi.

1. Media-nazariyasi, uning tarixi, strukturasi hamda tili haqida bilim olish (o'qitish media-texnologiyasi);

2. Mediamatnlarni qabul qilishni rivojlantirish «o'qish, anglash, tasavvurni faollashtirish, xotirani rivojlantirish, fikrni turli usullarini rivojlantirish» (kritik, ijodiy, intuitiv hamda obraz yaratish). Media-ta'lim faoliyatini olib borish uchun ma'lum bir professional bilim ko'nikma va ko'rsatgichlariga ega bo'lish lozim:

- maxsus yo'naltirilgan mediata'lim sohasida nazariy bilimlar hamda eng so'nggi axborotlarga ega bo'lish darajasi, motivatsiyalashgan ko'rsatgich.

Masalan, ta'lim jarayoniga:

bo'lgan faoliyat;

Tezkor media-ta'lim sohasida metodik ko'nikmalarini darajasi, masalan, media-manbalarni va ulardagi axborotlarni ijodiy yondashish orqali qabul qilish. Ularning kelib chiqish sabablarini sharoitlarini va harakatini o'rganib tahlil etish tashviqotchilik harakatini olib borish va optimal natijani tallash. Kreativ, ijodiy media-ta'lim faoliyatidagi ijodiy fikrlash darajasi mobillilik, kommunikativlik, o'ziga xoslik, tasavvurni rivojlantirish fantaziya kabi xususiyatlarga ega bo'lish. Dunyoda media-ta'limni ahamiyati turli xalqaro tashkilotlar YUNESKO tashkilotining rezolyutsiya hamda tavsiyalarida media-ta'lim muhurligi alohida ta'kidlanib, media-ta'lim rivojlanishini qo'llab-quvvatlagan (mediaeducation barcha turlari elektron, bosma, grafik, media va boshqalar) hamda turli texnologiyalar bilan uzviy bog'langan holda rivojlanadi va insonlarni quyidagi faoliyatlarga yo'naltiradi.

1. Media-matnlarni tahlil qilish tanqidiy anglash va yaratish.

2. Media-mahsulotlarni (matn, video-audio) manbalarini toppish va ularning quyidagi:

- siyosiy;
- iqtisodiy;
- madaniy;
- iqtisodiy xususiyatlarini aniqlash va ularni asl ma'nosini o'rganish.

3. Media-mahsulotlarini tushunish.

4. Shaxsiy media-mahsulotlarini yaratish tarqatish va ularga qiziqadigan auditoriyaga ega bo'lish.

5. O'rganish hamda yaratgan media mahsulotlarni hayot tarzini aniqlash. [2., 144].

Media-ta'lim — bu butun hayot uchun konsepsiyasi deyiladi. Bugungi kunda axborot olamida Internet, internet-televideniye, internet-radio, elektron pochta, onlayn-video kabi ko'plab yangi axborot tarqatish texnologiyalari tez sur'atlar bilan rivojlanib, ularning auditoriyasi va ta'sir doirasi tobora kengayib borayotganligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Bunday axborot vositalariga asosan yoshlar juda katta qiziqish bilan qarashi va ulardan keng foydalanishini hisobga olsak, haqiqatdan ham, bu masalaning naqadar ulkan ahamiyatga ega ekanini anglash qiyin emas. Farzandlarimiz har qanday axborotlarning sifati va ishonchliligini baholay olishlari, axborotlardan to'g'ri foydalana bilishlari, tanlay olishlari va har bir ma'lumotga tanqidiy yondashishni o'rganishlari zarur. Shu bilan birga, Internet, televideniye, kino, radio, video, mobil telefoni, turli ma'lumotlar aks etgan slayd va suratlar kabi aloqa va ma'lumot uzatuvchi vositalarning jadal rivojlanib borishi hayotimizni sifat jihatdan o'zgartirib, ko'plab yangi muammolarni, masalan, axborot madaniyatini shakllantirish hamda o'sib kelayotgan avlodning axborot xavfsizligini ta'minlash muammolarini yuzaga keltirmoqda. Mazkur jarayonda mediata'lim o'quvchini mustaqil fikr yuritishga, ijodkorlik faoliyatlarini rivojlantirishga, axborot olish, uni qayta ishlash, umumlashtirish, xulosa chiqarishga o'rgatib, yoshlarning dunyoqarashi, intellektual salohiyatining rivojlanishiga va kamol topishiga zamin yaratadi. Yoshlarimizning axborot bilan ishlash, axborot qidirish, turli yolg'on ma'lumotlarga aldanib qolmaslik, zarur axborotlarni ajrata bilish, qayta ishlash, tartibga keltirish, axborot mazmunini tushunish, do'stlarga xolis manbalarni uzatish, mantiqiy fikrlay olishni o'rganish kabilar asosida axborot madaniyati shakllanadi. Axborotning kim uchun va nima maqsadda tayyorlanganligini tushuna bilish muhim ahamiyatga ega. Har bir o'quvchi aloqa sohasida qanday texnik vositalar ishlatilishi to'g'risida umumiy tasavvurga ega bo'lishi kerak. Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarda axborotlarni tahlil qila olish, axborotdagi asosiy xabarni ajratish, aloqaning yo'nalishini, uning yashirin ma'nosini to'g'ri tushunish, qisqa qilib aytganda, har qanday axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga ta'limning barcha bosqichlarida alohida e'tibor qaratish lozim. Rivojlangan xorijiy mamlakatlar pedagogikasida mediata'lim tushunchasi asosiy o'rinlardan birini egallasada, mediata'limga aniq tavsif berilmagan. Respublikamiz umumta'lim maktablarida ham mediata'lim elementlari «Adabiyot», «Tarix», «Vatan tuyg'usi», «Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari», «Informatika» va «Musiq» fanlari tarkibiga singdirilgan holda o'qitilmoqda. Umuman, ta'lim tizimi oldidagi ustuvor vazifalardan biri - yosh avlodga zamonaviy bilim berish bilan birga, ularni mustaqil fikrlovchi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarni e'zozlovchi, yuksak insoniy fazilatlariga ega vatanparvar inson sifatida tarbiyalash hamda yoshlar ongida turli mafkuraviy tahdidlar va axborot xurujlariga qarshi ma'naviy immunitetni shakllantirishdan iboratdir.

Xulosa qilib aytganda, media ta'lim asoslarini har bir ta'lim muassasasiga o'quv dasturiga kiritish, bolalarga maktabgacha ta'lim jarayonida uning asoslarini interaktiv, turli o'yinlar shaklida tushuntirish, o'sib kelayotgan avlod tomonidan shiddatli axborot oqimida zarurini tanlash va unga tanqidiy yondoshgan holda baholay olish imkonini beradi. Bu esa o'z navbatida yoshlarning kelajakdagi fuqarolik pozitsiyasini yanada mustahkamlanishiga, jahonda yuz berayotgan voqea-hodisalarni xolis baholab, to'g'ri qaror qabul qila olishiga asos bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A., Xaitov A., Shodiyev R. Axborot texnologiyalari. Akademik lisey va kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – 19 b.

2. Allamberganova M.X, Taylakov U.N. Interaktiv o'quv majmualar yaratish: nazariya va amaliyot. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat nashriyoti. Monografiya. -T.: 2013, 144 bet.

CHET TILNI O'RGATISHNING UMUMIY METODIK TAMOIYILLARI

N.Merganova, FarDU katta o'qituvchisi (PhD)

M.Umarov, FarDU talabasi

Chet til o'qitish metodikasida tamoyil tushunchasi tilni o'rganish jarayonida ma'lum qoidalariga rioya etishni bildirib, bu qoidalar metod va usullarning asosini tashkil etadi. Professor Ye.Passov ta'biricha, "Printsip o'qitish jarayoni atalmish binoning poydevoridir. Printsip asos bo'ladigan yo'l-yo'riq, qonun-qoida ma'nosida ishlatiladi"²¹⁰. Har bir chet til o'qituvchisi bilishi zarur bo'lgan chet til o'qitish metodikasining o'ziga xos tamoyil, usul va yo'llari bor. "Chet til o'qitish metodikasi tamoyillarini ayrim olimlar ta'lim-tarbiya qonunlarini belgilovchi usullar vositasi desalar, boshqalari uni metod zaminida yotuvchi boshlang'ich asosiy qoidalar deb baholaydilar"²¹¹. Ta'lim tamoyillari tushunchasi ostida o'qitish maqsadi, mazmuni va shart-sharoitlari bevosita nazarda tutiladi. Buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy birinchi marta XVII asrda ta'lim tamoyillarini kashf etdi, bu tamoyillarning ta'rif va talqinida o'zgarishlar bo'lsa-da, hozirgi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab kelmoqda.

Chet til o'qitishning ta'lim tamoyillari haqida J.Jalolov va O'.Hoshimovlarning ilmiy adabiyotlarida batafsil yoritilgan. Taniqli metodist J.Jalolov chet til o'qitishning ta'lim tamoyillarini 3 guruhga, umumiy, xususiy va maxsus tamoyillarga ajratadi. O'.Hoshimov esa chet til o'qitishning tamoyillarini quyidagicha tasnif qiladi:

1. Lingvistik printsiplar.
2. Didaktik printsiplar.

²¹⁰ Jalolov J. J. Chet tili o'qitish metodikasi. - Toshkent: 1996. 65 b..

²¹¹ Hoshimov O'. H., Yoqubov I.Ya. Ingliz tili o'qitish metodikasi. - Toshkent. Sharq, 2003. 39 b.

3. Psixologik printsiplar.

4. Chet til o'qitishning sof metodik printsiplari²¹².

Biroq og'zaki nutq kompetentsiyasini rivojlantirishda aniq bir metod yoki tamoyildan foydalaniladi deb aytish mushkul, chunki bu jarayon psixofiziologik jarayon bo'lib, til o'rganuvchining yoshi, qiziqishi, ehtiyoji va undagi til o'rganishga bo'lgan munosabati, individual xususiyatlariga bog'liqdir. Shu ma'noda og'zaki nutqni rivojlantirishda til o'rganishning umumiy metodik tamoyillariga asoslaniladi. Nemis olimi G.Noyner nemis tilini o'rganishda quyidagi metodik tamoyillarga tayanish zarurligini ta'kidlaydi:

- o'quv jarayonini tashkil qilishda va ta'lim mazmunida talaba, talabaning qiziqishlariga alohida e'tibor berish;
- til o'rganuvchilarni faollashtirishga erishish;
- darsning ijtimoiy shakllarini to'g'ri tanlay olish;
- o'qituvchi rolini o'zgartirish ya'ni o'qituvchi darsda bilim berishdan ko'ra ko'proq fasilitator, instruktor vazifalarini bajarishi kerakligi;
- o'quv materialini o'zgartirish, ya'ni bir xillikdan chekinish²¹³.

V.Yanikova G.Noynerning fikrini to'ldirgan holda quyidagilarni qo'shimcha qiladi:

- chet tilni darsdan tashqari qo'shimcha ravishda mustaqil o'rganish;
- shaxsga yo'naltirilganlik;
- onglilik;
- tilni o'rganishda kreativlik;
- chet tilni tushunishni rivojlantirish va til o'rganish strategiyalariga amal qilish²¹⁴.

Quyida biz V.Yanikova va G.Noynerlarning chet tilni o'rganishdagi umumiy metodik-didaktik tamoyillaridan nemis tilida gapirish kompetentsiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadiganlariga alohida to'xtalamiz. Bizga ma'lumki, dars davomida talaba gapirishi uchun ajratiladigan vaqt juda kamlik qiladi. Demak, V.Yanikovaning **chet tilni darsdan tashqari ham mustaqil ravishda o'rganish tamoyili** talabalarning gapirish malakasini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Afsuski, talabalarning faqat 13 foizigina darsdan tashqari mustaqil ravishda tilni o'rganadi. Qolganlari esa darsda o'rganadilar. Tabiiyki, darsdan tashqari mustaqil ravishda o'rganuvchilarning og'zaki nutqi nisbatan yaxshi rivojlangan bo'ladi. **Til o'rganishda ijodkorlik tamoyilini** darslarga iloji boricha ko'proq joriy etish zarur. Chunki chet tilda kichik she'r yozish, qo'shiq aytish, fantastik hikoya tuzish, teatr parchalarini sahnalashtirish, o'z fikr va g'oyalarini rasmlar yordamida ifodalash kabilar talabalarning nafaqat og'zaki nutqini rivojlantirishda, balki ulardagi yashirin ijodiy qobiliyatlarini o'zlari anglab yetishlari va dunyoviy bilimlarining ham kengayishida katta ahamiyatga ega.

²¹² Hoshimov O'. H., Yoqubov I.Ya. Ingliz tili o'qitish metodikasi. - Toshkent: Sharq, 2003. 39-40 b.

²¹³ Neuner G., Hunfeld H. *Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts: Eine Einführung.* – Berlin: 1993, Langenscheidt. ISBN 978-3-468-49676-9. S 104-105.

²¹⁴ Janíková V. *Didaktik des Unterrichts Deutsch als Fremdsprache: Eine Einführung.* – Brno, 2010. Masarykova Univerzita. ISBN 978-80-210-5035-8. S 31.

Eng muhimi talabalar o‘zlarini ijodiy ishga qodir ekanliklarini his qiladilar, bu esa talabalarda o‘ziga ishonch hissi ortishiga xizmat qiladi. Qo‘shiq va she‘rlar matnida til birliklarining qofiyaga solinganligi so‘zlarni oson yodlashga yordam beradi. Kuy miyaga bevosita yoqimli ta’sir o‘tkazish xususiyatiga ega bo‘lib, auditoriyada do‘stona muhitni o‘rnatish, talabalardagi hayajon va xato gapirib qo‘yishdan qo‘rqish hissini yengishga katta yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. **Jalolov J. J. Chet tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: 1996. 65 b.**
2. **Hoshimov O‘. H., Yoqubov I.Ya. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent. Sharq, 2003. 39 b.**
3. **Neuner G., Hunfeld H. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts: Eine Einführung. – Berlin: 1993, Langenscheidt. ISBN 978-3-468-49676-9. S 104-105.**
4. **Janíková V. Didaktik des Unterrichts Deutsch als Fremdsprache: Eine Einführung. – Brno, 2010. Masarykova Univerzita. ISBN 978-80-210-5035-8. S 31.**

ABDULLA AVLONIYNING “TURKIY GULISTON YOHUD AXLOQ” ASARINING ZAMONAVIY TA’LIMDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

*Sh.Rahmatjonov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi
Ilmiy rahbar: ChDPU dotsenti A.Shofqorov*

Bizga ma’lumki, o‘n to‘qqizinchi asr oxiri yigirmanchi asr boshlarida Turkiston ijtimoiy hayotida ma’riparvarlik, milliy uyg‘onish davri bilan kirib keldi. Turg‘unlik (uch xonlik) davrida mavjud bo‘lgan ta’lim-tarbiya tizimida yangi nafas, yangi ruh, yangicha qarash paydo bo‘ldi.

Jadidchilik harakati namoyondasi Abdulla Avloniy o‘zining pedagogik qarashlari, darslik qo‘llanmalari bilan milliy ta’lim asoschilaridan biri hisoblanadi. “Birinchi muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yohud axloq” asarlari millat bolalari ta’lim-tarbiyasida alohida o‘ringa egadir. A.Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asari asosiy darsliklar qatorida jadid maktablarida o‘qitildi. Bu asar Shayx Sa’diy Sheroziyning “Guliston”, “Bo‘ston” asarlariga nazira shaklida zamona ahvoliga moslab yozildi. Asar yozilishining maqsadi haqida: “Men bu asari nochizonimni birinchi maktablarimizning yuqori sinflarida ta’lim bermak ila barobar ulug‘ adabiyot muhiblari, axloq havaskorlarining anzori oliylariga taqdim qildim”, – deydi.

Ko‘rinadiki, mohiyatan adabiyot orqali xulq-atvor, jism tarbiyasi, estetik bilim ko‘nikmalarni o‘quvchilarda shakllantirish va ularni rivojlantirishga qaratilgan. Adib birinchi qatorga axloq masalasini o‘rtaga tashlaydi. “Insonlarni yaxshilikg‘a chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdur. Axloq ilmini o‘qub, bilib amal qilgan kishilar o‘zining ekanin, janobi Haq na uchun xalq qilganin yer yuzida nima ish qilmak uchun yurganini bilur”.

Uning asarlarida tarbiya birinchi o‘rinda turadi. “Tarbiya tushunchasi keng ma’noda tushunilib, bolaning tanini pok tutmak, yosh vaqtdan maslagini tuzatmak, yomon xulqlardan saqlab o‘sdurmakdir”. Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadir. Xalqlar tarixida yagona hamfikrlilik ostida milliy mustaqillik g‘oyasi turadi.

Uchinchi renessans pallasiga kirib kelayotgan bir davrda yurt taqdirini o‘z taqdiri misolida hisoblashishga undaydi. Maktablarda “Tarbiya” fanining o‘qitilishi A.Avloniy fikrlarining mantiqiy davomi bo‘lib, bular yosh avlod tarbiyasi uchun katta ahamiyatga ega.

Vatan. Har bir kishining tug‘ilib o‘sgan shahar va mamalakatini shul kishining vatani deyilur. Har bir tug‘ulub o‘sgan yerini jonidan ortiq suyar. Hatto, bu vatan his- tuyg‘usi hayvonlarda ham bor. Agar bir hayvon o‘z vatanidan, uyuridan ayrilsa, o‘z yeridagi kabi rohat_farog‘atda yashamas, maishati talx bo‘lub, har vaqt dilining bir go‘shasida o‘z vataning muhabbati turar”. Insonning kindik qoni to‘kilgan yeri uning yurtidir, aslida. Hayotning achchiq sahifalarida vatanidan yiroqda yashagan insonning his_tuyg‘ulari, kechinmalarida kentiklik bo‘ladi.

“Shijoat deb botir va yurakli bo‘lmakka aytilur. Shijoatli – hech narsadan qo‘rqmaydurgan botir va yurakli bo‘lur. Sa’y-harakatning zidi dangasa va yalqovlik o‘ldig‘i kabi shijoatning zidi qo‘rqoqlikdir. Qo‘rqoq savdogar foyda qilmas. Qo‘rqoq kishi o‘zining soyasidan hurkar, hech bir ish qilishga yuragi bo‘lmas. Ko‘p kishilar vahima va qo‘rqoqlik orqasidan mollaridan, jonlaridan, vatanlaridan ayrilurlar”. Shijoatsiz kishining istiqboli yo‘qligi haqidagi bo‘limda botirlikning afzalliklari batafsil yozib qoldirgan. Inson fitratida vatanni sevish uni begona yovlardan qizg‘onish kabi tuyg‘ular bilan tug‘iladi. Vatanni mardlargina qo‘riqlaydi. Ko‘z qorachig‘iday asraydi.

Hozirgi kunda yosh avlod tarbiyasida ma‘nan kuchli hamda jismoniy jihatdan kuchli insonlarni tarbiyalash bosh ustuvor vazifalardan biridir. “Temurbeklar maktabi” ham yosh avodlar hayotida vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirishga xizmat qiladi. “Mard o‘g‘lon” ordeni ta’sis etilgan bo‘lib, bu orden o‘z tengdoshlari orasida yetakchilik qobilyati hamda alohida iqtidor sohiblariga topshiriladi.

Ta’lim muassalarida, umuman, yosh xotin-qizlar orasida umummilliy harakat sifatida “Oqila ayollar” klubi tashkil etilgan. Maktab yoshidagi qizlar, yosh oilali ayollar orasida “Oqila ayollar” klubining maqsad va vazifalari tashabbus va loyihalari izchil hayotga tatbiq etilyapti. Zero, Olmon xalqining maqolidek: “Erkaklar shunchaki avlodning davomchisi, ayollar esa millat davomchisidir”.

Islom tarixida o‘zbek mutafakkirlari salmoqli hissa qo‘shganlar. Sharq uyg‘onish davrining daholari yurtimizdan yetishib chiqdi. Butun fan va qonuniyatlarning asosini yaratib kelgusi ilm-fan taraqqiyotiga turtki bo‘ldi. Yurtimizda “Islom sivilizatsiyasi” markazining ochilshi ham islom dinining sof aqidalari, asl mohiyatini ochib berishda tayanch vazifasini bajaradi.

Sharqshunoslik universiteti bilan hamkorlikda chet ellardagi ajdodlarimiz boy ilmiy merosining asl nusxalarini olib kelishi ham bunga isbotdir.

Islom tavhid dini o‘laroq unga suyanguvchi ustunlardan biri bu ilmdir. “Ilm deb o‘qimak, yozmakni yaxshi bilmak, har bir kerakli narsalarni o‘rganmakka aytilur. Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharofatidur. Ilm inson uchun g‘oyat oliy va muqaddas bir fazilatdur. Zeroki, ilm bizga ahvolimizni harakatimizni oyina kabi ko‘rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o‘tkur qilur”. Ilm do‘stni do‘st qilib, hayot yo‘llarida mash’aladir.

Adabiyotlar:

1. Avloniy A. “Turkiy guliston yohud axloq”, – Toshkent: 2018.
2. “Yuz mumtoz faylasuf”, – Toshkent: 2017.
3. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: 2013.
4. Sardorbek No‘monjon o‘g‘li. (2022). Yoshlar ongida milliy g‘oya va mafkura tushunchalari shakllantirish // Scientific approach to the modern education system.

ROLE OF LITERARY TEXTS IN ENGLISH LESSONS

I.Tukhtarova, Teacher of FerSU

Everyone who studies a foreign language must first of all master the vocabulary of this language, i.e. vocabulary needed to communicate in a foreign language. The main attention should be directed to enriching their speech with new words and expressions, preparing for communicative activities, teaching speech skills, achieving correctness, clarity and consistency in speech.

This is facilitated by reading literary texts.

In the process of teaching foreign languages, reading performs two functions:

- 1) reading is the goal of learning, that is, it is a type of speech activity (a means of extracting information);
- 2) reading is a means of teaching other types of speech activity. But in order to become a means, reading must become an end, for every means must be well mastered.

The main goal of teaching reading in a foreign language lesson at a university is to develop students' reading skills - aloud and to themselves, as well as retelling, analyzing various texts, excerpts from works, memorizing poetic works, etc.

English textbooks used in universities contain a variety of cultural information. There are lessons devoted to modern literature of Great Britain and the USA. Students are offered a list of books recommended for reading. However, poetry is not represented at all, and this reflects a decline in interest in poetry. Poetic works of past centuries are usually studied. English teachers should remember that poetry occupies a large place in the system of philosophical and aesthetic values of native speakers. Knowledge of all types of poetic works deeply penetrates the consciousness of the language community and, therefore, is reflected

in the language, its lexical composition, is present in the oral and written speech of native speakers in various situations of communication.

The selection of literary texts for teaching a foreign language is a multi-stage process, and it depends to a decisive extent on the criteria by which teachers evaluate. For example, some teachers consider only the works of great authors of the past to be literature, while others evaluate works depending on their ideological content. Still others choose excerpts from the work that correspond to a particular topic being studied. Important selection criteria are the correspondence of the lexical complexity of the text to the level of students' language training.

In teaching a foreign language, the use of literary texts is carried out with different approaches. Linguistic, contextual, reader, textual and combining the advantages of these 4 approaches are highlighted. In addition, some Methodist scholars emphasize the personal approach. There are especially many supporters of the language approach who seek to integrate literature into language teaching in order to create a learning environment characterized by an active and central position of students in the classroom. Working with fragments of literary works, students improve their knowledge of the English language, develop critical thinking and train the skills of interpreting texts. Within the framework of the language approach, such forms of working with the text as retelling the content, filling in the gaps in the text, discussing what has been read, making assumptions about how the story will end, writing a text that differs from the original one are possible. The author's final text, as well as role-playing games based on the plot of what was read and comprehension tests - choosing the most appropriate title for the text or abstract. The experience of using the language approach in teaching English shows that this technique is effective for the development of all basic language skills: reading, writing, speaking and listening, since it involves the study of authentic samples of oral and written speech.

Work with literary text can be divided into pre-text, pre-text and post-text. The main purpose of pre-text work is to make the reader want to read the proposed text. To do this, you need to interest the potential reader in the personality of the author. Students should not be offered to perform language tasks, since almost all lexical difficulties can be dealt with in the process of reading (i.e., at the pre-text stage).

The purpose of the text work is the independent semantic perception of the literary text by the reader. If a student encounters any difficulty in reading (linguistic, semantic, figurative), he tries to overcome it with the help of a linguistic guess. A small text (for example, a short poem) can be presented to students right in the lesson. It is advisable to invite students to read the story at home either without a dictionary, or, conversely, try to cope with the difficulties in the traditional way (check in the dictionary). It is not necessary to read the entire text at once, you can present the text to students in fragments. In this case, after reading the fragment, it is discussed.

Work on the text can be done both in the classroom and at home. At this stage, students are offered tasks of a general nature so that they can express their

understanding of what they read, their own opinion about the text, etc. At this stage, it is possible to use educational and professional translation, any form of visualization and other techniques and means.

In conclusion, I would like to emphasize that at present the teaching of English is an important part of the curriculum not only in schools, but also in colleges, lyceums and universities. In order for students to acquire competencies sufficient to communicate fluently in a foreign language in broader contexts when learning English, it is necessary to enrich the curriculum with the study of literary texts. At the same time, special attention should be paid to the selection of these texts and excerpts of literary works, various methods and means of working with them.

References:

1. Tuhtarova, I. (2020). Some Aspects Of Using Examples Of Fiction In Teaching Foreign Languages. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(6), 409-415.

2. Saminjonov, B. (2021). THE ROLE OF TEACHING FINE ARTS AND DRAWING IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE AREAS. *Студенческий вестник*, (11-4), 6-8.

3. Tukhtarova, I. (2022). THE IMPORTANCE OF USING POPULAR SCIENTIFIC LITERATURE IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO STUDENTS OF NON-LANGUAGE FACULTIES OF UNIVERSITIES. *Research Focus*, 1(3), 106-112.

4. Tukhtarova, I., & Arslonzoda, A. (2022). Some aspects of popular scientific literature in teaching a foreign language. *Asian Journal of Multidimensional Research*, 11(11), 288-295.

ANTROPOSENTRIK YONDASHUV ASOSIDA O‘QITISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

M.Sobirova, NamDU

Bugun insoniyat mutlaqo o‘zgacha muhit, yangicha talab va ilgarilari kuzatilmagan xavf-xatar hamda tahdidlar kuchaygan bir sharoitda yashashiga to‘g‘ri kelmoqda. Dunyo miqyosida shiddat bilan kechayotgan bunday jarayonlar ijtimoiy hayotning barcha jabhalariga, jumladan, ma’naviy-ma’rifiy sohalarga ham jiddiy ta’sir o‘tkazmoqda. Mana shunday bir sharoitda tinchlik, barqarorlikni saqlash, yoshlarimiz tarbiyasiga e’tibor qaratish, jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu haqda fikr yuritganda, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev qayd etganidek: “Mamlakatimizda “Jaholatga qarshi – ma’rifat” degan ezgu g‘oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, tinchlik va do‘stlik kabi olijanob maqsadlarga xizmat qilishini targ‘ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo‘lib qoladi.”

Ona tili ta’limi asosiy e’tiborni avvalari til qoidalarni yod olish, til hodisalarini tahlil qilish kabi nazariy bilimlarni egallashga qaratgandi. So‘z boyligini oshirish, matn ustida ishlash asosida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish, uslubiyat, antroposentrik yondashuv masalalari[12] ilmiy

grammatizm soyasida qolib, ularga ikkinchi darajali vazifa sifatida qarash odat tusiga kirgandi. O'rganuvchilarda nutqiy, lingvistik, pragmatik kompetensiyani antroposentrik yondashuv asosida shakllantirishda badiiy matn imkoniyatlaridan keng foydalanish masalalariga e'tibor qaratilmadi.

Keyingi yillarda mustaqillik sharofati bilan o'qitishdagi turli yondashuvlar bo'yicha bir qator ilmiy izlanishlar amalga oshirildi. Jumladan, tadqiqotchilar X.Yulbarsova[1] integrativ yondashuvga oid, G.Ibragimova[2] kreativ yondashuvga doir ilmiy izlanishlar olib borishgan bo'lsa; o'quvchilarda ma'naviy qadriyatlarni egallash ehtiyojini shakllantirishga qadriyatli yondashuv xususida D. Qosimova[3], kompetentli yondashuv asosida kasbiy pedagogik ijodkorlikni rivojlantirish texnologiyalari borasida O.Qo'ysinov[4], ona tili ta'limiga antroposentrik yondashuv tamoyillari va texnologiyalariga oid M.Sobirova[5], matn tahlili orqali pragmatik yondashuvga doir Y.Umarova[6], kommunikativ yondashuv haqida U.Mingboyev[7], analitik yondashuv masalasida Sh. Xasanov, innovatsion yondashuvga xususida J.Qurbonov, aksiologik yondashuvga oid J. Yuldashev[8], animatsion yondashuv borasida S.Sulaymonova [9]lar ilmiy izlanishlar olib borishdi.

O'rganishlar davomida bir nechta yondashuvlarning farqlovchi jihatlarini kuzatdik, tahlil qildik va ularni quyidagi tarzda izohladik:

Animatsion yondashuv - ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan animatsiyalar asosidagi yondashuv.

Aksiologik yondashuv - inson hayotini qadriyat sifatida qaraydigan asosiy falsafiy qadriyatlar nazariyasiga asoslangan yondashuv.

Akmeologik yondashuv - shaxsni shakllantirish, bu ilmiy tartib bilan ilmiy o'zlashtirishga asoslangan yondashuv.

Integrativ yondashuv - fanlararo bog'lanishni nazarda tutuvchi yondashuv.

Germenevtik yondashuv - ta'lim oluvchining kechinmalari, uning xotiralari, orzu-istaklari, fantaziyalari bilan olib boriluvchi ish sifatida tashkil etiluvchi yondashuv.

Kompetentli yondashuv - kasbiy pedagogik ijodkorlikni rivojlantiruvchi yondashuv.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv - tarbiya dasturi, aniq faoliyat yuritadigan tarbiya tizimini o'z ichiga olgan yondashuv.

Sinergetik yondashuv - pedagogga tarbiya jarayonini nochiziqli harakat sifatida tushunib, tarbiya tizimlari ochiqligini, ahamiyat kasb etuvchi tasodiflarni tan olish shartini qo'yadigan yondashuv.

Psixoterapevtik yondashuv - art-terapiya va uning turlari, hayotiy muammolarni hal etishning maxsus tashkillashtirilgan shakliga asoslangan yondashuv.

Antroposentrik yondashuv - ta'limni inson omili bilan bog'lab o'rganadigan, individuallik, insonparvarlik, foydalilik, o'z-o'zini namoyon etishga asoslangan yondashuvdir.

O'qitishdagi turli yondashuvlarni o'rganishimiz, xususan, ona tili ta'limini antroposentrik yondashuv asosida tashkil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, davr

tomonidan qo'yilayotgan yangi talablar bugungi kunda jahonning qator til ilmi ta'limida mustaqil ilmiy paradigma sifatida shakllanib ulgurgan, antroposentrik tilshunoslik yo'nalishlari bilan tanishtirish asnosida tilshunoslikda qo'lga kiritilgan eng so'nggi yutuqlar, til hodisalarini inson omili bilan bog'lab o'rganadigan antroposentrik yondashuv tamoyillari va texnologiyalari borasida oliygohlarda ona tili ta'limidan saboq beruvchi professor-o'qituvchilar va talabalarga uning tamoyili, mohiyati, afzalliklari haqida ma'lumot berish ehtiyojini tug'dirdi. Bugungi ta'lim tizimi tayyorlanayotgan mutaxassis kadrlarning bilimi, ko'nikmasi, malakasini nafaqat miqdor, balki sifat jihatdan ham kafolatlanishini, buning uchun esa ta'lim jarayonini jahondagi ilg'or tajribalardan kelib chiqqan holda tashkil etishni taqozo qiladi.

„Ona tili o'qitish metodikasi“, lingvistika yo'nalishdagilar uchun mo'ljallangan „Maxsus fanlarni o'qitish metodikasi“ kabi fanlar pedagogik tsikldagi fanlar sanalsa-da, uning ilmiy asosini tilshunoslik fanlari tashkil qiladi. Shu sababli mazkur fanlar tilshunoslik fanlari yutuqlariga tayanadi.

Ma'lumki, tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so'zlovchi shaxs omilini tadqiq etish bilan bog'liqdir. Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati “til qanday qurilgan” degan masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko'chdi. Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo'lgan shaxs omili nuqtai nazaridan ko'rib chiqish kerak bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtai nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmalingvistika hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi. Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o'tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasi sifatida yuzaga kelgan “o'zida va o'zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo'ydi[10]. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi. Ilmiy paradigmaga “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi.

Antroposentrik yondashuv jarayonida mazkur yondashuvning ta'limni inson omili bilan bog'lab o'rganadigan, individuallik, insonparvarlik, foydalilik, o'z-o'zini namoyon etishga asoslangan yondashuv ekanligini nazarda tutib, talabalar mustaqil faoliyatini tashkil etish, shakllantirish, rivojlantirishda interfaol metodlar, pedagogik texnologiyalar, AKT imkoniyatlaridan to'g'ri va to'liq foydalanishga harakat qildik.

Ta'lim va ma'rifat bashariyat farovonligining asosiy omili hisoblanadi. SHu bois inson ma'naviy olami, xalqimiz madaniyatini belgilaydigan manbalarni asrab-avaylash va boyitish hamda jahon ilm-fani yutuqlari va umumbashariy taraqqiyot tajribalari asosida yovuz va buzg'unchi g'oyalarga qarshi ma'rifat bilan kurashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim orqali jamiyatda kelajakdagi vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan

yangi avlod shakllantiriladi. Ta'lim samaradorligini oshiruvchi usullar mavjud ekan, zamonaviy texnologiyalar ham o'zining ijobiy natijalarini ko'rsata beradi. Buning uchun, eng avvalo, ijodiy-izlanuvchi o'qituvchi shaxsi ahamiyatlidir. O'qituvchi o'rganuvchilarning mustaqil fikr yuritishlari uchun imkon berishi, xulosa-hukmlar chiqarishga, o'z g'oyalarini berishga o'rgatishi maqsadga muvofiqdir. O'qituvchilarimiz darsni samara beradigan usullarda olib borishlari uchun zamonaviy ta'lim texnologiyalari va antroposentrik yondashuv mohiyatidan xabardor bo'lishlari, pedagogik faoliyatni tashkil etishda ana shu texnologiyani to'g'ri qo'llay olishlari muhim hisoblanadi.

Ilg'or pedagogik texnologiyaning markazida ta'lim jarayonning rahbari hamda shu jarayonning sub'ekti, ham ob'ekti bo'lgan o'qituvchi va o'rganuvchi turadi. "Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo'lgan shaxs omili nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi." [11] Bu ikki shaxsning hamkorligi, o'zaro muloqoti, bir-biriga ko'rsatadigan ta'siri eng zamonaviy va milliy talablar asosida tashkil etiladi. Buning uchun, birinchi navbatda, o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayoni oldiga qo'yilgan talablar, ta'limni tashkil etish va boshqarish tamoyillari hamda yo'llari, o'rganuvchini aqliy va jismoniy jihatdan rivojlantirish usullari, u bilan hamkorlik qilish, uni o'qishga, o'rganishga yo'naltirish, talaba shaxsi faoliyatini to'g'ri tashkil etish, ular bilan muloqotga kirishish, muammo va kelishmovchiliklarni bartaraf etish, ta'lim jarayonida ijodiy, ishchan muhitni vujudga keltirish, o'rganuvchi faoliyatini aniq va to'g'ri baholash metodlari bilan qurollangan bo'lishi lozim.

Demak, ona tili o'qitishdagi antroposentrik yondashuv ta'limni inson omili bilan bog'lab o'rganadigan, individuallik, insonparvarlik, foydalilik, o'z-o'zini namoyon etishga asoslanganligi bilan ta'lim rivojida alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar:

1. Юлбарсова Х.А. Интегратив ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини шакллантириш технологияси. – Тошкент, 2018.
2. Ибрагимова Г.Н. Интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари асосида талабаларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш. – Тошкент, 2017.
3. Қосимова Д. Х. Ўқувчиларда маънавий қадриятларни эгаллаш эҳтиёжини шакллантириш. – Наманган, 2018.
4. Қўйсинов О. А. Компетентли ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг касбий педагогик ижодкорлигини ривожлантириш технологиялари. – Тошкент, 2019.
5. Sobirova M. Antroposentrik yondashuv asosida o'qituvchi faoliyatini rivojlantirish. "Pedagogika" jurnali. 2022 y. № 4. – B.19-24.

1-SINF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLIGIDA BERILGAN BO‘LIMLAR VA UNDAGI MAVZULARNING XUSUSIYATLARI (1-qism) ²¹⁵

O.Usmonova, FarDU o‘qituvchisi

1-sinf Ona tili va o‘qish savodxonligi darsligining birinchi qismi 104 sahifadan iborat. Barcha darslikning birinchi betida shartli belgilar beriladi. Ushbu darslikda esa, kitobning rasmi orqali har bir harakat yoritib berilgan.

Mundarija qismi ham boshqa darsliklardan farq qiladi. Ya’ni, mavzu berilib, yonida mavzuga oid rasmlar ham berilgan. Masalan, bir o‘quvchi va uning oilasini rasmi tasvirlangan bo‘lib, “Mening oilam” degan mavzu berilgan. Darslikning birinchi bo‘limi “Men, sen va ular” deb nomlanib “Mening oilam”, “Kun tartibi”, “Bolalarning sevimli bayramlari”, degan mavzularni qamrab oladi. Ikkinchi bo‘limning nomi “Tabiat ne‘matlari” deb nomlanib, “Yashil sayyora”, “Mo‘jizaviy hashorot”, “Uy hayvonlari” deb nomlangan mavzularni o‘z ichiga qamrab oladi.

“Sog‘ tanda sog‘lom aql” deb nomlangan bo‘limda esa, “Foydali sabzovotlar”, “Xotiram kuchli bo‘lsin desangiz”, “Oq terakmi, ko‘k terak?”, deb nomlangan mavzular bilan boyitilgan.

Darslikning har bir bo‘limi bir-biriga o‘xshamagan she‘r va hikoyalardan tashkil topgan. Masalan, “Men, sen va ular” deb nomlangan bo‘limida “Hoshimjonning oilasi”, “Aborning bir kuni”, “Shaxmat o‘ynaylik”, “Tug‘ilgan kuningiz bilan”, “Arafa” deb nomlangan hikoya va matnlardan hamda “Mehribon kelinoyi”(Xudoyberdi Komilov), “Vaqt qadri”(Abdulla Po‘latov), “Navro‘z taronasi”(Anvar Obidjon)singari she‘rlardan foydalanilgan.

“Tabiat ne‘matlari” bo‘limida “Yashil sayyora”, “Suvning vatani”, “Mo‘jizaviy hashorot”, “Asalari qanday boqiladi”, “Izzatning jo‘jalari”, “Aborning hikoyasi” deb nomlangan hikoya va matnlardan, “Dilmurodning vaqti yo‘q” (Tursunboy Adashboyev), “...”(Dilshod Rajab), “Kim tuzatadi”(Anvar Obidjon) singari she‘rlar joy olgan. Bundan tashqari bu bo‘limda o‘quvchilarni tadbirkorlikka tayyorlash, loyiha tayyorlashga o‘rgatilgan.

“Tabiat ne‘matlari” bo‘limining yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, unda berilgan topishmoq va maqollarning har biriga izoh sifatida rasmi ham tasvirlangan. Masalan, 50-sahifada berilgan “Yoz mevasi–qish xazinasi” maqolida olma terayotgan bolalarning , “G‘oz kelgani- yoz kelgani” maqolida esa uchayotgan g‘ozning rasmlari tasvirlangan. Bu albatta o‘quvchi maqolni tez va oson tushunishiga yordam beradi.

“Sog‘ tanda sog‘lom aql” bo‘limida “Sabzavotlar nima deydi”, “Sabzavotga boy sho‘rva”, “Xotiraning dorisi”, “Lanka” singari hikoya va matnlar “Gazeta muhbiri va chempionning dialogi”, qolaversa, “Sabzi”, “ “H”ning aytganlari”, “Meshpolvonning o‘yinlari”(Anvar Obidjon) singari she‘rlardan foydalanilgan. Bu

²¹⁵ I.Azimova va boshqalar, „Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-qism, 1-sinf uchun darslik -Toshkent:Respublika ta’lim markazi, 2021.-104 b.

bo'limda ko'proq milliy o'yinlarga e'tibor qaratilgan. Uchala bo'lim tugagandan keyin, har bir bo'limda mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar berilgan. Darslikda berilgan har bir matn va she'rni ona tili darsida daftar uchun ijodiy topshiriqlar, savollar berib borilgan. Bundan ko'rinadiki, har bir berilayotgan matnlar, she'rlar, o'yinlarning amaliy jihatlariga ko'proq e'tibor berilgan. Oldingi darsliklarga o'xshab, o'quvchilarni tez o'qishiga emas, balki, matnlarni tinglab tushunish, o'qib tushunish, fikrni og'zaki va yozma bayon qilishga alohida e'tibor qaratilgan.

Darslikdagi ba'zi bir kamchiliklarga ko'z yumib bo'lmaydi. Masalan, "Sog' tanda sog'lom aql" bo'limida "Sabzi" va "H ning aytganlari" deb nomlangan she'rlarning mualliflari berilmagan. Aslida "Sabzi" she'ri topishmoq sifatida berilgan bo'lsa-da, savol va topshiriqlarda she'r deb keltirilgan. Shuni yana ta'kidlash kerakki, bo'limlarda 1-sinf o'quvchilari uchun buyuk siymolarimiz haqida ma'lumotlar berilmagan. Shuningdek yosh bolalarga mos topishmoq, tez aytish va maqollardan juda oz foydalanilgan.

Darslikning 1-2-qismlarining so'ngida, matnlarda qo'llanilgan 56 tadan so'zning lug'ati berilgan. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tavsiyasiga asosan 2021-yilning dekabr oyida o'qituvchilar uchun "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligining metodik qo'llanmasi ham chop etildi. Mazkur "O'qituvchi kitobi"²¹⁶da ona tili va o'qish savodxonligi fanidan o'tilayotgan nutqiy mavzular doirasida qanday malaka talablari qo'yilgani bunda qaysi jihatlariga e'tibor berish lozimligi, mashq va topshiriqlarni bajarish bilan bog'liq metodik yo'l-yo'riqlar darsni qanday texnologiya asosida tashkil etish bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Shuningdek, metodik qo'llanmada darslikni rejada ajratilgan soatlarga muvofiq tashkil etish bo'yicha tavsiyalar, darslikdagi mashq, topshiriqlarning yechimi hamda matn, rasm, chizmalar ustida ishlashga oid metodik ko'rsatmalar berilgan.

Darslikning mashq daftarida esa, darslikda ishora qilingan, maxsus belgi bilan ajratilgan topshiriqlar bajarib boriladi. O'quvchilar daftarga yozishlari, chizishlari, bo'sh o'rinlarni to'ldirishlari, o'qib va tinglab tushunish, matn tuzish bilan bog'liq topshiriqlarni bajarishlari hamda rasmlarni bo'yashlari mumkin.

Boshlang'ich ta'limning savod o'rgatish bosqichi yakunlangach, ona tili va o'qish savodxonligi darslari boshlanadi, hamda 4-sinf yakuniga qadar izchil davom ettiriladi.

Xulosa qilib aytganda, ona tili va o'qish savodxonligi darsligining birinchi qismida berilgan barcha mavzular o'zining rang-barangligi bilan boshqa darsliklardan ajralib turadi.

Adabiyotlar:

1. I. Azimova va boshqalar, Ona tili va o'qish savodxonligi 1-qism, 1-sinf uchun darslik-Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.-104 b.

²¹⁶ I. Azimova va boshqalar, Ona tili va o'qish savodxonligi, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma. - Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021.-128 b.

2.R.Safarova va boshqalar, Alifbe metodik q o'llanma. Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2021, - 96 b. 7-b

3. Usmanova, O. S. (2022). A TEXTBOOK ON NATIVE LANGUAGE AND READING LITERACY, CREATED ON THE BASIS OF THE NATIONAL CURRICULUM. *ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW* ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 7.603, 11(10), 48-54.

4. Usmanova Odinakhon Sobirovna. (2022). NATIONAL CURRICULUM AND NEW GENERATION MOTHER TONGUE AND READING TEXTBOOK. *Innovative Technologica: Methodical Research Journal*, 3(10), 176–183. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/NMBXR>

5. Усмонова, О. (2022). РИВОЖЛАНГАН МАМЛАКАТЛАРДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ. *Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)*, 2(Special Issue 3), 148-158.

USING LITERARY TEXTS TO TEACH FOREIGN LANGUAGES

I. Tukhtarova, teacher of FerSU

Text (lat. textum - fabric, connection) is a unit of syntax and is a group of sentences located in a certain sequence and interconnected in meaning, grammatically and intonation [1, p. 45].

The text contains the complete message. Main the features of the text are: content, coherence and integrity, logic and conciseness.

Content is the presence in the text of saturation with information that is expedient from the standpoint of the intention of the work.

The coherence of the text concludes its expression in the structure and content of the text, it is harmony and consistency of presentation.

Wholeness is manifested in the unity of meaning.

Logic follows the three laws of logic: identity, contradiction, and sufficient reason. Identity implies the immutability of the subject thoughts within one reasoning, and a violation of logic is a deviation from the main theme. A contradiction assumes the impossibility of the truth of two opposite propositions. Clarity in argumentation when proving or refuting any thoughts provides a sufficient basis.

An important sign and indicator of the quality of the text is its conciseness, that is, the ability to convey a large content through a small form. Can be expressed using simple and complex sentences of the same thought.

The original vocation of the text was to convey the author's impression or opinion about the surrounding reality, people and events. There are three key text types: narrative, description and reasoning.

A *narrative* is a description of what is happening in meaning, built using a clear sequence and often divided into several individual elements of the composition: plot, development of action, climax, denouement. It is the narrative style that contains different types of literary texts.

Description is a view from the outside and the desire to describe the main components of certain events and phenomena. The most diverse genres and types of texts are usually full of descriptions.

Reasoning is a type of text that conveys the author's attitude and thoughts directed to a specific issue, evidence or refutation of something, building thesis logical chains with the help of arguments and conclusion. Some types of scientific texts are to the above type.

The text, in addition to the three main types, is divided into various stylistic bases. These bases, built according to certain rules and laws, set the direction of the stated thought, its working structure and audience. Which at the same time gives the formation of the main stylistic types of the text:

The text of the scientific style is a strict, dry set of impersonal sentences, built on consideration and reflection on the topic. Often contains an abundance of specific terminology.

Colloquial - an option that does not imply anything superfluous beyond the colloquial vocabulary that came from everyday life.

Publicistic - informational style, the purpose of which is to convey to the reader about any news as concisely and intelligibly as possible.

Official business - specific, weighty forms of constructing sentences and absolute officialdom, important for working documents and strict types of text. Examples can be found in business and law.

Literary style is the opposite of the first style. It involves a variety of stylistic devices for expressing the author's thoughts, feelings and fantasies. Such texts are usually easily perceived and, based on the writer's approach, refer to both common expressions and certain slang.

A literary text, like any other text, is a verbal product of speech, a complex linguistic sign in which linguistic units of all levels (from a phoneme to a sentence) find their realization.

A literary text is created to objectify the writer's thoughts, embody his creative ideas, convey ideas and knowledge about man and the world, carrying these ideas beyond the boundaries of the author's consciousness, making them available to other people. Each writer creates his own world in a literary work in accordance with a certain idea, with an individual-figurative perception and depiction of life reality. The fantasy world appears before the reader in artistic images transformed by the author.

A literary work affects the reader both rationally and emotionally. The dual impact of a literary text is determined by its content of not only semantic, but also artistic, or aesthetic, information. This artistic information finds its realization only in the boundaries of an individual artistic structure, i.e. specific literary text.

Any of its components can become carriers of artistic information of the text. Thus, the text is not autonomous and not self-sufficient - it is the main, but not the only component of textual (verbal-thinking) activity. The most important components of the structure of speech and thought activity, in addition to the text, are the author (text sender), reader (addressee), the displayed reality itself,

knowledge about which are transmitted in the text, and the language system, from which the author chooses linguistic means that allow him to qualitatively bring to life creative idea. Now the concept of "artistic text" is used in non-strict, indefinite-expansive meaning.

Literary text in the context of linguistic classifications (L.G. Babenko) is characterized as a complex or complex text (structural parameter), a work of art style (functional-stylistic parameter), prepared text (preparedness parameter), unfixed (algorithmization parameter), soft (intent explication parameter), descriptive with elements of deontic and axiological texts (functional-pragmatic parameter), holistic and coherent [2, p. 55].

From a psycholinguistic point of view, the notion of "artistic text" contains a subjective aspect. In this regard, this category is understood by some researchers, in particular V. P. Belyanin, as a personal author's interpretation of reality [3, p.75].

Determining the parameters of a literary text from the standpoint of communication theory, researchers, for example, L.G. Babenko, distinguish in this concept, along with subjective characteristics, the aspect of verbalization of the author's intention. This makes it possible to define an artistic text as "arising from a specific (egocentric) inner state of the artist's spiritual sensory-conceptual comprehension of the world in the form speech utterance" [2, p. 62].

A literary text, like any other text, as a "higher communicative unit", performs certain functions:

- 1) the text carries specific information about the surrounding reality, describes things, events, situations, presents facts - a representative function;
- 2) the text carries information that the sender puts in for a specific purpose in order to evoke an adequate reaction from the recipient - an appellative function;
- 3) the text is a means for expressing certain feelings, emotions, assessments, attitudes towards information represented in the text - an expressive function.

In terms of structure, a literary text is a hierarchy of elements with an aesthetic function (conceptual, evaluative, emotionally, expressively synthetic, rhythmic-intonational), with lexical, syntactic, sound, metrical levels interconnected.

The aesthetic value of a literary text from the point of view of psycholinguistics becomes apparent in the process of the reader's perception of a certain system of signs - the code, the language of a literary work, in its artistic and aesthetic function. According to researchers, the aesthetic function plays the role of a defining characteristic of the language of fiction.

The aesthetic function of the text is distinguished by many scholars. The tangibility of the presence of this function of the text is indisputable, otherwise the literary text would have changed into a philosophical treatise or a retelling of some event. A work of art is not limited to the presence of only an aesthetic function, but its position can be defined as "dominant in the hierarchical order of the functions of verbal creativity." In other types of speech activity, it acts as a secondary, complementary element.

The aesthetic function "requires" work on the word in order to more accurately, clearly and easily express information. Work on the word is necessary in order to reveal to the listener and reader the beauty in this word. The aesthetic function has an impact on the emotional, value and volitional spheres of the reader's personality, delivering to him not only intellectual, but also sensual pleasure. This function implements the presence of all other functions.

The significance of the aesthetic function within artistic communication allows us to consider it from the point of view of an independent, autonomous function. But still, considering it as a "peculiar complication" of the communicative function seems more logical. Information structured in accordance with the communicative purpose of the sender is the basis of any communication. The decisive factor in the nature of artistic communication will be the author's aesthetic intention.

The main features of a literary text that distinguish it from non-fiction:

1. In a literary text, unlike other texts, the nature of intratextual reality (in relation to extratextual) is creative, i.e. created thanks to the energy of the author's imagination and creativity, and is conditional, often fictional, in nature. The world depicted in a literary text correlates with reality only through display, refraction, transformation of it in accordance with the desires of the author. The term "fictionality" is used to denote this feature of a literary text, emphasizing the conventionality, mediation, fictitiousness of the inner world of the text. Fictionality covers a variety of image objects, space and time, extends to the narrative process and may include the subject of speech (narrator, narrator / narrators). To the objects of possible universes (worlds) modeled in artistic reference is usually used in the text.

The boundaries between fiction and non-fiction texts are often thin: fiction, on the one hand, can be inherent in documentary works, and on the other hand, elements of "non-functional" texts can also be presented in a fiction text; moreover, it can sometimes be related to reality.

2. A literary text is a complex organizational system. On the one hand, this is a private system of means of the national language, on the other hand, in a literary text its own special system of codes is formed, which the addressee (reader) must "decipher" for a better understanding of the text.

3. In a literary text, "everything has its motivated meaning. Everything is saturated with inner meaning, and language means itself, regardless of what things it is a sign of. This can explain the art of verbal reflection so characteristic of language. The poet's word is the reflective word. The poet, as it were, seeks and discovers in the word its "closest etymological meanings", which are valuable for him not by their etymological content, but by the possibilities of figurative application hidden in these meanings. This poetic reflection enlivens the inanimate in the language, motivating the unmotivated".

4. The units that form a literary text, within a given particular aesthetic system, acquire additional "increments of meaning", or "overtones of meaning", thereby determining the special integrity of a literary text.

5. All elements of the text are interconnected, and its levels show or can show isomorphism. Adjacent units of literary text usually show semantic similarity. Poetic speech "projects the principle of equivalence from the axis of selection to the axis of combination." Equivalence is one of the most important ways of constructing a literary text: it is found in repetitions that determine the coherence of the text, attract the reader to its form, actualize additional meanings in it and reveal the isomorphism of different levels.

6. The literary text is connected with other texts, directs them to them or borrows their elements. These intertextual connections influence its meaning or define it.

7. A literary text always contains not only information that is direct in meaning, but also implicit (subtext).

So, a literary text is a private aesthetic system of language means, which is characterized by a high degree of structure and integrity. It is unique, inimitable, but despite these characteristics uses typed construction techniques. It is an aesthetic object that is perceived in time and has a linear extent.

Literary and artistic text is also considered as a kind of educational text. It acts as a source of linguistic, content, cultural and regional information, and also, as already mentioned above, it has aesthetic, communicative, pragmatic, ethical functions and has an impact on the emotional side of the reader, stimulates his mental activity. As part of the educational process, the literary text performs educational functions. The text must answer communicative and cognitive interests and needs of students, correspond in terms of complexity to their language and speech experience in native and foreign languages, contain information of interest to them. In general, the text should be perceived by the student as a carrier of not linguistic, but meaningful information. At each stage of training, the texts offered to students should reflect their communicative function in communication. With the help of their content, students should have an objective image of the country of the studied language and form an idea about the aspects of life of people living in this country.

Thus, a literary text is not only a source of information, but can also act as a learning tool. Named the properties of a literary text and its functions, and, above all, the aesthetic function, are conducive to the emergence of a large number of tropes, provoke their manifestation and determine their originality in fiction.

References:

1. Богданова О.Ю. Развитие мышления старшеклассников на уроках английского языка: Пособие к спецкурсу- М.- 2008.- С.132.

2. **Бабенко Л.Г. Методические требования к текстам для проверки уровня владения ознакомительным чтением на иностранном языке - М.: Издво Титул, 2000 . – 68 с.**

3. Белянин В.П. Воспитание творческого читателя: Проблемы внеклассной и внешкольной работы по литературе. Под ред. В.П. Белянина - М.: Просвещение, 2002.-213

4. Tuhtarova, I. (2020). Some Aspects Of Using Examples Of Fiction In Teaching Foreign Languages. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(6), 409-415.

5. Saminjonov, B. (2021). THE ROLE OF TEACHING FINE ARTS AND DRAWING IN THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE AREAS. *Студенческий вестник*, (11-4), 6-8.

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHDAGI BOLALARNING MULOQOT QOBILIYATINI SHAKLLATIRISHDA ADABIY TIL ME'YORLARI

*A.Dadajonov, FarDU o'qituvchisi,
Z.Dadajonova, FarDU magistranti*

Adabiy til — muayyan umumxalq tilining qayta ishlangan va me'yorlash-tirilgan, mazkur tilda so'zlashuvchi xalqning madaniy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi shakli. „Qayta ishlangan“ tushunchasi nisbiy (tarixan turli davrlarda, turli xalqlarda adabiy til o'zgarib turgan). Hatto ayrim bir xalqda ham adabiy til turli davrda turlicha bo'lgan (mas, qadimgi turkiy adabiy til, hozirgi o'zbek adabiy tili). Ba'zi davrlarda bir xalq uchun boshqa bir xalq tili adabiy til vazifasini o'tagan. Masalan, fors va turkiylar uchun mumtoz arab tili, yaponlar uchun mumtoz xitoy tili; ba'zi Yevropa xalqlari uchun lotin tili va boshqa adabiy til bo'lgan. Adabiy tilning ikki — og'zaki ham yozma ko'rinishi mavjud. Har qanday adabiy til xalq og'zaki nutqi asosida shakllanib, shu xalq tiliga xos shevalarni umumlashtiradi va barcha sheva vakillari uchun tushunarli shakl oladi. Rivojlangan adabiy tilsiz boy madaniyatga ega xalq bo'lishi mumkin emas. Shu ma'noda Adabiy til jamiyatning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Adabiy til deganda ba'zan uni turli ko'rinishlari bilan qorishtirib yuboradilar. Xususan, yozma adabiy til va og'zaki adabiy til hamda badiiy adabiyot tili bilan adabiy tilni ayni bir deb bo'lmaydi. Adabiy til o'z mezonlarini egallagan shu tilda so'zlashuvchilar barchasi uchun birdek. U ham yozma, ham og'zaki shakllarda amalda qo'llanadi. Badiiy asar (yozuvchi) tili ham adabiy til me'yorlariga bo'ysunsada, ko'plab xususiylik hamda umum e'tirof etmagan jihatlarni o'zida mujassamlashtiradi. Turli xalqlarda hamma davrlarda ham adabiy til bilan badiiy asar tili bir taxlitda bo'lmagan. Adabiy til bilan milliy til o'rtasida ham farq bor. Milliy til shu tilning egasi bo'lgan xalq millat bo'lib shakllanganda yuzaga keladi. Milliy til adabiy til vazifasini o'taydi, lekin har qanday adabiy til darhol milliy tilga aylana olmaydi.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi (1989) o'zbek adabiy til rivojini ta'minlovchi muhim voqea bo'ldi. O'zbek adabiy tili turli xalqlar Adabiy tili rivojlanish tajribasi asosida yanada takomillashib bormoqda.²¹⁷

Kishilarda nutqning rivojlanishi va nutqiy madaniyat tushunchasi to'g'risida gap borganda, ko'p hollarda, nutqda o'rinli va o'rinsiz so'zlarning qo'llanishi xususida bahs boradi. Til birligining to'g'ri yoki noto'g'ri qo'llanganligini

²¹⁷ [O'zME](#). Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

belgilashda ma'lum bir o'lchovga (mezonga) asoslaniladi. Mana shu o'lchov tilshunoslikda **adabiy til** me'yori deb yuritiladi.

Kichik yoshdagi bolalarning adabiy til me'yorlarini shakllantirish ularning nutqini rivojlantirish bilan hamohang tarzda olib boriladi. Chunki ilk yoshda bolalar nutqini rivojlantirmay adabiy til me'yorlarini shakllantirib bo'lmaydi. Pedagogikaning muhim masalaridan biri esa ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish masalasi hisoblanadi. Ilk yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish bo'yicha uzoq va ko'p yillar davomida tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu ish yuzasidan juda ko'p olimlar, pedagoglar, metodistlar tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Bola dunyoga kelgandan boshlab bir yoshgacha bo'lgan davri eng ma'sulyatli davr bo'lib, bu vaqtda bola nutqida juda katta o'zgarishlar sodir bo'ladi. Bu bolaning umumiy rivojlanishida namoyon bo'ladi. Bola gapirish uchun tayyor nutq apparatlari bilan tug'iladi. Lekin u gapira olmaydi. Buning sabablari quydagicha:

- Go'dak o'zining nutq apparatidan foydalanishni hali o'zlashtirmagan bo'ladi. Bunga yordam berish kerak
- Nutq tafakkur bilan bog'liq, shuning uchun bolada tafakkurni rivojlantirish kerak.
- Bolada hali nutqning so'z shakllari rivojlangan emas, uni so'z shallari bilan tanishtirish kerak.

Mana shu yuqoridagi yo'nalishlarga qarab, bolalar nutqining rivojlanishiga rahbarlik qilish kerak. Bola nutq apparatining takomillashuviga va nutqining rivojlanish jarayoni tezlashishiga ta'sir etish lozim. O'z vaqtida, to'liq qimmatga ega bo'lgan nutqni egallash bolada to'liq qimmatga ega bo'lgan psixik jarayonning vujudga kelishida va uni kelgusida rivojlantirishdagi eng muhim vositalardan biri ekanligini olimlar o'zlarining ilmiy-nazariy qarashlarida isbotlab berganlar.

Bolada nutqning shakllanishi ilk yoshidanoq boshlanadi. Ilk davrda egallangan nutq bolaning kelgusida ona tilini mukammal egallashida asosiy zamin bo'lib xizmat qiladi. Bola dunyoga kelgandan boshlab atrofidagilar bilan nutqiy munosabatga kirishadi, bu munosabat orqali o'zidagi hamma kuch va qobiliyatni rivojlantiradi. Maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyachi ilk yoshdagi bolalar nutqini o'stirishga jiddiy e'tibor berishi va uni rivojlantirishga oid barcha ishlarni sistemali tarzda tashkil etishi lozim. O'z navbatida bolaning ota-onalari ham nutq rivojlanish bosqichidanoq unga so'zlarni to'g'ri talafuz qilishlari, so'z tarkibini buzmasdan ishlatishlari, so'zlari ma'nosini to'g'ri izohlashlari zarur bo'ladi. Shunda ilk yoshdan bolada adabiy til me'yorlari o'rganishning dastlabki bosqichlari amalga oshirilgan bo'ladi.

KASBGA YO'NALTIRISH, TA'LIM VA O'QITUVCHI, O'QUVCHI MUNOSABATLARI

*H. Soipova, FarDU o'qituvchisi,
M. Ahmadaliyeva, FarDU talabasi*

Yosh avlod o'sib kamolga yetgani sari ilmga, ma'rifatga talpinadi. Albatta dastlabki saboqni u maktabdan birinchi o'qituvchisidan oladi. Ammo kelajagimiz

egallari bo'lgan yoshlarga ta'lim berish, o'ziga yarasha ma'suliyat talab qiladi, chunki zamonaviy shiddatkor jamiyat yetuk, o'z kasbining ustasi bo'lgan kadrlarni talab qiladi.

Kasb haqidagi qarashlari paydo bo'lishi, va ayni damda o'ta muhim bosqichi bo'lajak kasbni tanlash, kasblar haqida tushunchalarga ega bo'lib borishi bu boshlang'ich sinf davri hisoblanadi. Shunisi aniqki, yoshlarning kasb tanlashga tayyorgarlik darajasi ularning yoshiga bog'liq emas albatta, u ma'lum bir yosh davrida shakllanib qolmaydi, aksincha yillar davomida shakllanib kamol topib boraveradi. Yoshlarni pedagogik-psixologik bilim, ko'nikma malakalar, shuningdek jamiyatning ta'siri orqali tayyorlash va tarbiyalash lozim. Bu jarayonda esa o'quvchilardan kasbga doir bilimlarga ega bo'lish talab qilinadi. Shuning uchun ham o'quvchilarni kasblar olamiga oid materiallar va bilimlar bilan qurollantirishimiz kerak, hamda amaliy ko'nikma, bilim va malakalarni talab qiladi. Shundagina o'quvchilarni kasb tanlashda yuzaga keladigan turli to'siqlar va qiyinchilik, ziddiyatlarni oldini olgan bo'lamiz. O'quvchi-yoshlarni ongli, bilimli ravishda kasbga yo'llash imkoniga ega bo'lamiz.

Texnologiya o'qituvchisi o'zining o'quvchilarini kasbga yo'naltirishda sinf rahbarlari, fan o'qituvchilari, maktab rahbariyati va psixologi, ota-onalar, mahalla faollari, albatta o'quvchining qiziqishlarini mujassamlashtirgan holda amalga oshirishi kerak. O'quvchilarni kasb-hunarga yo'llashda albatta mehnat xonasi, laboratoriya va ustaxonalar bo'lishi kerak. Chunki o'quvchilarning muayyan mehnat va kasb haqidagi tasavvurlari, muhabbat va e'tiqodi shu yerda paydo bo'ladi. Barcha fanlar tarkibida kasb-hunarga bo'lgan muhabbat, e'tiqod shakllantirilgan bo'ladi. Shuning uchun ham texnologik ta'lim darslarida fanlararo aloqadorlikka alohida e'tibor qaratish lozim. Texnologiya o'qituvchisining o'quvchilarini kasb-hunarga yo'llash orqali ijtimoiylashishga oid turli o'quv fanlari o'qituvchilari bilan va sinf rahbarining bu sohadagi ishlari bilan uyg'unlashtirish muhim pedagogik ahamiyatga ega.

Texnologiya o'qituvchisi maktab amaliyotchi psixologi o'z kasbiy faoliyati jarayonida quyidagilarni amalga oshirishi lozim:

- o'quvchilarni jamiyat hayoti va taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan kasb-hunar turlari bilan tanishtirish;
- o'quvchilarni kasbga yo'llash bo'yicha pedagogik-psixologik xarakterdagi maslahatlar uyushtirish;
- o'quvchilarning ota-onalari bilan ularning farzandlarini munosib kasbga yo'llash bo'yicha suhbatlar o'tkazish;
- o'quvchilarni kasbga yo'llash jarayoni samaradorligini ta'minlash maqsadida, maktabda muayyan kasblar, ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati haqida hikoya qiluvchi ko'rgazmalar, anjumanlar, uchrashuvlar tashkil etish;
- o'quvchilarning shaxsiy-kasbiy qiziqishlarini aniqlash maqsadida muntazam pedagogik-psixologik tashxis o'tkazish va h.k.

Kasb tanlashda maktab amaliyotchi-psixologining ham olib borayotgan targ'ibot-tashviqot ishlarning o'z ahamiyati bor. Chunki barcha o'quvchilar ham

kasb tanlashda aniq bir fikrga kela olmaydi. Buning o'ziga yarasha turli xil sabablari bor.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlab o'tishimiz joizki, yoshlarimizni to'g'ri kasbga yo'naltirish, bu eng muhim vazifalardan biri ekanligini yana bir bor ta'kidlab o'tmoqchiman. Inson to'g'ri kasb tanlash orqali o'z oilasiga, jamiyatga juda katta naf keltirishi isbot talab qilmaydigan qonuniyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'oziyev E., Mamedov K. Kasb psixologiyasi. - T.: O'zMU, 2003. 156-b
2. Yusupova F. I. O'quvchilar individual tayyorgarligini amalga oshirishning pedagogik-psixologik jihatlari. "Xalq ta'limi" jurnali. 2005. №5. 90-93-b.
3. Maxmudova .D. "O'quvchilarni kasbga yo'naltirishga oid pedagogik faoliyat elementlari orasidagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash". Xalq ta'limi jurnali. №3 son, 57-58 bet.
4. <https://uzbekistan.ureport.in/story/364/>
5. <http://t.me/dokument>

BOSHLANG'ICH SINIF DARSLIGIDA XALQ OG'ZAKI IJODI NAMUNALARINING SEMANTIK STRUKTURASI VA FUNKSIONAL TADQIQI

*H. Soipova, FarDU o'qituvchisi,
Z. Boymatova, FarDU talabasi*

Bugungi kun taraqqiyoti bizning yosh avlodlarga bog'liq. Ularning sog'lom va barkamol shaxs bo'lib yetishishi yurtimiz rivojida katta o'rin tutadi. Bolaning kelajakda bilimli, yetuk shaxs bo'lib yetishishining poydevori boshlang'ich sinfdan boshlanadi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinflarda o'tiladigan o'qish, ona tili, matematika, tabiatshunoslik, kabi darslari o'z maqsadi, vazifasiga ko'ra ta'lim tizimida alohida o'rin tutadi. Boshlang'ich sinf o'qish darsliklarida o'zbek xalqining milliy-ma'naviy merosini o'rganish bo'yicha oddiydan murakkabga qarab bolaning yoshi va individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan xolda bo'limlar berilgan.

Jumladan, 1-sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida intellektual merosni o'rganish bo'limining nomi "Ilm aql chirog'i" bo'limidir. Unda Quddus Muhammadiyning "Maktab-oftob" qo'shig'i va Yusuf Xos Hojibning "O'quv va bilim haqida" hikoyasi, Anvar Obidjonning "Yaxshi niyat" she'ri, G'ulom Muhammad Vosifning "Toshbaqa va quyon" hikoyasi. Bulardan tashqari maqollar, topishmoqlar ham mavjud.

Masalan, 4-sinf o'qish darslarida berilgan ertaklar "Qanoat va ochko'zlik, insonparvarlik va saxovat" mavzusi orqali o'zbek xalqining o'ziga xos insonparvarlik, qanoatlilik va saxovatlilik qadriyatlarining mohiyatini o'quvchi ongiga singdirishda ularning mazmunini ochib beruvchi qator tushunchalarga ham to'xtaladi. O'quvchi dars jarayonida qanoat negizida – o'zga ham, ko'pga ham, og'irlikka ham, xursandchilikka ham ko'nikish, sabr qilish, nafsni tiyish ekanligi; ochko'zlik – qanoatsizlik, sabrsizlik, natijasi sifatida insonparvarlik – kishilar o'rtasidagi mehr-oqibat, muruvvat, saxiy qalblik, imon, do'stlik, birodarlik, muruvvat me'yorini belgilovchi xislat; saxovat – himmatlilik belgisi; qanoat,

saxovat, insonparvarlikning ahamiyati; yoshlar o'rtasidagi sabrsizlik, ochko'zlik, razolat, jaholatning tub negizlari va ularni bartaraf etish yo'llari haqida ma'lumot oladi.

Bu usul bilan ikki maqsad amalga oshirildi:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilarni o'zbek milliy-ma'naviy merosi nuqtai nazaridan ko'proq she'rlar, hikoyalar, badiiy asardan parchalarni yuzaki emas, mazmun va mohiyatini anglagan holda o'qishga o'rgatish, o'z vaqtida barcha tur va janrlardagi asarlarni o'rganishga bir xil munosabatda bo'lishni ta'minlash (folklor, diniy manbaalar, mumtoz adabiyot, hozirgi zamon adabiyoti).

2. O'qish darsligida badiiy asar voqealari, timsollarning xatti-harakatlari, axloq-odob mezonlarini milliy asosda tushunish va ularni o'ziga qabul qilib intellektual merosni boyitishga, adabiyotni qadrlashga, asosiysi, ma'naviy ongning shakllantirishga erishish. Badiiy asarlar tur va janr xususiyatlariga ko'ra tahlil etiladi. Lirik asarlarni badiiy o'qish, musiqa asari bilan bog'lab tahlil etish orqali shoir olg'a surgan ma'naviy g'oya, o'lka tabiati manzaralari, voqealarning mohiyati; oshiq va ma'shuqaning ichki ruhiy holati o'quvchiga yetkaziladi va shu yo'l bilan lirik motivlar aniqlanadi.

3-4-sinflarda o'rganiladigan o'qish darsligidagi ajododlarimiz merosi bo'limi namunalari "To'maris" va "Shiroq" afsonalari, "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Qissai Rabg'uziy", "Farhod va Shirin", "Suhayl va Guldursun" dostonlari, "Temurnoma", "Temur tuzuklari", turli xarakterdagi bayram meroslari, ilmiy-tarixiy, ma'rifiy manbaalar, xalq pedagogikasi an'analari va boshqalarning mazmun mohiyatini o'rganishda foydalaniladi. O'qituvchi dars o'tish jarayonida nafaqat darslikdagi misollar balki turli xil metodlardan ham foydalangan holda yangi mavzuni tushuntirish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xalq og'zaki ijodi namunalarni o'rganish o'quvchilarga fikrlash dunyosini kengaytirishga, lug'at boyligini oshirishga, muomala madaniyatini shakllantirishga yordam beradi. Buning uchun biz o'qituvchilar o'z ustimizda ishlashimiz va o'quvchilarga ertak, matal, maqol, topishmoq, hikoyaning asl mohiyatini yetkazib bera olishimiz zarur. Har bir pedagog shuni doim esda tutishi kerakki, dars o'quv-tarbiya jarayonining asosiy formasidir. Biz o'qituvchilar dars jarayonida birinchi navbatda o'quvchilarga fanlardan chuqur va mustahkam bilim berish bilan birga, ularda bilimga qiziqishni, mehnat qilishga ehtoyojini tarbiyalab borishni ko'zda tutamiz.

Adabiyotlar:

1. Fuzailov S, Yo'ldasheva Sh. Ona tili 3-sinf uchun darslik. –Toshkent . „O'qituvchi“, 2020
2. Karima Qosimova, Safo Matchonov, Xolida G'ulomova „Ona tili o'qitish metodikasi“.
3. Safarov F. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga mavhum tushunchalarni obraz vositasida tushuntirish. „Pedagogik mahorat“ jurnali
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining „Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida“gi PF – 5712- sonli farmoni

BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING FIKRLASH QOBILIYATINI O‘STIRISH ORQALI NUTQ MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Sh.U.Sariyev,

*Nizomiy nomidagi TDPU “Boshlang‘ich ta’limda ona tili va uni o‘qitish metodikasi” kafedrası dotsent v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori
(PhD)*

F.Ochilova,

Nizomiy nomidagi TDPU “Boshlang‘ich ta’lim” fakulteti 4-kurs talabasi

Ta’lim mazmunini modernizatsiyalashning strategik yo‘nalishlaridan biri ham boshlang‘ich ta’lim mazmunini to‘liq integrallashtirish, mazkur mazmunda ta’lim-tarbiya elementlari uyg‘unligini ta’minlashdir [1;15-b.].

Har tomonlama barkamol, erkin fikrlaydigan shaxslarni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishiga aylangan mavjud sharoitda o‘quvchilar nutqini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Nutqni rivojlantirish shaxsni shakllantirishning zaruriy shartiga aylanadi – nutqni mukammal egallamay turib, insonning intellektual salohiyati rivoj topmaydi.

Nutq o‘stirish boshlang‘ich ta’lim tizimida uzviylik asosida amalga oshiriladi, bir butun o‘qish jarayoniga amaliy yo‘nalish beradi. Bolalarning yosh xususiyatini va saviyasini hisobga olgan holda, ona tili va o‘qish savodxonligidan boshlang‘ich bilim beriladi va shular asosida ularning nutqi boyitiladi.

Nutq madaniyati to‘g‘rilik, aniqlik, tozalik, ifodalilik kabi nutq sifatlarini nazarda tutadi. Nutq madaniyatining birinchi, ko‘proq elementar bosqichi adabiy til me‘yorlarini egallash, ya‘ni til qonunlariga muvofiq so‘zlar, so‘z shakllari yasash, so‘z birikmasi va gap tuzishdir. Nutqning to‘g‘riligi nutq madaniyatining zaruriy, biroq eng oddiy mezonini hisoblanadi. Nutq madaniyati so‘zlovchi ixtiyorida bo‘lgan ayni mazmuni ifodalash usullarining xilma-xilligi bilan belgilanadi. Shuning uchun ham maktabda nutq madaniyati bo‘yicha ish mazmunini belgilashda, metodistlar o‘quvchi nutqining to‘g‘ri bo‘lishiga o‘rgatish, ular tomonidan adabiy til me‘yorlarini egallash ko‘nikmalarini singdirish asosida nutqning kommunikativ sifatleri (aniqligi, tozaligi, mantiqiyliqi, boyligi, ifodaviyligi)ni takomillashtirish, til vositalarini muloqot sharoitlari va mazmuni hisobga olib tanlash haqida fikr yuritadilar. Maktabda o‘quvchilar nutqini o‘stirishga ona tili o‘qitishning asosiy vazifasi deb qaraladi [2; 237-b.].

O‘quvchining fikrlay olishiga erishish juda qiyin jarayon. Tayyorgarlik davrida o‘quvchilarning ayrim so‘zlar ma‘nosini farqlay olmasligi, tovush va

bo'g'inlar ketma-ketligi va miqdorini aniqlay olmasligi (fonematik eshitish yetarlicha rivojlanmaganligi)ni, ilmiy tildan foydalana olmaslik, mavhum tushunchalarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar, diqqatning tarqoqligi (o'rganilayotgan hodisaga e'tiborni jamlay olmaslik)ni bartaraf etishga to'g'ri keladi.

Endigina ish boshlayotgan o'qituvchi ham, tajribali o'qituvchi ham alifbe bilan ish boshlayotib bu qiyinchiliklar oldida ojiz qoladi. Shu sabab ko'pincha bir xil holat kuzatiladi: o'qituvchi bir xil tushunchalarni takrorlab, ishni qiyinlashtiradi. Bir xil tushunchalarning takrorlanishi o'quvchilarni qiziqitirmaydi, har kim o'zi bilan ovora bo'ladi, o'qituvchi qo'ygan vazifalar bir chetda qolib ketadi. O'qituvchi o'quvchilarning o'zini ishlashga majbur qilsa, ishi ancha osonlashadi.

O'qituvchi namunasi jamoa bo'lib talaffuz qilingach, tagiga so'z yozilgan rasmlar ko'rsatiladi, so'zda nechta bo'g'in borligini asoslash talab qilinadi. Keyin esa o'zi talaffuz qilgan so'zdagi bo'g'in miqdorini aniqlash vazifasi topshiriladi.

Ishning oxirgi bosqichida o'quvchilar daftarlariga o'zlari aytgan so'zlarning chizmasini chizadilar. Namunani ko'p bor takrorlash nutq rivojiga ko'maklashadi. Bunday tizimda o'quvchilar o'qituvchiga ko'ra ko'proq ishlaydi.

Urg'u bilan tanishtirish darsida o'quvchilar dastlab namuna asosidagi so'zlarni bo'g'inga ajratadilar.

Chizma bo'yicha bo'g'inlar miqdori, tovush ketma-ketligi va urg'uli bo'g'inlar aniqlangach, o'qituvchi unli tovushlar haqida tasavvur hosil qilish uchun quyidagicha fikrlash namunasini beradi: «A tovushi unli. Chunki, birinchidan, ovoz bilan aytiladi (un-ovoz), ikkinchidan, talaffuzda og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramaydi, uchinchidan, bo'g'in hosil qiladi. Bu tovushni qanchalik baland aytmoqchi bo'lsak, og'zimizni shuncha keng ochamiz».

Shunday qilib, o'quvchi topshiriqni xayolan, o'zi uchun ichki nutq darajasida bajarishga o'rganadi. Ichki nutq o'quvchining berilgan topshiriq bo'yicha fikrni jamlash va oxir-oqibat mustaqil o'qish qobiliyatini shakllantirib, bilishga qiziqishni rivojlantiradi, matnni to'g'ri va ravon o'qishga yordam beradi.

Nutqni o'zlashtirish qonuniyatlaridan biri – so'z ma'nosini o'zlashtirish uchun tafakkur mexanizmlari ishlashi zarurligidir. Boshlang'ich sinflarda o'quvchilar nutqini o'stirish bo'yicha yangicha fikrlashni maktab ta'limining an'anaviy mazmun va metodlari doirasida tarbiyalab bo'lmaydi. Ko'plab zamonaviy metodik adabiyotlarda uzluksiz ta'lim, xususan, boshlang'ich ta'limda mustaqil fikrlash – empirik tafakkur tarbiyasi yuzasidan qizg'in fikr-mulohazalar yuritilmoqda.

Ko'rinadiki, fikrlash faqat tushunchani o'zlashtirish uchun qo'llanmaydi, balki o'quvchilar nutqining grammatik qurilishi takomiliga ham ta'sir etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Safarova R., Musayev U., Musayev P., Yusupova F., Nurjanova R. O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim strategiyasi muammolari va ta’lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo‘llari. – T.: Fan, 2005. – 15-b.
2. Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Bayoz, 2022. – 237-bet.

Инглиз тилида сўз ясалиш соҳасининг тараққиёти хусусида

Ф.Абдурахимова

ФарДУ таянч докторанти

Инглиз тилида сўз ясалиш соҳасини ўрганиш доимо долзарб ҳисобланган. XX асрга келиб эса у кўплаб тилшуносларнинг ўрганиш объектига айланди. Шу туфайли сўз ясалиш соҳасининг тирихий тараққиётини кўриб чиқиш, тилшуносларнинг қарашларини таҳлил этиш орқали, уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ажратиш муҳимдир.

XX асрнинг ярмига келиб, бу соҳани фаол ўрганиш бошланди. Инглиз тилшунослигида сўз ясалишига оид масалалар тўлиқ ёки қисман эътибордан четда қолаётган эди, 1960 йилга келиб эса, ушбу муҳим соҳанинг жонланишини кузатиш мумкин, шунинг учун айрим тадқиқотчилар бу жараённи “соҳанинг тирилиши” ҳам деб юритишган. Масалан, Г.Марчанд “Инглиз тилида сўз ясалишининг категориялари ва типлари” (“The categories and types of present-day English word-formation”)²¹⁸ асарида сўз ясалишида, кўпроқ, аналитик тавсифлаш ёндашувидан фойдаланди. Унинг фикрига кўра, “Сўз ясалиши фаннинг шундай соҳасики, унга кўра тил янги моделларни ўрганеди ва унга асосан, тил янги лексик бирликларни, яъни сўзларни яратади”.²¹⁹ У синхрон ва диахрон ёндашувлар доирасида инглиз тилида сўз ҳосил қилиш жараёнларини тавсифлабгина қолмай, сўз ясалишини ўрганиш ва структуралистик анъаналар соҳасидаги ютуқларга асосланиб, деривацион жараёнларни чуқур таҳлил қилади ва кўплаб мисоллар билан катта миқдордаги эмпирик материалларга асосланиб, ўзига хос назария ишлаб чиқади.²²⁰

Бошқа назариялар пайдо бўлгунча, Марчанднинг “The categories and types of present-day English word-formation” ва Лиизнинг “Grammar of

²¹⁸ Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation. Muncgen: Verlog C.H. Beck. Second edition, 1969. Pp X-XXVII

²¹⁹ Marchand H. кўрсатилган асар 3 б.

²²⁰ Marchand H. кўрсатилган асар. Pp X-XXVII

English Nominalizations”²²¹ ишларида соҳада тизимли тадқиқотлар амалга оширилади. Натижада кейинги ўн йилликда сўз ясаши доирасини кенгрок ёритувчи кўплаб асарлар пайдо бўлади. Сўнги маълумотлар сўз ясаши соҳасини когнитив жараёнлар нуқтаи назаридан тадқиқ қилиш муҳимлигини кўрсатади. Бу эса иккита умумий нуқтаи назардан талқин қилиниши мумкин.

Р.Б.Лииз ўзининг “Инглиз грамматикаси номинализацияси” (The Grammar of English Nominalizations) асарида грамматик жумлаларнинг тўғри шаклланишини таъминлаш учун инглиз грамматикасида талаб қилинадиган қоидаларга батафсил тавсиф беришга ҳаракат қилди. Асар, асосан, синтаксис масалаларига бағишланганлигига қарамасдан, морфологияга эътибор қаратилди, сўз ясашининг бир қатор муаммолари бўйича кўплаб мунозарали масалаларга ечим бўлди ва трансформацион назариянинг ривожланишига ҳам асос солди.²²²

Пеннаненнинг таъкидлашича, трансформацион грамматиканинг бўшлиғи, сўз ясашини кўриб чиқмаслигидадир.²²³ Чунки, янги сўзларни тузиш ва тушуниш қобилияти, янги жумлаларни тузиш ва тушуниш қобилияти каби лингвистик компетенциянинг бир қисмидир.

В.Адамснинг “Замонавий инглиз тилида сўз ясашига кириш” (“An Introduction to English Word-formation”) асарида сўз ясашининг ҳеч қандай янги назарияси қайд этилмаган. Асосан сўз ясаши ҳақидаги маълумотлар таснифи келтирилган. Бу асарда инглиз тилида сўз ясаши жараёни мураккаб тушунча эканлиги далиллар билан асосланган. Унда инглиз тилида деревацион жараёнлар тизимли ва чуқур таҳлил қилинган. Шунингдек сўз ясашининг баъзи бир умумий қоидалари ҳамда синтаксис ва сўз ясашининг фарқли жиҳатларини ҳам ёритади.²²⁴

Тилшуносликда сўз ясаши мақоми борасидаги фикрларнинг хилма-хиллигига қарамасдан, кўплаб тилшунослар сўз ясаши бўлими мавзусида ҳозирги кунга қадар етарлича маълумот берилмаганлигини таъкидлайдилар.²²⁵ Жумладан, инглиз тилшуноси В.Адамс узоқ вақт давомида сўз ясаши мавзуси кўплаб тилшуносларнинг эътиборидан четда қолганлигининг асосий иккита сабабини кўрсатади. Биринчидан, сўзларнинг номлаш воситаси бўлиб ҳизмат қиладиган объектлар ва тушунчаларнинг

²²¹ Lees, R. B. The grammar of English nominalizations [Text] / R. B. Lees. - The Hague: Mouton de Gruyter, 1960. - 322 p.

²²² Lees R.B. The grammar of English nominalizations [Text]/ R.B. Lees- The Hague: Mouton de Guyter, 1960. 113 p.

²²³ Pennanen, E. V. ‘Current Views of Word-Formation’, in *Studies Presented to Tauno F. Mustanoja on the Occasion of his Sixtieth Birthday. Neuphilologische Mitteilungen* 1972, 292-308

²²⁴ Adams, V. An introduction to Modern English word-formation. - Longman, 1973. P 7.

²²⁵ Тюрина, Р. Я. К вопросу о статусе словообразования в современной русистике. Вестник Томского государственного педагогического университета. - 2007. - № 2. - С. 23-26.

экстралингвистик дунёси билан алоқаси. Иккинчидан, унинг тарихий тилшунослик ва тавсифловчи тилшунослик ўртасидаги шубҳали ҳолати.²²⁶

Тил тизимида сўз ясалишининг ўрнини топиш билан боғлиқ ҳолда ва уни кўриб чиқиш мезонларини аниқлаш М.Халле ва Аронофф асарларида пайдо бўлган. М.Ароноффнинг “Генератив грамматикада сўз ясалиши” китобида сўз ясалиши генератив йўналишнинг умумийлаштирилган тарзда кўриб чиқилади, аммо муаллиф синтактик ўзгаришларни ва сўзларнинг ясалиш қоидалари изоморфик эмас. Синтактик ва морфологик қоидалар сингари сиўз ясалишининг грамматик қоидалари мавжуд эмас. Улар бир даражадаги “Х”ни, бошқа даражадаги “Х” эквивалентига айлантормади. Улар “Х” га баъзи фонологик ва семантик хусусиятларни қўшиб, “У” ни яратади. Унинг даражаси “Х” билан бир хил бўлади, лекин унинг эквиваленти бўлмади.²²⁷

Умуман олганда, сўз ясалиши ўзи нима, сўз ясалиши тизими қандай ташкилланган, сўз ясалиши бирликларининг тил сатҳидаги ўрни қанақа, оламнинг лисоний манзарасини ифодалашда сўз ясалишининг ўрни қандай каби саволлар анъанавий ва замонавий дериватология учун хосдир. Ушбу масалалар Ю.С.Азарх, Л.А.Араева, Е.А.Земская, Г.С.Зенков, Е.С.Кубрякова, В.В.Лопатина, И.С.Улуханов, М.Н.Янценецкая²²⁸ каби тилшунос олимларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топган.

Сўзларнинг тузилишига тизимли ёндашув ва когнитив кўринишига мос эмаслигини кўрсатади. Аксинча, бу нуктаи назар ҳам тилдаги қонуниятларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Уларни бир-биридан ажратиб турадиган нарса, бу тилнинг онгда қандай қамраб олинганлиги ва ундан кейинги нарсани асосий тасавурида жараёнларни тавсифлашда терминологияни танлаш ҳисобланади. Когнитив лингвистика кишиларнинг ўзини-ўзи ташкил этувчи табиатини ва уларнинг тилини яқиндан тан олади. Шу ўринда,

²²⁶ Adams, V. 1973. Кўрсатилган асар – Р 6.

²²⁷ Aronoff M. Word Formation in Generative Grammar. London; Cambridge, Mass: The MIT Press, 1981. 56-57p.

²²⁸ Азарх Ю. С. Словообразование и формобразование существительных в истории русского языка. М.: Наука, 1984. 246 с.; Араева Л. А. Словообразовательный тип как семантическая микросистема: суффиксальные субстантивы (на материале русских говоров). Кемерово: Кузбассвузиздат, 1994. 223 с.; Земская Е. А. Словообразование как деятельность. М.: Наука, 1992. 223 с.; Зенков Г. С. Вопросы теории словообразования. Фрунзе: Кн. изд-во, 1969. 162 с.; Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. С. 141-172.; Лопатин В. В., Улуханов И. С. Словообразование // Русская грамматика: в 2-х т. / гл. ред. Н. Ю. Шведова. М.: Наука, 1980. Т. 1. Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. С. 133-452.; Янценецкая М. Н. Семантические вопросы теории словообразования. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1979. 242 с.

генератив структуралистлар нуктаи назаридан инсоннинг институционал тартибида ташқи чегараларни ифодалайди.²²⁹

Инглиз тилининг сўз яшаш тизимида сўзларни яшаш усули ва қўшимчаларнинг грамматик хусусиятлари ўзига хосдир. Бошқа тилларда бўлгани каби инглиз тилида ҳам сўзларнинг таркиби ўзак ва аффиксга бўлинади. Морфемалар: префикслар, аффикслар ва қўшимчалар.

Ҳозирги кунда инглиз тилида сўз яшалишининг уч усули бошқа усулларга нисбатан самаралироқ деб кўрилмоқда. Улар аффиксация (моделли "асос+қўшимча") - *national, tolerant, thankful, democratic*; композиция (моделли "асос+асос") - *newspaper, snowdrop, inkpot, blackboard* (бу усул ёрдамида, асосан, от ва феъл сўз туркумидаги сўзлар ясалади, баъзан сифат, равиш ва олмошлар ҳосил бўлади); конверсия (моделли V (феъл)>N (от)) ёки N (от) >V (феъл)) - *to go > a go, a hand>to hand*. Ушбу сўз яшаш усуллари янги сўз ҳосил қилишда унумли ҳисобланиб, янги сўз яшалишида ўзининг алоҳида хусусиятларига эга. Айнан ушбу усуллар янги сўзлар яшалиши имконини беради. Тилшуносларнинг фикрига кўра, композиция усулида сўз яшаш охириги 10-15 йил ичида долзарб бўлган. Сўзлар яшалишининг қолган усуллари – қисқартириш, деривация ва бошқалар бу мақомга эга бўлмаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Onysko Alexander and Sascha Michel. Unravelling the Cognitive in Word Formation. Cognitive Perspectives on Word Formation. Berlin, New York: de Gruyter, 2010. pp1-25.
2. Азарх Ю. С. Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка. М.: Наука, 1984. 246 с;
3. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. С. 141-172.;
4. Aronoff M. Word Formation in Generative Grammar. London; Cambridge, Mass: The MIT Press, 1981. 56-57p.
5. Тюрина, Р. Я. К вопросу о статусе словообразования в современной русистике. Вестник Томского государственного педагогического университета. - 2007. - № 2. - С. 23-26.
6. Adams, V. An introduction to Modern English word-formation. - Longman, 1973.
7. Lees, R. B. The grammar of English nominalizations [Text] / R. B. Lees. - The Hague: Mouton de Gruyter, 1960. - 322 p.

²²⁹ Onysko Alexander and Sascha Michel. Unravelling the Cognitive in Word Formation. Cognitive Perspectives on Word Formation. Berlin, New York: de Gruyter, 2010. pp1-25.

8. Marchand H. The categories and types of present-day English word-formation. Muncgen: Verlag C.H. Beck. Second edition, 1969.

9. Pennanen, E. V. 'Current Views of Word-Formation', in *Studies Presented to Tauno F. Mustanoja on the Occasion of his Sixtieth Birthday. Neuphilologische Mitteilungen* 1972

BOLALAR, YOSHLAR VA KEKSALAR NUTQINING O'ZIGA XOS JIHATLARI

Farg'ona davlat universiteti magistrantlari

Ergasheva Marhabo, Fotima Mahmudova,

Zulayho Mahmudova

Annotatsiya: Mazkur maqolada nutqning yoshga ko'ra xoslanish belgilari bolalar, yoshlar, keksalarning nutqi misolida ayrim xususiyatlari yoritilgan. Yoshning nutqiy faoliyatga, uning stilistik ahamiyatiga ta'siriga ham to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *nutqiy faoliyat, nutqiy xoslanish, bolalar nutqi, yoshlar nutqi, keksalar nutqi;*

Nutqning funksional va jinsiy xoslanishi bo'lganidek, uning yoshga ko'ra xoslanishi ham kuzatiladi. Kasb va jinsning nutqqa ta'siri qay darajada bo'lsa, yoshning ham nutqqa ta'siri sezilarli darajada bilinadi. Masalan, bola, yosh, keksalar nutqining o'ziga xos jihatlari mavjud. Bularni *nutqning yoshga ko'ra xoslanishi* deb baholashimiz va shu asosida o'rganishimiz mumkin. Bolalar nutqi o'ziga xos erkin va qiziqarliligi bilan ajralib turadi. Chunki bolalarning so'z boyligi u qadar ko'p bo'lmaganligi, talaffuz qoidalarining hali munosib yo'lga qo'yilmaganligi ular nutqining o'ziga xos jihatlardan biridir. Endi tilga kirgan bola nutqida tovushlarni to'liq yoki to'g'ri ayta olmaslik (*m.: "r", "g" tovushlari*), qiyin so'zlar o'rniga okkozional so'zlardan foydalanish (*m.: "nana –non", "papa –issiq" kabi*), ularning nutqida quvlik, erkalik, shaddodlik, o'z hukmini o'tkazish kabi belgilarning borligi uchraydi: *Fahriyor uch yarim yashar.*

- *Adajon, sharim paqillaganini eshitdingizmi?*
- *Eshitdim, o'g'lim.*
- *Qattiq paqilladi-a?*
- *Ha, qattiq paqilladi.*

- *Judayam qattiq paqilladi-a?*
- *Judayam qattiq paqilladi.*
- *Endi boshqa shar obering! (O‘. Hoshimov)*

Badiiy adabiyotda bolalar adabiyoti eng murakkab tur sanaladi. Chunki bolalar yozuvchilari asar yozishda ularning xarakteri, yoshi, so‘zlashish jarayonining alohida belgilari mavjud bo‘lib, yozuvchi ana shu belgilarga amal qilishlari lozim. Mazkur belgilarga amal qilmaslik nutqiy parchaning uslub jihatdan g‘aliz bo‘lishiga olib keladi. Odatda, muallif bola tilidan gapirayotganda, albatta, unga o‘z izohini qo‘shadi: – *Suv keyakmi, amaki? – dedi “r”ni yaxshi aytolmay. – Qanaqa suv? – Miniyay suv.* (O‘. Hoshimov) Yozuvchi bolalar tilidagi qo‘llanilayotgan so‘zlar, iboralarning qo‘llanilishiga e‘tibor beradi: *Yulduz. Uch yosh.*

–*Nima yeysan, Yulduz, nokmi, shokoladmi?*

–*Nokolad!*

Yoshning ulg‘ayib borishi nutqiy ravonlikni va talaffuz jarayonining uzluksiz davom etishini ta‘minlaydi, ammo nutqiy jarayon yosh o‘tishi bilan rivojlanishi bilan birga, aksincha, orqada qolishi yoki xarakter nutqayi nazaridan kamgaplik holatlari yuzaga chiqishi mumkin. Shu aytish mumkinki, kamgaplik yoki xarakterning boshqa xususiyatlari umumiy olganda yoshlar (yoki umuman, nutqning yoshga ko‘ra xoslanishining boshqa tur egalari) nutqiga ta‘sir o‘tkazmaydi, nutqning yoshga ko‘ra xoslanishi umumiy planda tahlil etiladi. Masalan, yoshlar nutqini olaylik. Yoshlar nutqining ham o‘ziga xos tomonlari, alohida belgilar bor, albatta. Yoshlar nutqidagi lug‘aviy birliklarni ishlatilish doirasi jihatidan ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Yoshlar nutqidagi lug‘aviy birliklarning ishlatilish doirasi chegaralanmagan qatlam.

2. Yoshlar nutqidagi lug‘aviy birliklarning ishlatilish doirasi chegaralangan qatlam.

Yoshlar so‘zlashuv nutqining uslubi qisqa va ixchamlikka intiladi. U dialogik shakldagi sodda gaplardan, yig‘iq, qisqargan sintaktik qurilmalardan, so‘z gaplardan tashkil topadi. Morfologik, leksik vositalarning qisqa shaklda talaffuz etilish bilan xarakterlanadi.

“Yoshlar so‘zlashuv nutqi, bir tomondan, keng omma odatlangan nutqiy vositalarga amal qilsa, ikkinchi tomondan, me‘yoriy holga keltirilgan kitobiy, adabiy tildan, sheva xazinalaridan o‘ziga xos formalarni qabul qiladi, turli uslubiy

doiralardagi til vositalarini qayta ishlaydi, jonlantirib, emotsional bo‘yoqdorlikka ega qiladi. Tildagi mavjud leksik-semantik birliklarni o‘ziga moslab, qisqartirib olishi esa, u yoki bu funksional uslublarga taalluqli vositalarning so‘zlashuv va sodda so‘zlashuv variantlarining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi”. [1, 45]

Keksalar nutqini ham shu kabi tahlil qilsa bo‘ladi. Ya’ni ularning nutqida ham qo‘llanish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan lug‘aviy birliklar mavjud. Yosh katta insonlar nutqi bolalar va yoshlar nutqidan farq qilib, shoshqaloqlik, tezblik yoki shu kabi boshqa xarakter xususiyatlari kam kuzatilgani bois ularning nutqlari pand-nasihati, o‘g‘it yo‘sinida bo‘ladi: *Mahallamizda munkillab qolgan chol bo‘lardi. Ko‘klam pallasi choyxonaning kuchala chiqargan tol tagidagi so‘risida maxsi-kalishli oyog‘ini cho‘zib, choy ichib o‘tirar, biz – maktab bolalari o‘qishdan qaytayotib salom bersak, qiroat bilan alik olar edi: –Vo alaykum assalo-o-om! Mullo bo‘ling. Umringizdan Baraka toping! Sizning yuz yoshga chiqqaningizni ko‘rib o‘zim quvonib yuray, bo‘tam!* (O‘. Hoshimov, Daftari hoshiyasidagi bitiklar)

Keksalar nutqida ko‘pincha neologizm yoki olinma so‘zlar uchraydi, ammo ko‘pincha bu kabi birliklarning buzib talaffuz qilinishi kuzatiladi: – *To‘ydan oldin cholingiz bilan necha marta svidaniyaga borgansiz, buvi? – “Svidanang”ni boshimga uramanmi? – dedi kampir beozor koyib. – El qatori sovchi qo‘ygan.* (O‘. Hoshimov, Daftari hoshiyasidagi bitiklar)

Keksalar nutqida undalma ko‘p uchraydi. O‘zidan kichik bo‘lgan notanish kishilarga nisbatan “*bolam*”, “*bo‘tam*”, “*qizim*”, “*o‘g‘lim*” kabi undalmalardan ko‘p foydalanadilar: – *Ellik kilo, bolam, – dehqon. – Har qalay tortib ko‘rsakmikin? – dedi xaridor ikkilanibroq. – Bemalol, bolam, bemalol! – Dehqon rasta tomonga ishora qildi.* (O‘. Hoshimov, Daftari hoshiyasidagi bitiklar)

Er-xotin o‘zaro muloqot jarayonida bir-biriga nisbatan “*dadasi*”, “*onasi*” undalmasini qo‘llaydi, ammo keksalar nutqida bu undalma “*chol*”, “*kampir*” undalmasiga almashadi yoki erkak kishilar ko‘pincha xotining ismi bilan murojaat qiladilar: – *Tuzukmisan, Habiba? – degan ovoz eshitildi. Cholning qulog‘i og‘irroq shekilli, shang‘illab gapirardi. – Qaymoq obkeldim. Tirmizingda joy bormi? Issiqqina ichib olaqol, Habiba?* (O‘. Hoshimov, Daftari hoshiyasidagi bitiklar)

Ko‘pincha katta yoshli insonlar o‘zidan kichiklarga buyruq, tanbeh yo‘sinida gapiradilar: *Said Ahmad aka uzoqdan meni koyib kelaverdi. – Senga qachon aql kiradi, a? Yangilik yarataman deb, har baloni o‘ylab topaverasanmi?* (O‘. Hoshimov, Daftari hoshiyasidagi bitiklar)

Nutqning yuqoridagi kabi yoshga ko'ra xoslanishining stilistik tomonlarini o'rganish, tadqiq etish lozim. Mazkur uch xoslanish ning o'ziga xos tomonlari, ular nutqining farqli va o'xshash belgilari, sotsiopragmatik xususiyatlari, stilistik imkoniyatlarini o'rganish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmonov H. O'zbek adabiy tilining stilistik normalari . O'zbek tili nutq madaniyatiga oid masalalar. –T., 1973.
2. Azizova N. Yoshlar nutqining lingvomadaniy va sotsiopragmatik xususiyatlari. Magistrlik dissertatsiyasi. – Qarshi, 2013.

TOHIR MALIK ASARLARIDA QO'LLANGAN LAQABLARNING SOTSIOPRAGMATIK TADQIQI

**Yuldosheva Mashhura Zokirjon qizi,
NamDU doktoranti**

Badiiy adabiyot tili jamiyat hayotini o'zida aks ettiruvchi oynadir. Tilimidagi barcha leksik, semantik, uslubiy, grammatik va sintaktik birliklar jilosi badiiy asarlarda namoyon bo'ladi. Shu sababli badiiy adabiyot tilini o'rganish, tahlil qilish yozuvchining dunyoqarashi, so'z qo'llay olish mahorati, adabiy va noadabiy vositalardan qay yo'sinda foydalanishi jihatdan alohida tadqiq etishni talab etadi. Badiiy adabiyot tili inson hayoti bilan bog'liq bo'lgan o'ta murakkab jarayonlarni aks ettiruvchi manba sifati inson tiliga bog'liq bo'lgan barcha vositalarni o'z ichiga oladi.

Tilimizda shunday leksemalar mavjudki, individual shaxs yoki predmednigina ifodalab, nomlab keladi. Biz ularni atoqli otlar, onimlar, deb ataymiz. Onomastik birliklar, ya'ni atoqli otlar o'zi nomlayotgan predmet yoki obyektiga ko'ra farqlanadi (antroponimlar, toponimlar, zoonimlar, gidronimlar, tiponimlar va b.) Bularning kattagina qismini kishilarga qo'yiluvchi maxsus nomlar tashkil etadi. Ular tilda antroponimlar deb ataladi. O'zbek tilida atoqli otlarni ilk bora E. Begmatov tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, u antroponimlar maxsus tadqiqotlarida tubandagi turlarga ajratiladi:

1) ismlar; 2) laqablar; 3) taxalluslar; 4) familiyalar; 5) poronomik nomlar va boshqa kishini atashning boshqa xil va usullari kiradi.²³⁰

Badiiy asarda so'z qo'llash bobida laqablar alohida ahamiyat kasb etadi. Laqablar antroponimlarning bir qismi bo'lib, o'ziga xos nomastik birliklardan. Laqablar -boshqalarning shaxsga nisbatan o'ziga xos qarashlarini hamda bu odam

²³⁰ Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan. 1972. b.5

o'zini qanday tasavvur qilishini aks ettiradi. Laqablar ko'pincha boshqa odamning munosabati yoki xattit-harakatiga nisbatan yoqtirmasligini, uni masxara qilish yoki, aksincha, o'zini boshqalardan o'zini ajralib turishi uchun ham o'zi tomonidan o'ylab topilgan bo'lib, atrofdagilar uni shu nom atashlari uchun qo'llanadi. Izohli lug'atda laqab leksema quyidagicha izohlangan: arabcha, biror xususiyatiga ko'ra kishiga hazil qilib yoki masxaralab qo'yilgan nomi, taxallus, familiya²³¹.

Laqablarning yuziga kelishiga turli sotsial sabablar ham mavjudki, bu esa ularni sotsiopragmatik aspektda o'rganishni talab etadi. Sotsiopragmatika pragmatikaning bir bo'limi bo'lib, socio - + pragmatics, ya'ni ijtimoiy pragmatika bo'lib, u tildan foydalanishning ijtimoiy jihatlariga alohida e'ibor beradi. U hokimiyat, maqom, jins va madaniyat kabi ijtimoiy omillar tildan qanday foydalanish va talqin qilishga qanday ta'sir qilishini o'rganadi, ijtimoiy o'ziga xosliklarni yetkazish uchun tildan qanday foydalanishiga qaraydi. Misol uchun. Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romanida zebining otasi – Razzoq so'fi o'z xotini "fitna" deb ataydi: - Nimaga indamaysan, hay fitna? Nima bo'ldi senga? – dedi so'fi. Yana makur asarda Miryoqub obraziga "epaqa" laqabini har ishni eplagani uchun berilgan bo'lib, laqab oluvchining xarakteriga qarab nomlangan.²³² Yana bir tadqiqotda aynan "Fitna" laqabli obraz – Qurvovbibining nomlanishi uning ijtimoiy muhit bilan bog'langan holda shakllanganligini va o'ziga xos sotsiopragmatik vazifa bajarganini ko'ramiz:

1. So'figa achchiq qilib bo'lsami, yo o'zining yaratilish zamirida shu narsasi bormi, har qalay, fitnalikdan, ya'ni makr va firibdan holi emas. Erining xotin-xalaj oldida gapirmaganiga uncha xaf bo'lmasa ham, lekin o'zining halol xotini oldida gapirmaganiga kuyunadi va shu kuyish orqada firib yo'li bilan so'fini gapirtiradi...
2. Chinakam, bechora Qurvovbibini kiyim-kechak, ayniqsa, yolg'iz qizining sepi xususida ko'p tashvish tortadi... so'figa xarxasha qiladi. (ya'ni fitna qo'zg'aydi)²³³

Badiiy asarlarda qahramonlarning nominativ qatorlari muallifning o'z dunyosining individual suratini, sujet xususiyatlarini hisobga olgan holda, obrazlar tizimini kontseptual tushunishga muvofiq tuziladi. Bunda laqablar nafaqat sof nominativ xarakterdagi ma'lumotlarni (qahramonning ma'lum bir jinsga mansubligini), balki ijro etilgan ijtimoiy rollar spektridagi xarakterni, asarning

²³¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. www.ziyouz.com I tom.b.306

²³² N. Xalilova. Qo'qon xonligiga doir mashhur kishilarning laqablari. – Tafakkur manzili. 2022-avgust. www.reandpub.uz

²³³ M. Ahmedova, M. Oxunova. "Kecha va kunduz" romani qahramonlarining ta'riflarini qo'llashda ijodkor mahorati va qo'llangan antroponimlar ahamiyati. - Academic research in educational Science. Volume 3. Issue 5. 2022. B.412

boshqa qahramonlari bilan shaxslararo munosabatlarini ham ochib beradi.²³⁴ Nominativ qator deganda badiiy asar matnida bir personajni aniqlash uchun qo'llaniladigan turli shakl, variant va sutrukturaviy modellarda ifodalangan birliklar majmuyini tushunamiz.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida o'zining fantastik, dedektiv va didaktik asarlari bilan kitobxonlar ko'nglidan joy olgan Tohir Malik ham o'z asarlarida juda ko'p obrazlarni ikkinchi nom bilan atagan. O'z dunyoqarashi, go'yasi va estetikasini shu nom (laqablar) bilan ifodalagan. Adib qalamiga mansub "Shaytanat" asarida qo'llangan Chuvrindi va Murda, Surbet laqablari I. Bahramovning ilmiy maqolasida tahlil etilgan uchun biz bu nomga alohida to'xtalib o'tirmaymiz.²³⁵

1. **Maks** – Suhrob uning asl ismini bilmaydi. Rajab "Maks" deb tanishtirganda "nima uchun Maks?" deb ham o'ylab o'ylab ko'rmagan. Bu laqabning o'g'rilar hayotidan hikoya qiluvchi film qahramoniga taqlidan qo'yilgani esa mutaloqa qiziqitirmagandi. Uning uchun eng muhim mavzu – xumor jazavasiga bu yigit davo topib bera oladi. Rajabning gapiga ko'ra eng arzon "dorini" faqat maksdan olish mumkin. (21-bet)²³⁶ Ushbu laqabning nomlanishi ijtimoiy omillar sabab shakllangan, ya'ni tomoshabinlar orasida ommalashgan, tanilgan o'g'rilar to'dasiga mansub bo'lgan kino qahramonining nomiga bog'langan. Badiiy asardagi obrazning belgi, xarakter, ijtimoiy faoliyati Maks bilan sotsiopragsmatik o'xshashliklar nuqtayi nazaridan birlashgan.

2. **Alkash** – ...mahalladagi tanishlarim bilan gaplashdim, ko'pchilik yarim hazil, yarim chin ohangida Suhrobgga "alkash" degan laqab qo'yib olibdi. "Qurug'idan tortib tursa kerak" degan gumon ham bor...Unda Suhrob alkash bilan Samiyevning yaqinligini o'rganishga ruxsat bering. (58-bet) Bu laqab Suhrob obrazining ijtimoiy xatti-harakatlari – spirtli ichimliklarning juda ko'p iste'mol qilishi, undan ham yomon ishlarni ham qilishi gumon ham qilinishi assosida, mahalladoshlar – jamoa tomonidan qo'yilgan va obrazga nisbatan yon-atrofdagilarning salbiy munosabatda ekanligini, bu odat ularga yoqmasligiga ishora qilingan.

3. **Olg'irtoy** - asl ismi Shuhrat. Bolaligida hamma olg'irtoy derdi. Koziga nima yaxshi ko'rinsa, ilib ketaverardi. Qorni och bo'lsa, somsa yeb turgan bolaning qo'lidan yulib olaverardi. Ayniqsa, qalamga o'ch edi. Cho'ntakda bir uchi chiqib tursa bo'ldi, ilib olganini sezmay ham qolar edik. Kim stol ustida unutgan bo'lsa,

²³⁴ О.В. Шеверина. Структурная организация и социопрагматический потенциал номинационного ряда В.П. Астафьев и Г. Бёлль: общее и особенное. - Вестник РУДН, серия «Вопросы образования»: языки и профессии. 2016 год. № 2. Б. 105.

²³⁵ I. Bahramova. Tohir malikning "Shaytanat" asarida laqablarning qo'llanishi. – Fan, ta'lim, madaniyat va innovatsiya. 2022. 2-son.

²³⁶ Tohir Malik. Eng kichik jinoyat, qissa. www.ziyouz.com B.58.

bir nafasda yoqolardi. Keyin bu qalamlarni ko'krak cho'ntagiga qator terib, kerilib yuraverardi. (67-bet) "O'zbek tilining izohli lug'ati" da 1. Ovni yaxshi oladigan. Olg'ir it. 2. (ko'chma) Haqqini ketkizmaydigan; olag'on.

3. (salbiy) Birovning, jamoat yoki davlatning pulini, mol-mulkini yulib, talab oluvchi; yulgich. Olg'ir odam. Bu olg'irlar ham mehnatkashlarning hamyoniga chovut solyapti, deya izohlangan.²³⁷ – toy esa erkalash- kichraytirish qo'shimchasi bo'lsa-da, bu o'rinda u kinoya, piching ma'nolarini ifodalagan. Izohlardan ko'rinib turibdiki, bu laqabning paydo bo'lishi obrazning salbiy xatti-harakatlari bilan bog'liq ekan. Qahramon birovlarining mulki, shaxsiy buyumlariga so'rab o'tirmay, iltifotsiz chang solishni o'ziga ijtimoiy odat qilib olgan, natijada shu laqabga ega bo'lgan.

4. **Shurik** (Olg'irtoy) - ... Shurik senmisan?..Obbo,Shurig-e, tanimabman-a? Pogonlar zo'r-ku? Militsiya akademiyasiga kirganingni eshituvdim...(59-, 60-bet)²³⁸ Asl ismi Shuhrat bo'lib, bu laqabning shakllanishi fonetik jihatdan o'xshashlik asosida moslashtirilgan, shakllantirilgan.

5. **Piyon qori** - — A? — Akbar qo'lidagi qadahni stolga qo'yib, yuziga fotiha tortdi. — Buni qara, xabarsiz ekanmiz. — U shunday deb, qo'lini qovushtirdi-da, qiroat bilan qur'on o'qiy boshladi. Jahongir o'rnidan turib oshxona tomonga yurdi. «Qariganda ham esini yig'ib olmabdi», deb o'yladi. Akbar yigit chog'larida ham shunday edi. Ichib, kayfi oshganda chala yarim o'rganib olgan qur'onni bor ovozi bilan duch kelgan yerda o'qir, keyin odamiylik haqidami, tuproqni ulug'lash haqidami, hurmat yoinki burch haqidami nasihat qilar, o'tirganlarni farosatsizlikda ayblardi. Shuning uchun Jahongir «piyon qori» laqabini olgan tog'avachchasi ishtirok etuvchi ziyofatlarga iloji boricha yaqinlashmasdi. (19-bet)²³⁹ Piyon ruscha - mast, kayfi bor. Ya'ni Ichimlikdan kayfi oshgan, mast bo'lgan ma'nolarini beradi.²⁴⁰

so'zi esa arabchada o'quvchi, ya'ni Qur'onni qiroat bilan o'qiy oladigan kishi ma'nosini beradi. ²⁴¹ Demak, bu laqab semantik jihatdan bir-birini inkor qiluvchi va zidlanuvchi ikki leksemaning birikuvidan hosil bo'lgan. Obrazning ikki ijtimoiy vazifani bajarayotganligi – ham alkash, aroqni ko'p ichadi, ham xushiga kelganda mast bo'lib olib Qur'on o'qiydi – ko'rishimiz mumkin. Demak, bu laqab ham sotsipragmatik omillar asosida nomlangan.

Badiiy asarlarda laqablar turli maqsadlarda kishi nomiga qo'shib ishlatilishi yoki laqabning o'zi ishlatilishi mumkin. Badiiy asarda ham qahramonlarga nom tanlash birmuncha mulohaza talab etadi va asarlarda qahramon ismi asarda

²³⁷ O'zbek tilining izohli lug'ati. www.ziyouz.com. III jild.B.121

²³⁸ Aynan shu asar B. 58, 67, 59-60.

²³⁹ Tohir Malik. Falak, qissa. www.ziyouz.com B.19.

²⁴⁰ O'zbek tilining izohli lug'ati. www.ziyouz.com 1981. III jild.B.256

²⁴¹ O'zbek tilining izohli lug'ati. 1981. www.ziyouz.com VII jild.B.342.

ifodalangan g'oyani ochib berishga xizmat qilib, ayrim ismlar (laqablar) yozuvchining badiiy-estetik qarashlarini jamlagan bo'ladi.²⁴² Demak, laqablar leksik birlik bo'lib, ular ham "ijtimoiy parametr" (ijtimoiy holati, ijtimoiy roli, yashash joyi, maqomi, mavqeyi, faoliyati, xatti-harakati, yosh belgilari) asosida ham nomlanishini, bundan tashqari laqablar jamoa tomonidan emas, balki bir kishi tomonidan ham qo'yishilishi mumkin ekanligi tahlil qildik. Keyingi ilmiy tadqiqotlarimizda shu mavzu yuzasidan tahlillar olib boramiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Begmatov E. Nomlar va odamlar. – Toshkent: Fan. 1972. b.5
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. wwwziyouz.com I tom.b.306, 256, 342
3. N. Xalilova. Qo'qon xonligiga doir mashhur kishilarning laqablari. – Tafakkur manzili. 2022-avgust. www.reandpub.uz
4. M. Ahmedova, M. Oxunova. "Kecha va kunduz" romani qahramonlarining ta'riflarini qo'llashda ijodkor mahorati va qo'llangan antroponimlar ahamiyati. - Academic research in educational Science. Volume 3. Issue 5. 2022. B.412
5. O.B. Шеверинова. Структурная организация и социопрагматический потенциал номинационного ряда В.П. Астафьев и г. Бёлль: общее и особенное. - Вестник РУДН, серия «Вопросы образования»: языки и профессии. 2016 год. № 2. Б. 105.
6. I. Bahramova. Tohir malikning "Shaytanat" asarida laqablarning qo'llanishi. – Fan, ta'lim, madaniyat va innovatsiya. 2022. 2-son.
7. Tohir Malik. Eng kichik jinoyat, qissa. wwwziyouz.com B.58.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. wwwziyouz.com. III jild.B.121
10. Tohir Malik. Falak, qissa. wwwziyouz.com B.19.
11. S. Muqimova, D. Narimova. Badiiy asarlarda qo'llangan laqablarning lingvopoetik xususiyatlari. Ilm sarchashmalari. – 2019. B.123

АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ ЛИНГВОПОЭТИКИ

Аджеминова Э.Р., преподаватель Ферганского государственного университета, научный руководитель

Хошимов Х.О., студент филологического факультета Ферганского государственного университета

Термин «лингвистическая поэтика» появился в 1960-х годах в связи с растущим интересом к изучению языка художественной литературы. Однако разные ученые понимают этот термин по-разному. Например, В.В. Виноградов отождествляет этот термин с лингвистической наукой о

²⁴² S. Muqimova, D. Narimova. Badiiy asarlarda qo'llangan laqablarning lingvopoetik xususiyatlari. Ilm sarchashmalari. – 2019. B.123

художественной литературе, а В.П. Григорьев относит его к стилистической или структурной поэтике художественной литературы.

Задачей лингвопоэтических исследований, по мнению В.В. Виноградова, является изучение эстетической функции языковых единиц в словесных произведениях художественной литературы [2, с.19].

Поскольку произведения, темы, образы и мировоззрение автора выражаются через язык, их необходимо выявлять через анализ языка художественной литературы. А полное и адекватное понимание литературных произведений возможно только при гармоничном взаимодействии трех смежных дисциплин: истории, литературоведения и лингвистики.

В.В. Виноградов выдвинул тезис о том, что язык следует изучать в двух взаимосвязанных и взаимодействующих контекстах: язык национальной литературы и ее стиль и язык романа и его жанр или стиль: "Изучение языка литературных произведений должно быть и социолингвистикой, и литературной стилистикой [6, с.62] . Должно быть и то, и другое". Он выделяет два пути изучения художественного языка. Первый - это анализ и понимание языка или литературного произведения в целом, а второй - эстетическое и стилистическое изучение компонентов языка или литературного произведения - от самых основных элементов, а именно звуков и фонем, которые преобразуются в слова и фразы в соответствии с действующими правилами и нормами.

Лингвистика находится в тесной связи с художественной литературой. Потому что язык как средство общения - это не только простая система знаков, несущих определенную информацию, но и мощный инструмент воздействия на слушателя [3, с.44]. Первая функция языка - объект изучения традиционной и системно - структурной лингвистики, вторая функция - объект изучения лингвопоэтики. Лингвопоэтика - это сокращенная форма лингвистической поэтики, описывающая совокупность языковых единиц (фонетических, морфемных, лексических и др.), используемых в художественных произведениях.) изучает художественно-эстетические функции, коннотативную функцию языка. Другими словами, лингвопоэтика - это раздел лингвистики, изучающий художественную речь. Художественная речь считается выразительным средством художественной литературы.

Область лингвопоэтики в языкознании характеризуется своими актуальными задачами, проблемами и научно - теоретической программой исследований. В частности, одной из основных задач современного узбекского языкознания является наблюдение и изучение литературных произведений и зрелых образцов искусства с точки зрения их

лингвопоэтических характеристик и проведение последовательных анализов, интерпретаций и оценок в этом направлении [7, с.11]. Лингвопоэтика изучает художественно-эстетические функции языковых единиц, используемых в произведениях художественной литературы.

Художественная речь — понятие широкое, а язык художественного произведения — одно из его проявлений. Она охватывает художественно-эстетические функции всех уровневых единиц языковой системы. По этой причине лингвопоэтика включает следующие направления:

- поэтические фонетико-художественные элементы: звуковые изменения, ударение;
- поэтическая лексикология - омонимы, синонимы, словосочетания или ограниченная лексика, собственные и приобретенные слова в языке произведения;
- включает поэтическую морфемику, морфологию и словообразование. Анализ каждого аффикса, используемого в тексте произведения, проводится как исторически, описательно, так и сравнительно.
- поэтическая семантика - в этом анализе главное место занимают смысловые аспекты слов, средства, обеспечивающие своеобразие стиля (атрибут, сравнение, преувеличение).

Если проанализировать конкретный художественный текст на основе вышеперечисленных принципов [2, с.15], то его смысл будет полностью объяснен. Лингвистический анализ относится не только к одному лингвистическому уровню, но и ко всем уровням. Лингвистический анализ относится к уровню, на котором анализируется фиктивный текст. Язык художественных произведений - сложное и уникальное явление. Лингвопоэтический анализ является более эффективным способом его стилистического изучения. При лингвопоэтическом анализе художественных текстов основным принципом является объединение формы и содержания. Лингвопоэтический анализ, основанный на этих общих принципах, четко выявит сущность художественного текста как эстетического целого.

Использованная литература:

1. Аджеминова, Э. Р. Перевод и двуязычие при обучении русскому языку. ББК 81.2- 5 Т 307, 221.
2. Adzheminova, E. R. (2022). Phraseological Units of Culinary Vocabulary. *Miasto Przyszłości*, 29, 82-83.
3. Аджеминова, Э. Р. (2021). Семантика фразеологических единиц как средства образности культурных ценностей.«.

4. Аджеминова, Э. Р. (2022). ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С УНИКАЛЬНОЙ ВНУТРЕННЕЙ ФОРМОЙ В РУССКИХ И ФРАНЦУЗСКИХ ГОВОРАХ. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, 1(1A), 173-175.
5. Аджемдинова Э. Р., Джагаспанян Р. Н., Исмаилов Р. С. ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ И ОБРАЗНЫЙ СТРОЙ ЯЗЫКА // *PEDAGOGICAL SCIENCES AND TEACHING METHODS*. – 2022. – Т. 2. – №. 18. – С. 121-125.
6. Виноградов В.В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. - М., 1976.
7. В.Я. Задорнова, Слово в художественном тексте МАКС Пресс, 2005. ó Вып. 29. ó 160 с. ISBN 5-317-01330-5
8. Юлдашев М. Лингвопоэтика художественного текста. Ташкент // Издательство «Фан».2008

MUNDARIJA

<i>N.Maxmudova.</i> O‘zbek va ingliz tillaridagi ornitonimlarning ramziy ma’nolari xususida.....	3
<i>B.Kimsanboyeva.</i> Kvantitativlikning topishmoqlarda izohlanishi.....	5
<i>N.Maxmudova.</i> O‘zbek va ingliz tillaridagi ornitonimlarning nasriy matnlarda qo‘llanilishi.....	8
<i>M.Xalilova.</i> Matn lingvistikasi va kognitiv tilshunoslik tasviriy mikromatnlarning qo‘llanilishi xususida.....	10
<i>Э.Ўринбоева.</i> Қарама-қарши муносабатли аффиксал морфемалар таҳлилига доир.....	13
<i>O.Abbozov.</i> Toponimlarning leksik-semantik jihatdan o‘rganilishi.....	17
<i>A.Shodiyeva.</i> Rasmiy uslubning ilmiy talqini.....	20
<i>A.Tursunov.</i> Farg‘ona viloyati etnotoponimlari tarkibida uchrovchi etnonimik indikatorlar.....	22
<i>Sh.Ganiyeva, M.Dadajonova.</i> Xalq topishmoqlari va iboralar.....	26
<i>H.Iminjonova.</i> Abduhamid nurmonov gapning bosh bo‘laklari haqida.....	28
<i>A.Mahmudjonova.</i> Savdo-sotiq tizimida neyning muammosi va uning lingvosemiotik xususiyatlari.....	30
<i>S.Habibullayeva.</i> Isajon sulton hikoyalarida sintaktik figuralarning qo‘llanilishi.....	34
<i>D.Qodirova.</i> Erkin vohidov she’rlarida qo‘llangan omonimlarning tarixiy-uslubiy xususiyatlari.....	36
<i>Sh.Ganiyeva.</i> Kesim pozitsiyasidagi frazeologik birliklarning lokal valentligi haqida.....	39
<i>O.Xolmatova.</i> Kognitiv metafora lingvistik ong vositasi.....	41
<i>M.Yuldasheva, N.Yuldasheva.</i> Nutq madaniyati va uslubiyati, uni rivojlantish usullari.....	43
<i>D.Qo‘ldasheva.</i> Furqat g‘azallarining leksik-semantik xususiyatlariga doir	47
<i>F.Musayeva.</i> Makon tushunchasi va uning falsafada o‘rganilishi.....	49
<i>X.Aripova.</i> Zamonaviy matbuot tili va uning xususiyatlari.....	52
<i>Sh.Abdiloyev.</i> Birliklarda tillararo frazeologik ekvivalentlarning ifodalanishi.....	53
<i>O.Turdaliyev.</i> “Guliston”dagi arabiy o‘zlashmalar bilan yasalgan qo‘shma fe’llar xususida.....	56
<i>Sh. Aripova.</i> Nemis xalqidagi nikohdan oldin o‘tkaziladigan marosim nomlarining lingvokulturologik xususiyatlari.....	58
<i>G.Zaynutdinova.</i> Badiiy asar – lingvopoetik tadqiqot obyekti.....	60
<i>R.I.Solijew, U.Homidowa.</i> Bedeutung und gebrauch des reflexivpronomens.....	62
<i>S.Botirova.</i> Pedagogikada nutqiy kommunikatsiyaning shakllari.....	65
<i>R.Solijew, S. Abdushaliliowa.</i> Der gebrauch des partikels im	

deutschen.....	69
<i>G.Turdiyeva.</i> His-hayajonni ifodalovchi til birliklarning semantik tasnifi....	71
<i>M.Kosimova.</i> Ingliz tilida rasmiy xatlarning leksik xususiyatlari.....	73
<i>K.Mamadiyorova.</i> Poetonimlarning lingvopoetik tadqiqi xususida.....	75
<i>S.Yusupova, M.Axunova.</i> Lingvokulturologiyada hurmat kategoriyasi.....	78
<i>D.Ganiyeva, M.Karimova.</i> Language is an anthropocentric paradigm in linguistics.....	81
<i>Sh. Mo‘minov, S.Madaminova.</i> Mashhurlar faoliyatida hozirjavoblik.....	83
<i>N.Nuriddinova.</i> Ergonimlarning vazifalari xususida.....	86
<i>Э.Ўринбоева.</i> -лар аффикси таҳлилига доир.....	88
<i>G.Ikromova.</i> Remarka – dramatik matnning muhim elementi sifatida.....	92
<i>D.Madazizova, S.Nabijonov.</i> Diskurs va diskurs tahliliga bir nazar.....	94
<i>X.Xashimova.</i> Ensiklopedik lug‘atlarda sohalararo terminlarning tavsiflanish tamoyillari haqida.....	95
<i>Г.Анарбекова, Г.Куканова.</i> Тілдің қоғамдық қызметі мен мәні.....	99
<i>M.Shukurova.</i> “Ayol” konseptosferasida “ona” tushunchasining badiiy talqinlari.....	100
<i>У.Бйкабилов, Д.Абдумуминова.</i> Грамматикалық талдау әдісі арқылы ана тілін оқытудың тиімділіктері.....	103
<i>З.Каримова.</i> Экстралингвистическое содержание представлений о родине в русской культуре.....	108
<i>D.Toshboeva.</i> Do‘ppichilik terminlari hosil qiluvchi – do‘z qo‘shimchasi xususida.....	111
<i>U.Umurzakova.</i> T.Murod asarlaridagi lingvokulturologik xususiyatli metaforalar.....	114
<i>H.Sotvaldieva, F.Umurzakova.</i> Prepositions and their importance in english	116
<i>H.Hamroyeva, H.Shodiyeva.</i> O‘zbek bolalar folklor raqslarining lingvomadaniy jihatlari.....	118
<i>O.Husanxo jayev.</i> Xorijiy tillardan o‘zlashgan pedagogik terminlarning lingvistik tahlili.....	120
<i>M.Usmanova, Sh. Karimova.</i> Mirzoolim Mushrifning “Qo‘qon xonligi tarixi” asarida qo‘shma otlar qo‘llanilishi va semantikasi.....	123
<i>O.Yusupova.</i> Mifologik dunyoqarashning shakllanishi va uning tilda namoyon bo‘lishi masalalari.....	126
<i>N.Ohunova.</i> Issues of antropocentric study of modern linguistics.....	129
<i>Sh.Karimova.</i> Developing a research question.....	132
<i>A.Qurbonov.</i> Olfaktor paradigmaning lisoniy ifodasi.....	134
<i>R.Axrorova, M.Jo‘rayeva.</i> «Yosh» tushunchasi lingvistik tadqiqotlarda.....	138
<i>G.Uzakova.</i> Konsept tushunchasi va uning lingvokognitiv va lingvokulturologik xususiyatlari.....	141
<i>U.Yokubbayeva.</i> Jarayon ifodalovchi leksik birliklarning semantik takomili	

xususida	143
<i>A.Mamarasulov.</i> Nemis tilida “der mond”-“oy” leksemasining iboralarda anglatgan ma’nolari va o‘zbek tilidagi ekvivalentlari.....	145
<i>Y.Shuxratova.</i> O‘zbek tilshunosligida o‘xshatishlarning o‘rganilishi.....	147
<i>A.Yuldashev.</i> So‘zning badiiy talqini haqida so‘z.....	149
<i>Д.Убайдуллаева.</i> Инглиз ва ўзбек тилларида шарт концептуал семантикасининг синкретик табиати	152
<i>Z.Ubaydullayeva.</i> Zamonaviy muloqot tili – “emotikonlar” lisoniy tahlili.....	154
<i>G.Isomova.</i> Rang bildiruvchi milliy-madaniy birliklar.....	158
<i>С.Юлдашева, Э.Мадаминов.</i> Типологическое сопоставление межъязыковых контрастов русского и узбУсмоноваекского языков.....	161
<i>М.Ахророва, И.Расулова.</i> Организация развития у младших школьников понимания художественного текста.....	165
<i>L.Suvonqulova.</i> “Alpomish” dostonida “bosh” leksemasi bilan shakllangan frazeologizmlar.....	167
<i>G.Jo‘raboyeva, D.Rahmataliyeva.</i> O‘zbek va ingliz tillarida ot so‘z turkumi haqida.....	170
<i>Sh.Bahodirova.</i> abdulla qodiriy kichik asarlaridagi lakunar birliklar.....	172
<i>E.Rajabov, N.Qiyomova.</i> O‘zbek va ingliz xalq iboralarida “oila” konseptining ifodalanishi.....	174
<i>Г.Таумматова.</i> Стратегии создания учебных материалов в предметно-языковом интегрированном обучении (clil).....	178
<i>Sh.Nuritdinova, D.Madazimov.</i> Boshlang‘ich bosqich talabalarining grammatik malakalarini o‘stirish usullari.....	181
<i>D.Ismoilova.</i> The semantic microfield of “murder” in english language.....	184
<i>A.Muhammadov.</i> Jamlikning kontekstual ifodalanishi.....	186
<i>M.Qurbonova.</i> Okkazional so‘zlarning nominativ vazifasi.....	187
<i>M.Asqarova.</i> Jahon va o‘zbek tilshunosligida lingvokulturologik tadqiqotlar xususida.....	190
<i>Z.Rahimova.</i> Jargonlarning lingvopoetik qimmati.....	193
<i>M.Chorshanbiyev.</i> Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning “hadis va hayot” asarida sinonim so‘zlarning qo‘llanilish imkoniyati.....	197
<i>Н.Гончарова.</i> Совершенствование культуры речи и коммуникативного поведения студентов-инофонов на современном этапе бучения.....	200
<i>В.То‘rayeva.</i> Tohir Malik asarlarining lingvistik tahlili.....	202
<i>Э.Аджеминова, Ш.Ахунова.</i> Особенности изолирующих языков.....	204
<i>E.Adzheminova.</i> Phraseological imagination and features of its occasional transformation.....	207
<i>А.Мухаметшина.</i> Национальны блюда китайского и тюркских народов как	

отражение национального сознания.....	209
<i>V.Giyosova.</i> O'zbek tilida murojaat shakllarining fonatsion vositalar bilan ifodalanishi.....	211
<i>C.Юлдашева.</i> Основные виды и типы отношений лексических единиц в лексико-семантической системе языка.....	213
<i>Л.Половина.</i> Работа над эпитетом при обучении стилистике русского языка.....	216
<i>А.Рашидов.</i> Риторика и ее связь с ораторским искусством.....	219
<i>З.Мирзаюнусова.</i> Культура речи и культура языка, их различия и взаимодействия	223
<i>R.Odiljonova.</i> Bag'dod shevasiga oid fonetik xususiyatlar to'g'risida.....	226
<i>Д.Пирматова.</i> Омон Мухтор асарларида қўлланган ундалмалар хусусида.....	228
<i>Н.Намроева, Z.O'roqov, Sh.Qodirov.</i> Botir Ergashev she'riyatida yurt tasvirining in'ikosi.....	231
<i>D.Pirmatova.</i> Terminlarning o'ziga xos stilistik xususiyatlari.....	233
<i>D.Abdurahimova.</i> "Boburnoma " asarida qo'llangan maqollarning lingvopoetik tahlili.....	236
<i>Л.Ахмедшина.</i> Проблема исследования концептосферы.....	238
<i>Н.Намроева, F.Davronova, M.Yakubjanov.</i> "Avesto"da til va nutq odobi talqini.....	240
<i>Н.Намроева, P.Ҳожиев, Ж.Мирсолиев.</i> Minhojiddin Mirzoning "Andijon polkasi" she'rining lingvodidaktik xususiyatlari.....	242
<i>S.Tohirjonova, R.Mamasoliyeva.</i> Bobur ruboiylarida ayrim so'zlarning ma'no qirralariga doir.....	244
<i>Ж.Байзаков, Д.Миралиева.</i> "Қозы көрпеш -баян сұлу жыры".....	248
<i>G.Oripova.</i> Personajli lirika xususiyatlari.....	250
<i>S.Usmonova, H.Obidjonov, M.R.Mamajonova.</i> The historical novel genre in english literature and popular historical novels.....	254
<i>P.Ahmadjonov.</i> Sayf Farg'oniyning ijodiy merosi va uning ahamiyati.....	256
<i>I.Karimov.</i> "Mahbub ul-qulub" nasriy asarining jahon va O'zbekistonda o'rganilishi.....	259
<i>Sh.Nuritdinova.</i> Nemis uyg'onish davri adabiyotining rivojlanishi.....	262
<i>D.Haydarov.</i> Ijodkorning ifoda usuli.....	264
<i>B.To'rayeva.</i> "Alpomish" dostonining badiiy adabiyotimizdagi o'rni.....	266
<i>Н.Намроева, Sh.Naraliyeva.</i> Noan'anaviy ona tili darslarida o'quvchilarning ifodali nutq ko'nikmalarini shakllantirish (O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid she'rlari misolida).....	269
<i>М.Вахобова.</i> Интерактивные методы как способ оптимизации обучения студентов-филологов.....	273
<i>М.Кахарова, М.Акбарова.</i> Test sinovlarini qo'llashning nazariy asoslari.....	280
<i>Б.Султанова.</i> Формирование индивидуальных стратегий самостоятельно-	

познавательной деятельности студентов в процессе изучения иностранного языка.....	281
<i>N.Kobilov.</i> Ertaklarni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanish usullari	287
<i>A.Pardayev.</i> Media va an’anaviy matnlarni o‘qishning usul va imkoniyatlari.....	290
<i>N.Merganova, M.Umarov.</i> Chet tilni o‘rgatishning umumiy metodik tamoyillari.....	293
<i>A.Shofqorov, Sh.Rahmatjonov.</i> Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yohud axloq” asarining zamonaviy ta’limdagi o‘rni va ahamiyati.....	295
<i>I.Tukhtarova.</i> Role of literary texts in english lessons.....	297
<i>M.Sobirova.</i> Antroposentrik yondashuv asosida o‘qitishning o‘ziga xos jihatlari.....	299
<i>O.Usmonova.</i> 1-sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darsligida berilgan bo‘limlar va undagi mavzularning xususiyatlari (1-qism).....	303
<i>I. Tukhtarova.</i> Using literary texts to teach foreign languages.....	305
<i>A.Dadajonov, Z.Dadajonova.</i> Maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarning muloqot qobiliyatini shakllatirishda adabiy til me’yorlari.....	310
<i>H. Soipova, M. Ahmadaliyeva.</i> Kasbga yo‘naltirish, ta’lim va o‘qituvchi, o‘quvchi munosabatlari.....	311
<i>H.Soipova, Z.Boymatova.</i> Boshlang‘ich sinf darsligida xalq og‘zaki ijodi namunalarining semantik strukturasi va funksional tadqiqi.....	313
<i>Sh.Sariyev, F.Ochilova</i> Boshlang‘ich sinf ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning fikrlash qobiliyatini o‘stirish orqali nutq madaniyatini shakllantirish.....	315
<i>F.Abdurahimova</i> Ingiliz tilida so‘z yasali sh sohasining taraqqiyoti xususida.....	317
<i>M.Ergasheva, Mahmudova F, Mahmudova Z.</i> Bolalar, yoshlar va keksalar nutqining o‘ziga xos jihatlari.....	321
<i>Yuldosheva M. Z. Tohir Malik</i> asarlarida qo‘llangan laqablarning sotsiopragsmatik tadqiqi	324
<i>Аджеминова Э.Р, Хошимов Х.О.</i> Актуальные задачи лингвопоэтики	328

FARG‘ONA DAVLAT UNIVERSITETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI

**Farg‘ona davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori Iskandarova Sharifaxon Madaliyevna
tavalludining 60 yilligi munosabati bilan o‘tkazilgan**

**“ANTROPOTSENTRIK TILSHUNOSLIKNING DOLZARB
MASALALARI” MAVZUSIDAGI XALQARO ILMIY-AMALIY
ANJUMAN MATERIALLARI**

Ilmiy ishlar to‘plami. – Farg‘ona, 2023.

**Maqolalarda keltirilgan ma’lumotlarning ilmiyligi,
aniqligi va yangiligi uchun mualliflar mas’uldir.**